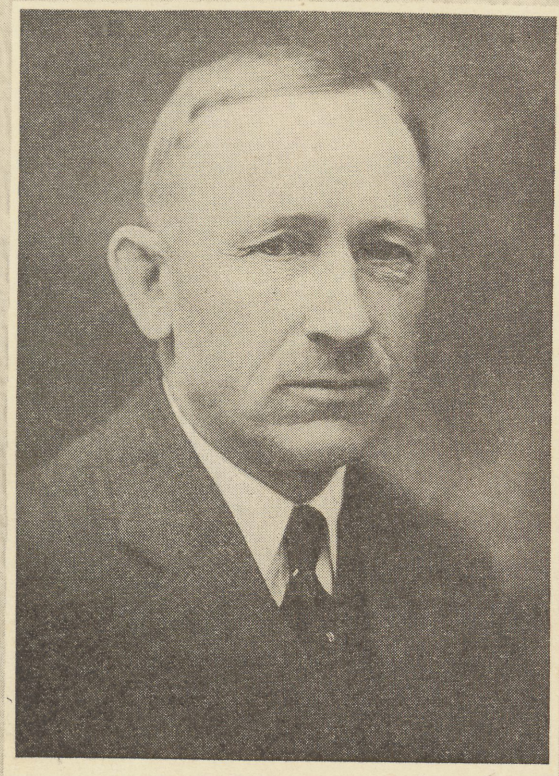

ANTON TAMMSAARE

TÕDE JA ÕIGUS

ANTON TAMMSAARE

TÕDE JA ÕIGUS

TÕDE JA ÕIGUS

III

Anton Tammsaare

TEOSED

*

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1954

A-19290

Anton Tammsaare

TÕDE JA ÕIGUS

III

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1954

Illustreerinud
Ott Kangilaski.

Kunstiliselt kujundanud
Hendrik Vitsur.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

I

Soe ja sume pilvealune juulikuu hommik. Öösel oli sadanud tublisti vihma ja nüüd suikus ilm nagu mõttes, kas uuesti sadama hakata või päike lahti teha. Ajuti viskas kusagil tänavanurgal tuuleõhku nagu leitsakut näkku, kuid see vaibus juba järgmisel silmapilgul, olles aurust ja agulihaisudest liig raske kaugemale kandumiseks. Aga ülal pidi olema tuult, sest vabrikukorstnate pursatud suitsujoad sirutusid peletisliku eluka kahmavate kätena või ähvardavalt heidetud mustade lingudena üle ähmase linna, et haarata teda kogu tema rõõmude ja muredega.

Kusagil kiviprügituseta tänavate ristpunktil lohus oli sogane veeloik ja seal solistasid räpased lapsed palja jalu, poolest säärest saadik sees. Ise kilkasid ja vadistasid nad heledasti, nagu oleks aguli tänavapori täis puhast õnne ja rõõmu. Indrek ei saanud muidu, kui pidi tahes või tahtmata üürikeseks peatuma, et pisutki laste rõõmust ja õnnest osa saada, sest ise polnud ta ei ühte ega teist viimasel ajal kuigi palju leidnud — võib-olla sellepärast mitte, et ta oli neid otsinud kusagilt kõrgelt ja kaugelt, mitte aga lähedalt oma nina eest, oma jalge alt. Aga vaevalt oli ta seisatanud, kui hakkas puhuma mingi vabrikutoru — undavalt, peaaegu kaebavalt.

«Kas kuulete!» hüüdis keegi seitsmene-kaheksane loigus-lobistaja tähtsalt ja suurustavalt. «See on Dvigaatel. Isa ütles eile õhtul, et täna lasevad auru välja. Kindlasti! Nüüd töinabki teine. Küll varsti hakkavad teised ka, ega needki nüüd jäta.»

«Ei jäta, ega seda ole,» kinnitasid teised poisid kooris ja tütarlapsed lõid rõõmu pärast käsi kokku, nagu kuulutaks undav vabrikutoru mõnda suurt pidupäeva.

Indrek läks edasi. Siin-seal seisatasid inimesed kuulatades ja ümber vahtides, nagu otsiksid nad, kellega paar sõna vahetada, või nagu kardaksid nad midagi. Aga kui esimesele torule seltsis varsti teine, nagu lapsed seda asjatundlikult olid ennustanud, teisele kolmas, neljas ja veel enamgi, siis tuli inimesi, esijoones ikka naisi, hooviväravaistki välja, nagu oleks tänaval vabrikutorude kaja paremini kuulda või nagu peaks ühes kuulmisega midagi ka näha olema. Aga mahajäetud tänavate vaikuses ei näinud ükski midagi muud kui aga oma naabrit, kes kuulatas ja vahtis nagu ta isegi, või mõnda vürtspoodnikku, kes ootas ukse ees ostjat. Ainuke võõras näis siin olevat Indrek, aga tema teadis undavatest vabrikutorudest esiotsa veel vähem kui kõik need teised. Tema teadis neist ainult nii palju, et nemad võtsid temalt sellegi rõõmu- ja õnneraasukese, mis ta esteks oli saanud veeloigus soperdavailt lastelt, sest torude ühesoodses, väsimatus ja lõikavas kogukisas tundus midagi kurjakuulutavat, peaaegu verist, mis ajas nukrusele.

Ühel hooviväraval jäi Indrek seisatama. Tuhmunud ja pragunenud värviga kaetud postil seisis sedel, milles muuseas oli lugeda: «Ontli meeste ehk naesterahvas võib saada odavalt ilusa toa.» Aga Indrek pidi neid sõnu mitu korda lugema, enne kui taipas nende mõtte, sest lugedes kuulas ta kahe naise juttu, kes sirutasid rääkides teise korra akendest oma pead välja.

«Jumal seda küll teab, mis sest kõigest lõpuks tuleb, aina muudkui treigivad aga teised, aina lasevad aga auru välja,» ütles noorem.

«Häda tuleb, mis muud,» vastas vanem. «Kui tööd ei tehta, kes siis palkagi maksab.»

«Aga näe talvel said treigi eestki makstud,» vaidles noorem vastu.

«Aga kui palju sai surma, kui palju haavata?» küsis vanem.

Indrek astus väravast sisse, sest tuba oli saada hoovipealses majas. Juba mitut oli ta täna vaatamas käinud, aga kaup polnud ikka sel või teisel põhjusel sobinud. Ta oli tänavail edasi-tagasi lonkimisest juba tüdinud ja otsustas sellepärast esimese pakutava ulualuse vastu võtta, kui tasku ja muud olud vähegi lubavad.

Korter 7 oli teisel korral ja uksel oli kohmakalt joonistatud saabas. Tähendab — kingsepp, aina taob, aina klopib, olgu hommiku vara või õhtu hilja. Aga ükskõik, Indrek

koputas siiski uksele. Avama tuli suurekasvuline, tüse, pisut nagu käharduvate valgete juustega, aastat kolmkümmend viis, nelikümmend vana mees, kelles polnud midagi muud iseäralikku, kui et ta oli kingsepaks nagu liig suur ja et ta silmad olid suure pea ja koguka keha tarvis liig väiksed, liig kulmude alla varju pugenud, kus nad hiilgasid kilavalt, peaaegu vesiselt. nagu kipuksid neisse aina pisarad, mida laud sagedase ja kelmikalt kavala pilgutamisega peletavad. Veel hiljemgi mõtles Indrek nende silmade avaldatud esimese mulje üle järele ja kunagi ei kahelnud ta, et juba ainult nende pärast poleks ta tahtnud siin läheduses elada. Aga kui tuba näitama ilmus naine, kes kasvult oli pikavõitu, oludele lahkuminevalt kitsaste õlgade ja puusadega, näolt haruldaselt puhta nahaga, nagu ei kuulukski ta siia majja, tegumoelt lahke ja jutukas, nii et Indrek sai varsti teada, perekonnas on veel kooliskäiv tütar, kes praegu maal sugulaste juures, siis unustas ta mehe silmade mulje ja oli valmis siia asuma, sest muuseas mõtles ta endamisi, et tütar peab olema tingimata emasse, samasuguste siniste silmadega ja pruunikate juustega, niisama lahke ja jutukas, ainult hambad on tal terved suus, terved ja valged, kui ta naerab.

«Näete,» seletas naine, «selle kapi taga on uks, kust pääseb koridori, nii et meie toast pole ju tarvis läbi käiagi. Kui soovite, tõstame selle kapi vaheukse ette ja nõnda on teil täiesti omaette tuba eraldi sissekäiguga: tulete, millal tahate, ja lähete, kui süda kutsub. Ja teie juures võivad käia, kes iganes soovib, nemad ei sega meid ja meie ei sega neid, olgu nad meeste- või naisterahvad.»

«Mul ei ole siin tuttavaid, paar koolivenda ainult,» lausus Indrek.

«Pea's noortel tuttavad tulevad,» vastas naine. «Ja seda ärge kartke, et meie teid segame, ei seda ole. Meesterahvas kopsib vahel natukene, aga seda pole kuigi paljuke, sest ega ta päris kingsepp olegi. Tema käis enne vabrikus tööl, aga jaanuaris sai treigi ajal haavata, rikkusid, kurjad, teise käe ära, ei pea enam kirvest ega haamrit. Hea veel, et pahem, nüüd ikkagi teeb ja toimetab teine ja teenib mõne rubla, muidu jumal teab kus me otsaga oleksime olnd. Ja mind ja minu tööd ei kuulegi te, masina vurinat ehk vahel pisut. Aga kui paneme kapi tublisti ukse ette ja ukse lukku, siis pole sedagi kuulda. Ja kui tahate, siis panen ka teiselt poolt vastu ust

kapi ning mujal on palksein. Kristil käivad vahel kooliõed, aga need kõik on vaiksed, kenad lapsed, naeravad ehk ainult mõnikord pisut.»

«Tähendab tütre nimi on Kristi,» mõtles Indrek.

Ta seisatas ja kuulatas, ilma et oleks lausunud sõnagi.

Perenaine pidas tema vaikimist kahtlemise märgiks ja küsis lõpuks:

«Aga kui küsida tohib, kus olete ametis?»

«Ei olegi,» vastas Indrek.

Nüüd oli naise käes kord kahelda, kas üldse maksab tuba anda inimesele, kel pole ametit ega teenistust. Ja ometi meeldis see noormees talle. Sellepärast küsis ta: «Mõtlete kohta otsida?»

«Ei,» vastas Indrek sõnakehvalt, sest vabrikutorude lakkamatu undamine mõjus temasse millegipärast rusuvalt.

«Siis peate küll olema rikas,» arvas naine.

«Sugugi mitte,» naeratas Indrek ja vaatas naisele otsa. Ja see oleks nagu just seda oodanudki, sest ta hakkas südamlikult naerma ja ütles:

«Muidugi, sest mis otsiks rikas meie agulisse, temal on parematki paika küll.»

Aga äkki jäi ta mõttesse, vari lendas tal üle näo ja paar sammu Indrekule lähemale astudes küsis ta saladuslikult:

«Ega ometi mõni niisuke mässumees, kes kihutab treikima ja elab põranda all?»

«Ka mitte,» naeratas Indrek endiselt ja vaatas naisele uuesti otsa.

«Nojah, mitte,» oli ka naine nõus ja lisas juurde: «Ja kuigi olete, või te seda siis minule ütlete. Aga ma palun teid südamest, et kui teil tõesti on mässude ja treikidega tegemist seal põranda all, ärge siis meie juurde tulge. Mul on oma meesterahvaga juba küllalt sellepärast sõdimist, mis veel siis, kui mõni teine lisaks tuleb. Ütelge nüüd isegi, mis ta otsib neile koosolekutele, kus on aina politsei ja kasakad, aina kanged kõnemehed ja näokatted, kividega pildumised ja püssipaugutamised, kinnivõtmised ja peksmised. Kui käiks veel vabrikus, siis oleks teine asi, läheks teistega ühes, aga ta ei käi ju. Temal on oma mässupalk käes, olgu sellega rahul, las teised saavad ka oma jao. Iga kord, kui vabrikutorud huugama hakkavad, nagu täna, on mul otse tulemaik südames, sest siis, kui tema oma käega tuli, huugasid torud niisamuti.»

«Ka minule hakkavad nad imelikult kõrvu kinni,» lausus Indrek.

«Ei te siis küll mässumees ole,» ütles naine rõõmsalt, «neil panevad vabrikutorud aina kõrvad kihelema. Kui see nende teha oleks, siis polekski vabrikutes muud, kui lastaks aga auru välja, nii et kogu linn kuuleks. Aga armas aeg, mis inimene te siis õieti olete? Ametit ei ole, teenistust ei ole, rikas ei ole, mässumees ei ole, kohta ei otsi, aga millest te siis elate?»

«Elan nagu jumala linnuke oksa peal,» naljatas Indrek nukralt naeratades ja lisas tõsiselt juurde: «Aga kui teile üürnikuks tulen, maksan üüri korralikult, nagu kokku lepitud. Võlga ei jää, seda ärge kartke.»

«Nii et omastelt saate raha,» arvas naine nagu endamisi.

«Ei saa,» ütles Indrek.

«Aga tule jumal appi, kust te siis saate, mis maksate, kui te ei teeni ega ole ka rikas? Ah soo! Nüüd ma mõistan!» venitas naine äkki ja mõõtis Indrekut pilguga pealaest kuni jalatallani. «Nii, nii, nojah, muidugi. Aga meie tuba ja ümbrus teile hästi ei sobi, ehk vaatate kusagil mujal ringi.»

Nüüd oli Indreku käes kord uudishimulikuks muutuda ja ta küsis:

«Mis te siis nüüd minust õige mõtlete?»

«Teadagi mis,» vastas naine.

«Nimelt?»

«Seda ei tohi ju öelda.»

«Tohite küll, öelge aga.»

«Sala,» sosistas naine Indrekule ligi astudes.

«Nuuskur?» küsis Indrek vastu.

Naine nokutas jaatavalt pead. Indrek hakkas südamest naerma.

«Olen ma seda moodi?» küsis ta.

«Salad on kõiki moodi,» vastas naine. «Minu meesterahvas ütleb ikka mulle, et ära usu tänapäev ühtki inimest, igaüks võib sala olla, liiatigi kui ta on kahtlane.»

«Nagu mina,» naeris Indrek ja lisas siis tõsiselt juurde: «Olen ma mis ma olen, aga sala ma küll ei ole. Sandarmitega pole ma kunagi tegemist teinud, sandarmite ja politseiga.»

«Aga mis te siis õieti olete, et jutt juba kord selle peale on läind?» ajas naine ikka endiselt oma uudishimu rada.

«Seda on õieti raske öelda,» vastas Indrek. «Lühidalt: mina õpin ise ja õpetan teisi — annan tunda.»

«Aga mis te õpite, kui küsida tohib?» päris naine.

«Tahan üliõpilase-eksami teha, see on kõik,» seletas Indrek ja oleks peaaegu tahtnud juurde lisada, et ta juba kaks korda selle eksamiga on õnne katsunud, kuid ikka läbi kukkunud, üks kord vene keeles, teine kord matemaatikas, sest tal pole olnud võimalik õieti ette valmistuda, ilmunud ju takistuseks kas rahapuudus või armastus — jah, armastus. Aga see kõik jäi õnneks ütlemata, sest kui naine kuulis üliõpilasest, siis hüüdis ta kohe:

«Siis ometi olete mässumeeste killast! Minu meesterahvas ütleb ikka, et kui üliõpilane, siis mässaja või mässulekihutaja.»

«Ega ma veel ju ole üliõpilane, tahan selleks alles saada, pealegi veel värvimütsimeheks, ja need juba ei mässa, need laulavad muidu,» seletas Indrek naljatades.

«Mis nad siis laulavad, kui nad ei mässa,» imetses naine. «Minu meesterahvas ei tee kunagi suud lahti, aga niipea kui läks teistega auru välja laskma, kohe — Priius, kallis anne, taeva kingitus . . .»

«Kas siis pühadeaeg ka ei laulda?» küsis Indrek pisut kelmikalt.

«Noh, seda nüüd muidugi, kui lõbusas tujus,» naeris naine.

«No näete, mina tahan saada niisukeseks üliõpilaseks, kel püha, püha alati, ei argipäevi olegi. Nii et mässust pole juttugi, kuigi laulab.»

«Ega te ei joo ometi?» küsis naine äkki pelglikult.

«Tänini pole joonud,» naeris Indrek.

«Nojah, muidugi, nii et olete päris ontli noorehärra. Meie niisukest otsimegi, sest kasvaja laps majas. Meil enestel, minul ja mu meesterahval, meil on muidugi ükskõik, meisse ei hakka enam midagi, tooge või preilisid sisse. Aga jumal hoidku niisukeste lipakate eest, kes hakkavad lärmama, löövad kandali lahti, sihuksed ajavad minul endalgi hirmuvärinad peale. Aga kui te õpite ja teisi õpetate, ega teil siis aega ole preilidega mässata,» arvas naine lõpuks.

«Olge üsna mureta, selleks mul ei jätku tõepoolest aega,» ütles Indrek ja vaatas naisele avameelselt silma. Pilk pidi olema usaldustäratav, sest naise näkku ilmus õnnelik naeratus, nagu oleks ta leidnud just selle, mida ta oli otsinud ja oodanud, või veel rohkemgi. Nõnda siis sobis kaup peagi ja Indrek lahkus, et pärast lõunat jäädavalt tagasi tulla.

II

Esimesed päevad uues asulas möödusid üksluiselt ja igavalt. Ei tahtnud õieti süüa ega magada. Uni tekitas ainult roidumust, aele või ööd ja päevad asemel. Silmalaud tursusid üles, näonahk koltus ja lõdvenes. Tundus mingisugune sõnulseletamatu tühjus ja rahuldamatus — eksamil läbikukkumise tagajärg ja kõik muu. «Ah, loll olin, loll olin,» kordas ta üksisõnu, mõeldes hiljutistest sündmustest. Et üldse kõik võis nõnda juhtuda!... Aga see hääl kõlas nii imeliselt ja need pisarad olid nii liigutavad. Alguses polnudki ju muud kui kaastundmus ja haletsus, vähemalt Indrek ise arvas nõnda. Ainult pisinatukene ehk ka uudishimu, et kuis küll selline, peaaegu lapsesilmadega noorukene võib nõnda laulda, kuis tal võib olla selline hääl? Nüüd Indrek teab, kuis see oli võimalik, varsti sai ta seda teada. Ja siis tuligi see, mis oleks nagu praegugi veel pisut mõistatuslik: tuli joobumus, tuli valusalt põletav kirg, tuli peaaegu nõdrameelne unustus, tuli mingisugune uus valgus selle ilma asjadele, kuni ta äkki leidis, et tema on ainult üks paljudest, pealegi veel see ainuke rumal. Teised olid targemad, vististi kõik olid targemad, sest nad ei tikkunud kaklema nagu tema. Veel praegu on tal iseenda ees häbi, kui ta sellele mõtleb. Häbi ja tülgastav! Ja tagajärg — läbikukkumine. Rumal, rumal! Ja kes tagab, et ta pole tulevikus niisama rumal? Kes tagab, et ka tulevikus ta ei unusta end mõne hääleköla, mõne sõna, mõne pilgu pärast? Jah, kes? See oligi, mis roiutas keha ja vaimu.

Peaks võima kogu jõu koondada ainsa eesmärgi saavutamiseks, vaatamata paremale või pahemale. Aga tänini polnud ta seda suutnud, juba Mauruse juureski mitte. Jah, kui poleks olnud seda kõike seal, siis oleks ehk muugi jäänud tulemata. Aga noilt päevilt saadud kõrvetav, tuikav valu hõõgus hinges, kehas, üdis, otsides nagu pääseteed kas või kõige meeletumas himude prahvakus. Nõnda laskub inimene mingist surematust kõrgusest surelikkude kilda.

Ka Indrek tundis end praegu palju surelikumana kui Mauruse juurest lahkudes ja talle näis isegi, et tülgastusest hoolimata oleks praegu nagu pisut kergem kui varemalt. Ta uskus nimelt, et nüüd on ta rohkem teiste sarnane, neile lähedasem. Sellepärast läks ta oma koolivendi otsima, kes enne teda Mauruse müüride vahelt olid lahkunud, et teenida igapäevast leiba.

Aga vististi oli tema liig kauaks sinna jäänud, sest oma endiste kaaslastega ei sobinud ta kuigi hästi, nagu poleks ta neile ikkagi veel küllalt lähedane. Üks neist, kes temast paar aastat vanem oli, vabandas ajapuudusega, sest päeval on ta äris ja õhtul kuramaaž.

«Päris tõsine kohe, mõistad, sõprade vahel öeldud,» seletas ta. «Vanal üksik tütar, pärib maja ja äri. Äris igavesed hädad ja sekeldused, sest kõik mässavad, kõik. Nõutakse tööpäeva lühendust, viisakamat ümberkäimist, palgakõrgendust ja igasugu kremplit, nii et mõnikord olen ühes vanaga ihuüksi äris. Sest kes siis teeb, kui kõik uksest välja lähevad, ega äri ometi kannata, seda peaks iga inimene isegi mõistma.»

«Muidugi,» vastas Indrek nõus olles, sest ka tema mõistis, et kui üksik tütar ühes maja ning äriga ja kõik mässavad, siis pole parata.

«Aga Viidikul on mõni päev aega laialt,» ütles sõber lohutavalt. «Sa ju tead tema apteeki?»

Indrek teadis. Viidikul oli tõepoolest vahetevahel aega laialt, kuid juba teisel kohtamisel juhtus neil pisuke arusaamatus ning nõnda jäigi see sel puhul nende viimaseks kokkusaamiseks. Nad läksid nimelt õhtul puiestikku jalutama ja seal istus Viidik ilma pikema jututa pingile kahe daami kõrvale ning algas kõnelust. Sest polnud ühti, et daamid alguses ei vastanud, aitas sellestki, et nad jäid istuma. Sääskede peletuseks hakkas Viidik suitsetama ja puhus suitsu nõnda, et daamid pidid läkastama. Rohuks suitsu vastu pakkus ta neile šokolaadi, mis võeti pika nurumise peale vastu. Nõnda oli tutvus ilma igasuguse tutvustamiseta sobitatud. Pärast läksid nad neljakesi üheskoos kohvikusse, kus aga Indrek pidi maksma, sest Viidik oli «täiesti läbi põlenud», nagu ta sõbrale kõrva sosistas. Polnud parata, Indrek lunastas iseenda ja ka oma sõbra. Aga lunastusraha mõjus temasse nõnda, et ta lahkus viibimata niihästi vanast kui ka uuest tutvusest, olgugi et Viidik kinnitas ausõnaga, tema maksvat Indrekule lähemal palgapäeval kõik tagasi — kõik, ka selle osa, mis peaks loomulikult langema Indrekule endale ja teisele daamile. Tema, Viidik, sobitas tutvuse, tema viis nad kohvikusse, tema ka maksab, sest see on auasi. Sellise lohutusega Indrek lahkus õnnelikuna, et oli pääsenud nii kergesti.

Jällegi pidi Indrek üksinda kodu poole lonkides iseendale tunnistama, et ta oli olnud rumal. Üksildased sammud kivisel

kõnniteel kõlasid kaugele tänavate vaikuses ja kulunud kontsade raudnaelad sünnitasid paega kokku põrgates heleda, vinguva helina, mis kostis kõrvu nagu loll, loll, loll! Indrekule meeldis see helin. Ta värises nagu kandlekeel sumedas soojuses. Nõnda ta ei läinudki otseteed koju, vaid kõndis otstarbetult siia-sinna, nagu otsiks ta ikka veel endale ulualust, mida ei leia ega leiagi. Kuidagi sattus ta sinna risttänavale, kus lapsed olid mõned päevad tagasi porilombis soperdanud, kui hakkas undama esimene vabrikutoru. Millegipärast peatus Indrek just samal paigal, kus tolgi korral, kui ta oli tahtnud saada pisutki osa laste porisest rõõmust ja õnnest. Nüüd oli platsil ainult tolm. Õhulgi oli päris tolmu maik, sest langev kaste polnud jõudnud temast veel võitu saada. «Hommikuks, siis,» lausus Indrek endamisi, «hommikuks on õhk puhas.»

Aga kui ta nõnda seal seisis, tuli keegi üle platsi tema poole, nagu tahaks ta järele vaadata, mis see mees küll nõnda siin seisab südaööl. Indrek ei teinud tulijast väljagi, vahtis ainult platsile, mida kattis paks, pehme ja valendav tolm — jah, öö-hämaruses paistis tolm peaaegu valge, võrreldes majade ja tema üle kummuva taevaga. Siis kostsid imestavad sõnad: «Teie, sina, Paas», ja Indrek nägi enda kõrval lüheldast kõhnavõitu meest, kelle nägu varjas sügavasti pähe vajutatud sonimüts. «Kas sa mind enam ei tunne?» küsis hääl. Ah jaa! Nüüd Indrek tundis. Tähendab köstripapa juures olid nad üheskoos, tuupisid vene keelt, Otstaavli Kustas, see vigurivänt ja naljahammas. Otstahvkuks hüüti teda. Ta on politseijaoskonnas kirjutajaks, jah, pristavi juures; palk mitte suur, kuid ühes kõrvalsissetulekutega pole viga, ei või kaevata, isegi võib kenakesti ära elada, võib endale üht-teist lubadagi. «Ainult nüüdne aeg, see on, sest kõik mässavad ja politsei on kõigil pinnuks silmas. Nagu oleks politsei selle korra loonud! Meie vana, see tähendab pristav, ütleb alati — muidugi mõista eneste keskel —, et kuningas või keiser, president või kommunist, — ärid jäävad, majaomanikud jäävad, lõbukohad jäävad, viinad ja õlled jäävad, tähendab — viisakalt võib politsei alati ära elada. Ja ilma politseita — noh, seda tahaks meie vana alles näha, kuidas ilma politseita. Politsei on riikluse alus — основа государственности —, ütleb meie vana, politsei on ka seltskonna alus — основа общественности —, nii et kuhu need mässajad tahavad siis selle riigi ja seltskonna õige panna? küsib meie vana. Iseasi sandarm ja nuhk. Aga kui põhjaliku-

malt mõelda, siis needki... sest politsei on riikluse alus, nuhk aga politsei alus, see aga ilma sandarmita, ütleb vana, see on nahkmuna, mõistad, lihtsalt nahkmuna, surnult sündinud vasikas. Nii ütleb ta, ja tema tunneb asja. Ta oleks peaaegu politseimeistri abiks saanud, ainult naised tulid vahele, meie vana lõi nimelt politseimeistrilt üle — lihtsalt lõi üle, tegi näo, nagu poleks asja kursis. Muidu oleks tingimata olnud nüüd politseimeistri abi. Siis ta ütleski, et naine on mehele sedasama, mis seen majale, see tähendab, kui maja armastab seda seent, lisas ta juurde. Nii et seda tuleb kõrva taha panna, sest siin pole see, mis köstripapa juures.»

Nõnda õpetas Otstaavel Indrekule pristavi riigi- ja elutarkust, ja et see vaikides kuulas, siis oli õpetaja oma õpetusega üpris rahul: ta võis segamatult näidata, mil määral ta köstrikoolist saadik oli arenenud. Lõpuks, kui ta oma tarkusekotti küllalt oli soputanud, küsis Otstaavel Indreku arvamust, nimelt: kuis ta vaatab politsei peale?

«Ma ei vaata tema peale kuidagi, mul pole temaga kunagi tegemist olnud,» ütles Indrek.

«Eks ole,» kiitis Otstaavel. «Amet nagu iga teinegi. Liiatigi veel minul, sest mina olen ainult kirjutaja, kirjutaja nagu iga teinegi, milleks siis minu peale kõõrdi vaadata, milleks mind halvaks panna, nagu oleksin ma mõni jätis või raisk. Vana ütleb alati: ei kõlba enam politsei, noh, siis kõlbab miilits, uus munder — sest ega mundrita ikka saa — ja asi tahe, teenime edasi, sest teenima peab meiesugune ikka. Aga sõprade vahel öeldud, kui praegune kord kestaks veel kümme aastat, kaheksagi, siis pole minul enam vaja teenida, sest siis oleks mul oma lahe katus pea peal. Noh, mis sa ütled selle kohta, on politseiteenistus halb? Igal pool on midagi head, kui asja õieti ajada. Elad sa siin?» küsis Otstaavel, kui Indrek oma hooviväravas peatus, ja saanud jaatava vastuse, ütles ta: «Väga hea! Kas sa ei taha pühapäeval üheskoos välja minna?»

«Kuhu?» küsis Indrek umbusklikult.

«Kas või metsa. Pühapäeval on metsas suur koosolek. Lähme üheskoos, õpid linnaümbrust tundma — suur-suur koosolek, meie politseis teame, sest meie peame teadma, mis politsei me muidu oleme. Võiksime tingimata sinna minna, saab nalja, tingimata saab. Ja karta pole midagi, mind ei tunne ju keegi, võib julgelt liikuda, vaadata ja kuulata. Kasakad sinna ei tule, ma tean, kõnelgu ja karjugu, niipalju kui süda kutsub. Ja tead,

huvitav on, üldse on väga huvitav. Tule, lähme! Sul jalgratast ei ole? Noh, siis tulen mina ka jala. Nõus?»

Indrek oli nõus. Aga pühapäeva hommikul, kui perenaine tõi kohvi, küsis ta Indrekult:

«Kas lähete täna ka rohelisse?»

«Mõtlesin minna,» vastas Indrek.

«Aga ärge te metsa minge, seal on aina need mässukoosolekud. Minu meesterahvas käib ikka seal kandis. Ma olen talle küll öelnud, et mine oma vigase käega kuhugi mujale, viska end mättale või männijuurele, puhka rahulikult ja tule õhtul ilusti koju tagasi, aga ikka sinnapoole, kus on politsei ja kasakad, nagu ei saaks ilmas nendeta läbi.»

Indrek ei vastanud midagi, aga endamisi lausus ta: «Peab tingimata minema vaatama, mis seal õige on.» Nõnda ta läkski ühes Otstaavliga. Aga niisama hästi oleks võinud ta minna üksinda, sest niipea kui nad jõudsid linna servale, paistsid igalt poolt inimesed, kes liikusid teatud suunas — üksi, kaksi, aga ka tropikaupa. Kõik tõttasid kuhugi, nagu oleks õhus helisenud salajane kutse. Heinategu oli paiguti pooleli, loog krõbises tasakesi päikese ja tuule käes kuivades ning heitis möödujaile uimastavaid lõhnu ninna, aga ükski ei pannud seda tähele, ükski ei peatunud silmapilgukski, nagu oleksid kõik muutunud pimedaks ja kurdiks ning kaotanud tänaseks haistmisvõime. Neid valdas ainuke aje: tõtata sinna, kuhu tõttavad kõik, sest tõotatakse kergendust vaevatuile ja koormatuile juba siin maa peal.

«Näed sa, kuis trügivad kõik ühte külge,» ütles Otstaavel inimesi tähendades. «Katsuks politseiga neid kaugele metsa kokku ajada, ei saaks, miski hinna eest ei saaks, aga nüüd lähevad — mehed ja naised, poisid ja plikad. Seal eemal see triibulise seelikuga on tingimata mõni vana eit, aga ka tema poeb, nagu palvetundi. Ja õieti palvetund see ongi. Uus usk, ütleb meie vana, et kui politsei ära kaotada, siis tuleb õnn ja rahu maa peale. Nii ütleb ta. Aga mis on politsei?» targutas Otstaavel värske heina lõhnas. «Munder, muud midagi. Tähendab munder maha ja asi korras, rahu majas, eks? See on niisama lihtne, kui täkust ruun, sõnnist kabu teha, veel lihtsam, ainult et mundri võib uuesti selga panna, kas või uue mundri, ja politsei on jällegi valmis, aga ruunast täkku juba enam ei saa; oinas on igavene seisus, jäära ausse ta enam ei tõuse, uted ei tõsta. Munder on peaasi. Meil oli mees, kes tahtis naist

võtta, majaperemehe tütart. Polnudki tüdruk suur asi midagi, aga punnis vastu, ei läind. Miks? Pole mundrit! «Hakka või kalotiks[1], aga munder peab olema,» ütleb ta mehele. «Aga kalotil on ju väike palk,» ajab mees vastu. «Olgu,» vastab tüdruk, «raha pärast ära muretse, ainult munder peab olema.» Nõnda mees läkski kalotiks ja siis olid pulmad. Niisuke lugu on mundriga.»

«Aga mis nüüd, kus munder satub rahva viha alla?» küsis Indrek.

«Nüüd? Nüüd on naisel ainukeseks issameieks, et tehku need mässajad mis nad teevad, aga jätku munder rahule, sest ega see ometi kellegi kõri kallale lähe, kedagi kurna. Või kui mitte see munder, siis mõni teine, peaasi, et aga oleks munder. Nii et munder jääb, see on kindel, tulgu mäss või ärgu tulgu. Tead, mis meie vana kord öelnud, muidugi purjus peaga sõprade seltsis? Öelnud, et kui tema oleks keiser, kas või Nikolai ise, siis annaks tema oma käega kuberneridele täiesti salajase ringkirja — ministrid ja senat muidugi seda ei lubaks —, annaks ringkirja ja ütleks: pange sõjaväed valmis, mobiliseerige sandarmid ja politsei, aga samal ajal kutsuge mässujuhid enda juurde ja öelge neile, et nad võivad enestele punased lipud muretseda ja kas või tulipunased mundrid, nagu tõsised timukad kunagi, ainult kui nad saavad korralikkudeks kodanikkudeks ja ei mässa enam oma keisri vastu. Ja tema on kindel, et punaste mundritega oleks kogu mäss terves riigis kauaks ajaks lämmatatud, sest inimene ei tegevatki muud, kui vahetavat ainult lippu ja mundrit. Lase see vabalt sündida, siis võid tema kas või oinasarveks väänata. Nii ütleb meie vana.»

III

Sellise targa jutuga jõudsid nad metsa. Kogunemispaigal istusid ja seisid inimesed tõepoolest nagu kirikus või palvemajas, oodates hingekosutavat jutlust. Ei valju kõnet, naeru, mängu ega suurt käimist. Peaaegu pühalik vaikus mändide all, mille latvu õõtsutab aeg-ajalt tuul. Ainukene vahe, et palvemajas kõnutavad enamasti vanad naised, siin aga ootavad peaaegu ainult mehed, noored ja keskealised. Siin-seal helgib kirevuseks mõni pluus, rätik või kübar, isegi värviküllane päeva-

[1] Sõnast околóдочный — politseirajooni ülem. — *Toim.*

vari, aga sedagi hoiab töcpargitud peo. Igal pool päikese ja tuule pargitud või umbsetes töökodades koltunud näod, kanged ja nurgelised liigutused, käsnas käed, vimmas pihad, kulunud küüned.

Indrek ja Otstaavel ei läinud viimase nõuandel kõige tihedamasse rahvasumma, vaid istusid kõrvale kuhugi männijuurikale. Alles siis, kui algas kõne ja kõik surusid kobarasse kokku, liikusid ka nemad lähemale. Nad mõtlesid üsna kõneleja ligi pugeda, kuid see osutus võimatuks, sest teda piiras mitmerealine meestemüür, millest pääsesid läbi nähtavasti ainult valitud. Sellisena torkas Indrekule silma tema korteri peremees Lohk, kes seisis oma tugeva pihaga nagu kilbiks just kõneleja ees. Tähendab tema on oma inimene, mõtles Indrek ja tal tuli meelde see vastikuse ja usaldamatuse tunne, mis valdas teda, kui ta nägi esimest korda selle mehe väikseid, pilgutavaid ja nagu kelmikaid silmi. Jällegi eksitus, lausus Indrek endamisi.

Esimene kõne oli asjalik tööliste olukorra valgustamine meil ja välismail; räägiti parteidest, koalitsioonist, ametiühinguist, streikidest, miitinguist, propagandast, ajalehtedest, trükikodadest, raamatuist. Otstaavli arvates polnud see põrmugi huvitav ja sellepärast kutsus ta Indrekut eemale.

Ja kuigi selle meelest kõne oli isegi väga huvitav, läks ta ometi kutsele kaasa. «Las tuleb teine või kolmas, vaat siis läheb alles lahti,» seletas Otstaavel ja lisas juurde: «Sina seisa selle männi all siin, nii et ma su pärast leian, ma pean natukeseks ära minema.» Ja Indrekult vastust ootamata sammus ta oma teed.

Kõneleja asus pealtuule ja sellepärast kostsid ta sõnad ka siiamaani, eriti kui ta pööras oma suu rääkides allatuule. Indrek katsus kuulata. Aga teda segas varsti sügav ohe, mis tuli vana eide suust, kes istus Indreku lähedal männi all, käed ristis. Tal oli triibuline seelik seljas ja väike rätikusse seotud komps rüpes, üks rätikunurk nagu kuulatav jänesekõrv püsti. Mis võis küll eide ohkama panna? Kas noorpõlve kurjus või see, et kõneleja rääkis siin männikus temale niisama arusaamatuist asjust nagu õpetaja kantsliski? Nagu oleks kõik ühesugune jumalasõna, pajatagu ta streigiõigusest ja revolutsioonist või Talle verega pesemisest ja igavesest lunastusest.

Indreku mõtteid segasid kaks noormeest, kes astusid tema juurde, teine neist nähtavasti pisut joobnud.

«Tulge natuke kõrvale,» ütles see ja hingas Indrekule viinahaisu otse näkku.

«Kuhu? Milleks?» vastas Indrek nõutult.

«Seal kuulete,» ütles noormees ja tahtis Indrekul käsivarrest kinni haarata, aga teine astus vahele ja sõitles: «Lase olla! Ära puudu! Peab ilusti.» Ja Indreku poole pöördudes ütles ta: «Me ei taha ju midagi muud kui ainult paar sõna rääkida, kus keegi ei kuule. Tulge ainult pisut eemale.»

Indrek mõtles natuke, mõõtis silmadega ümbrust ja ütles siis: «Ükskõik,» seadides sammud selles suunas, kus puudusid inimesed. Natukese kõndimise järel jäi ta mändide vahel seisma ja ütles:

«Kaugemale ma ei lähe, siin ei kuule meid keegi.»

«Milleks teie olete siin?» küsis temalt viinahaisuga noormees.

«Milleks kõik — kuulan kõnet,» vastas Indrek. «Aga mis teie sellest tahate?»

«See on meie asi,» vastas noormees. «Sest teie nuhite.»

«Mitte nõnda,» segas teine noormees vahele, aga see oli ainult nagu õli kallamiseks tulle, sest viinahaisuline purskas: «Mis kurat seal veel kõmmeldada, teine on ju nuhk! Kuhu ta putkas?» pöördus ta Indreku poole. «Läks sõna viima? Teie jäite peale passima? Tunneme!»

«Teie eksite põhjalikult,» ütles Indrek nüüd, sest ta hakkas taipama, milles on asi.

«Soo! Või mina eksin? Vastake mulle: kas see teine teenib politseis?»

«Teenib küll,» ütles Indrek.

«No näete!» hüüdsid mõlemad noormehed võidurõõmsalt. «Politseihingi pole meil täna vaja ja sellepärast, kui teil luudkondid kallid, kaduge,» lisas viinahaisuline juurde. «Öelge seda ka selle teisele, kui ta tagasi tuleb, teist korda me suud kulutama ei hakka, vaid paneme käed käima.»

Sellega kadusid nad rahva hulka, kust nad olid ilmunudki.

Indrek seisis natukene aega sealsamas, kuhu teised ta jätsid. Aga siis tuli tal hea mõte. Ainult kahju, et see hea mõte tuli nii hilja. Miks ei öelnud ta noormeestele, et ta tunneb vigase käega Lohku ja on selle juures korteris! Oleks ometi näinud, mis näo nad oleksid teinud. Ja Indrek läks oma endisele paigale tagasi, et Otstaavlit oodata või noormehi nähes neile öelda, mis ta esteks oli unustanud ütlemata. Ohkav eit oli vaheajal

oma männijuurikalt kadunud. Ta oli vististi lähemale läinud, et paremini kuulda, sest esimese asemele asunud teine kõneleja rääkis juba nõnda, et temast võis aru saada iga noor ja vanagi. Teine rääkis nimelt õigusest, töölise õigusest, kelle higi ja vaev peab kogu ilma ülal. Aga seda õigust ei taheta tunnustada; sandarmi-hüäänid, politseikoerad, kapitalistid-vereimejad, mõisnikud-kurnajad, kodanlased-higikaanid ei taha seda tunnustada. Sellepärast võtab ärganud tööline ise endale oma õiguse, võtab endale õige õiguse ja jagab seda ka teistele — vanadele ja noortele, kel rakkus käed, vimmas seljad...

«Noh, seda maksab juba kuulata,» ütles Otstaavel äkki Indrekule, sest ta oli tähelepanematult tagasi tulnud, ja küsis siis tasakesi: «Mis need mehed tahtsid?»

Indrek oli otsustanud neist mitte rääkida, aga nüüd polnud parata ja ta ütles kõik.

«Ma arvasin kohe,» ütles Otstaavel. «Lollakad! Mina ja nuhk! Mina, kes istun jaoskonnas kogu ilma silma all! Mis nuhk niisuke on. Nuhid on nende eneste keskel, otse kõnelejate nina all, nende oma kaitsemüüri sees, seal on nad.»

«Arvad?» küsis Indrek üllatatult.

«Aga kuis siis muidu,» vastas Otstaavel, «nuhk on ikka oma inimene, kes pääseb igale poole, kes teab ja tunneb kõik.»

«Nii et meie jääme?» küsis Indrek.

«Muidugi,» vastas Otstaavel.

«Sedasama arvan ka mina,» ütles Indrek. «Oleme tulnud, siis jääme.»

Ja nõnda läksid nad lähemale, et paremini kuulda.

Kolmas kõneleja rääkis juba praegusest silmapilgust ja selle ülesannetest, teadliku töölise pühast kohusest, eneseohverdusest parema tuleviku lootuses. Ta rääkis otseteed tänasest päevast siin mändide all, kus ausate inimeste seas kuulavad kõnesid tulevasest õiglasest põlvest ka sandarmite verekoerad, kelle ninad haistavad töölise punast elumahla, mis peab voolama vabadusealtarile. Sest ärgu mõeldagu, et politsei revolver oleks laadimata, et kasaka käerandmel ei ripuks nuut või et sandarmitel puuduksid rauad. Need kõik on ka praegusel silmapilgul tööliste, meie seltsimeeste ja vendade ründamiseks valmis. Need on valmis praeguse koosolekugi ründamiseks, ainult käed on lühikesed, jõud ei ulatu, sest jõud on töölise pool, jõud on töölise rakkus kätes. «Sellepärast, vennad-seltsimehed, meie ei karda, meie viime varsti oma punase lipu kivitänavaile, nagu

ta lehvib meile praegu männiladvas. Selle tähega sa võidad, vend-seltsimees. Miski ega keegi ei suuda meid takistada, ainult kui hoiame kokku. Ühenduses on jõud, üksmeeles tugevus...»

Kõnede lõpul oldi vähemate ringide kaupa koos, kuhu ei pääsenud keegi peale oma lähedaste inimeste. Indrek ja Otstaavel läksid eemale ja istusid maha, viimane viskas enda varsti ristseliti, nii pikk kui ta oli, ja vahtis taeva. «Mulle meeldivad niisukesed kõned,» ütles ta. «Ma käin neid alati kuulamas. Öeldakse sulle lageda taeva all, et oled nuhk ja verekoer, ning tead, judinad jooksevad üle keha. Ega ei karda, seda mitte, sest mis peaks siin kartma, kui üks kõneleb ja teised kuulavad, aga lihtsalt on mõnus, pisut õudnegi teada, et oled veidi verejanuline. Nii kui kuulen sihukesi kangeid sõnu ja näen kõneleja meeleheitlikku kätega vehklemist, kohe tundub, nagu hakkaksid mul hambad suus kasvama. Tõsi jutt! See pole nali. See on justkui elus viirastus. Olen mitu korda iseeneses arutanud, kust see küll tuleb, aga pole muud leidnud, kui et kõneleja peab midagi sellesarnast nägema ja tundma ning et temast hakkab see minusse. Sest mitte iga kõnelejat kuulates ei hakka mu hambad suus kasvama. Ei, seda mitte! Aga näiteks see viimane, see oli hea. Seda olen varemaltki kuulnud, tunnen teda häälest. Tema paneb kohe mu hambad pakatama. Tunnen seda otse lõuapärades. Ja see tundmus toob silmade ette kohe kaks pilti. Üks: Olen alles väike. Varane hommik. Tapetakse siga, prill ninal, saab teine ainult pisut iniseda. Mina hoian verepütti, pulk paremas, et verd segada, sest seda peab tingimata, ütleb ema. Seljas isa pihtkasukas, käised kõrgele üles kääritud, vill väljapoole. Teine: Olen pisut suurem, isaga suvel linnas, seal loomaaed, karud, tiigrid, tiigril väike poeg, see teisel pool ust, ema õgib verist liha, ragistab valgete hammastega jämedaid konte; poeg tahab ema juurde, karjub, lõuad laiali-laiali, aga ema ainult õgib ja õgib ning limpsib keelega verd. Nõnda! Ja ma mõtlen, et kui on olemas kõneleja, kes elustab minus niisukesed tundmused ja mälestused, miks ei või siis olla kõnelejaid, kes suudaksid veel rohkem. Võiks olla sihuke, et niipea kui teeb suu lahti, vaatab mulle otsa, keerutab silmi ja väänab käsi, kohe tunnen, et mul pole mitte ainult verejanulise hambad, vaid ka tema tõelised neli jalga, suurte käppade ja küüntega. Ja mõtle ometi, mis oleks, kui kõik kuulajad, vanad ja noored, keskealised tugevadki tunneksid samuti ning kui kõneleja saadaks nad sandarmite ja politsei kallale.

Kas neid võiks miski päästa? Kas aitaks siis kasaka nuut, kaloti revolver, müürid ja rauad? Usu, ei aitaks, miski ei aitaks. Ja sellepärast ma mõtlen vahel: mis oleks, kui ma poleks pristavi juures kirjutajaks, vaid selle asemel kõneleja, niisuke kõneleja, kes räägib inimestele kas või verised hambad suhu ja härjasarved pähe. Ah, midagi pole ilmas toredam, kui olla niisuke kõneleja, et teised sind usuksid nagu igavest tõde.»

«Aga kas siis seda kuidagi ei saa?» küsis Indrek. «Kas ei saaks nõnda, et oled pristavi juures, teenid ausasti oma leiba ja käid vabal ajal, ütleme õhtuti, nende juures kõnelemas, alguses muidugi harjutamas?»

«Jumala eest, kui võiks nõnda! Kui oleks niisuke vabadus, et ole ise kalott ja samal ajal kihuta inimesi kalottide vastu üles! Ole sandarm, ole nuhk — aga ei, nuhk ma siiski olla ei tahaks, ükskõik kui suur vabadus. Ja tead, kuis mina siis teeks? Arva! Ma kihutaks inimesed sandarmite kallale nagu nälginud tiigrid, kes haistavad verd, ja kargaks siis ise neile ette, hüüdes: siin ma olen, teie vend ja seltsimees sandarm. Tapke mind, sest mul on munder seljas ja mundril hiilgavad nöörbid! ... Mis sa arvad, kas nad löövad mu maha?»

«Löövad,» vastas Indrek, «kui sa hästi kõnelesid.»

«Siis jään parem pristavi juurde edasi,» ütles Otstaavel, «nõnda ehk päästan naha.»

«Kas sealgi päästad,» kahtles Indrek.

«Aga kuhu ma pean siis minema, mis tegema? Kes mind tahab? Tead, va vennas: nali naljaks, aga kui oled kord politseis, siis pole enam kuhugi minna, see on see viimne. Politseist ei taha sind enam keegi. Mitte keegi. Hea veel, kui teenid mundrini, siis mõni naine võtab su mundri pärast, aga muidu ei taha sind nainegi.»

«Aga mis sa siis otsisid sinna?»

«Arvad, et olin kohe nii tark kui praegu? Nii tark pole keegi, enne kui on sees. Ja siis — тяни лямку![1] Aga seda ei tohi ühelegi hingele öelda, nimelt — et oleme viimne jätis, et kõik peavad meid selleks, kõik. Ka igasugused ametikohad, kes ise ilma politseita läbi ei saa. Sandarmistki peetakse rohkem lugu kui politseinikust. Et ma seda sulle ütlen, käib minu kohuste vastu ja on väga rumal, aga sa kuulsid isegi, mis need kaks minust arvavad. Sellepärast pea meeles: kui sa ei taha ennast

[1] Kõnekäänd, täh.: vea oma koormat! — *Toim.*

määrida, siis hoia minust eemale. Seda oleksin pidanud sulle kohe ütlema, aga olgu, teen seda nüüd, nii et sa teaks.»

«Aga mina vilistan sellele teadmisele,» vastas Indrek.

«Teed väga rumalasti,» ütles Otstaavel taeva vahtides. «Millalgi kahetsed.»

«Pole tänini midagi kahetsend, ei kahetse ka seda,» kinnitas Indrek.

«Noh, siis las käia,» ütles Otstaavel istukile tõustes. «Mina olen sulle öelnd, minu süda on puhas. Ainult hea oleks, kui sa selle tänase peaksid täiesti iseendale, liiatigi kui juhtud maale minema, siis seal, tead, pea suu.»

«Pean suu,» vastas Indrek.

«Nii siis võime ühes tagasi minna, nagu tulimegi,» ütles Otstaavel üles tõustes. Ja et koosolijate suurem parv oli juba minekut teinud — nende summ mustas eemal mändide vahel —, siis hakkasid ka nemad samas suunas liikuma.

«Väga ligi polegi hea, sest kes teab...» ütles Otstaavel oma mõtet lõplikult väljendamata.

Nõnda siis läksid nad suuremale hulgale ainult silmnäos järele. Meestesumm katsus paar korda laulu alustada, aga millegipärast vaikis see mõlemal korral peagi. Lagedale jõudnud, ütles Otstaavel tähelepanu juhtivalt:

«Näed sa, punane lippki üles tõmmatud. Kui nad nõnda mõtlevad linna minna, siis läheb tingimata löömaks lahti. Ilmtingimata! Ennem ükskõik mis, seda mitte! Lõhu või tosin monopolipoode, sest pole kuigi suurt häda, aga punast värvi ära näita, seda politsei härg ei kannata.»

Juteldes ununes ettevaatus ja nõnda jõudsid nad lipumeestele pikkamisi lähemale. Nad ulatusid juba nägema, et enamasti kõigile olid kätte tekkinud tugevad tümikad, mida mõned kõigutasid kõrgel pea kohal, nagu katsudes nende raskust ja löögijõudu, kuna teised kandsid neid püssidena õlal, nagu oleksid nad alles poisijõmpsikad mängumurul. Ometi tuli sellele kõigele üsna lühike lõpp, sest kui meestesumm jõudis kohale, kus teed palistab ühelt poolt noor tihe männik, teiselt poolt künklik liivalagendik harvade pajupõõsaste ja vanade pedakajändrikkudega, ilmus männiku varjult äkki salk kasakaid teele ette, sammu viiskümmend meestest linna pool. «Laiali minna!» karjus politseinik, kes oli kasakatega kaasas, aga kuna ta nähtavasti alles samal silmapilgul märkas meestesumma keskel punast lehvivat lipukest, siis pöördus ta ohvitseri poole, ning

nüüd kõlas käsklus ja kogu ratsanikkude-salk tormas tuhatnelja meestesumma sihis, vististi et punast lippu asitõendusena kätte saada. «Hakkame vastu, kurat võtku! Anname neile saadanatele!» kostis meestesummast läbisegi ja siis kõlasid paugud ning muutus kõik ühiseks ürgseguks lendavas tolmupilves: hobused, inimesed, sajatused, valukarjatused, langevad hoobid, ratsanikuta hobu künklikul liival pajupõõsaste vahel, teine samasugune teel, kihutades umbnelja linna poole. Kui kaua see õieti nõnda kestis, seda Indrek ei tea, aga äkki ta leidis, et seisab maanteekraavi kaldal ja temast kihutab mööda tuline ratsanik, kes katsub teda millegagi lüüa, ei ulata aga hästi, ainult kantsiku otsakene rabab tema kaela allapoole kõrva. See ei olegi nagu liig valus, aga ta ajab hirmsale vihale ja Indrek kargab maanteekraavi, kahmab sealt parajaid kive, jookseb ja virutab, isegi õieti ei tea, kellele, aga ikka hobustele ja neile, kes hobuste seljas. Kui kivid otsas, kahmab ta maast uusi ja mõtleb ratsanikele järele joosta, aga siis peatab keegi teda hüüdega: «Jäta, seltsimees, nad juba said oma jao.» Indrek viskab nüüd kivid maha — ühest on tal kahju, see on nii hea nurgeline, punane raudkivi — ja pöördub ümber, et vaadata, kes teda seltsimeheks nimetas, ning ta seisab silm silma vastu sama noormehega, kellega tal oli tegemist männikus koosolekul. Praegu on ta täiesti kaine, vahib selgeil silmil Indrekule otsa, ja kui see midagi ei lausu, ütleb ta lõpuks:

«Teil on kael verine, kas olete haavatud või?»

Nüüd tunneb ka Indrek ise, et kaelal on midagi valusat ja et särk on rinna pealt kleepuvalt märg. Ta tõstab käe kaelale ja sõrmedele jääb veri.

«Lähme metsa,» ütleb noormees, «lähme eemale, sest ega see sellega jää, nad tulevad tingimata tagasi.»

Ja nõnda nad kaovadki üle maanteekraavi noorde männikusse, kuna Indrek samal ajal võtab taskust rätiku, et kaelalt verd pühkida. Lõpuks pistab ta rätiku krae vahele, nii et haavast nõrguv veri ei saaks enam mööda keha allapoole valguda. Nõnda lähevad nad mändide vahelt edasi, tehes siiraviira-käike vabama ja lagedama tee valimiseks. Jõudnud järve kaldale, võtab Indrek rätiku ja kastab selle vette, aga kui ta parajasti temast suuremat vett välja väänab, tuleb tal meelde, et kus on siis tema kaaslane Otstaavel ja miks seisab selle asemel tema ees keegi võõras noormees? Ja kuhu sai üldse see meestesumm, kes kõndis tema ja Otstaavli ees? Ning äkki taipab Indrek, et

tema tähelepanust oli vaheajal kustunud hulk kõige lihtsamaid ja silmatorkavamaid tõsiasju. Selle asemel olid tähtsuse ja reljeefsuse omandanud teised, näiteks see punane nurgeline raudkivi. See oli talle äkki tähtsam kui kõik muu, nagu oleks see mõni imekivi, mõni talisman. Ja ometi viskas ta tema nüüd keset tolmust maanteed, nagu oleks ta kõige harilikum kivi. Aga võib-olla avastab mõni teine temas millalgi uuesti talismani ja unustab siis tema pärast jällegi kõik muu.

«Tehke särk eest lahti, võtke krae kaelast ära,» andis võõras noormees nõu, katkestades Indreku unistava arutluse. Ja kui Indrek seda oli teinud, kastis võõras noormees oma rätiku järves märjaks ja ütles: «Lubage, et mina. Endal on raskem, silm ei näe.» Ja Indrek lubaski, et teine pühkis teda oma jaheda rätikuga kaelalt ja rinnalt.

«Õnneks, et mitte silma ega kõrva,» ütles noormees pühkides.

«Muidugi,» oli Indrek nõus, «kui oleks sinna juhtunud, siis — valmis!»

«Valmis mis valmis. Neil ju kuraditel pagan teab mis seal kantsiku otsas.»

«Ots see puutuski vist,» arvas Indrek.

«Seda minagi,» oli noormees nõus. «Ma sain selga, muhk ülal, aga märga pole tunda. Selle eest aga läigitasin politseimeistrile, nii et käis kui kapsas sadulast hobuste jalge alla. Mis tast seal järele jäi, seda ei tea, igatahes oma jalaga ta koju ei saand — hobune lidus tal ees, mehe enda kandsid ära kasakad.»

Kui Indrekul haavast enam verd ei immitsenud, hakkasid nad mööda järve äärt edasi minema, tehes teatud määral ringi ümber linna. Sama teed tarvitasid ka paljud teised, nagu pärast selgus. Kõrgelt liivakallakult lõpuks rohusele tasandikule alla laskudes ütles võõras noormees äkki Indrekule:

«Ja mina pidasin teid esteks nuhiks.»

«Ma ei saanud esteks maast ega taevast aru,» lausus Indrek vastuseks.

«Aga te ei peaks selle teisega, muidu . . .» ei lõpetanud noormees oma ütlust.

«Mõni teab, milleks see hea on,» naljatas Indrek ilma mingi erilise mõtteta. Aga teine vaatas talle äkki paljutähendavalt otsa ja vastas veenduvalt:

Indrek kargab maanteekraavi, kahmab sealt parajaid kive, jookseb ja virutab . . .

«Õige, väga õige! Mõni teab, milleks see võib hea olla. Ka politseitutvust võib kasulikult tarvitada.»

Indrek mõistis, et mees eeldab palju rohkem, kui tõeliselt on olemas, aga ta jättis asja selleks ja ei öelnud enam midagi.

IV

Linna jõudes oli Indrekul kaks häda: kael paistetas ja kõht oli tühi. Oli valus pead pöörata ja raske nälja pärast jalga jala ette tõsta. Mõtles minna eelkõige apteeki, aga jalad viisid vanaaegsesse kivimajja, mille madalal uksel oli millalgi seisnud plekksilt pealkirjaga: «Speisebude — Sõma pood», kuid praegu oli kiri sildil sedavõrd kustunud, et ükski ei pannud teda enam tähele, isegi politsei mitte, kes oleks pidanud selle järele valvama, et ärisiltidel ilutseks esikohal riigikeel, mitte aga ei puuduks hoopis tükkis, nagu siin. Söögimaja uks, lävepakk ja koja põrand olid armetult kulunud. Siin oli nähtavasti palju jalgu sisse ja välja käinud. Sellepärast polnudki sildist enam põrmugi lugu, inimesed tulid kas harjumuse ajel või toidulõhna peale.

Söögimaja pidas ema oma kahe tütre ja ühe koeraga. Tütreid polnud Indrek veel kordagi näinud, küll aga ema ja koera. Need kaks teenisid truilt oma külalisi. Ilma naljata! Sest kunagi ei juhtunud, et kui söögimaja perenaine tuli toiduga, et siis teda poleks saatnud koer — väike mops, kuid paks, nii et käies aina lõõtsutas, olgu suvel või talvel. Samuti paks oli ka perenaine, aga tema ei lõõtsutanud. Tema veeres nagu kummipall üle põranda. Pani perenaine külalisele toidu ette, siis vahtis koer lõõtsutades, keel ripakil suust väljas, sellele otsa, nagu tahaks ta küsida, kas toit meeldib või mitte. Silmapilgu pärast tõmbus ta rahuldunult ühes perenaisega tagasi. Koputas aga keegi taldrikule perenaise kutsumiseks, siis ilmus avatud uksele ikka kõigepealt kähisevalt haugatav koer oma rippuva keelega ja alles pärast seda perenaine ise. Selle koera tõttu oli hakatud söögimaja hüüdma koera söögimajaks. Öeldi, et: koeramamma söödab ikka kõige paremini, või lihtsalt: koer söödab kõige paremini. Oleks võinud peaaegu arvata, et toitude headus ei olenenud mitte nii palju perenaisest ja tema kahest igavesti nägematust tütrest, kui just ripakil keelega haugatavast ja lõõtsutavast koerast.

Oli hiljavõitu ja sellepärast söögimaja peaaegu tühi. Koer võis puhata ja laskis ka perenaisel hinge tagasi tõmmata. Akna all istus ainult halli habemetüügastikuga, üle viiekümne väike vimmas mehike, prillid ees, kulunud, kuid punnil täis portfell aknalaual tema kõrval. Seda vanameest ja tema portfelli Indrek tundis, sest mõlemad olid temast järve ääres mööda tulnud, kui võõras noormees puhastas teda verest. Sellepärast asus Indrek taha toanurka nõnda, et haige kaelakülg seisaks pimeda pool. Kui perenaine ja koer olid toidud lauale kandnud, istusid nad mõlemad vanamehe juurde juttu vestma, see tähendab — vestsid perenaine ja vanahärra, kuulas aga koer, ise ühtsoodu lõõtsutades, nagu oleks nii hirmus raske kuulata selle kahe vanainimese saksakeelset kõnet.

«Olete hilinenud, härra Bõstrõi,» ütles perenaine.

«Vanaks hakkan jääma,» vastas vanamees. «Vanadus teeb korratuks.»

«Minge ikka, mis te ometi räägite!» hüüdis perenaine. «Noored armastavad korratust, mitte vanad.»

«Minu juures on see vastupidi,» ütles vanahärra.

«Ei ole tõsi,» arvas perenaine. «Ega siis teie ometi mõni streikija ole, mõni punase lipu kandja?»

«Seda nüüd küll mitte, sest olen ju selleks vana, aga...»

«No näete!» hüüdis perenaine vahele.

«Pidage, pidage,» lausus vanahärra. «Teie kuulake enne, siis. Muidugi, mis streikija või punase lipu kandja mina olen, aga kas te usute või mitte, armas proua Kuusik, ma kahetsen hirmsasti, et olen nii vana. Kui olin noor, siis uskusin, et siinilmas maksab ainult korralikkus, truu kohuste täitmine, usinus — veel keskealiselt uskusin seda, isegi veel paar aastat tagasi, aga nüüd enam ei usu. Teen küll endiselt tööd, kuid ise enam oma tööd ei usu, mitte ei usu. Saate teie sellest aru?»

«Ei, härra Bõstrõi,» vastas perenaine, mispeale koer ajas enda silmapilguks jalule, et siis uuesti põrandale vajuda, seal peaaegu laiali valguda oma pehme, lihava kehaga.

«Mina ise ka mitte,» jätkas vanamees. «Aga äkki lihtsalt pole enam usku. Millal see lõppes, ei tea. Aga ühel ilusal päeval leidsin, et arutan nõnda: siin ma nüüd olen juba oma paarkümmend aastat ja kirjutan numbreid suurtesse raamatuisse, aga kas on lõpuks mingit märki, et just mina, Bõstrõi, Joosep Pauli poeg Bõstrõi, seda olen teinud? Eks ei oleks võinud iga teine seda niisama hästi teha? Kui keegi tahaks hiljem

teada, kes neid raamatuid on pidanud, siis ei ole see üldse võimalik. Ta peaks vaatama kusagilt teisest raamatust ja alles sealt ta näeks, kes on olnud tol või tol aastal minu kohal ametis. Tähendab: mis siis olen mina? Ei midagi. Mis on minu töö? Ka ei midagi, sest seda võib iga teine teha. Ja kellele olen ma sellega head meelt teinud, keda rõõmustanud? Ei kedagi. Sest vabrikandil on lõpuks üsna ükskõik, kes neid raamatuid peab, tema silmas pole mul mingit teist väärtust kui igal masinal, mis lõikab või hööveldab määratud viisil puud. Oleksin ma kogu eluea jooksul kas või mõnda raamatut võltsinudki, et mõni elav hing oleks sellest kasu saanud, selle üle rõõmutsenud, aga isegi seda ma pole teinud.»

«Teie räägite hirmsaid asju, härra Bõstrõi,» ütles perenaine ja lisas elutargalt juurde: «Näete nüüd, mis sellest tuleb, kui inimene üksi on: hakkab vanaduses kahetsema, et pole raamatuid võltsinud.»

«Mitte seda,» vaidles vanahärra vastu, «vaid et pole üldse midagi teinud, mida iga teine minu asemel teha ei või. Aga hakata näiteks streikima või minna äkki punase lipuga — seda juba igamees ei tee. Ei tee lihtsalt sellepärast, et ei saa teha, sest pole alati streiki. Mina elasin kogu elu tänapäevani, ja ei teadnud, mis on streik, kuidas ta tegelikult sünnib, olin temast ainult lugenud, seda muidugi. Ja nüüd äkki — kas või iga päev, aina muudkui aur välja.»

«Aga kellel on sest kasu, kellele see rõõmu valmistab?»

«Vähemalt streikijaile enestele. Proua Kuusik, olete teie kunagi näinud, kuidas see tõepoolest sünnib?»

«Fui, ma kardan neid, kui nad nõnda ühes summas lähevad!» hüüdis perenaine.

«Seda muidugi,» oli vanahärra nõus. «Soldatidki kardavad, aga neil on ometi püssid käes.»

«Need juba ei karda,» vaidles perenaine vastu. «Põmmutavad maha.»

«Arvate teie, et muidu põmmutavad, kui ei karda?» naeratas vanamees. «Puhas hirm, muud midagi! See hirm ongi, mis mulle meeldib, liiatigi kui mõelda, et elad kogu elu ja pole kunagi ajanud ühelegi elavale hingele hirmu peale. Tõsi jutt! Varblasedki ei karda mind õieti, jumala eest. Kui kontori aken on lahti, tulevad nad minu laua otsale, peaaegu ülemisele raamatuservale, kui ma alla servale midagi kirjutan. Aga teiste juurde minna ei julge. Mitte kordagi. Ainult minu juurde. Ja

siis mõtlen ma mõnikord — need mõtted tulid mul alles hiljuti —, et mis oleks, kui võiksin äkki teistele hirmu nahka ajada? Kui saaksin nõnda teha, et äkki varblased hakkavad mind tõeliselt pelgama ja ühes varblastega ka kassid, koerad ja lõpuks isegi inimesed, näiteks meie pearaamatupidaja, insenerid, kas või direktor ise. Mina istun kõveras oma puldi otsas, aga nemad kardavad, nemad värisevad.»

«Teie ajate tõepoolest mulle täna hirmu peale,» ütles perenaine tuntava õudusega ja heitis pilgu Indreku poole, nagu tahaks ta otsusele jõuda, kas see mõistab, mis nad räägivad, või kas ta üldse neid katsub üle toa kuulata. Aga vanamees tegi, nagu poleks Indrekut olemaski, ja jätkas suurima südamerahuga:

«No vaadake, see ongi ilmas peaasi, et saaks hirmu teisele nahka ajada. Teise värisema panna isegi siis, kui ise tema ees värised, see on õige inimese viis. Ja mina pole seda kunagi suutnud, sest ma olen olnud selleks liig korralik. Mäletate, proua Kuusik, kaheksateistkümmend aastat tagasi istusime kahekesi just siinsamas akna all...»

«Kas tõesti on sellest nii palju aastaid ära?» imestas perenaine.

«Paari päeva pärast just kaheksateist,» kinnitas vanahärra.

«Õige, õige, minu noorem tütar oli siis kolmene ja nüüd on ta kakskümmend üks.»

«Noh, ja vaadake, kui mina siis, tol õhtul — mäletate, kassid karjusid akna all aias —, kui mina oleksin osanud teile sel korral pisutki hirmu peale ajada, nii-öelda kananaha ihule tõmmata, kas te oleksite mulle siis seda vastanud, mis te vastasite? Ja kui mina poleks olnud siis nii korralik, et ma ei arvanud sündsaks ei teid ega ka kedagi teist elavat hinge värisema panna, kas oleksin mina siis leppinud selle vastusega, mis mulle andsite? Ei! Mina kui ebakorralik inimene oleksin tulnud ja rääkinud uuesti, oleksin rääkinud seni, kuni oleksin suutnud teile ajada hirmu nahka, nagu täna õhtul, ja siis oleksite mulle tingimata teisiti vastanud.»

«Arvate teie tõesti seda?» küsis perenaine nagu kahetsedes, et talle pole kaheksateistkümmend aastat tagasi siin akna all aetud hirmu nahka, kui kassid karjusid aias.

«Iseenesestki mõista,» vastas vanamees. «Selles pole vähematki kahtlust. Vanad juudid teadsid seda, sest nemad olid tark rahvas, muidu poleks nad öelnud: sina pead kartma ja

armastama. Nii et enne hirm, alles siis arm. Ja kui mõelda, et oled pisikese põngerjana seda tuupinud, aga aru saad sellest alles haua äärel, kui näed streikijaid töölisi, kes lasevad vabrikuis auru välja, siis, teate, läheb vanajumala maailm silmade ees pisut nagu kirjuks. Tähendab, kui poleks olnud streiki ega mässu, siis oleksin surnud, ilma et oleksin taibanud kõige tähtsamat siin elus. Nüüd vähemalt tean, et olen elanud asjata, mõtteta, jumalamuidu, olen olnud ainult korralik inimene, nagu peab olema korralik iga masingi. Olengi olnud masin, ja nüüd olen kulunud nagu kell mu taskus, mille keeran iga õhtu üles, juba üle kahekümne aasta. Aga teate, mis ma nüüd teen? Ma ei keera teda enam iga õhtu üles, vaid üks päev õhtul, teine päev lõunal, kolmas päev hommikul, nii et ta pisutki tunneks, et mina pole samasugune masin kui tema. Et vähemalt mu kellgi tunneks!»

«Armas härra Bõstrõi,» ütles perenaine vaikselt ja kaastundlikult, «teiega pole asjad päris korras; teie mõtlete liig palju, loete liig palju igasuguseid suuri raamatuid.»

«Teie eksite, proua Kuusik. Otse ümberpöördult: tänini polnud minuga asjad korras, aga nüüd katsun nad korda ajada. Tänini arvasin nõnda, et kui lugeda, ütleme, majandusteadust, siis juba lugedagi ainult seda. Kas või eluotsani. Noh, ja siis? Arvate, et saate väga targaks? Teate, mis on ja mis tuleb? Teate õieti sedagi, mis oli? Võta näpust! Tulevad ühel ilusal päeval streikijad töölised, ajavad sul hirmu nahka, paiskavad kogu su majandusteaduse uperkuuti — paiskad ise ta hirmuga uperkuuti ja siis on sul käes su korralik majandusteadus. Aga mis teen mina nüüd? Nüüd, kui lähen pühapäeval rohelisse, võtan kaasa, ütleme, majandusteaduse, täieliku unenägude seletaja, numismaatika — on selline teadus, vanad rahad sees —, astroloogia ja kas või õpetuse temperamentidest ning loen näiteks alguses masinate mõjust tööstusse. Aga mitte väga kaua, ütleme, nii pool tundi, mitte üle tunni. Siis panen selle raamatu kõrvale ja võtan unenägude seletaja ning vaatan, mis tähendab masinat unes näha. Kui sõna «masin» puudub täielikus unenägude seletuses, kuigi ta seal puududa ei tohiks, siis otsin sealt aparaati, margapuud või üldse mõnda riistapuud, millel oleks pisutki tegemist masinaga ja masinlikkusega. Nõnda otsides ma täna sattusin mõttele, et kas ehk ka inimene ei kuulu pisutki riistapuude hulka, nii et masina otsimise asemel võiks unenägude seletajast otsida lihtsalt inimest. Ühe

sõnaga — otsi iseennast, nagu ütleb vana kreeka mõttetark. Aga kas usute või ei, unenägude seletajas ei leidu inimest. Jumala eest ei leidu! Seda sõna seal ei ole. Ja ometi on minul kõige täielikum unenägude seletaja. Kõige täielikum! Nii et tuleks veel täielikum kirjutada. Aga lutikas näiteks on sees. Lutikas on! No mis te ütlete selle kohta, proua Kuusik, et lutikas, raibe, on, aga inimest ei ole?»

Aga proua Kuusik ei öelnud selle kohta midagi, ta naeris ainult, nii et lõõtsutav koer oma tolkneva keelega enda esimestele jalgadele üles ajas ja kordamööda vestjaile otsa vaatas.

«Kodukäija on ka sees,» jätkas vanamees natukese aja pärast, nagu polekski ta perenaiselt mingit vastust oodanud, ning koer laskus jällegi kõhuli. «Isegi surnu on sees, tähendab surnud inimene, aga elavat ei ole, nii et on elav lutikas ja surnud inimene. Mõtlesin kaua-kaua, miks see küll nõnda on, mõtlesin selle üle kogu tänase päeva.»

«Ja nüüd teate, miks?» küsis perenaine heasüdamlikult naeratades.

«Nüüd tean,» vastas vanamees. «Arvan, et tean. Põhjuseks on hirm, lihtsalt hirm. Sest võtame näiteks lutika. Kuis tema on ja mis temaga on? Teadagi, kuis tema on: armastab pimedust, põlgab valgust ja läbitõmbavat tuult; tahab süüa, aga nälga ei sure; soojus on talle nahka mööda, aga suurt kuumust ei kannata, kuivab ära nagu sammal väljal kivi otsas. Kuid sammal tõuseb niiskust saades uuesti ellu, lutikas mitte, nii et sammal ta ei ole. Aga võtke inimene, elav inimene muidugi. See armastab nähtavasti ka pimedust ja põlgab valgust ning läbitõmbavat tuult, just nagu oleks teine tõepoolest mõni lutikatõug; tahab hirmsasti süüa, aga võib sõna otseses mõttes nälgida terved põlved, sajandid, ilma et sureks nälga, teeb tööd veel pealegi, orjab teisi, teisi inimesi, nii et üks lutikas peaks ka teisi lutikaid orjama, ja harjub isegi läbitõmbavat tuult kannatama. Harjub üldse nähtavasti kõigega, nii et mõned tulevad otsusele, inimene võib ja suudab kõik, tema on kõige vastupidavam, kõige kannatlikum koduloom härrastemajas ja selle ümbruses. Aga siis sünnib äkki, mis ei sünni ühegi lutikaga, sest lutikas on järjekindel, inimene aga ei ole. Sellepärast sünnibki see nii äkki. Korraga lastakse aur välja ja masinad pannakse seisma — kõik pannakse seisma. Kes seisma ei taha jääda, saab kere peale, peab. See ongi, mis ajab hirmu peale. Inimese tujukus. Kan-

natab sajandid, mitmed põlved, ja siis korraga enam ei kannata. Majandusteaduse järgi peaks veel pisut kannatama, veel pisut pingutama, aga ei, äkki, ootamata ja uskumata kombel laseb auru välja. Oelge nüüd ise, kallis proua Kuusik, kuidas sa paned sellise riistapuu unenägude seletajasse, kas või kõige täielikumassegi? Hea küll, sa paned ta täna sisse, sest ta teeb nagu korralik riistapuu kunagi vabrikus tööd. Aga või sa siis täna teda kohe unes näed. Unes näed teda alles homme või ülehomme, isegi ehk alles tuleval aastal. Aga siis ta ehk ei olegi enam korralik riistapuu, vaid streigib juba, laseb auru välja. Ühe sõnaga — hoopis teine riistapuu, hoopis teine loom. Mis mõte oleks siis teda unenägude seletajast otsida, kui ta on juba hoopis teine loom. Sellepärast siis ei pandagi teda sinna. Ei juleta panna, sest unenägude seletaja on ettevaatlikum kui majandusteadus. See märgib lihtsalt: eluta ja elav inventar või kapital, ja vabrikudirektor arvab, et ta teab, mis see on. Aga pärast selgub, et ei tea, selgub nimelt siis, kui aur välja lastakse. Sellepärast peaks direktoril käsiraamatuks olema täielik unenägude seletaja ja sealt ta siis näeks, et inimest ei olegi, et teda ei tohi arvestada, vaid teda peab kartma ning armastama.»

«Kartma peab teda küll, selles on teil täiesti õigus, aga kas ka armastama...»

«Armastus tuleb iseendast, kui on juba kord kartus,» ütles vanamees.

«Kuis sa niisukseid armastad, nagu töölised on praegu,» ütles perenaine. «Täna olla nad politseimeistri maha löönud, räägitakse, ja kasakaid lasknud ning kividega pildunud, nii et need käinud linnast omale abi viimas, pole muidu hakkama saanud.»

«Nii-nii,» kordas vanamees, «see tuleb ette inimesega. Laseb end nüpeldada, aina laseb nüpeldada, aga siis hakkab äkki ise teisi nüpeldama, et poleks nii hirmus järjekindel. See ongi, mis hirmu peale ajab, see tujukus, järjekindlusetus.»

«Teie siis ei olnud täna seal kandis, ei kuulnud sellest midagi?» küsis perenaine.

«Kuulsin, laskmist kuulsin,» vastas vanamees.

Sel silmapilgul palus Indrek endale klaasi teed ja koer ning perenaine läksid tema soovi täitma. Klaasi lauale pannes küsis perenaine oma uudishimu vaigistuseks Indrekult, kas ehk tema ei tea sellest kasakate ja tööliste löömingust midagi lähemat.

Oh jaa! Indrek muidugi teadis, sest tema olnud juhuslikult sündmuse pealtvaatajaks.

«Kas ka mitte kaasalööjaks?» küsis vanamees, «ma nägin teid ennest vististi järve ääres, kui ma sealt läbi tulin.»

«Ei, mina kaasa ei löönud,» vaidles Indrek vastu, «kuid ma seisin tee ääres, sest ma ei pääsenud edasi. Ja nõnda keegi kasakas pidas nähtavasti ka mind löömameheks ja andis mulle korra nuudiga.»

«Soo, soo,» lausus vanamees, «seda te siis seal järve ääres selle teisega toimetasitegi.»

«Millega siis asi lõppes?» päris perenaine.

Aga seda Indrek ei teadnud. Olnud rüselemine, paar hobust lillutanud ilma sõitjateta, pärast kihutanud kasakad minema ja inimesed kadunud ka kuhugi.

«Jajah,» oli vanamees nõus, «inimesed kaovad ikka kuhugi, aga millega asi lõpeb, seda ei tea, või kui tead, siis ei saa aru.»

«Nii et pole kindel, kas politseimeister elab või on surnud?» päris perenaine.

«Miks ta siis peaks surnud olema,» ütles Indrek. «Mina ei näinud midagi muud, kui et kasakad kihutasid tööliste hulka, ajasid neid laiali.»

«Noormees, kunagi ei aja kasakad muidu inimestele peale, kui need peavad enne kasakaile kallale tungima, kasakaid ähvardama,» õpetas vanamees Indrekut isalikult naeratades. «Kes teisiti asja näeb, ei näe õieti, või tema pole korralik inimene.»

Ja muidugi, sellega oli Indrek nõus, maksis arve ja lahkus. Kui ta head õhtut soovis, vaatas vanamees talle läbi prilliklaaside nii tähelepanelikult otsa, nagu tahaks ta tema näojooned alatiseks meelde panna.

«Kena noormees, mis? See on ehk ka üks niisuke, kes ei aja kellelegi hirmu peale,» ütles ta, kui Indrek oli juba välisukse krääksudes kinni pannud.

«Teie näete tonte, härra Bõstrõi,» vastas perenaine.

«Kuis nii?» küsis vanamees. «Ma otsin ainult iseennast. Nii kena ja õudne on näha noort inimest, kellest võiks arvata, et tema elab ehk oma elu samuti, nagu oled elanud ise. Te mõelge ometi, mis see tähendab, et käid kaheksateistkümmend aastat peaaegu vahetpidamata ühes ja samas paigas lõunat söömas, vahel ka õhtust.»

«Kõik perekonnainimesed teevad nõnda,» ütles perenaine.

«Isegi perekonnaisad ei tee seda nii korralikult, nagu olen teinud mina. Perekonnaisadelgi on oma kõrvalhüpped, aga minul pole olnud. Mina olen käinud ainult siin.»

«Ja kas võite nuriseda, et teid on halvasti toidetud?» küsis perenaine.

«Mina pole üldse kunagi millegi üle nurisenud, pole kunagi streikinud ega auru välja lasknud. Nõnda on kadunud mu elu. Ja ükski pole tundnud minu vastu vähematki huvi. Korralik inimene ei huvita kedagi, tema ei ärata hirmu ega armu. Te mõelge ometi, mis huvi võib pakkuda inimene, kes puudub temale määratud lõunalauast kaheksateistkümne aasta jooksul ainult kolmkümmend seitse päeva. Mõistate — kolmkümmend seitse! Lugesin päevaraamatust järele. Juba ainult see, et need päevad on üles märgitud, pealegi veel punasega, nagu vead vabrikuraamatuis! Aga isegi neis on mul kaheksateistkümne aasta jooksul punasega märgitud päevi rohkem kui oma päevaraamatus. Lihtsalt hirmus! Kole! Ja mõelda, et inimene peab vastu, kannatab välja. Tõbras niisugune!»

Viimased sõnad ütles ta südamepõhjast ja rüüpas siis kanget teed peale.

«Härra Bõstrõi, mis teiega ometi on juhtunud?» küsis perenaine kaastundlikult.

«Minuga pole kogu eluaeg midagi juhtunud ega juhtu ka nüüd. Ma ei tahagi enam, et minuga midagi juhtuks. Aga muidu juhtub, muidu küll. Ilma minuta. Pidage meeles, mis ma ütlen: juhtub hirmsaid asju, sest inimesed on hakanud üksteist kartma, neil on üksteise ees hirm. Aga kui inimesel on hirm, siis hakkab tema tegema hirmsaid asju. Ja minul on hea meel, et see on nõnda. Minul pole hirmu, sest mida peaksin mina kartma, aga meie direktoril on hirm, inseneridel on hirm ja meistritel on. Enne ajasid teistele hirmu peale, aga nüüd värisevad ise. Ja kas te arvate, et need inimesed teistele oma värina kingivad? Oodake! Nemad katsuvad omakorda teistele hirmu peale ajada ja nõnda vastamisi ikka kõvemini ja hullemini, kuni viimaks pakatab, plahvatab.»

«Mis siis viimaks plahvatab?» küsis perenaine hirmunult.

«Aga kust mina seda tean, mis plahvatab,» vastas vanamees üsna rahulikult. «See'p see ongi, et keegi midagi ei tea, sest tegemist on inimesega. See ajabki hirmu peale. Inimene ei tea iseenesestki, mis ta järgmisel silmapilgul teeb, veel vähem siis teisest. Hakkab ainult korraga tegema, hakkab streikima,

hakkab nõudma. Miks? On tal praegu halvem kui mineval aastal või veel varem? On tal vähem vabadust või õigust? Ei ole. Ta lihtsalt hakkab kord peale, hakkab üle ajama, nagu oleks ta piimakatel, millel nägematu tuli all. Näiteks mina: olen käinud siin kaheksateistkümmend aastat, aga nüüd enam korraga ei taha tulla. Lihtsalt ei taha, muud ei midagi. Ja kuigi käin harjumuse sunnil edasi, siis vastu tahtmist. Lähen iseenesele vastikuks, kui astun üle teie läve. Läilaks lähen.»

«Teiega on tõepoolest midagi juhtunud, härra Bõstrõi,» lausus perenaine nukralt.

«Juhtunud, juhtunud,» kordas vanamees. «Mis saab inimesega juhtuda, kui teda ei karda keegi ja kui tema ise ei karda kedagi? Ja mina ei karda, ei karda. Direktor kardab, mina mitte. Ja teate, mis ma arvan: ma pole teidki õieti kunagi kartnud, kogu see kaheksateistkümmend aastat mitte.»

«Miks te oleksite pidanud siis mind kartma?» naeris perenaine heasüdamlikult.

«Oo, ärge naerge! On naisi, kes ajavad judinad kehale. Juba palja juuresolekuga, vähemagi puutumisega, sest mõõdad ennast temaga kui mees, lihtsalt kui isane, et kas saad vastu, kas kõlbad temale?»

«Nüüd lähete nilbeks, härra Bõstrõi,» sõitles perenaine.

«Kuis nii?» küsis vanamees. «Ma räägin ju ainult hirmust. Et mul pole kunagi teie ees õiget mehe hirmu olnud, seda ütlen ainult. Ja sellepärast olengi võinud kaheksateistkümmend aastat nõnda siin käia. Lihtsalt käid, ilma et midagi on, ise aga usud, nagu oleks. See ongi see kõige hirmsam. Elad teiste inimestega külg külje ääres ja sul pole neist sooja ega külma. Aga elad siiski. Usud, et elad. Aga mis siis, kui see polegi elu? Kui see pole lutikagi elu? Ma küsin: mis siis?»

Ta tõusis püsti, võttis aknalt punnil täis portfelli, seisis pisut perenaise ees, nagu ootaks ta vastust, ja kui see talle ainult nukralt otsa vaatas, pöördus ta ümber ja läks ilma arvet õiendamata ning sõna lausumata uksest välja, milleni koer saatis ta lõõtsutades oma punase, suust tolkneva keelega.

V

Järgmisel hommikul, kui perenaine tõi Indrekule kohvi, märkas ta, et selle kaelaga midagi on juhtunud, ja küsis:

«Sattusite ka kasakate kätte või?»

«Kuidagi sattusin,» vastas Indrek. «Olin küll meestesummast eemal, aga äkki kihutas keegi ligi ja andis ühe ära, miks, ei mina tea.»

Seda nende juttu oli läbi ukse ka peremees kuulnud ja tuli asja vaatama.

«Nagaika ots,» ütles ta kaela nähes asjatundlikult. «Kas apteegis eile käisite?»

«Ei,» vastas Indrek.

«Tegite väga targasti,» ütles ta kavalalt oma väikseid virvendavaid silmi pilgutades. «Keda kasakas kord löönud, see on mässaja, sellepärast. Sest milleks kasakas muidu lööma tuli, kui sa polnud mässaja,» seletas ta.

«Aga ma seisin ju eemal maanteekraavi kaldal,» püüdis Indrek end kaitsta.

«Ükski inimene ei tohi kusagil seista, kui ta näeb kasakat,» vastas peremees.

«Aga mis ta peab siis tegema?» küsis Indrek.

«Liikuma, aina liikuma,» seletas peremees. «Jooksma, põgenema, sest selleks ju kasakas ongi, et kõik peavad põgenema. Võim peab nägema, et sa kardad, ja kui keegi muidu ei karda, siis antakse, nii et kartma hakkad. Sest kuis siis muidu saab, kui keegi ei karda.» Nüüd astus peremees otse Indreku juurde ja ütles vaikselt ning saladuslikult: «Aga politseimeistri jalg on kuradile. Nagu kapsajuurikas! Mehed oma tümikatega ja hobused oma rautatud kapjadega, nii või nii, aga lõma. Kasakad kandsid teise ära. Need ise said ka oma jao, kes kiviga, kes malakaga, tegid sääred. Nüüd otsitakse ninamehi ja küll nad juba leitakse, sest ega nuhidki puudunud. Need ei puudu kusagilt, nemad on ikka hulgas. Tingimata.»

Lohk rääkis seda nagu tigedalt ja põlastavalt, aga endal sädelesid väikesed silmad virvendavalt peas, nagu oleks kõik ainult tühine viguriväntlik nali, mida ei maksa võtta kuigi tõsiselt. Ja nagu tahaks ta oma silmade ilmet seletada, liigutas ta ühes kogu õlaga oma pooljõuetut kätt ja ütles:

«Näete! See on sama politseimeistri käsul. Nüüd tunneb ise jalaga, kas on küll hea. Aga muidugi, tema saab oma köntide eest lindi rinda, ja kui vaja, tubli paiuki, kuid mis sain mina? Kerjakoti kaela, sest see on alles terve, võib kanda. Küsib keegi mu naisest ja lapsest? Eks codake! Sellepärast kuulake vanema inimese nõu: hoidke kõrvale, hoidke õigel ajal kõrvale,

sest mis tähendab kasakale mõni südametäiega visatud kivi. See on lastemäng, purjus poiste mood külavahel või kusagil kõrtsi ees. Nõnda märkab teid lõpuks mõni nuhk.»

Indrek tundis, kuidas tal äkki veri tõusis näkku, tõusis veel siiski, kui peremees oli toast juba läinud ja ta seisis ihuüksi keset põrandat. Tal oli oma eilse talitusviisi pärast häbi, häbi ehk sellepärast, et keegi teine oli kõrvalt vaadelnud, kuidas tema äkilises vihahoos sõna otseses mõttes pimesi oli hakanud kividega pilduma ja seda oli tahtnud jätkata isegi siis veel, kui polnud selleks enam mingit mõtet. Ja ometi ei võinud ta sinna midagi parata, et ta ka veel täna sattus vihamarru, kui mõtles eilsest sündmusest. Tänini ta oli sellistest juhtumustest ainult lugenud ja ta oli ikka oletanud, et küllap ehk kantsikumeestel oli kuidagi õigus ja kannatanuil kuidagi süüd, aga nüüd tundus talle äkki otse vastupidi: kannatajal pole kunagi süüd ja vägivallal pole kunagi õigust. Kui ta parajasti selle üle järele mõtles ja läbi akna teise maja aeda vahtis, kus lapsed nosisid marjapõõsaste kallal, kuulis ta ukse poolt kerget krõbinat. Ta lõi silmad uksele ja nägi, kuis keegi toppis kulunud lävepaku ja ukseserva vahelt kokkupandud valget paberit tuppa. Paberit võtma minnes kuulis ta ukse taga kiireid kaugenevaid samme, ja kui ta ukse avas, nägi ta allaviival trepil tütarlapse pead kaduvat. Indrek sulges ukse ja võttis paberi. Sellele oli oskamatu käega ja vigases keeles kirjutatud mingisugune palve «Krestuse Meje Issanta kanadusse perasd.» Palves oli öeldud, et «Jerussalemas kulti ääld, kes üdles, et ges sele etasi anap kolme pävaga ühesale Inemeselle, sele peasdap issant ärra sesd kuriasd ja ühheksatõisdgümdal bäval saap Temale Sur Röm osas.» Kes aga seda mitte ei tee, sellega sünnib, nagu «mehhega sial gaukel Ergudski linnas, kele suku on ärra netud tänapävani.» Lõpuks veel Kristuse sõnad: Laske lapsukesed minu juurde tulla ja ärge keelake neid mitte, sest «Kurrivaim on gui Meuraia Leugoer Inemesde sies.»

Indrek pidi alguses paberilipaka tükkideks käristama, aga siis tuli tal teine mõte: ta andis selle perenaisele edasi. See lõi silmad kirjale ja peitis ta siis põue. Õhtul, kui mees oli välja läinud, tuli ta Indrekult sulge, tinti ja paberit paluma, aga kui ta need oli saanud, kõhkles ta paigal tammudes ja esines viimaks palvega, Indrek kirjutagu õige see palve üheksas eksemplaris ümber. Just nii: Indrek kirjutagu valmis ja tema, perenaine, annab ta siis edasi. Vanamees ei tohi sellest teada,

sest tema ei salli seda, hakkab torisema. Aga edasi andmata ei või see palve ka jääda, sest siis peab meie issand Jeesus Kristus uuesti ristisambas surema, nõnda ütlevad vagad inimesed. Ja edasiandmine sündigu salaja, nagu oleksid nägematud issanda inglid teel, ainult siis pääseb Kristus uuesti ristisurmast.

Kui perenaine oli Indrekule nõnda selgeks teinud, millise tähtsa toiminguga siin on tegemist, oli ta nõus: tema kirjutab üheksa eksemplari valmis ja perenaine annab nad nägematult nagu issanda ingel edasi. Võib ehk palved panna ümbrikusse? Oh jaa! Seda parem veel! Seda saladuslikum. Kui saaks veel pitserid peale! Indrek lubas ka pitserid muretseda, ainult mitte täna enam, vaid homme. Aga ümberkirjutamisega teeb ta ehk veel täna algust, veel täna või homme hommikul vara. Kaubapealisena lubas perenaine Indrekule nõeluda sokke ja lappida pesu — laseb masinaga vurinal, see pole tema käes midagi, ainult kui saaks üheksa palvet valmis, et päästa Kristus ristipuult.

Palvet ümber kirjutades sündis Indrekuga imeline lugu: ta hakkas nii-öelda ise palvetama, teiste sõnadega: talle tuli vaim peale. See sündis nõnda, et alguses ta püüdis palvet ainult parandada, siis juba täiendada, lõpuks lihtsalt omast peast luua, sisendades palvele kõik need suured voorused, millest temale oli rääkinud perenaine. Uues palves, s. t. Indreku ja perenaise palves selle täiuslikumal kujul oli jutustatud Kristuse kannatusest ja Jehoova julmast meelest ning manitsetud inimesi halastama Kristuse peale Jehoova sõna kuulmisega, et ta ei saadaks Lunastajat uuesti piinavasse surma. Üheksa palvet, igaüks ümberkirjutusest omasugune, pani Indrek ümbrikuisse ja pitseeris need kinni kolmekordselt, mille kohta perenaine ütles, et kolme armastab jumal, ja nõnda läksid nad laiali. Indreku süda oli rahul, eriti sellepärast, et pitseeritud ümbrikuist ei saanud perenaine palveid lugeda, mis võib-olla talle sugugi poleks meeldinud. Aga tema hämmastus oli suur, kui ta leidis mõne päeva pärast oma ühe täiuslikumaid palveid «Rahva Sõbrast» ühes lisamärkusega, et vagad inimesed muutuvad sagedasti oma sügavamas palvehärduses peaaegu jumalateotajaiks.

Palvet luges lehest ka korteriperemees Lohk ja kohe kutsus ta naise ning näitas seda ka temale, tähendades, et Kristus organiseerib inimesi Jehoova vastu, valmistab ka taevas revolutsiooni ette. Emand Lohk ei vastanud mehele midagi, kannatas tema jumalavallatud sõnad vaikse meelega ära, kuid esime-

sel parajal silmapilgul küsis ta Indrekult, kas see lehest palvet on lugenud ja mis tema sellest arvab. Ja muidugi, Indrek oli lugenud, aga tema ei arvavat midagi iseäralikku, ainult et palved ei käi üldse ilmaliku mõistuse ja tarkusega hästi kokku, sest neis on tallele pandud jumala ja inimeste südamete salajased ja seletamatud asjad.

Sellega oli emand Lohk täiesti nõus ja kaebas, et temal oma meesterahvaga ei ole mingit vastastikust arusaamist. Eriti halvasti oli mõjunud tema vigastamine ja sellele järgnev politseiline tagakiusamine. Nüüd, jumalale tänu, on küll politsei neid rahule jätnud, sest mis ta sandist veel tahab, aga meesterahvas pole sellepärast sugugi lahkemaks muutunud; nokitseb omaette saapaid parandada, kui tööd on, ja käib koosolekuil. Seal käib ta ikka, seda ta ei jäta.

«Olen talle küll öelnud,» rääkis perenaine, «et kas tahad, et ka teine käsi otsast ära võetakse, aga tema vastab: võtku või pea, lähen ikkagi. Tütrest tahtsime teha koolipreili, päris kubernante kohe, mis läheb Peeterburi suure koha peale, aga või nüüd sest midagi tuleb, kus meesterahval tehti teine käsi sandiks. Tüdruk ise ütleb ka, et tema läheks parema meelega Ameerika, tal ju onu seal Lossi linnas — teist nime ma ei mäleta, sest sel linnal on kaks nime. Nii et nüüd hakkas teine inglise keelt õppima. Ja las õpib ning läheb, seal ehk vähem mässu kui siin. Rohkem ehk ka vabadust, sest noored tahavad ju kangesti vabadust. Vanal inimesel, temal ükskõik, sest mis tema selle vabadusega ikka teeb. Nagu mina siin, mis ma teen vabadusega? Ei kedagi, istun ainult masina taha ja vuristan või lähen vagade koosolekule.»

«Aga kui sinna ka ei lubataks?» küsis Indrek.

«Kes siis sinna hakkab keelama,» vastas perenaine lihtsameelselt ja lisas juurde: «Ja kuigi keelataks, mis sest, õhtul magama minnes võin ma ikkagi öelda: «Jeesuke, tule minuga,» sest seda ei saa mulle keegi keelda. Meesterahvas ei taha, et ma nõnda ütlen, kui poen tema kõrvale, aga kas ma sellepärast jätan ütlemata: ütlen salaja, ütlen mõttes, liigutan ainult pisut suud, see on kõik. Ja kes võib mulle seda keelda?»

Ja muidugi, seda ei võinud emand Lohule keegi keelata, et ta liigutas pisut oma kipras suud, kus puudus juba nii mõnigi hammas. Sellega pidi Indrek tingimata nõus olema. Samuti pidi ta tunnistama, et palve, mille ta tegi üheksakordseks, pealegi iga kord teda pisut teisendades, avaldas tema isiklikku

ellu suurt mõju, olgu kodu või väljaspool. Kodu muutus ta selle tõttu pisut nagu oma inimeseks ja väljas avanesid talle mitmeti teed, nii et kui ta oleks olnud pisutki vanem ja õnnetum, siis oleks ta pidanud paratamatult hakkama uskuma selle ja ka igasuguse teise palve imettegevasse jõusse. Sündis nimelt nõnda, et kui Indrek nägi oma palvet «Rahva Sõbras», siis ta tundis korraga end selle mõjuva lehe kaastöölisena, nagu ta oli kaastööliseks olnud õpilaste lehelgi Mauruse juures, kust ta lendas siis tänavale. Siin ta lendas vastupidises suunas — tänavalt toimetusse, muidugi mitte autorina, kes oli kirjutanud selle palve, vaid kes oli loonud midagi muud, mis oli nii käremeelne ja põrutav, et ei pääsenud lehte, tõi ainult kirjakastis I. P. all märkuse, et autorit palutakse toimetusse sisse astuda. Seda ei lasknud Indrek endale kahte korda öelda. Juba järgmisel päeval oli ta kohal — mööda kitsast treppi kolmandal korral. Teda võttis toimetuses vastu aasta kolmekümnene noormees, kel olid kollakad vuntsid ja lokkis, õigemini salkus juuksed, mis tikkusid alatasa silmile, nii et neid pidi aina üle pea tagasi pilduma. Ja seda tegi noormees suure ägedusega, nagu oleks ta mõni muusikakunstnik, kes «mässab» vaimustusehoos. Nägu kõhn, nurgeline, silmad sinised, sügaval pealuus, kuid teravad, puurivad. Õlad kitsad, ripakil, rind peaaegu aukus. Kogu keha hoidus ettepoole kõverasse, nagu oleks kõht liig tühi või nagu teeks ta sirgeks ajades haiget.

«Teie oletegi «Orava» autor?» küsis toimetaja, kes ta jutule võttis.

«Mina,» vastas Indrek ja ei võinud kuidagi lisandamata jätta, et tema on ka kirjutanud selle palve, mille «Rahva Sõber» avaldas mõne päeva eest. Toimetaja tegi kahtlase ja uskumatu näo, aga kui Indrek oli mõne sõna seletuseks öelnud, raputas toimetaja oma lokke, tammus muheleval näol jalalt jalale ja ütles:

«Ilus! Väga ilus! Mõistan! Siis on tal ju siht sees. Aga «Oravat» ei saa me avaldada, tsensor ei luba.»

Neis sõnus oli Indrekule kaks üllatust ja arusaamatust korraga, esiteks — tema palvel siht sees, ja teiseks — tsensor ei luba «Oravat» avaldada.

«Kuis nii?» küsis ta imestunult ja kõditatult.

«No vaadake,» seletas toimetaja ja viskas juuksesalgu silmade eest ära, «teie orav närib ikka oma puuri pulgad läbi, ühe sõnaga murrab tee vabadusse. See ei meeldi tsensorile. Ta

ütleb: on selge, et orav pole siin keegi muu kui vene rahvas. Mõistate? Poliitiline siht. Karjapoiss, see on tsaar, sandarmid ja balti mõisnikud; puur, see on riiklik kord Venemaal, kogu suur Venemaa ise oma õigeusu, kullatud kirikute ja absolutismiga; tali, see on poliitiline surve, tsarism, ning kevad tähendab revolutsiooni, kus rahvas murrab oma ahelad ja vangirauad. Peatoimetaja käis, katsus küll seletada, et, tule jumal appi, mis tsaar ja sandarmid või balti mõisnikud on karjapoiss või mis vene rahvas on väike orav, aga ei aidanud. Tsensor ütleb, et muidugi karjapoiss poleks miski tsaar ega mõisnikust sandarm, kui ta ei pistaks oravat puuri, ja orav poleks iseenesest miski vene rahvas, kui ta ei näriks puuripulki läbi, liiatigi just kevadel, ega jookseks vabadusse. Laske orav jääda ilusasti puuri, ütleb ta, või kui tahate, las ta siis närib talvel pakasega puuripulgad läbi, jookseb isegi välja, aga tuleb sealt sooja puuri tagasi. Jah, tehke nõnda, et orav tuleb ise puuri tagasi, siis luban läbi, ühe sõnaga разрешаю, muidu ei saa. Ja miks ei või orav ise tulla puuri tagasi? küsib ta peatoimetajalt. See vastab, et nõnda poleks loomulik, nõnda ei käiks orava hingeteadusega kokku, aga need sõnad ajavad tsensori hoopis marru. Mis?! hüüab ta. Orava hingeteadus? Teie arvates on oraval hing? Noh, nüüd näete isegi, et oravaga mõtlete vene rahvast, sest vene rahval on hing, mitte oraval. Ja nõnda tõmbaski punasega üle — за явно крамольное направление. Nii et nüüd kuulute juba nende hulka, kes katsuvad sõnaga õõnestada riigi aluseid — основы государства.

Viimaste sõnade peale Indrek naeratas poolkohtlaselt, sest ta ei mõistnud hästi, olid nad öeldud naljaks või tõsiselt. Aga üks oli talle selge: tal oli üpris väga kahju, et tema «Orav» ei pääsenud «Rahva Sõpra» ja sellepärast avaldas ta arvamist, et ehk võiks ometi pisut teda muuta, kas või, ütleme, lasta puurile panna raudpulgad, nii et orava hammas ei hakkaks neile enam peale.

«Nii et orav jääkski puuri?» küsis toimetaja oma juuksesalke raputades.

«Mitte just seda,» arvas Indrek, «aga karjapoiss las unustab puuriukse lahti. Seda ometi tsensor lubab.»

«Kui ta unustab talvel, siis ehk küll, aga kui kevadel, siis vist mitte,» arvas toimetaja ja lisas juurde: «Kuid siis ei jää ju enam mingit sihti. Mitte mingit! Mis mõte on siis veel teie oraval? Mis mõte on üldse oraval, kui ta on pistetud puuri ja

ei saa puurist enam muidu välja, kui keegi peab midagi unustama. Unustamine tähendab juhust, kuid juhusel pole põhimõttes ruumi. Juhustega ei tee «Rahva Sõber» tegemist, see on lihtsalt ajaviide, ajaraisk ja meil siin pole võimalik ajaraiskamisega aega raisata. Siin maksab ainult kindel radikaalne siht ja põhimõte. Pealegi pole see kuigi loomulik, et karjapoiss unustab. Sest milleks peab karjapoiss korraga unustama, kui sandarmid ja balti mõisnikud ei unusta. Orav pääseb puurist sihi ja põhimõttega, või ta ei pääse üldse, sest põhimõtted ja sihid valitsevad maailma.»

Muidugi, toimetajal oli vististi õigus, selles Indrek ei kahelnud, kuid tal oli hirmus kahju, et tema orav ei pääse tsensori ja «Rahva Sõbra» kindlaist põhimõttepihtidest. Seda märkas ka toimetaja ning sellepärast hakkas ta Indrekule õpetama ridade vahelt lugemise ja ridade vahele kirjutamise õilsat kunsti. Kogu küsimus seisab selles, kuis teha orav niisuguseks imeloomaks, et ta tsensori silmis enam ei õõnestaks Vene riigi aluseid, ise ometi ei kaotaks oma radikaalset, nimelt just radikaalset põhimõttelist sihti. Radikaalsus oli peaasi, kui orav tahtis pääseda «Rahva Sõbra» veergudele, seda toimetaja toonitas täna ja ka hiljem, sest Indrekul oli ka pärastpoole siin käimist. Siin olid üldse kõik väga radikaalsed, nii et ei Indrek ega ka nemad isegi õieti ei teadnud, kui radikaalsed nad kõik olid. Peatoimetaja ehk teadis, aga sellega Indrek ei rääkinud ja see ei rääkinud ka temaga ning nõnda ei saanudki ta teada, kui radikaalne see kõik siin oli. Lõpuks ei huvitanudki see teda nii väga, sest ebamäärasuses ta tundis end vabamana.

Ainult siis ta nagu jahmatas, kui tutvus siin inimestega, kes vaidlesid valjult ainuõige ja ainuteadusliku ilmavaate pärast ja nimetasid radikalismi kodanlikuks mõttesogaks või rämpsuks. Need inimesed vaatasid mitte ainult Indrekule ja toimetajaile, vaid ka peatoimetajale kõrgi üleolemisega alla ja Indrekul hakkas pisut õudne nendega kokku puutudes ja mõtteid vahetades, kuigi nad olid enamasti kõik noorukesed, mõned isegi nooremad kui Indrek. Nemad kõik liikusid ja rääkisid peaaegu ilmavõitjatena, isegi politsei ja sandarmite nimetus kutsus neil näkku ainult trotslik-põlgliku naeratuse.

Muidugi, politsei ja sandarmid võisid neid kinni võtta, nad vanglasse heita, neid maalt välja saata, aga ta ei suutnud neilt võtta nende ainuõiget ilmavaadet, nende ainuteaduslikku ideaali, mis pidi tooma inimestele lunastuse mitte taevas, vaid

juba siin maa peal. Tehtagu nendega mis tahes, aga ükskord tulevad nemad või nende järelkäijad ja päästavad inimesed praegusest ülekohtusest ilmakorrast, tulevad ja päästavad isegi praegused võimukandjad ja viivad nad uude paremasse maailma.

Nii mõnelegi, kui mitte kõigile, oli see omataoline uus usk, mille tõenduseks ja kinnituseks ei teatud midagi muud kui mõni lause kusagilt raamatust või mõni maagilise mõjuga nimi. Seda märkas Indrek siis, kui ta sobis lõpuks kellegi kõhna, helevalge noormehega, kel oli lapselik naeratus huulil ja mingisugune äraseletatud pilk silmis. Tema juhatas Indreku neile allikaile, kust tema ise ammutas oma kõikumatu veendumuse, oma kaljukindla usu, et tema ja ta seltsimehed kuuluvad inimsoo valitute hulka, kelle päralt peab olema tulevik ajaloo igavese loogika põhjal.

Ka Indrek tundis endas kutset olla valitu. Sellepärast hakkas ta neelama neid raamatuid ja raamatukesi, mis liikusid valitute seas käest kätte või mida ta hankis kõrvalt omapead. Ta neelas sotsialismi ja kommunismi, sotsialismi ja anarhismi, sotsialismi ja marksismi, sotsialismi ja revisjonismi, sotsialismi ja tšartismi, sotsialismi ja trade-unionismi, sotsialismi ja utopismi, sotsialismi ja materialismi, sotsialismi ja darvinismi, sotsialismi ja humanismi, sotsialismi ja feodalismi, sotsialismi ja katolitsismi nne. nne. Ikka sotsialismi alla ja midagi teist peale, kuid mõnikord ka vastupidi — teist alla ja sotsialismi peale. Õgis selle kõrval Erfurdi programmi, kaheksatunnilist tööpäeva, lisaväärtust, õigust kogu töösaadusele, inglise tööliste seisukorda, mis pani vere hanguma oma õudusega, naisküsimust, ajaloolist materialismi jne., kõike ikka võimalikult väikestes portsjonites, sest elu ähvardas mööda minna, ähvardas kätte jõuda mingisugune tundmatu, kuid ammu unistatud ja ihaldatud suur pidupäev, enne kui jõuad kõik alla neelata, mis sel päeval ilmtingimata on hädavajalik, sest muidu võid jääda kuhugi kõrgete väravate taha, kui valitud, kel kõik need suured ja kallid asjad ning nõiasõnad keelel, sammuvad püsti päi õndsate riiki.

Aga ei saabunud kunagi see suurpäev, mil Indrek oleks võinud ühes valitutega minna läbi kõrgete väravate — põranda alla, just põranda alla, sest sinna viisidki need tema imetletud kõrged väravad. Tema ei saanud selleks kunagi küllalt valmis, sest ikka leidus veel mõni raamat — mõni endisest suurem

raamat, mille ta tahtis enne läbi lugeda, kui võtta omaks see ainuõige, hüljates kõike muud.

Temale ei saanud need uued ja suured asjad kunagi nii selgeks, et ta oleks võinud neid nii-öelda uskuda kui kaljukindlat tõde ja nende eest panna kas või oma pea panti. Teistega oli see kuidagi teisiti. Ka nemad kahtlesid, sest miks muidu vaidlesid nad igavesti suure kisa ja õhinaga, nagu oleks küsimuses elu ja surma otsustamine. Aga oma kahtluses nad ometi kuidagi uskusid ja läksid põranda alla, kus nad kannatasid puudust, et ükskord teistel oleks kõike küll; kus nad tundsid nälga, et teistel saaksid kord kõhud täis; kus nad magasid kivil või puul, et teistel oleks millalgi pehme ase; kus nad veetsid uneta öid, et teised võiksid kord väsimusest puhata; kus nad värisesid sagedasti mitte ainult homse päeva, vaid ka järgmise silmapilgu pärast, et teiste tulevik oleks kord kindlustatud; kus elu kippus sult röövima inimese nägu, et aga teised võiksid tulevikus elada inimlikult. Sinna läksid nad, need valitud.

Ja seal pidid olema aina piigid, pommid ja püssid, mis hakkavad kord pistma, plahvatama ja paukuma. See oli saaduslik ja kohutav, see ajas hirmu peale. Ehk oli härra Bõstrõil ometi õigus, et inimesel pole suuremat lõbu, kui et panna teist või teisi kartma, sest mida rohkem sind kardetakse, seda rohkem tunned oma võimu, tunned end tõeliselt inimesena. Ja ehk ei saanud Indrek oma raamatutega ja suurte asjadega kunagi lõplikult selgusele just sellepärast, et tema ei tahtnud kellelegi hirmu peale ajada. Teised tahtsid seda ja sellepärast tõttasid nad võimalikult ruttu põranda alla, kus nad võisid ise jubedust tunda ja teistelegi hirmuvärinad peale ajada. Oh jaa! Nemad kõik olid ehk inimlikumad kui tema, Indrek, nemad olid loomulikumad. Kuidas oli Bõstrõi iseenda kohta öelnud? Olen olnud liig korralik, kui et oleksin kellelegi kunagi ajanud hirmu peale. Nõnda ütles ta. Liig korralik! Ja nüüd oli ta vana ning õnnetu... Sellepärast Indrek tundis alati nagu suurt lohutust, kui ta võis viibida nende läheduses, kes olid ebakorralikud, otsides võib-olla ise hirmu ja läkitades seda ka teistele.

VI

Indrek sattus kuidagi elukeerdu, leidis korraga rohkem tähelepanu, kui ta ise oleks teadnud või julgenud loota, leidis isegi

rohkem, kui see talle meeltmööda oli. Millal või millest see just algas, seda ta ise esteks ei teadnud, aga äkki ta ainult leidis, et kõik oli olemas. Ta märkas, et kui ta avas oma ukse, siis avanes ka üle koridori vastas-uks, millel seisis vaskplaat nimega Passelmann, ja kellegi uudishimulikud silmad jälgisid teda ukseprao vahelt. Mõnikord avanes uks sel määral, et tema vahel tuli nähtavale kogu kastanpruun pea, aga see kadus sealt silmapilkselt, niipea kui Indrek juhtus tagasi vaatama või ümber pöörduma. Sama mäng kordus ka alumise korra ustel, kui ta jõudis mööda nagisevat puutreppi nende nähtavusse. Indrek teadis juba, kes asusid nende uste taga, sest selle eest oli hoolitsenud emand Lohk. Ülal nende vastas asus noor abielupaar. Mees käis sadamas, käis laevu «lossimas», nagu emand Lohk ütles, ja naine istus kodu — ootas meest, kuni see tuli, enese puhtaks pesi, puhtad «vatid» ümber pani ja naise jalutama viis.

«Nagu toakutsikas teine,» ütles emand Lohk selle naise kohta, «vahib ja piilub, nina ukseprao vahel, millal tuleb peremees. Ja uskuge või ärge uskuge, aga laisk on ta nagu päevakoer, teate, see pikk, must ja karvane. Kui ta viitsiks ometi villast lõngagi sõrme ümber käänata või katki vedada! Aga ise peenike, käinud teine keelekoolis ja veel õmbluskoolis, ometi ei oska midagi muud, kui oma meest pasteldada, sellepärast siis ka Passelmann.»

Alles hiljem sai Indrek emand Lohu kurjuse õige põhjuse teada, nagu näis: Passelmannid julgesid end avalikult — lausa kogu majarahva kuuldes, isegi pererahva kuuldes — nimetada härraks ja prouaks, kuna niihästi Lohud kui ka kõik teised polnud isand ja emandki, vaid ainult meesterahvas ja naisterahvas, et mitte öelda lihtsalt mees ja naine või eit ja vanamees, nagu tegid seda keldrikorral asuvad elanikud. See oligi, mis ei mahtunud ei emand Lohu, või nagu majas öeldi — Lohu naisterahva ega ka ühegi teise naisterahva karskesse hinge.

«Mis nad mädandid ekutavad oma härra ja prouaga,» ütles emand Lohk ja lisas seletuseks juurde: «Meie majas on ainult üks õige härra ja proua, see on nimelt majaperemees ja tema naisterahvas, aga kõik teised, kes seda olla tahavad, on paljad ekutised, seda ütlen neile enestele suu sisse, kui nad õtte kuulda tahavad. Sest kus on neil stepid ja klaverid ja kõik, kui nad on härra ja proua? Aga näe pereproual on. Tõmmaku nemad ka nöör hoovi peal üles ja lasku kojamadaami oma

stepisid kloppida, aga pole neil kojamaadami ega stepisid ega niuhkugi.»

Nõnda arvas emand Lohk Passelmannide kohta ja tema arvamist jagasid ümberkaudu kõik, ka pererahvaski oma klaveri ja «stepidega». Üldse oldi Passelmannidele kuri ja kade, et nad julgesid end teistest paremaks pidada ja et mehe teenistus näis lubavat naisele ulavat laisklemist, kuna teised pidid ründama hommikust õhtuni, et majapidamises ots otsaga kuidagi kokku saada. Teised naised käisid, kes sadamas, kes pesu pesemas, kes «saksu» passimas, kes muidu päeviti tööl, või kes seda ei teinud, see «ratsutas» kodu oma lapsi või ajas masinavänta ümber, nagu tegi seda emand Lohk, nõudes enesele selle eest pisut kõrgemat aukraadi, kui oli see omane pesupesijaile, puuladujaile või isegi neile, kes kasvatasid oma lapsekarja. Emand Lohk nõudis endale kõrgemat aukraadi veel sellepärast, et tema oli ainukene inimene siin majas, kel oli kahetoaline korter, kuigi andis teise toa välja. Pealegi — see oli endine majaperemehe enda korter, kui elas veel praeguse peremehe õnnis isa, kes müüs maal oma talu ja asus siia hoovipealsesse majja, et oleks uulitsa mürast-kärast kaugel. Alles noor peremees — tema käib teistele maju ehitamas, sest omad majad on tal juba ammugi valmis —, noor peremees, kes võttis peene naise, leiva- ja saiategija tütre, asus uulitsa äärde, kus ta laskis paar korterit kokku, sest naine ei tahtnud siin hoovisopis hallitada, vaid ihkas olla uulitsa ääres keset elu, kus oleks läbi akna midagi näha.

Nõnda on asjade tõeline seisukord ja seda teab kogu maja, teavad teisedki majad, Passelmannid üksi mängivad lolli, nagu poleks neil millestki aimu. Ainult nüüd, jah, nüüd see peenike proua Passelmann pistab nina ukseprao vahele, sest emand Lohul on korteris inimene, kes õpetab teistele raha eest kas või ei tea mis. Kõik võivad näha, kuidas õpilased tulevad ja lähevad ning aina puhta raha eest. Ja raamatuid, raamatuid! Kui see Passelmanni proua võiks kordki näha, kui palju on nende noorehärral — ja muidugi noorehärral, just, seda hõõrub emand Lohk kõigile nina alla —, kui palju tal on raamatuid ning aina võõras keeles. Vaat niisuke on õige härra, aga mitte see, kui keegi käib «upsijaks», nagu Passelmann. Sellele kõigele ei võinud emand Lohk kuidagi jätta juurde lisamata, et pealegi on nende härra veel niisukene härra, kes läheb, kui vaja, ka kasakatega kokku. Kes ei usu, vaadaku armi tema kaelal,

parema kõrva all — see on kasaka nuudi jälg. Aga mis sai kasakas selle eest? Minge küsige meie härralt, küll te siis kuulete, mis ta sai, ütles emand Lohk iseendale vastuseks ja naeratas põlglikult ning paljuütlevalt.

See juhuslik kaela-arm polnud omataoliseks trumbiks mitte ainult emand Lohu suurustelus, vaid ka mujal, isegi valitute ringkonnas teatud määral. Tema oli nagu mingisugune usalduse salamärk. Juba tol korral seal teel ja järve ääres oli ta oma mõju avaldanud. Paar tundi tagasi oli võõras noormees nimetanud Indrekut peaaegu nuhiks või vähemalt selle killameheks, aga nüüd, nähes kaelal verd, muutus ta silmapilkselt seltsimeheks. Selle muutuse tähendust taipas Indrek alles hiljem, seal järve ääres paistis see talle ainult lihtsa juhusena. Oma eksitusest Indreku suhtes oli noormees — teda hüüti Meikaks — muidugi jutustanud kõikjal ja sellest siis see enam kui ootamatu heatahtlikkus ja usaldus tema vastu. Kaela-armi tõttu julgeti tema juuresolekul nii mõndagi rääkida, selle mõjul pääses ta nii mõnelegi koosolekule.

Kaela-arm mängis teatud osa ka siis, kui pererahva tütar Kristi tuli maalt linna. See oli aasta kuue-seitsmeteistkümnene plika, kahe ilusa patsiga, mida ta aga maksku mis maksab tahtis maha lõigata, sest nad olevat tal hirmsasti tüliks. Läbi ukse kuulis Indrek tütre mangumist ja ema sõitlemist, kes väitis, et naisterahval on teisigi jumala loodud asju, mis ehk on tüliks, aga või siis kõigest sellisest siinilmas lahti saab. Lõpuks ütles ta:

«Juuksed on iluks, juuksed teevad ilusaks.»

«Ma ei tahagi ilus olla,» vastas tütar, «poisid on siis nagu kajakad kallal, ei anna ööl ega päeval rahu.»

«Sellepärast tulidki nii vara maalt ära või?» küsis ema.

«Ära päri parem,» vastas tütar puiklevalt, aga jutt kestis neil veel tükk aega ja aina juustest, ilust ja poistest, kuni viimaks isa tuli, ja kuuldes, milles asi, ütles:

«Õpi inglise keel selgeks ja sõida Ameerika, seal võid pea kas või number nulliga kaalikaks koorida, aga siin ei tohi patse puutuda. Need on sul alles ema kasvatatud, ja kui ema ütleb, et jäävad, siis jäävad ka.»

«Aga kui inglise keel selge, siis võin?» küsis tütar.

«Inglise keel selge ja üle mere Ameerikas, siis võid. Ja juuksed saada üle mere tagasi, et oleks veel niigi palju oma lapsest,» vastas isa, ning Indrekule tundus, nagu ei sobiks

tema praegune häälekõla ei tema suure ja tüseda koguga ega ka tema väikeste kilavate silmadega.

«Juba sa, ema, nutad jällegi,» hüüdis tütar imestanult, «mis sa veel siis teed, kui ma tõepoolest sõitma hakkan.»

«Siis ma ehk enam ei nutagi, siis on mu nutud juba nutetud,» vastas ema.

«Aga kui tahate, ma ei sõidagi,» ütles tütar nagu lohutavalt.

«Mis sa siin tegema hakkad?» küsis isa.

«Ükskõik, mis,» vastas tütar. «Mis teisedki.»

«Ei sest tule midagi,» arvas isa.

«Ei jah,» lausus ka ema. «Oleks saanud just kooli lõpetada, aga näe, see isa käsi...»

«Jah, oleks saanud kubernante tasku,» arvas ka isa, «aga nõnda ongi parem, saad siit meie mässupesast välja.»

«Ma ei tahagi mässupesast välja,» vaidles tütar vastu.

«Tahad ka mässata, mis?» küsis isa, ja kui tütar ei vastanud, lisas ta: «See on viimne leib, see mässuleib.»

«Aga Ameerikas on maavärisemised,» ütles tütar.

«Ega ta seal igal pool värise,» vastas isa üsna rahulikult, mispärast tütar pidi tahes või tahtmata oma ilusate patsidega üle ookeani Los Angelesse[1] sõitma, et neid seal onule ja ka teistele näidata, kas peab nad maha lõikama või kõlbavad nad edasi kanda iseendale iluks ja teistele rõõmuks. Ühes pruunikate patsidega pidid minema sinised, nagu emalgi, avameelsed ja rahulikud, peaaegu mõtlikud silmad, vajalikust pisut laiemad õlad, kitsad, noorusest alles nurgelised puusad, juba esiletükkivad rinnad ja käed, kuidagi pikad ja kohatud, nagu oleksid nad kusagilt mujalt võetud ja selle keha külge pandud või nagu oleks keha kasvus kängu jäänud, käed aga algelise lopsakusega edasi arenenud. Aga neis kohatuis kätes tundus palju südamlikkust, palju rohkem kui silmis, ehk olgu siis, et viimaseis lõi surtsatama mingisugune imeline helk, mis tegi nad usaldavaks ja soojaks. Seda käte südamlikkust tundis Indrek juba esimesel teretamisel ja nii mõnigi kord hiljem. Kogu kehas ja näos oli ehk ainult suurevõitu lopsakahuuline ja tugevahambuline suu, mis harmoneeris kätega, nii et loodus polnud oma tujukuses neid just päris üksi jätnud.

Indrekut kohtles Kristi kohe nõnda, nagu oleksid nad millegi-

[1] Lugeda: *Los Ändželesse.* — *Toim.*

pärast juba vanad tuttavad ja nagu ei näekski ta teda esimest korda siin katuse all oma kaasüürnikuna. Ema oli kirjutanud, jah, ema oli maale kirjutanud kõik ning nüüd veel pealekauba rääkinud. Kõik, kõik! Kasakad ja kõik, kaelast ja kõik! Ja siis esines ta ühel päeval vanemate seljataga ettepanekuga, kas Indrek ei tahaks tulla nende koosolekule, just — nende koosolekule, sest ka tema seisab mingisuguses põranda-aluses ringis, kus käivad väljastpoolt kõnelejad, need päris propagandistid kohe, kes teevad põranda-alust tööd, valmistavad mässu ja vabadust. Ainult isa ja ema ei tohi sellest midagi teada, nemad mitte miski hinna eest, muidu saadavad nad ta kohe Ameerikasse. Isa käib küll ise mööda tööliste koosolekuid, aga teda, Kristit, ei luba ta kuhugi, ja kuigi, siis ennem emaga palvemajja, kus on «ulgumine ja hammaste kiristamine», aga mitte põranda alla. Nii et kõik peab sündima suurimas saladuses, nii-öelda pettuses, vanemate ninapidi-vedamises. Nemad, Indrek ja Kristi, saavad kusagil väljas teatud kohal ja ajal kokku ning siis kaovad kui tina tuhka. Koju tulevad jällegi igaüks omal ajal ja teel, nii et keegi ei saa midagi teada. Selle saladuslikkuse juures peatus Kristi just kõige kauem ja kõige suurema andumusega. Võis igast tema sõnast, liigutusest, näoilmest, isegi häälekõlast tunda, kui väga teda kõditas, võlus ja ahvatles see keelatud ja teatud mõttes hädaohtlik saladuslikkus. See oli omasugune retk tundmatuile, elukardetavaile maile, see oli sõit väikese, munakoorena õhukese lootsikuga sügavale järvele või merele, see oli ronimine kuhugi kõrgele, kust võib kukkuda, kui pea hakkab ringi käima ja kui käed ei hoia enam hästi kinni.

«Isa ütleb ikka, et Ameerikas ei ole mässu,» seletas Kristi, «et seal pole mässajaid ega põranda-aluseid, nii et kui lähen sinna, siis olen kõigest ilma. Sellepärast siis veel siin, enne kui sõidan, nii et tean Ameerikas öelda, kuidas Venemaal tehakse mässu ja vabadust. Ja pealegi! Isa ütleb ikka: mine Ameerikasse, seal õpid iseseisvust, sest seal oled vaba, siin hoiad ema põllepaelast kinni. Aga miks ei või ma juba siin vaba olla? Miks ei lase nad mind juba siin vabaks, isa ja ema nimelt? Ameerikasse võin omapead sõita, aga siin ei või omapead elada. Kas siin on ka takistuseks Venemaa riiklik kord? Keelab politsei ja sandarmivalitsus mind vabaks laskmast? Keelab ta teisi vanemaid? Ei ju keela! Aga vanemad valvavad ilma politseita, ilma nuhkideta. Tähendab — politsei on neil enes-

Nad tegid mingisuguseid asjatuid ringe, läksid kusagilt hooviväravast sisse . . .

tal veres, on veres ja jääbki sinna, nii et meil, noortel, kes me nõuame vabadust, polegi muud teed kui salaja, kui põranda alla. Ka vanemate eest, sest nemad on meie kõige lähem politsei, kes peab vanast kinni. Emast saan veel aru, sest tema käib palvemajas, aga isa! Ta on ju ise peaaegu põranda-alune! Ka ema, kui õieti öelda, sest pooled korrad käib ta isa salaja. Minagi ei tea iga kord. Võtab aga mõne riidetüki kaasa, et läheb seda ära viima, aga ei lähe ühti, palvetundi läheb. Nõnda ta on ju põranda-alune.»

Nii et Kristi südametunnistus ei teinud talle mingeid etteheiteid, kui ta käis salaja. Kõik käivad salaja, kõik. Elu ongi niisukene, et peab olema salaja, sest muidu pole elusaladust. Ennem heitis ta vanemaile ette, miks need ei saanud temast aru ja sundisid teda salaja käima, sundisid maast-madalast valetama ja petma. Tema, Kristi, saavat oma vanematest aru, aga miks ei saa vanemad temast aru? Kõik tulevat arusaamise puudusest: vanad jäävad ajast maha. Igal pool, kinnitas Kristi, ainult juutide juures mitte, seal minevat vanad noortega ja ajaga kaasas. Indrek näeb seda kord ise, kui nad lähevad nende juurde koosolekule. Sellepärast on juutide päralt tulevik.

Nõnda arvas Kristi ja tema teadis, mis ta pidi arvama, sest ta oli juba pool aastat hiilinud keelatud koosolekuile ja raske oleks olnud tal ehk endalgi öelda, mis tõmbas teda tõeliselt rohkem, kas keeld, need koosolekud või see hiilimine. Igatahes viimasele ta pani erilist rõhku juba esimesel korral, kui nad läksid Indrekuga kahekesi. Nad tegid mingisuguseid asjatuid ringe, läksid kusagilt hooviväravast sisse, üle hoovi ja teisest väravast välja, kust pääsesid uuele tänavale. Siis läksid nad veel kuhugi majja, ronisid seal teisele korrale, vahtisid petrooleumilambikese hämarikus uksesilte, tulid sealt alla, nagu poleks nad otsitavat leidnud, läksid uuesti edasi, kuni lõpuks jõudsid pärale, kus nad oleksid võinud olla juba ammugi.

«See on sabade pärast,» seletas Kristi.

«On siis meil saba taga?» küsis Indrek.

«Ei,» vastas Kristi. «Ennem on saba siis, kui lähed üksinda. Sellepärast öeldakse meile ikka: tulge alati kahekesi, tulge kavaleriga, siis ei ole kahtlane. Kuramaaž, mõistate. Kurameerijad aga ei mässa kunagi, ei õõnesta riigialuseid, ei nõua vabadust,» seletas ta elutargalt.

«Nii et meie tänased haagid olid ilmaasjata,» ütles Indrek.

«See oli nalja pärast, et teile näidata, kuis ma teen, kui lähen üksinda,» rääkis Kristi. «Aga see polnud veel ühtigi, mis täna. Üksinda teen palju rohkem. Lähen mõnikord kuhugi kaugele-kaugele, kus pime ja hirmus, nii et peab värisema, katsun kusagilt maja uksest tasakesti sisse minna, see krägiseb. Lasen ta kohkunult kinni ja avan siis pikkamisi-pikkamisi. Ikka krägiseb. Siis tõmman ta järsku ja julgelt lahti, nagu oleksin oma inimene, ja astun sisse. Aga trepp ja koridor on pime. Koban käsikaudu teisele korrale või jään kusagil keset treppi seisma ning kuulan — kuulan ja seisan nõnda tüki aega, mõnikord lihtsalt selleks, et näha, kui kaua võib nõnda võõral trepil seista ja kuulata, enne kui mõni tuleb. Kusagil avatakse uks ja valgus langeb koridori, aga mina olen pimedas ja mind ei näe keegi. Juhtub mõni tulema, siis lähen üles või alla, ja kui vaja, küsin kellegi nime, et kas elab see või teine siin majas. Uulitsale astudes seisatan ja vahin kahele poole, nagu peaks keegi kusagil mind luurama, aga silm ei seleta pimedikus midagi ja nõnda võin minna. Mõnikord lähen kuhugi pimedasse hoovi, poen seal kuhugi müüri- või seinanurka ja seisan. Aga siiski, seda ma enam ei tee, see on liig hirmus.»

«Miks nii?» küsis Indrek huvitatult.

«Võib jälle mõni koer tulla,» vastas Kristi. «Viimane kord oli: mina poen kuhugi pimedasse nurka, seisan, ootan. Inimesed tulevad ja lähevad, aga mind ei näe keegi, võiksin seal kas või ei tea kui kaua seista. Aga äkki tunnen, et keegi puutub minu riideid, nii põlvede kohalt, keegi hingab. Kahman käega — koera pea, koera nina. Pidin lihtsalt sinnasamasse kukkuma, sinnasamasse surema puhtpalja hirmu ja ehmatuse pärast. Mis siis, kui on teine tige, kui nuusutab esteks, ja nii kui end liigutan, ainult katsun liigutada — krauh kinni. Aga ei, hea koer oli, tahtis, et ma teda silitaksin, nühkis end minu vastu ja liputas saba suurest rõõmust, nagu poleks teda keegi juba ammu silitanud, ainult mina, ise värisen. Ja siis pikkamisi, ettevaatlikult värava poole, aga koer oma paksu karvaga kord ühte-, kord teistpidi ees, et ikka veel kratsiksin. Veel värava vahel sagisin teist pahema käega, siis sain tulema.»

«Ja nüüd enam ei lähe?» küsis Indrek.

«Enam ei lähe pimedasse hoovi seisma,» kinnitas Kristi.

«Aga kui nuhk juhtub tõepoolest kannul olema?» kiusas Indrek edasi.

«Siis lähen trepile, lähen kas või võõrasse korterisse sisse ja

küsin ükskõik keda või ütlen lihtsalt: spikk on väljas, ootab mind, sellepärast tehke minuga mis tahes, aga laske mul siin natuke aega istuda, seni kui see uulitsalt ära aurab.»

«Aga see võib ju spiki enda korter ollagi, kust teie seda teate,» ajas Indrek jonnakalt oma suunas endiselt.

«Issand halasta, kui hirmsaid asju teie räägite!» hüüdis Kristi. «Tähendab teie arvate, et mina lähen sisse, mulle antakse tool, minuga aetakse juttu ja seda kõik teeb spiki perekond — naine, lapsed, sugulased. Nii et spikil on naine ja lapsed ning kõik?»

«Aga miks siis mitte?» küsis Indrek.

«Ja need teavad, et isa on... Ei, ei, see on liig hirmus! Niisuguseid asju ei pea rääkima. Lihtsalt kole! Kuidas teil üldse tulevad niisukesed mõtted?» küsis Kristi õudusega.

«Mis seal siis tulla,» vastas Indrek. «Igasugused mõtted võivad tulla, sest mõtted on vabad.»

«Õige, mõtted on vabad, mõtted on täiesti vabad,» kordas Kristi endamisi. «Nii et kui ma tahaksin, siis võiksin mõelda, et, ütleme, minu... aga ei, ma lihtsalt ei saa seda mõelda. Minu mõtted ei ole vabad, ei ole nii vabad. Ma ei saaks isegi seda mõelda, et teie isa on... lihtsalt ei saa, jääb luksti! kurku kinni. Kui teil poleks seda armi kaelal, siis ehk saaks, aga nüüd ei saa. Nii kui hakkan mõtlema, kohe tuleb arm meelde ja ei saagi enam mõelda, või kuigi mõtlen, siis midagi muud. Aga kas teie saate tõesti ikka mõelda?» küsis Kristi Indrekult täiesti uskumatul häälevärvingul.

«Saan küll,» vastas see lihtsalt.

«Ja võite ka oma isast ja emast kõike mõelda?» päris tüdruk.

«Miks siis just neist?»

«Ahaa!» hüüdis Kristi võiduröömsalt. «Teie ju ka ei saa kõike mõelda.»

«Saan,» vastas Indrek. «Mina võin, näiteks, mõelda, et minu isa on spikk.»

«Issand jumal! Kristus halasta!» hüüdis Kristi ja tal kostsid otseteed pisarad kurgus. «Teie olete hirmus! Teie olete kole! Ma hakkan teid kartma.»

«Teie saate minust valesti aru,» püüdis Indrek seletada. «Ma võin ju seda küll mõelda, aga mitte uskuda.»

«Ei, ei,» vaidles Kristi vastu. «Kes võib nõnda mõelda, see võib ka seda uskuda. Kui mina midagi kauemat aega mõtlen,

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

siis hakkan ka seda uskuma, lihtsalt mõtlen, et see ongi nõnda, sest miks ma muidu nõnda mõtlen.»

Kui Indrek selle peale midagi ei vastanud, sest ta mõistis, et oli niikuinii liiale läinud, jätkas Kristi:

«Küll on teil hea, et olete mõteteski vaba, aga mina pole kusagil. Kui ma saan Ameerikasse, siis olen ka mina vaba, pole enam isa ega ema, kes keelavad ja valvavad. Siis hakkan ka oma mõtteid vabaks harjutama, nii vabaks kohe, et ei teagi, kui vabaks. Sealt kirjutan teile oma vabu mõtteid, nii et te oma silmaga näete, kuis mu mõtted on täiesti vabad. Ning teie kirjutate mulle vastu — samuti täiesti vabalt. Ah, vabadus, vabadus, vabadus!»

«Teid võidakse kuulda,» lausus Indrek, et katkestada Kristi vaimustatud sõnadevoolu. Aga see ei aidanud, ta rääkis mingis imelises ekstaasis edasi, nagu tahaks ta ummisjalu ja avasilmi astuda sisse uue paradiisi väravast. Nõnda jõudsid nad otsitud ukse taha.

VII

Nad olid «haakide» tegemisega ja vestlusega pisut hilinenud. Keegi noormees üliõpilase tužurkas ja vene särgis kõneles juba. Tal olid süsimustad lokkis juuksed, prillitatud silmad, ilus, pisut kühmus nina ja helepunased, nagu värvitud huuled, mis hiilgasid kõneldes niiskelt ja nagu soojalt. Oli veel teine samasugune mustapealine härra, esimesest kümmekond aastat vanem, ja mustaverd daam, kes istusid ja kuulasid kõneleja selja taga. Nende läheduses asus paar valgeverelist, kelle riietusest ja kuidagi ükskõiksest ning hoolimatust seisangust võis järeldada, et kõne pole määratud neile, vaid paarikümnele korralikumalt ja harilikumalt riietatud noorele, poistele ja tütarlastele, kes olid aset võtnud kõneleja ees. Nende viimaste sekka jäid peatuma ka Indrek ja Kristi.

Tuba polnud suur, kus need inimesed asusid, aga kuidagi mahutati nad sinna ära, kiiluti kokku. Seda suurem oli varsti kuumus. Ei aidanud ka see, et praotati teise toa uks — päris lahti teda ei tehtud, sest vististi pidi sealtkaudu kuhugi kostma. Kõige enne hakkas higi pühkima vene särgis kõneleja, siis vanem härra ja daam, lõpuks ka paarkümmend noort. Ainult need mõned ükskõiksed valgeverelised, kes kuulusid arvatavasti juba valitute hulka, ei higistanud mitte, nagu oleks tem-

peratuuril nende kohta niisama vähe tähendust kui kõneleja sõnadelgi. Aga ometi kuumus oli toas suur ja kõneleja sõnad kõvad, kuigi neid räägiti üsna vaikselt.

Millega kõne algas, seda Indrek ja Kristi ei saanud muidugi teada, aga praegu oldi sotsiaaldemokraatide, sotsialistide-revolutsionääride ja anarhistide juures ning materdati kaht viimast. Iga paari lause tagant kordas kõneleja toonitavalt, nagu nõidudes: «meie sotsiaaldemokraadid», ja rabas sotsialiste-revolutsionääre ning anarhiste kord Marxiga, kord Leniniga, kord Plehhanovi või Kautskyga. Ja seda kõike tegi ta täna puht-ideoloogiliselt, puhtloogiliselt, puht mõtte arengu ja selle sügavamate aluste seisukohalt. «Sotsialistid-revolutsionäärid — see pole üldse mõni põhimõttelik mõttevool, see pole üldse teaduslikult konstrueeritud loogiline ehitis,» kinnitas kõneleja ja tõestas seda siinsamas mõne tsitaadiga. «Anarhism, kui talle vaadata lähedalt näkku, koorub väikekodanlise tõuguna, buržuilise sentimentalismina!» hüüdis ta natukese aja pärast ja juhtis tähelepanu Plehhanovile. Selles suunas läks edasi ka siis veel, kui ei kõneleja ise ega ükski teine enam ei kahelnud, et niihästi sotsialistid-revolutsionäärid kui ka anarhistid on praktiliselt totrus ja loogiliselt mõttetus — vanaduse nõtrusse sureva kodanliku ideoloogia vastukajad, selle kodukäijad.

Kõne oleks ehk veelgi kestnud, sest kõnelejal oli nähtavasti sõnu küllalt, kuid kuumus tegi kõigele lõpu — ka läbirääkimistele, mis pidid järgnema kõnele. Muidugi oleks võidud ju avada aknad ja lasta sealt värskemat õhku, kuigi ka seal valitses haruldane soojus, aga see polnud soovitav, sest aknad vaatasid otseteed tänavale, olid alumisel korral ja oleksid võinud toasisemusest rohkem paljastada, kui koosviibijaile meeltmööda. Nõnda pidigi kõik jääma seks. Sellest oli kõigil väga kahju, sest läbirääkimised olidki need, mis andsid õpetlikkudele kõnedele õige tuuma. Vaevalt oli küll uskuda, et keegi oleks tahtnud hakata kaitsma materdatud sotsialiste-revolutsionääre või anarhiste, sest surnuid ei pea keegi katsuma ellu äratada, aga vaidlusainet oleks leidnud ilma selletagi, vaielda oleks võidud ka surnute üle, s. t. selle üle, kas nad on õieti surnud, kui asuda puht-ideoloogilisele, puhtloogilisele seisukohale.

Ei unustatud kunagi, põhimõtteliselt ei tohtinudki unustada, et kui keegi lüüakse ideoloogia- ja loogikanuiaga maha ja kui neid nuie ei kasutata täpselt õieti, s. o. kui nuiad kalduvad ideoloogiliselt ja loogiliselt juuksekarva võrragi õigelt teelt

kõrvale, siis ärkab tapetu, kui mitte sel koosolekul, siis vähemalt mõnel järgneval jällegi priskelt ellu ning asi hakkab puhtideoloogiliselt ja -loogiliselt uuesti otsast peale. Sellepärast siis, mida rohkem mõni asi on ideoloogiliselt ja loogiliselt surnud, seda enam peab tema üle vaidlema, et otsusele jõuda, kas ta ehk ometi mõne ideoloogilise ja loogilise nükkega ei aja end uuesti ellu, nagu korduksid Kristuse sooritatud imeteod ikka ja jälle kõigi silma all, kuigi seda ei ustud ei siis ega usta nüüd, usti ainult pimedal keskajal, jah, pimedal keskajal.

Ehk kuigi kõik koosolijad on ühisel arvamusel, et see või teine vaimuvärdjas on tõepoolest igavesest ajast igavesti surnud, siis ometi peab vaidlust algama selle üle, kas ta on õieti surnud, õigem — õieti tapetud või ehk oleks pidanud ta kuidagi teisiti «vagaks» tehtama. See on see kõige kurnavam ja väsitavam toiming, olgu vaidlejaile enestele või kuulajaile, sest mõelge ometi: seal see vaene korjus lamab kõigi silmade all, pisut on tal juba teise ilma lehkagi küljes, ja otsusta nüüd tema raipe üle, on ta õieti maha notitud või mitte. Kes seletab, kes tunnistab? Ei keegi, sest iga seletaja, iga tunnistaja on erapoolik, kaitseb ainult oma tapmisviisi, oma tapmisvahendit, soovitades seda kui ainuõiget. Igaüks tahaks olla ise selle lehkava korjuse õige tapja, õige mõrtsukas, õige timukas.

Alles selliseil koosolekuil võib õieti näha, milline kustutamata tapmiskirg istub inimeses, milline verejanu! Aastatuhanded on ta nõnda põlenud tapmis-ihas, aastatuhanded on olnud tema suurimaks naudinguks muuta korjuseks kõik, mis on elav. Aastatuhanded kõneleb inimsoo ajalugu ülistavalt ainult neist rahvastest, ainult neist inimestest, kes on tapnud mõne teise rahva, mõne teise inimese või kes on hävitanud ja naeruväärseks teinud mõne teise rahva elumõtte, teise inimese mõtte.

Aga kergem on olnud neil, kes on tapnud rahvaid ja inimesi, kui kes on valinud endale mõttemõrtsuka elukutse, sest mõte on visam ja elupriskem kui ükski rahvas või inimene. Mõte võib ärgata surnuist tuhandete aastate pärast. Mõte võib edasi elada isegi sarve- ja sulekandjais. Sellepärast oldigi salakoosolekuil nii hirmus valvel mõtte pärast, tappes teda ideoloogiliselt ja loogiliselt, sest siin asuti ikka kohe asja tuuma kallale, jättes igapäevase elu möödaminevad askeldused väiksemate vendade sooritada, kes elavad kõigi nähes lageda taeva all.

Noored, lahkudes koosolekult aurava nahaga, olid temaga

väga rahul: nad olid kuulnud hulk uusi nimesid, hulk uusi sõnu, ja kui nad mõtteliselt kõike hästi ei taibanud, siis oli neil lohutuseks, et järgmisel koosolekul nad kuulevad umbes sedasama, küllap nad siis mõistavad juba paremini. Leidus isegi neid, kes olid otse vaimustuses, sest enne uksest väljumist — seda võis teha ainult paariviisi, kõige enam kolmekesi — kuulis Indrek kedagi teisele ütlevat, kui nad seisid ühes kobaras: «Küll aga andis,» millele teine vastas: «Nii et tükid taga.» Samuti vaimustuses oli Kristi, seda küll mitte niipalju kõne sisu, tooni ja sõnade pärast, sest see kõik oleks nagu tema kõrvust kosena mööda kohisenud, vaid et nad üldse nõnda kokku tulid, koos olid ja et räägiti, kas või tükid taga. Kusagil muidu ei sündinud midagi sellesarnast. Kõneles küll õpetaja kirikus, kuid seda teadsid kõik, mis tema kõneles, ja seda võisid kõik kuulama minna; kõneldi ka seltsides, aga selleks pidi olema politsei luba ja politseinik istus kõneleja nina all. Mis maksab niisukene kõne? Aga siin, salakoosolekuil — võmmidel pole aimugi, tullakse lihtsalt kokku ja kõneldakse, ilma et teaks enne, kes kõneleb, või isegi, mis ta kõneleb.

«Kuulsite, kuis ta kordas: meie sotsiaaldemokraadid, meie sotsiaaldemokraadid?» ütles Kristi. «See oli julge, see oli suur, see oli ilus, see oli vaba! Kui seda mõni võmm või sandarm oleks kuulnud, ta oleks hulluks läinud. Mis te arvate, mis oleks mõni võmm või sandarm teind, kui ta oleks seda kuulnud, ikka: meie sotsiaaldemokraadid, meie sotsiaaldemokraadid!»

Aga Indrek ei teadnud, mis oleks teinud mõni võmm või sandarm, kui ta oleks seda kuulnud, sest Indrekul polnud nende seas tutvusi. Tema tundis ainult Otstaavlit, seda politseikirjutajat, kes sattus keelatud koosolekul samuti vaimustusse nagu Kristi või mõni teine noor. Tema vaimustuse põhjus oli küll pisut teistsugune, aga mis sest, kui aga oli vaimustus. Tema vaimustus sellepärast, et olles küll teenistuses politseis, s. t. olles viimane jätis, see jätiste jätis, ometi ta võis kuulata samu sõnu, samu mõtteid, samu ähvardavaid hüüdeid võimukandjate ja vägivallameeste vastu, mida kuulasid needki, kes pidasid end valitud hulgaks, maasoolaks, tulevikupandiks, võis kuulata ja südamest rõõmutseda, nagu oleks ta kangelane, kes saeb oma käega oksa, millel istub, kuni lendab alla kuristikku, kus pole pääsu.

Teine kord käis Indrek ühes Kristiga koosolekul kusagil jõukas perekonnas. Siia võis sisse minna kas või karjakaupa,

sest siin ei kardetud politseid: kõik võõrad olid kuue-seitsmeteistkümne-aastase noorema peretütre külalised, keda see oli kutsunud vanemate loaga mingile tähtpäevale. Ühes noortega olid siin ka mõned vanemad härrad ja daamid ja nende seas perevanemad ise auväärsete, lahkete ja soliidsete juudipatriarhidena. Kõne ajaks istuti lauda ja ümmardajad valgeis põlledes ning rätikuis kallasid külalistele kohvi, kuna igasugused maiustused ja puuvili seisis laual vaagnail ja vaasides. Ümmardajad olid eestlased ja need mõistsid sellest vähe või mitte sugugi, millest rääkisid härrased oma külalistega vene keeles. Ka siin rääkis kõneleja kõvu sõnu, aga siin nad kõlasid imelikult pehmelt, peaaegu paitavalt, sest vaibad, pehme mööbel, portjäärid ja aknariided imesid igasuguse teravuse ja kareduse endasse. Oleks võinud peaaegu öelda, et tasside ja lusikate, nugade ja vaagnate kokkupuutumises tundus palju rohkem revolutsioonilist lõikavust kui kõneleja toonis ja sõnades. Siin ei tekitanud kõne ka mingit erilist kuumust: isegi kohvi kuumus suri maiustustesse ja puuvilja jahedusse või tõusis kõrgele üles hoolikalt värvitud lae alla. Näis, nagu ei võiks revolutsiooni teostamine sünnitada siin majas mingeid erilisi pingutusi, erilisi ohvreid, mõni mahe sõna, mõni käeviibe ja kõik on sündinud, nagu kantaks mõni uus, seni maitsmata roog lauale. Ka siin rääkis kõneleja lauas-istujaist kui sotsiaaldemokraatidest, aga seda ei pandud nagu tähelegi, sest siin oli suuremale hulgale nii paljugi muud tähele panna, mis oli samasugune uudis nagu sotsiaaldemokraatki. Pealegi seisid siin kuldkirjadega raamatud reas lihvitud klaaside taga ja need näisid kinnitavat: meis on see kõik juba olemas. Samal ajal, kui kõneleja ütles: «meie sotsiaaldemokraadid» ja vaatas ise nagu Kristile üle laua otseteed silma, puudutas teda tema kõrval istuv mustasilmne mahedalt naeratav peretütar küünarnukist ja pakkus talle kristallvaasist õunu, öeldes:

«Maitske neid, need on Krimmist, me tõime nad ise sealt kaasa, mina oma käega võtsin nad puu otsast maha.»

Kristi tänas, võttis ja sõi, aga pärast pidi ta Indrekule tunnistama, et nende omad õunad maitsevad talle rohkem, kuigi nad pole nii ilusad — isegi kui nad on ussitanud. Hiljem pidi ta veel muudki Indrekule tunnistama, sest kui ta mõni aeg peale seda sinna majja uuesti sisse astus, et noorema peretütrega kokku saada, kajasid kõik need ilusad ja suured ruumid lõikavast, südantlõhestavast kisast. Kristi jäi ehmunult seisma ja

tahtis hirmunult uuesti välja, aga juurde-rutanud, nutetud silmadega peretütar seletas, et neil on lein majas — ema surnud. Seda leinakisa ei suutnud miski pehmendada, ei vaibad, mööbel, portjäärid ega kuldkirjadega raamatute-read lihvitud klaaside taga, Kristi tundis, et ei suutnud. Ja kui ta oli uuesti tänaval, pidi ta tahes või tahtmata leinajate häält võrdlema kõneleja omaga, kui nad olid istunud hiljutisel koosolekul. Tal tekkisid nagu mõnesugused kahtlused ja arusaamatused, mõnesugused küsimused, mida ei osanud kuidagi väljendada, sest ütle kuis iganes tahad, ikka pole see, mis olema peab. Lõpuks jõudis ta ometi sinnamaale, et küsis Indrekult:

«Kas sotsiaaldemokraat võib jumalasse uskuda?»

«See tähendab — kas ta tohib?» küsis Indrek vastu.

«Mitte, vaid ütleme, kas ta saab, kui ta on õige, tõsine sotsiaaldemokraat?» seletas Kristi.

«Seda ma ei tea, sest ma pole veel kunagi sotsiaaldemokraat olnud,» vastas Indrek.

«Aga kuidas või millest ma võin teada, et olen tõsine sotsiaaldemokraat?» päris Kristi edasi.

«Mina arvan, et seda on kergem uskuda, kui teada,» lausus Indrek.

«Sotsiaaldemokraat on ju usu vastu,» ütles Kristi nüüd. «Nad ütlevad seda alati.»

«Muidugi on nad usu vastu,» arvas ka Indrek, kuid lisas juurde: «Iga õige ja aus inimene on usu vastu, kui selle usu nimel valitseb taevas jumal, kes maapealse jumala, ütleme, keisri või kuninga kaudu saadab sulle kaela võmmid, sandarmid ja nuhid.»

«Noh, aga kuis nad saavad siis uskuda, et nad on sotsiaaldemokraadid, kui nad ise on usu vastu?» imestas Kristi.

«Aga kuis nad saavad siis teada, et nad on sotsiaaldemokraadid, kui nad ei tea?» küsis Indrek.

«Mida nad siis ei tea?» päris Kristi.

«Et nad on sotsiaaldemokraadid,» kordas Indrek. «Või arvate teie, et kõik need, kes peavad end sotsiaaldemokraatideks, tõepoolest teavad, mis on sotsiaaldemokraat? Et nemad on lugenud neid suuri ja raskeid raamatuid, kus see kõik on sees? Et neil oleksid need raamatud saadagi? Või et nad neid mõistaksid, kui nad loevad? Mina küll seda ei usu, aga võimalik, et mina olen rumalam kui kõik teised ja otsustan ainult enda järgi. Aga suurem hulk ei oska ju neid keeligi, milles

need raamatud on kirjutatud, nii et jääks ainukene võimalus: uus nelipühi, uus vaimu väljavalamine...»

«Tähendab teie siis ei peagi neid kõiki sotsiaaldemokraatideks?» imestas Kristi.

«Kuis nii?» imestas Indrek vastu. «Seda pole ma öelnud. Mina arvan ainult, et neil on kergem ja ka kasulikum uskuda, kui teada, et nad on sotsiaaldemokraadid, see on kõik.»

«Jälle seesama, ja mina ei saa midagi aru,» nukrustas Kristi õnnetult: «sotsiaaldemokraat on usu vastu, ise aga usub. Kuis on see võimalik, issand halasta?»

«Mina ei tea,» vastas Indrek ja lisas endiselt juurde: «sest mina pole veel sotsiaaldemokraat olnud. Aga ma arvan, et kui mina oleks sotsiaaldemokraat, siis võiks ma küll uskuda, võiks uskuda jumalassegi...»

«Isegi jumalasse!?» hüüdis Kristi imestunult.

«Jah, isegi jumalasse,» kinnitas Indrek.

«Aga mis ütleksid teised sotsiaaldemokraadid selle kohta?» küsis Kristi.

«Aga kust nemad seda teavad?» küsis Indrek vastu.

«A-a! Nüüd ma mõistan!» hüüdis Kristi. «Tähendab salaja?»

«Põranda all,» täiendas Indrek ja tahtis jätkata, kuid neiu hüüdis otse kohkunult vahele:

«Uuesti põranda all!?»

«Aga kui muidu ei saa jumalasse uskuda, ja ometi oled sotsiaaldemokraat,» seletas Indrek.

«Tähendab ka kirikus peab salaja käima,» arutas Kristi jumalasse-usu raskusi.

«Milleks kirikusse?» imestas Indrek. «Ei, mina arvan, et kui juba kirikusse, siis pole enam sotsiaaldemokraat. Aga mina räägin nõnda, nagu oleksin päris see õige sotsiaaldemokraat. Ja sellepärast ütlen: meie praegune jumal segab end maapealseisse asjusse ja sotsiaaldemokraat ei või niisukest jumalat kannatada. Aga mis siis, kui oletada, et jumalal pole maapealsete asjadega midagi tegemist, vaid siin oleme ainult meie ühes loomadega, tema on ülal taevas ja jääbki sinna? Kas siis sotsiaaldemokraat võib tema sisse uskuda? küsin mina. Võib, vastan ma, sest niisuke jumal on minu isiklik asi ja omandus ning seda ei või mulle keegi keelda. Tema kannan ma igale poole kaasa, kuhu iial lähen. Niisukest jumalat ei saa keegi tappa, sest ma võin ju mõelda nõnda, et jumalal polegi muud

elu kui see, mis annab talle minu usk, ja seda ei saa ju miski kõigutada, kui ma ei seo teda maapealsete asjadega. Ükskord ma arvasin teisiti, arvasin, et jumala võib tappa, aga nüüd ma enam ei arva.»

«Nii et teie olete päris usklik, ei käi ainult kirikus ega palvemajas,» järeldas Kristi, kuid sellele Indrek vaidles kohe vastu, öeldes:

«Ma ei ole ju öelnud, et mina olen usklik, ma ütlesin ainult, et kui ma oleks sotsiaaldemokraat, siis võiks ma nõnda uskuda ja ikkagi veel sotsiaaldemokraat olla.»

«Soo, nüüd mul on siis selge, nüüd mul on kõik selge,» ütles Kristi natukese mõtlemise järel.

«Mis nimelt?» küsis Indrek.

«Nende leinamine ja kõik,» vastas Kristi. «Nemad usuvad.»

«Kes?»

«Juudid, kes muud,» seletas Kristi. «Juudid usuvad, sest miks nad muidu juudi kombel leinavad, aga ise on sotsiaaldemokraadid. Tähendab ainult eesti sotsiaaldemokraadid ei usu, aga juudi omad usuvad. Ja teate, kui mina kuulsin nende leinakisa, siis tulid mul hirmuvärinad peale. Ma tundsin, ükski kõne, olgu ta nii kange kui tahes, pole minusse nõnda mõjunud kui see lein. Tähendab usk, sellepärast, eks?»

«Võib-olla sellepärast,» vastas Indrek. «Nemad oskavad seda paremini kui sotsiaaldemokraadid, sest nemad leinasid nõnda vististi juba Egiptuses, Paabeli vangipõlves ning Jeruusalema varemetel, aga kauake on sotsiaaldemokraadid kõnelnud. Isegi meie õpetajad kantslis ei oska veel mõjuvalt kõnelda, ja ometi on ka nemad harjutanud oma paar tuhat aastat.»

«Nad ei usu, sellepärast,» kinnitas Kristi tõsiselt ja elutargalt, «aga juudid usuvad, muidu ei saa nõnda leinata. Muidu ei saa! Mina ei saaks, sest ka mina ei usu. Isa ka ei usu, ainult ema, see ehk usub, aga kui palju temagi, kes seda teab. Käib ehk teine muidu palvemajas nutmas, sest seal kõik nutavad, see meeldib neile.»

Uuesti sattusid nad usule ja teadusele ning murdsid nende kallal oma noori päid, nagu ei võiks nad muidu elada või nagu poleks elul muidu mingit mõtet. Üldse olid nad sedavõrd noored, et arvasid — elus on väärtus ainult sellel, millest saad aru. Nemad olid oma aja lapsed ja uskusid — kuigi nad ise arvasid, et nad teavad —, et mõistus ja selle saadus, teadus, päästavad inimsoo siit hädaorust, teevad ta õnnelikuks. Sellepärast

ahmida raamatuid, kuhu oli kuhjatud inimsoo vaimuvara, paistis ülima õnnena, ülima eluülesandena, seda enam, et nende raamatute üle ja najal võis nii lõpmatult rääkida. Eriti hea oli seda teha seal, kus polnud kuulajaid, sest peamiseks kireks olid ju need raamatud, mis olid keelatud. Just neis pidi olema see, mis teeb inimese targaks ja õnnelikuks.

Indrek ja Kristi olid siirdunud linnatänavailt puiestikku ja otsinud seal üksiklasema kõnnitee, kus nad käisid nüüd kõrvuti edasi-tagasi. Põliste puude varjus ragises jalge all liiv ja ülal lehestikus kahises hooline tuul, mis kandis vahetevahel lähedasest lokaalist helilaineid nende kõrvu. Eemal kaugel vilkus läbi lehestiku siin-seal mõni tuluke, mis ei küündinud valgustama, vaid heitis ainult nagu õudset helki.

Peale nende polnud puiestikus ainustki inimest kõndimas näha ega kuulda. Aga üksikul pingil paksu mustendava põõsa ääres valendas kellegi undruk, vilkus vahetevahel mingisugune tuluke ja kostis naerukihin, mille tõttu Kristi põrkas iga kord uuesti oma kaaslasest eemale, kellele ta kippus lähenema loomusunniliselt, sest pimedus, tuulekohin, mustendavad puutüved ja põõsad, mille taga nagu keegi aina varitses, ajasid tahes või tahtmata õuduse südamesse. Poleks seda ajutist naerukihinat, siis oleksid nad vististi varsti kõndinud külg külje vastu, aga nüüd hoidusid nad eemale, sest muidu võidaks arvata, muidu peaksid nad isegi lõpuks arvama, et nemad pole põrmugi paremad kui need kihistajad seal põõsaäärsel pingil, ja et neilgi pole südames midagi kõrgemat, ilusamat, ülevamat.

VIII

Elu muutus päev-päevalt aina huvitavamaks ja nagu pinevamaks. Kõik näisid pikisilmi ootavat, mis toob homne päev. Isegi vanad ja hallid, kes olid vajunud aastate raskuse all juba küüru ja kes polnud juba ammugi elult peale surma midagi oodanud — jah, elu võlgnes neile ainult veel surma —, isegi need hakkasid ühes noorematega ootama ja seadsid õhtul prillid ninale, et ise oma silmaga lehest lugeda, kas ja mis on tulemas. Sest polnud midagi, et kõik teadsid ja kinnitasid: «Lehed valetavad, tsensor ei lase tõtt läbi,» ikkagi ahmiti neid lugeda ja katsuti tõtt leida vale ridade vahelt. Siis usuti

veel, et lehed armastavad tõtt ja kuulutaksid seda rahvale, ainult valitsus, jah, valitsus ainuüksi seisab tõe vastu. Kui tema lubaks, siis oleks varsti kogu maailma tõde rahva omanduseks ning seega algaks uus ajajärk, algaks uus elu.

Kõik pidasid endastmõistetavaks, et kui valitsus midagi kinnitab, siis peab otse vastupidist uskuma, ja et kui valitsus ajab midagi valeks, siis on see kaljukindel tõde. Valitsust usuti ainult siis, kui ta kinnitas oma lüüasaamist, sest see valmistas rõõmu ja seda taheti uskuda, ning kui ta teatas, et see või teine tema käsilastest, mõne suurvürstiga alates ja pisimagi politseinikuga lõpetades, on revolutsionääride poolt tapetud — pommiga purustatud või revolvriga maha lastud. Jah, seda usuti ning kellelgi ei tulnud mõttesse, et siingi on tegemist inimeluga, inimese vere valamisega. Seda mitte! Valitsus ja tema käsilased ei kuulunudki nagu enam rahva ja inimkonna hulka, sest nad seisid ju ühes oma kõrgeima ülemaga nii või teisiti väljaspool seda seadust, mis maksis kõigi teiste kohta.

Sellest kõigest hakkas Indrek siin agulimajas elades otse loomusunniliselt aru saama, sest see hõljus nagu õhus, kandus tuulehoos, helkis igas pilgus, helises igas sõnas ja häälekõlas. Alles nüüd ta taipas õieti Otstaavli sõnu, mis see talle oli rääkinud tol korral metsas, et politsei olla see viimane jätis, see jätiste jätis. Mitte politsei kui niisugune, vaid valitsus oli jätiste jätis, ja et politsei kui valitsuse käsilane seisis rahvale kõige lähemal, siis suunduski kogu rahva viha ja põlgus tema vastu. Indrek ei võinud sinna midagi parata, et tal tõusis politsei vastu teatud sümpaatia ja kaastundmus, nagu oleks see mõni vaga kannataja, kes peab lunastama kellegi teise patud. Sellepärast ta ehk otsiski kaua aja tagant jälle kord oma koolivenna üles, astus selleks politseijaoskondagi, sest Otstaavli elukohta ta ei teadnud.

«On sul palju raha?» küsis Otstaavel Indrekult esimesel parajal silmapilgul, kus keegi polnud kuulamas.

«Ei,» vastas Indrek, ilma vähemagi mõtlemiseta.

«Noh, siis ma talitasin õieti,» ütles Otstaavel.

«Kuis nii, ma ei saa aru,» imestas Indrek.

«Muidugi mitte,» naeris Otstaavel. «Vallavalitsus nõudis sinult vallamaksu, saatsin vastuse, et sinu elukoht on meile teadmata ning sellepärast pole võimalik sinult vallamaksu sisse nõuda.»

«Aga sa ju teadsid, kus ma elan,» ütles Indrek.

«Mina kui sinu koolivend, muidugi, aga kui ametnik, see on hoopis teine asi. Совсем другое дело.»

«Sisse kirjutatud olen ma ju ka,» ajas Indrek oma mõtet edasi.

«Mitte meie jaoskonnas, palun,» vastas Otstaavel naerdes ning lisas siis seletuseks juurde: «ja kuigi meie jaoskonnas, siis võib ometi mingisugune segadus või eksitus juhtuda. Võib ju, eks? Kõik võivad eksida, miks siis mitte politsei.»

«Aga nad peavad ju vallast uuesti kirjutama,» püüdis Indrek jätkata.

«Selleks nad ju seal ongi, et kirjutada,» vastas Otstaavel. «Kuulsin, vanamees olevat seal praegu üksi, ilma abita — sa ju mäletad teda veel? Las istub ja pingutab. Mind oskas ta ropul kombel taga ajada — mina olin ju pärast sind tema juures —, aga nüüd annan mina temale tööd, et ta teaks, kes on Otstaavel. Nüüd on tema minu abi.» Ta naeris heal meelel oma võimu maitstes.

«Aga ma pean ju ikkagi maksma,» ütles Indrek.

«Nii? Sa tahaksid maksta? Hea küll! Me võtame raha vastu ja saadame valda ühes seletusega, et kirjas sellest ja sellest kuupäevast on juhtunud eksitus, kuna Indrek Paas elab seal ja seal ning tasus nõutud summa,» rääkis Otstaavel.

«Just praegusel silmapilgul ma ei saa maksta,» ütles Indrek.

«Noh näed, et minul oli õigus,» naeris Otstaavel. «Kui tuleb järgmine kiri, eks me siis vaata, mis teha saab. Seni aga vallal leiba, kirjutajal tööd ja sinul aega raha koguda.»

Oh jaa! Otstaavlil oli muidugi õigus, aga Indrekule oli see vastik ja ta ei osanud muud paremat teha, kui katsus, et minema sai, nagu olekski ta ainult selleks tulnud, et võimalikult ruttu minna.

«Kuhu nii ülepeakaela?» küsis Otstaavel.

«Tuli midagi meelde, pean kohe minema,» vastas Indrek.

«Aga milleks sa siis tulid?»

«Muidu niisama, läksin mööda, astusin sisse.»

Aga kui Indrek oli uuesti tänaval, tundis ta äkki suurt nälga, nagu oleks kätte jõudnud silmapilk, mil ta harilikult lõunastab. Tõeliselt ei olnud temal sellist silmapilku olemaski, sest korralikku lõunat sõi ta väga harva. Millest siis täna see haruldane nälg? Mis oli muutunud? Tema majandussüsteem? Ei, see oli endine. See oli selline, et kõige kohasem oleks olnud üldse mitte süüa, korralikust lõunast rääkimata. Tema oli andu-

nud nii-öelda innukale avalikule ja ühiskondlikule tegevusele ja see õõnestas. tema majandusliku seisukorra hoopis. Ta luges raamatuid, aga sellega ta ei teeninud krossigi. Ta käis koosolekuil, aga ka seda ta pidi tegema tasuta, olid koosolekud salajased või avalikud. Mõnikord tuli nende eest isegi maksta, kui juhtus olema mõni korjandus või oli määratud teatud sisseastumisraha. Ka jalutuskäigud, mis olid hädavajalikud põlevate elu- ja ühiskonna-küsimuste arutamiseks, ei toonud midagi sisse. Üldse ta puutus inimestega kokku, kes olid saatusest määratud hoolitsema riigi ja rahva parema tuleviku eest ja lahendama igasuguseid keerulisi ülesandeid, mille raskust inimsugu oli tundnud juba sajad ja tuhanded aastad. Nüüd pidi olema silmapilk käes, kus võis otsustada kõik ühel hoobil, ning Indrek tahtis seda maksku mis maksab kaasa teha. Sellepärast ei olnudki tal kuigi palju võimalust oma sissetulekuile mõelda. Kord ta oli läinud «Rahva Sõbra» toimetusse lootusega seda majanduslikult kasutada, hankides tema kaudu tunde või kirjutades lehes vahetevahel mõne maksulise rea. Aga imelikul viisil kükitas iga kavatsuse taga nurjumine, iga lootuse varjul pettumus. Indrek nimelt ei suutnud kuidagi õppida ridade vahele kirjutamise kõrget kunsti, nii et lugeja võiks sealt veel midagi leida, kust tsensor otsib asjata. Sellepärast oli Indreku kirjutistega ikka nõnda, et neist leidis kas juba tsensor midagi ja tõmbas neile siis punase kriipsu peale, või kui tema neist midagi ei leidnud, siis ei leidnud ka ükski teine, ja nõnda arvas toimetus, et neid võiks tarvitada ainult ilma tasuta, nii-öelda ruumi täiteks, kui noor inimene tahab kuulsaks saada. Ja kus on see noor, kes ei tahaks kuulsaks saada? Seega siis Indrek kirjutaski mõni aeg lehe ruumi täiteks, kuni ta arvas, et saavutatud kuulsusest jätkub.

Selline oli tema majandusliku seisukorra tagasein, kui ta tundis äkki suurt nälga ja otsis selle lähemat põhjust. Muidugi tema kõht oli ju tühi, aga nälga oleks ta pidanud siiski tundma mõni tund hiljem, mil ta harilikult otsis endale midagi hamba alla. Aga ükskõik, täna tahtis ta kaua aja tagant jällegi korraks koeramamma juurde sisse astuda, sest ta oli täna suure hulga raha kokku hoidnud — oli jätnud vallamaksud võlgu — ja see eitav toiming saigi ehk ajakohatu nälja ebateadlikuks elustajaks.

Söögimajas võttis perenaine Indreku nagu vana hea tuttava vastu, sest ta armastas temaga vesta härra Bõstrõist. Ta kinni-

tas alati, et Indrek olevat härra Bõstrõi «sümpatii», sest see tegevat temast alati juttu. Ja kuna tema teeb alati juttu Indrekust, siis proua Kuusik teeb juttu Indrekuga. Ta jutustab, milline mees see vanahärra Bõstrõi on, mis toite ta eelistab ja kui kaua ta juba siin söömas on käinud.

«Ja kas saate sellest aru,» räägib perenaine, «et inimene käib korralikult aastate kaupa ja siis äkki enam ei tule. Lihtsalt jääb tulemata. Ei tule täna, ei tule homme ega ka ülehomme. Ei näita nägugi, nii et hakkad otsima lehest surmakuulutust. Aga siis ilmub ta äkki uuesti. Need on vist ikka need ärevad ajad, et inimesed on niisukesed.»

Perenaine käis ja toimetas, ja kui leidis vaba silmapilgu, siis tuli Indreku juurde tagasi, et oma juttu jätkata. Koer sõrkis temaga vahetpidamata kaasa, aga kui sai aega, siis laskus lauaserva all kõhuli ja pani oma lõõtsutava lõua Indreku jalale. See pidi olema suureks sõpruse tunnuseks, nagu perenaine seletas.

«Lihtsalt naljakas, nii et mine kas või ebausklikuks,» jutustas perenaine edasi, naeratades oma ümariku pondunud näoga ja peaaegu nooruslikult säravate siniste silmadega, «aga niipea kui hakkan otsima lehest surmakuulutust, kohe ilmub ta uuesti, nagu tõukaks keegi ta uksest sisse. Ei kannata, et teda peetakse surnuks. Sellepärast teen ma nüüd nõnda, et kui olen juba mõni päev teda asjata oodanud, siis hakkan lugema lehest surmakuulutusi, ajan ta nii-öelda surmakuulutustega korralikult lõunat sööma. Eks ole kentsakas, et surmakuulutustega võib ajada inimese lõunale.»

Ja et Indrekule tõendada, milline mõju on surmakuulutuste lugemisel Bõstrõisse, asus perenaine siinsamas neid lugema.

«Küll näete, ta on varsti uksest sees,» rääkis perenaine ja jätkas hoolega oma lugemist. See imelik toiming võis kesta minutit viisteist-kakskümmend, siis tõstis koer äkki Indreku jalalt oma lõõtsutava lõua, kuulatas, haugatas rõõmsalt oma kähiseva häälega ja vänderdas välisukse juurde, nagu tõttaks ta kedagi vana tuttavat vastu võtma.

«Tuleb!» hüüdis perenaine võidurõõmsalt naeratades. «Ei Riki muidu. Tema teab.»

Aga kui koer oli natukene aega ukse all seisnud, tuli ta niuksudes perenaise juurde tagasi.

«Läks mööda,» seletas perenaine. «Viimasel ajal teeb ta sagedasti neid tempe: tuleb, aga ukse all jääb äkki seisma,

mõtleb ja läheb mööda. Täna muidugi niisama. Küsisin teiselt kord, et miks nõnda, ja tema vastab: katsun, kas saan mööda, kui tahan; kas saan tahta, kui tahan tahta; kas olen vaba, sellepärast. Inimene peab ennast alati proovima, ütleb ta.»

Perenaine rääkis alles, kui koer haugatas uuesti ja vänderdas ruttu-ruttu välisukse poole, mis avanes samal silmapilgul, et härra Bõstrõid tema nääpsukeste ihuliikmetega sisse lasta — põlved ettepoole kõnksus, piht vimmas, pikavõitu käed ripakil, kael peenike ja nagu liig lõtv suurevõitu pea kandmiseks, mida aitab rinnale suruda tume kaabu. Näos välgatavad mitte niipalju silmad kui prillid, aga hallikas habemes punavad huuled nagu nooruse värskuses.

«Jällegi läksite esiteks mööda,» naeris perenaine teretamise asemel härra Bõstrõile vastu ja tõttas lõunasööki tooma. See ei teinud öeldud sõnadest väljagi, võttis prillid eest ja puhastas neid, astus siis Indreku juurde, andis kätt ja ütles:

«Et ma ei unustaks, siis kõigepealt asi: minu sõber Viljasoo tahaks teiega tutvust teha. Tema annab raamatuid välja ja tahaks teilt kaastööd. Astuge tema poole sisse kas või veel täna.»

See oli Indrekule selline rõõmusõnum, et ta hakkas lõunasöögiga nii-öelda uuesti otsast peale, et oleks põhjust Bõstrõiga ühes lauas istuda ja temaga juttu vesta.

«Naistel on ilmas kerge elada,» rääkis vanahärra, kui oli õiendanud selle, mida ta nimetas asjaks, «sest nemad ei saa õieti millestki aru, või kuigi saavad, siis hoopis omal viisil. Näiteks see proua siin. Tema on, võiks öelda, haritud ja elutark inimene, on paarkümmend aastat teisi inimesi toitnud ja ükski neist pole sellepärast enneaegu surnud. Ainult koerad ei pea vastu, nende südamed lähevad rasva ja siis tuleb enneaegne surm. Praegune on tal kaheksateistkümne aastaga juba kolmas ja sellegi päevad on loetud. Tema õnnis mees — proua on ju lesk — suri ehk ka rasva nagu koeradki, sest naistel on kas koer või mees, mees või koer umbes üks kama kõik.»

«Mis te siin räägite noore inimesele naistest ja koertest,» ütles perenaine suppi serveerides naljatavalt.

«Härra Bõstrõi räägib meestest ja koertest, mitte naistest ja koertest,» õiendas Indrek.

«Mina räägin seda,» seletas vanamees, «et teie olete haritud ja elutark naisterahvas, pole oma toiduga ühtegi inimest veel tapnud, aga ometi ei saa teie inimesest põrmugi aru. Sest...»

«Kuis ei saa aru, kui oskan teda toita,» küsis perenaine vahele. «Saan ju.»

«Ei saa,» vaidles vanahärra vastu. «Mina lähen uksest mööda, lähen tõsiselt mööda, aga teie naerate, arvate, et ma teen nalja.»

«Muidugi nalja,» vastas perenaine, «sunnite ainult vaese koera kaks korda ukse alla jooksma, see on kõik, sest tagasi tulete niikuinii ja sisse astute ka.»

«Siin ongi punkt, millest te aru ei saa,» seletas Bõstrõi. «Ma tulen ju tagasi ja astun sisse ainult sellepärast, et mul oli jõudu mööda minna. Kui see päev kätte tuleks, et ma seda enam ei suuda, küll siis näete, et mina oma jalga üle teie läve ei tõsta. Lihtsalt ei tule, muud midagi. Mina ei taha enam midagi teha, mida olen sunnitud tegema. Vähemalt vanas easki tahan olla vaba ja iseseisev, nii-öelda isevalitseja. Teised võitlevad isevalitsuse vastu, mina võitlen tema poolt.»

«Teie vabadusel ja isevalitsusel on kohe lõpp, kui mina hakkan surmakuulutusi lugema,» naeris perenaine vastuseks.

Aga nüüd sündis midagi hoopis ootamatut, vähemalt perenaise silmis. Nimelt: härra Bõstrõi pani lusika, mille ta just praegu mõtles suhu pista, ühes supiga — ühes kõigega, mis seal sees oli — lauale, tõusis toolilt, võttis varnast palitu, viskas selle selga, pani kübara pähe ja läks. Uksel pöördus ta korraks ümber ja ütles perenaisele:

«Nüüd lugege oma surmakuulutusi ja oodake, kuni ma tagasi tulen. Seda ütlen teile tunnistaja juuresolekul.» Kergitas kübarat ja oli läinud — pea rinnal, käed ripakil, põlved könksus.

«No mis te ütlete selle kohta?» küsis perenaine Indrekult lausa pisarsilmil. «Inimene käib kaheksateistkümmend aastat järjepanu, iseoma suuga kinnitab mulle seda, ja nüüd korraga nõnda, pealegi veel võõraste ees. Nagu arust ära!»

«Jah, tõepoolest,» lausus Indrek nõus olles.

«Teie muidugi ei tea seda, aga me oleme kõik need aastad peaaegu nagu abielurahvas elanud, ainult et polnud ühist korterit ega maganud ühel asemel,» rääkis perenaine edasi. «Seda mitte, sest me pole ju laulatud. Ja mina sihukest asja ilma selleta ei salli, pole niisukese verega. Ja nüüd tema viskab lusika ühes supiga lauale, nagu oleksime tõesti maha kuulutud ja laulatud. Tema tahab näidata, et tema on vaba. Aga armuline jumal! Ta on ju vaba, tulgu ainult õigel ajal lõunale, ainult seda. Tulgu ja mingu, et ma teda korraks näen, siis tean, et

ilmaasjad on alles korras. Kui härra Bõstrõi astub uksest sisse, mõtlen ma: tänu jumalale, katki pole veel midagi, tema elab, on terve, tahab süüa. Ja öelge nüüd isegi, mis teeb vanainimene vabadusega, kuhu ta temaga läheb? Minu tütred kinnitavad mulle iga päev, et — ah mamma, sulle pole ju vabadust vaja, oled juba vana, ainult meile, sest meie oleme noored. Aga härra Bõstrõi on ju minust veel vanem ning tema tahab korraga niisukest vabadust, et poleks enam vaja lõunatki süüa.»

Lõpuks ometi pidi perenaine minema, sest teises toas kolistati armuheitmatult taldrikutega. Aga ta pöördus veel kord teel ümber ning ütles ähvardavalt:

«Aga oodaku, seda ma talle ei kingi, seda supilusikat nimelt. Pole laulatud ja viskab lusika nõnda ühes supiga lauale. Loen iga päev surmakuulutusi, küll ta siis teab. Tuleb tingimata tagasi.»

Perenaine püüdis teha vihast nägu, aga ometi oli endal peaaegu nutt varaks.

«Tuleb tingimata,» kordas Indrek lohutavalt ja läks palitut selga ajama, et minna otseteed kirjastaja Viljasoo poole.

Viljasoo kontor asus vanaaegses kivimajas teisel korral. Sinna pääses läbi rõskust hõõgava koja, kitsa, hämara trepi ja südapäevalgi videvikulise koridori. Kui Indrek koputas uksele, hüüti seestpoolt talle vastu:

«Sisse, sisse! Uks on ju lahti!»

Indrek katsus ust avada, aga see andis ainult praokile.

«Lükake kõvemini,» käskis hääl toast ja Indrek lükkaski, nii et mahtus lõpuks ukse vahelt tuppa. Nüüd oli tal kõik korraga selge: ukse liikumise takistuseks olid raamatud, mis seisid igal pool virnas — riiulitel, laual, toolidel, aknal, varjates valgust, diivanil, mis täitis nähtavasti ka aseme ülesannet, sest tema teises otsas seisis kokkukeeratud triibuline vaip ja võidunud püüriga padi, samuti põrandal, nii et Indrek jäi nõutult seisma, sest ta ei teadnud, kuhu tõsta jalga.

«Mis seal veel oodata või koputada, kui uks lahti,» rääkis kirjastaja, kes luges laual raamatuvirnade vahel korrektuuri. «Ega siin pole mõni saksa maja, et koputad või kõlistad, kuni toatüdruk tuleb. Sisse, sisse, muud midagi... Istuge, silmapilk olen valmis, siis, trükikoda ei kannata.»

Indrek otsis paika, kuhu toetuda. Tool seisis teisel pool raamatuvirna ja oli pealegi veel ise raamatutega koormatud.

«Lükake raamatud kusagilt eest ära, küütige nad põrandale,

neil ju ükskõik, kus nad on,» õpetas korrektor Indrekut, kes katsus valida kuldse kesktee — muretses endale ruumi diivanil, kus raamatuvirn langes ümber ja mattis enda alla triibulise teki ja padja.

«Teil on raamatute ees hirmus suur aukartus,» muigas korrektor, nähes Indreku kimbatust jalgadele kohta muretsedes, sest igal pool olid raamatud tüliks. Seda öeldes kirtsutas ta ise imelikult nina, nagu tahaks ta avaldada põlgust või nagu tunneks ta mingisugust halba raamatute haisu. Nina kirtsutades tõmbas ta naha silmade alla kokku, mis muutusid sellest väiksemaks ja nagu kurjemaks ja salalikumaks. Ninakirtsutamist tegi kaasa kogu punane põskhabe, mis ühines kõrvade ääres kohevil juustega ja muutis haruldaselt suure pea üldiseks sasikooks. Ülestõstetud kraega ebamäärast karva kuub paistis piha ja käte ümber laiana ja lotendavana, nagu polekski ta kohane katma seda keha; pärast selgus, et tema pikkus oli niisama ohter nagu laiuski. Aga ometi oli kõik otstarbekohane: ülestõstetud krae pidi aitama habemel katta paljast kaela ja kurgualust, kus särgil puudus nööp, ning kuue avarus pidi võimaldama talvel külmaga läbi ajada ilma üleriideta, toppides ainult peaaegu niueteni ulatuva kuue alla midagi paksemat ja soojemat.

«Teie olete Paas,» ütles kirjastaja, kui oli lõpetanud korrektuuri. «Mina olen teid näinud «Rahva Sõbra» toimetuses. Jätsin sinna sõna...»

«Mulle ütles härra Bõstrõi,» tähendas Indrek vahele.

«Seda parem,» vastas kirjastaja. «Tema on minu sõber. Mina olen Viljasoo, varjunimega Maarjamaa, Muremaa, Mõrumaa jne. Kuulsin, tsensor ei laskvat teid «Rahva Sõbras» läbi. Ehk annate seda mulle, minu raamatu jaoks, katsun õnne.»

«Kas ta siis raamatus lubab, kui tõmbab lehes maha?» imestas Indrek.

«Ei luba,» vastas Viljasoo nina kirtsutades, nii et habe tudises, «aga katsuma peab ikka. Mina kirjastan ainult seda, mis teistel maha tõmmatud või mis teistele ei kõlba, minule on see just paras. Sest maksta ma ju suurt ei saa, võin anda ainult oma kirjandust. Seda võite ise siit põrandalt omale valida, nagu süda kutsub. Kaastöölistele kõrged protsendid. Jah, väga kõrged! Ja mis puutub tsensorisse, siis temaga on nõnda, et täna ei luba, aga homme lubab. Aga ka vastuoksa: täna lubab, homme ei luba. Nagu tuju, eeskiri või olukord. See

on mul selge, sest ka mina kirjutan. Kirjastan ja kirjutan. Selleks nii palju nimesid, sest lugeja ei armasta alati sama inimese kirjutisi, lugeja armastab vaheldust. Nõnda siis Maarjamaa, Muremaa, Mõrumaa jne. Kirjanikul on nimi peaasi, iseäranis algajal. Nimi ongi, mis lugejat tõmbab, nimi kirjanikul ja kirjutisel, tähendab — pealkiri. See on kõik. Mis te võtate omale nimeks? Paas ei kõlba, on küll kõva, aga pole kibe ja mõru,» naeris Viljasoo, näidates habemesasist laiu kollakaid hambaid. «Minugi oma,» jätkas ta, «on see mõni nimi? Viljasoo! Mis see ütleb meie aja inimesele? Mis ta ütleb vabrikutöölisele? Tema tahab, et nimi oleks nagu malakas, nagu kange sinep, nii et paneb hinge kinni, ajab silmad kipitama. Saaks niigi palju kanget ja kibedat, mis nimes, muu ruunab niikuinii tsensor. Vänget nime nähes ütleb lugeja kohe: see on see õige, ainult tsensor, võllanägu, ei luba läbi. Ja nõnda loeb ta pahnagi ainult hästi kange nime pärast.»

Viljasoo naeris jällegi ja kirtsutas nina, enne kui jätkas:

«Nii et mis nime te omale võtate...? Siiski, sellega on aega, võime aru pidada. Millal võiksite käsikirjad tuua? Mul oleks kohe tarvis. Pealkirjad paneme muidugi uued, ajakohased. Ja tasuga jääb, nagu ütlesin: valige ise siit põrandalt. Ning kõrged protsendid! Võite isegi näha, kuis minuga on: siin on mu kontor, ladu, ekspeditsioon, erakorter, võõrastetuba jne. Vahel on mul siin ikka pisut rohkem ruumi, aga täna hakkasin midagi otsima ja siis kukkusid mõned raamatuvirnad ümber. Siiski, pole viga, asi edeneb, rahvas loeb, rohkem pole vaja. Meie pole niikuinii midagi muud kui tulevikusõnnik, hea kui sedagi oleme. Ah jaa! Kas teil ei ole tuttavaid, kellele võiks raamatuid müüa, siis oleks teil honorar kindlustatud, võiksite ette saada. Hea honorar, sest protsent, nagu öeldud, on kõrge. Mis? Ei ole?»

«Paar inimest ja needki pole kirjanduse sõbrad,» vastas Indrek.

«Kes nad on? Nende amet? Kui suur palk?» päris Viljasoo.

«Üks teenib äris, teine apteegis, kolmas politseis...»

«Tore!» hüüdis Viljasoo vahele. «Politsei on tore asi, aga äri ja apteegiga pole midagi peale hakata. Surnud vaev! Politsei, see on teine asi, tema on meist huvitatud, armastab meid lugeda, minultki on käinud teine paar korda proove võtmas. Võtab ja otsib kramoolat, riigialuste õõnestamist, aga õõnestab

ise nõnda riigialuseid. Sest mõelge ometi, mis sünnib, kui politsei loeb nõnda aastast aastasse suure hoolega revolutsioonilist kirjandust, muidugi maksuta, sest politseil on kõik maksuta, selleks ta ongi ju politsei, et kõik oleks maksuta — teater, kirjandus, isegi lõbumajad. Mis te arvate, kas politseile jääb revolutsioonilisest kirjandusest midagi külge? Jääb, ütlen mina. Jääb tingimata. Inglased tegid palja lugemisega buuri sõja, meie teeme revolutsiooni. Nii et tänini politsei on lugenud revolutsioonilist kirjandust maksuta, aga nüüd katsume ta panna ka maksma, sest ega siis revolutsiooniline kirjandus pole ometi mõni avalik lõbumaja, et peab olema politseile maksuta. Võtke lihtsalt siit kas või juba täna raamatuid kaasa ja viige nad oma politseihinge kätte, et ta ostaks neid ise ja müüks ka ametivendadele. Aga seda peab tegema salaja ja saladuslikult, sest seda armastavad kõik — politseinikud ja meie ise. Kõik tahavad olla pisut põranda-alused, muidu ei tunne end küllalt tähtsana, ei tunne end õige inimesena, seda pidage meeles. Seega oleks siis honorariküsimus lahendatud. Ainult käsikirjad! Ja küllap mina juba tsensoriga hakkama saan, seda ärge kartke. Temale peab rääkima noortest tüdrukutest, kui tahad, et ta laseks midagi krõbedamat läbi, sest ka tema on ju niiöelda politsei, vaimline politsei. Aga vaimlisel ei ole lõbumaja prii, temal mitte, vaid ainult kehalisel. Sest mis on vaimul tegemist tüdrukutega? Sellepärast on siis vaimlisel politseil hea meel, kui ta võib noortest tüdrukutest maksuta rääkidagi. Ja mina olen selleks just paras — punane habe ja ise vanapoiss. Mind ta usub, mind ta võtab tõsiselt, mind ja mu noori tüdrukuid. Ja pange tähele, teie «Oravgi» lipsab nende vahelt läbi, noorte tüdrukute vahelt nimelt. Ainult nimi, pealkiri, selle peab muutma, sest see on peaasi. Nimi on kirjanduse tärn ja õlalapp, lint ja aumärk, mõõk ja revolver...»

Kui Indrek lahkus Viljasoo juurest, oli tal kaenla all suur pakk raamatuid, mis ta pidi ümber vahetama honorariks. Aga Otstaavel, kelle poole ta esimeseks pöördus, vastas talle ilma pikema jututa:

«Selle pahnaga ära tule, meil teda terve jaoskond täis, kõik jumalamuidu, milleks siis raha eest.»

See vastus peletas Indreku nõnda ära, et ta neid raamatuid enam kellelegi ei söandanud pakkuda. Seega sai tema rõõmumäest väike pettumushiireke ja tema kahekordne lõunasöök muutus suureks kurjuseks ja majandusaluste õõnestamiseks.

IX

Kristi tuli Indreku juurde tähtsa ülesandega, mis pidi olema nii salajane, nagu vähegi olla võib. Põranda-alusedki ei pidanud sellest õieti teadma, teistest rääkimata. Indrek pidi sepitsema mingisuguse üleskutse, mis oli määratud proletariaadile ja kõigile, kõigile, kõigile. Seda üleskutset pidi siis paljundatama ja levitatama, kas või tänavanurkadele üles kleebitama, kui õnnestub, peaasi aga — töölistele vabrikus pihku pistetama.

Muidugi, Indrek polnud ainuke, kes sepitses seda üleskutset, vaid seda tegid ka teised. Oli peaaegu võistlus, et kes kirjutab kõige parema.

«Ja mõelge ometi, kui meil oleks kõige parem!» rõõmutses Kristi juba ette.

Aga nagu pärast selgus, kõige paremat pole olnudki. Lõplik üleskutse, mis paljundati ja levitati, oli nii-öelda kokku lapitud — tükk ühest, teine teisest algtekstist, et ta oleks tõsine evangeelium, kõigi tema pahede ja voorustega.

Kristile valmistas see suure pettumuse, oli ta ju rippunud selle üleskutse küljes, nagu oleks ta tema hingeõnnistus. Ta oli mugavamaks asjaajamiseks ja lähemaks tööst osavõtmiseks isegi väikese kavaluse välja mõelnud ning see oligi ja jäigi selle üleskutse tõsiseks ning väärtuslikumaks tulemuseks tema isiklikus elus. Nimelt: koridoriukse kaudu Indreku tuppa minna või seal sagedasti käia oleks torganud varsti teistele majaelanikele silma, eriti proua Passelmannile, kelle pea oli pahatihti oma ukse vahel, niipea kui keegi liigutas teiste uksi.

Majas maksis ju selline kord, et igaüks pidi kõigi oma lähemate naabrite järele valvama õhtust hommikuni ja hommikust õhtuni. Kes selle väsitava ja kurnava korra maksma oli pannud, ei teadnud keegi. Nähtavasti oli see väga ammu sündinud ja nüüd oli aegumine teda sedavõrd kindlustanud, et poleks olnud võimalik teda mingisuguse uue määrusega kõrvaldada. Kogu inimkond — eriti naispere, sest nõrgem ja rõhutum tunneb iga vaeva intensiivsemalt — selles ja teistes majades, selles ja ka teistes agulites, selles ja isegi teistes linnades ägas valitseva korra all, aga polnud kuulda ühestki põranda-alusest seltsist, ühestki põranda-alusest paljundamatagi üleskutsest, mis katsuks õõnestada selle korra aluseid. Nii hirmus kindel oli see ligimese-suhteline valvekord. Teda oleks võinud isegi pühaks pidada, kui mitte mehed oma naistele ja täiskas-

vanud tütardele lauapüha hommikul või selle eelõhtul poleks vahel noomivalt öelnud: «Jätke ometi kord see uksega saagimine. Käige enne lauakirikus ära, eks te siis jõua näha, kelle täkud kuhu jooksevad,» mille peale naine harilikult kaitsvalt vastas: «Ega me silmadega lauale lähe, sinna minnakse suu ja südamega. Sa jäta ise teiste täkud rahule, muidu roojastad oma suu jumalaarmuks.» Nii et sellisest kahekõnest võis vähemalt kaudseltki järeldada, et see majades maksev kord polnud siiski veel nii vana, et ta oleks muutunud juba päris pühaks.

Kristi tundis seda korda lapsest saadik. Ta oli oma vanematega sagedasti korterit vahetanud, aga valitsev kord polnud muutunud. Sellepärast ta leiutaski oma väikse kavaluse. Kogu majarahvas teadis, isegi majaprouale endale oli kõrva puutunud, et Lohu naisterahvas üürinud küll oma teise toa kellelegi noorhärrale, aga vaheukse keeranud lukku ja ukse ette pannud mõlemalt poolt kõrged riidekapid. Selle kohta polnud kellelgi midagi laitvat öelda, sest see oli korralikult tehtud, ainult majaproua peenike õde, kes mängis klaverit ja oli uhke oma ümarikkudele vormidele, lausus kaastundlikult: «Igaüks hoiab ka oma kiitsakat», ja vürtspoodniku tütar ütles, nagu oleks tal millegipärast süda täis: «Kes seda küll peaks tahtma, tal ulatuvad ju käed põlvini.» Aga see oli ka kogu kolme maja peale kõik, mis Lohu emand ise oma kõrvaga kuulda sai.

See tubade vaheuks ja kapid, mis mõlemal pool ust, need saidki Kristi kavaluse aluseks. Tema tegi nimelt eelkõige katset, kas ta jõuab teist kapiserva uksest eemale nihutada, nii et võimalik oleks ust lukust lahti keerata. Kui see tal õnnestus, siis koputas ta tasakesi uksele — üsna tasakesi, et seda kuuleks ainult Indrek, mitte aga teised majaelanikud, kes asuvad nende all või kõnnivad ja piiluvad koridoris. Ja kui siis Indrek nina lõpuks kapi vahele pistis, irvakil ust nägi ning kitsast riba Kristi silmi ja helendavaid hambaid, siis taipas ta kohe, milles asi, ja nihutas ka oma kapiserva seinast eemale, nii et uks andis laiemalt lahti ja Kristi võis külgepidi tema tuppa pugeda, öeldes ise selle juures: «Näete, kui hea, et olen nii õhuke, nagu nahkhiir?» Ka Indrekule meeldis, et Kristi tuli läbi prao nagu nahkhiir, ja nõnda võisid nad üheskoos oma salajast üleskutset sepitseda, niipea kui vanemad juhtusid mõlemad välja minema. Tuli aga keegi pererahva ukse taha, siis oli Kristi tuldud teed silmapilk oma toas, nihutas kapi paigale ning võis avada ukse, ilma et oleks olnud midagi karta, sest

Indrek muretses selle eest, et vaheuks oleks õigeks ajaks suletud ja ka tema kapp paigale nihutatud. Väikese viivituse vabandamiseks oskas Kristi alati kas või sada ettekäänet leida.

Jah, ja ometi polnud see midagi aidanud, nende mitmekordne töö polnud leidnud üldist heakskiitmist, vaid oli lapitud kokku teistega. Indrek ja Kristi olid sulgenud üleskutsesse niiöelda kogu oma hinge, revolutsiooni vaimustuse ning vabadustungi, aga sellest polnud küllalt. Mitmel-setmel korral oli Indrek oma töö lõpetanud, arvates, et nüüd peab ta olema valmis, aga iga kord, kui ta luges selle Kristile ette, ütles see ekstaatiliselt: «See on hirmus ilus ja vägev, et ma arvan, kui võib nii ilusalt ja vägevalt, siis võib ka veel ilusamalt ja vägevamalt. Katsuge veel!» Ja Indrek katsus ikka veel, et öelda lõpuks nii ilusalt ja vägevalt, et enam ilusamalt ja vägevamalt ei saagi. Kui alguses seisis üleskutses: «Töölised vabadusvõitlejad istuvad ikka veel rikaste rõõmuks ja sandarmite ning nuhkide meeleheaks niiskes vangikojas,» siis võis lõpuks lugeda: «Seltsimehed rakkuskäed, vennad terasmusklid, süütud vabadusmärtrid kopitavad ikka veel teie higist ja verest rasvunud nuumikute jälgiks rõõmuks ja tsaari värisevate verekoerte nilbeks naeruks surnukambreis, mida nemad nimetavad vangikodadeks.» Esteks: «Mitte lootust kaotada, mitte pead norgu lasta, mitte hädaldada, vaid koguda jõudu, et nõuda oma õigust,» lõpuks: «Pea püsti, rind ette, revolutsiooniline laul huulil, vend rakkuskäsi, sest meie kütame viha ja kuumutame tasumisiha, et võiks õige palga maksta lottlõugadele ja rasvamagudele, terrori turukubjastele ja teistele orjastatud rahva timukaile ning vabastada oma seltsimehed, kes vaevlevad süütult inimsoo parema tuleviku pärast.» Enne: «Mõelge oma vendadele, kelle veri valati ka teie eest, ja hoidkem kokku selle vere nimel,» nüüd: «Üks kõigi eest, kõik ühe eest, sest meie oleme üks oma vendade veres, mis valatud Tallinnas, Piiteris, Moskvas, Lodsis, kogu maailmas. Sellepärast üles! valmis! valvel!»

Nõnda muutsid nad oma üleskutset, mille algkujuks, niiöelda juhtnööriks oli venekeelne tekst, muutsid seni, kuni ei rabanud taipamismeeli ja kuulmeid enam ükski sõna, olgu ta ei tea kui vägev ja vaikne. Ka kõige vängemaist sõnadest said suure kordamisega päris harilikud sõnad, mida võis lugeda üsna rahuliku meelega. Seda pani Kristigi lõpuks tähele ja siis ta ütleski Indrekule peaaegu ükskõikselt, et nüüd on hea küll.

Kui ta nüüd oleks talitanud oma südamesoovi kohaselt, siis poleks ta endi üleskutset teistele üldse näha viinud, vaid selle lihtsalt tükkideks rebinud ja ära põletanud — selline kurb tagajärg oli tema esialgsel suurel ekstaasil ja Indreku vaimupingutusel. Ainult kui ta sai lõpliku üleskutse paljundatult kätte, lõi ta süda värisema ja ta otse põles kannatamatusest, et ühes Indrekuga üleskutset lugeda ja uurida, mis on selles nende omast. Oo! «Verekoerad» olid, «lottlõuad» olid, «rasvamaod» olid, «rakkuskäed» olid ja veel nii mõndagi muud. Aga «terrori turukupjaid» ei leidunud, selle asemel seisis nähtavasti «satrapismi timukad». Lõpuks olid nad ometi mõlemad, nii Indrek kui ka Kristi, üsna rahul, sest nad nägid ise oma silmadega, kuidas ka nemad aitavad revolutsiooni süvendada, üldist vabadust kätte võita. Nende rahulolek muutus otse salajaseks rõõmuks, kui Kristi isa ühel õhtul koju tulles sama üleskutse kaasa tõi ja teda omaette luges. Kristil kiheles see nii hirmus südamel, et kuidagi muidu ei saanud, kui pidi isalt küsima, et mis ta küll seal nii hoolega loeb, millele isa vastas: «Tulge ja kuulake. Tule sa, eit, ka, ega see sinugi vagale hingele halba tee, kui saad kuulda midagi krõbedamat.» Ja nõnda asusid nad kolmekesi laua ümber peadpidi kokku ja vana Lohk ise luges üleskutse kõigile tasakesi ette. Vägevamate sõnade juures peatus ta, nagu tahaks ta neid ise paremini maitsta ja anda ka teistele seda võimalust. Kristi pidi kogu oma jõu kokku võtma, et rõõmust mitte särama lüüa ega midagi äraandlikku öelda. Viimaks ütles isa:

«Küll aga annavad teised!»

«Issand jumal, mis sellest küll saab nõnda!» ohkas emand Lohk.

«Palvevendadele kaelakiike,» irvitas mees.

«Aga kui see puutub politsei näppu, mis siis?» küsis naine otse hirmul.

«Ka kaelakiike, mis muud,» irvitas mees endiselt.

«Kust politsei selle kätte saab,» ütles Kristi.

«Ära muretse, politsei saab kõik kätte, saab üleskutse, saab selle kirjutaja, saab ka selle paljundaja ja levitaja,» seletas mees kindlusega. «Sest niipea kui tabab ühe, siis tulevad riburadamisi ka teised. Üks on käes, sellel kuklast kinni, kas tunnistad või saad. Ja hakkavadki andma. Annavad sulle täna, annavad homme, annavad tunahomme, annavad vahetpidamata . . .»

«Kas siis inimene ära ei sure, kui nii kaua?» küsis Kristi hirmunult.

«Ei inimene sure, sel visa hing nagu kassil,» seletas isa. «Ja või nad siis nõnda, küllap nad juba teavad, kuidas. Ei peksagi, vaid muidu — pigistavad, väänavad...»

«Ära räägi nii hirmsaid asju, ma ei saa öösel magada,» ütles emand.

«Aga siis saad, kui seda sulle ette loen?» küsis mees üleskutset näidates.

«See on ju kiri, kiri pole kunagi nii hirmus kui sõna. Ja kui sina seda veel nõnda räägid, siis...»

«Siis nii kui põrguvalu-jutlus,» naeris mees.

«Ei, see on palju hullem,» seletas naine; «põrgus, seal on ikka nagu seletatud ihu juba, sest kuis ta muidu sai mulla alt üles tõusta, ja sellega ehk ikka veel kuidagi, aga mõelda, et su oma elav, patune keha on teiste tappa ja piinata, see on nii hirmus, et ma ei tea kohe...»

«Aga näe, ei hoolita,» ütles mees külmalt ja ükskõikselt, «kirjutatakse üleskutseid edasi ja kantakse laiali — peost peosse, taskust taskusse. Ja ei võigi hoolida. Või kas sinu vagad palvevennad hoolivad? Jätavad nad põrguvalu pärast patuhimu?»

«Neil on aega enne surma patust pöörda,» vastas naine.

«Aga meie võime veel vangiski pöörda, nii paljud pööravad seal oma meelt,» ütles mees.

«Nojah, pööravad meelt ja hakkavad nuhiks,» pistis Kristi isa ja ema jutu vahele.

«Aga mis nad siis peavad tegema, kui muidu elu ei ole?» küsis isa tütrelt. «Pane nöör kaela või...»

«Ennem siis juba nöör kaela,» ütles Kristi otse südamepõhjast.

«Vaata nüüd, missugust koledat juttu te räägite,» ütles ema, «ja seda kõik selle hirmsa paberi pärast. Mis sa ometi kannad neist sittadest koju ja rikud oma elu. Loe väljas, kui sa muidu ei või, mässa seal ühes teistega, aga pea kodus rahu.»

«Sinul on omad palveraamatud, minul omad,» püüdis mees kõik naljaks pöörata ja läks ühes oma paberiga varsti uksest välja.

«Läheb muidugi teist edasi viima, nagu oleks ta tõesti mõni püha armukuulutus,» rääkis ema tütrele üleskutset tähendades.

«Ehk ongi ka,» arvas tütar.

«On see sõim siis ka mõni uus usk või?» küsis ema vastuvaidlevalt.

«Võib olla, et on. Näe isagi — palveraamatut ei loe, aga seda loeb, palveraamatut tasku ei pane, aga selle paneb,» rääkis Kristi.

«Sulle ka meeldib see, mis? Sa nagu aina kaitsed seda paberit. Tead, tüdruk, kui sina ka hakkad nende asjadega minu seljataga mängima, siis ei küsi ma enam su inglise keelest ega kedagi, küüdin su lihtsalt Ameerikasse onu kätte, tehku tema sinuga mis tahes. Et aga mina sinu pärast hakkaksin siin politsei vahet jooksma, seda ära looda. Vanamees tehku mis tahes, see tema asi. Teise käe sai endal otsast ära, pangu ka teine jalg mehele, küllap siis ehk aitab, nii et aru pähe tuleb. Seek on siis igatahes kindel, sest ega mina teda oma nõelatorkimisega jõua hinges pidada.»

Nõnda rääkis ema tütrele hoopis tõsiselt ja isegi rahulikult, mis tõendas, et tema asja üle endamisi põhjalikult oli järele mõelnud. Kristi ei pidanud alguses sellele midagi vastama, aga siis kartis ta äkki, et see võiks emas veel suurema kahtluse äratada ja sellepärast ütles ta:

«Sa võtad ikka kõik asjad nii tõsiselt.»

«Aga, laps, kuis siis muidu,» ütles ema. «Arvad, et on naljaasi, see isa vigane käsi. Õnn veel, et oskab pisut traadi ja naaskliga ümber käia, muidu oleks otse nälg — muidu peaksime kahekesi teda toitma.»

«Meie isa toitma?» imestas Kristi, nagu kuuleks ta seda mõtet esimest korda, ilma et õieti taipaks tema sisu.

«Aga kes siis?» küsis ema. «Kes siis vigast inimest toidab, kui mitte lähemad omaksed? Või arvad, et need, kelle ässitusel ta läks soldatite püssikuulide ette? Eks oota! Seni kui jooksed nende kihutusel, oled hea, aga kui ihuliikmed ei võta enam vedu, käi kuradile, vaat nii on siinilmas.»

«Aga isa ise tahtis ju ka lühemat tööpäeva,» arvas Kristi.

«Noh, eks tal siis nüüd ole see lühem tööpäev käes,» lausus ema ja lisas mõnitavalt juurde: «Aina kõik tahavad lühemat tööpäeva, muudkui lühemat, poepoisidki tahavad, aga mine poodi, siis on teistel ninad seljas, nii et meiesugune ärgu mingu uksest sissegi. Kui saavad lühema tööpäeva, kas lähevad siis ka vaeste inimeste vastu lahkemaks? Lähevad, mis? Ei ju lähe, tõmbavad veel enam ninad selga. Aga mis siis minul, vaesel inimesel, sellest, on ta tööpäev lühem või pikem. Siin on

Käba meesterahvas all, sai teine lühema tööpäeva, kas ta tuleb nüüd varem koju? Ei, hiljem tuleb! Aina koosolekud, arupidamised ja käimised ning omal viinahais taga, kui liigub. See on see lühem tööpäev. Saab naisterahvas kodu sellest midagi? Saavad lapsed?»

«Kuule, ema, nii see asi just ei ole,» vaidles Kristi vastu. «Sest muidu võiks ju sinule ka öelda, et mis isal ja minul sellest, et sa käid oma koosolekuil.»

«See on hoopis teine asi, armas laps,» seletas ema. «Sellest ei saa sina veel aru, oled liig noor. Aga ühte sa võiksid küll tähele panna, nimelt, et meie koosolekud teevad inimese rahulikumaks ja leplikumaks, need teised koosolekud aga aina rahutumaks ja riiakamaks, nii et nagu muud ei tahetakski enam teha, kui aina kakelda ja kelleltki midagi nõuda, küll vabrikuvalitsuselt, küll majaomanikult, küll politseilt, küll kubernerilt. Aga kust see siis kõik peab tulema, mis need paljud inimesed nõnda tahavad? Meid ei õpetata inimestelt nõudma, vaid jumalalt paluma ja kannatlikult ootama, kuni ta annab. Sellepärast lähen mina oma koosolekutel paremaks, aga isa aina kurjemaks, nii et kargaks kas või igale inimesele ninasse.»

Sellega pidi Kristigi nõus olema, et neil koosolekuil, kus tema oli käinud, õhutati tõepoolest ainult vihavaenu, ainult rahulolematust, ja ikka oli kõiges halvas keegi teine süüdi, mitte meie ise. Aga tõeliselt oligi ju see nõnda, sest meie ise pole ju ometi seda ilmakorda loonud, vaid meie tahame teda ainult parandada. Meie, noored, teame, mis selles ilmakorras on halba, ja meie võiksime parema korra luua, ainult vanad ei luba, ei lase. Eks ei aja see siis iga inimest vihale, kui tal ei lasta halba asja parandada, nii et kõigil oleks parem.

Muidugi neist oma mõtteist ei lausunud Kristi emale midagi. Selle asemel tähendas ta ainult:

«Isal on ju õigus oma käe pärast vihane olla.»

«Nüüd tal on muidugi õigus,» oli ema nõus, «aga imelikul viisil ta nüüd ei olegi enam nii kuri kui enne. Nii et paistab, nagu oleks vabrik see, mis inimese kurjaks teeb. Hulgakesi teised seal ninapidi koos ja aina hauduvad viha. Näe, Käba naisterahvas jutustas ennest, tema meesterahvas rääkinud, et nende meistrile saadetud puusärk koju kätte. Puht-uus, ilus puusärk kohe, heitku kas või täna sisse surema. Mehed vabrikus teise peale nii vihased, et koristagu oma kondid, või lüüakse maha. Selleks siis puusärk.»

«Noh, ja meister?» küsis Kristi huvitatult.

«Meister... Meister käib vabrikus edasi, ei tee asjagi. Öelnud teine meestele, et temale saadetud kellegi teise pähe vale puusärk, tema ei olla veel nii vana, et tahaks surra mustas, tema tahab kollast. Nii et nüüd ootavad kõik, kas saadetakse teisele õige kollane koju kätte. Aga ise käib teine vabrikus, laetud revolver taskus, ütlevad mehed, nagu läheks mõni lausa päeva-ajal talle kallale. Ei meie teda, raibet, tapma hakka, öelnud Käba; kui paras aeg, siis välja kärutame ta vabrikuväravast küll nagu sõnnikukoorma. Aga kui lähvad teist kärutama, eks siis tulegi laskmine ja tapmine. Nii on need mässukoosolekud ja kõned, aina puusärgid ja surm, muud midagi.»

Kristi südamesse hakkasid isa ja ema jutud kuidagi imelikult kinni, nii et ta neid pidi Indrekuga järgmisel päeval uuesti arutama. Eriti aitas selleks kaasa rahutu öö mingisuguste õudsete unenägudega, mis küll hommikuks unusid. Meelde jäi ainult mingi vaev ja rahutus ning rusuv eelaimdus. Hommikul oli ka poes juba uuest üleskutsest räägitud ja kaupmees oli muuseas tähendanud, et nüüd on politseil ja nuhkidel jälle jooksmist ning haisuajamist, kes ja kus. Ka tema oli arvanud, et küll nad juba selle õige kätte saavad. See oligi, mis Kristi ajas eriti ärevile. Kas on võimalik, et ka nende, s. t. Indreku ja tema kaasatöötamine teada saadakse? Kui ta selle küsimuse esitas Indrekule, vastas see üsna rahulikult, et midagi ei saa nad teada. Üleskutse on ju mitmest kokku lapitud, tähendab ta pidi ümber kirjutatama, enne kui paljundati, ja vanad käsikirjad põletati muidugi ära. Pealegi oli Indrek meelega kirjutanud pliiatsiga, mitte tindiga, nii et keegi tont ei võta midagi välja. Ja peaasi, kes teab, kel on üldse aimu, et nemad seda üleskutset sepitsesid?

Aga ometi — esimest korda tundis Kristi tõsist hirmu ja see hirm polnud sugugi seda laadi kui pimedail treppidel või hoovil, kus tema juurde tuli suur koer. Need hirmud seal tegid ta nagu uuesti nooremaks, väiksemaks, see aga suuremaks, vanemaks, tähtsamaks. Uudishimulikult päris ta Indrekult, kas see ka pisutki tunneb hirmu, et teda võidaks kinni võtta, teda usutada ja talle andma hakata, nagu isa ütleb, kui ei tunnista, kui ei anna kaaslasi välja. Ja kui see vastas, et temal pole vähematki hirmu, siis oli Kristil sellest nagu kahju. Ta ütles:

«Aga minul on tõepoolest. Kui te teaksite, kui kole on nõnda

hirmu tunda, ja ma arvan, et kahekesi üheskoos oleks veel parem.»

«Hulgakesi on hirm suurem,» seletas Indrek elutargalt.

«See ongi ju parem,» ütles Kristi nagu õndsalt. «Muidu ei usu hästi oma hirmu, ei ole temas päris kindel, aga kui näed, et ka teine väriseb, siis tead, et pole enam kahtlust. Kui vend alles elas, siis oli meil kahekesi ikka nõnda.»

Aga pisut näis olevat hirmu poodnikulgi, kes oli mustaverd tüse mees. Kui Indrek tema juurde sisse astus endale midagi eineks ostma, viis ta jutu kohe mässule ja lendlehtedele. Esimene, mis ta hukka mõistis, oli lendlehtede toores toon.

«Kas siis tõesti ilusamalt, nii-öelda kristlikumalt ei saa?» küsis ta Indrekult ja lisas siis juurde: «Aga noh, sellega olgu veel kuis on, sest nagu lind, nõnda laul, ja nagu kuulaja, nõnda kuulutus, aga miks laotavad nad valeteateid? Vaat sellest ei saa juba minu mõistus kuidagi aru. Mõtlen vahel, et ma olen ehk rumal. Aga seda ma ka ei ole, sest ma pean juba aastat kakskümmend viis iseseisvalt poodi — ka minu isa pidas poodi, tähendab teine põlv, nii et aru peaks olema —, pean poodi ja ükski ei või öelda, et mina oleks tagurpidi läinud. Ei või! Seda inimest ei ole! Aga siis ei ole ma ju rumal. Kuid, palun,» ütles kaupmees, nagu kardaks ta, et Indrek võiks vahele rääkida, mida see aga sugugi teha ei mõelnud, «miks sõimatakse mind siis rasvamaoks? Miks? küsin ma. Lehes seisab ju: kõigile, kõigile, kõigile, nii et ka minule. Kuidas võidakse süüta inimest nõnda teotada ja rahvast tema vastu üles ässitada. Sest see on ässitus, kui süüta inimesele öeldakse: rasvamagu. Nüüd astub eile siia keegi vana tuttav sisse ja ütleb minule naljatades: «No, kuramus, kui soolikate puistamine lahti läheb, siis oled sina üks esimestest, va rasvamagu.» Mõistate? Hea küll, ütleme, ta naljatas, aga ega see päris nali ka ei olnud, sest varemalt võttis ta minu käest raamatu peale, ei maksnud ja mina andsin teise miravoisse. Muidugi teada, mis tuli: summa välja ja palk kinni, kuni minu oma käes. Kel oli õigus? Minul, iseenesestki mõista, aga nüüd ta tuleb ja tahab hakata mu soolikaid laskma. Ja mispärast? Mitte sellepärast, et ma ta palga lasksin kinni panna, sest selle on ta juba ammugi unustanud, on minuga peale seda pudeli õlutki kokku joonud, vaid et seal lehes seisab lottlõug ja rasvamagu. Need peavad olema noored inimesed, kes seda on kirjutanud, sest nad pole teadnud, et kõik maod pole sugugi rasvamaod, vaid looduse karistus, mis on

süüta inimesele peale pandud. Minu isa oli juba täis storoova mees ja mina olen niisamuti, ega siis sellepärast või revoluutsioniga hakata minu soolikaid puistama.»

«Ega see siis vist ka nõnda polegi mõeldud,» püüdis Indrek kaupmeest rahustada.

«Aga kuidas see siis on mõeldud?» küsis kaupmees. «Te nagu koolitud ja targem inimene, annate teistele õpetust ja õpite ise edasi, seletage mulle ära, kuidas see on mõeldud, kui seal seisab rasvamagu ja minul on ka magu karistuseks ees? Seletage, ma võtan targema inimese õpetust.»

«Seal on mõeldud nähtavasti neid, kes on saanud oma rasvamao teiste inimeste higist ja vaevast,» püüdis Indrek seletada. Aga see ei pidanud kaupmehe loogilise mõistuse ees põrmugi paika, sest ta ütles:

«Sellest ei seisa seal sõnagi. Lugesin mitmel korral hoolega läbi, mis ei ole, see ei ole. Seal seisab lihtsalt lottlõug ja rasvamagu, nagu oleks iga lottlõug ja rasvamagu teiste inimeste töö ja teenistus, mitte aga inimese enda higi ja vaev. Ja kuulake, mis mina teile, noorehärra, ütlen: teie pole veel ühtegi päeva poodi pidanud ega ka muud sehvti teinud, teil pole veel kunagi olnud täie mehe kõhtu ega kaela ja sellepärast ei või teie teada, et kui revolutsionäärid sihukeste valeteadetega tahavad mässu teha ja inimesi hakkavad minusuguse mehe vastu üles ässitama, siis jookseb nende revoluutsion solgiämbrisse, uulitsarentslisse. Sest kes seda mässu siis toetab, kui minusugusel kõigepealt soolikad maha lastakse? Kes, küsin ma?»

Ja et Indrek ei teadnud, kes, siis ei jäänud tal muud üle, kui lahkuda, et teistele ostjatele ruumi anda, kellele ehk poodnik esitas samad väited, sama küsimuse.

X

Aga poodnik polnud ainuke väitleja, ainuke küsija. Kõik väitlesid, kõik küsisid, igaüks oma arusaamise kohaselt. Isegi raamatud, mida Indrek päevade ja nädalate kaupa oli lugenud, aina väitlesid, aina küsisid ja sihtisid ning juhtisid sinnapoole, et kõik, mis olemas, peab kaduma, peab varem või hiljem kokku langema, sest ta on läinud ajast ja arust, on saanud minevikuks. Päev-päevalt lehed ei teinudki muud, kui teata-

sid, kus kõneldud, kus miitingut või mingit ülemaalist kongressi peetud uue nõudmiseks, kus streigitud, segadust sünnitatud, lõhutud, võimudele vastu hakatud, politseinikku pekstud, sandarm tapetud või midagi muud erakordset toimetatud, mis on sihitud maksva korra vastu. See sõi pikkamisi meelerahu, hävitas tasakaalu. Ei tahtnud lõpuks keegi enam midagi õieti teha, ei tahtnud kavatseda ega pikema aja peale midagi ette võtta, sest kõik olid kuidagi erevil, nagu lennus. Aina oleks kõndinud paigast paika, seisatanud siin tänavanurgal, kuulatanud teisel, kus kaks-kolm inimest ninapidi koos, vaadanud ratsanikkude liikumist, miș toob majade vahele kapjade plagina kõleda kaja, astunud kuhugi sisse, et ajada mõni sõna juttu, kuulda uudiseid ning uuesti välja.

Isegi loodus oli nagu kaotanud tasakaalu. Alles paar päeva tagasi teatasid lehed maasikaõitest ja maasikaist, mis valminud sügissoojuses, kui äkki leiad hommikul värske, puhta, helevalge ja kerge, nagu udusulise lume. Teda on langenud igale poole — katusele, korstnaservadele, kolletanud puulehtedele, postide otsa, aedadele, põõsastele, rohule, tänavakividele, kõnniteedele, kust ta kõrvaldatakse luudadega. Oled üllatatud, isegi nagu erutatud, ajad ruttu riided selga, tõttad välja, et kõndida selle helendava ime keskel, tunda tema karget hingust, aga sa pole jõudnud õieti veel mõnutsema hakatagi, kui kõik tuhmub, vesistub, poristub ja ainult veel kusagil põhjapoolse katusekallaku kättesaamatus kõrguses näed seda, mille pärast tõttasid tänavale. Isegi seal pole tal pikka iga, sest päike tõuseb kõrgemale ja katusetorud hakkavad sorisema igavat sügiselaulu. Läinud! Kõik on möödas! Võid minna uuesti tülpinult koju või tallata rahutult poriseil tänavail, nagu teed seda ehk homme ja tunahommegi.

Kui astuda «Rahva Sõbra» toimetusse — ja sinna kui ka teiste lehtede toimetustesse astuvad nii paljud päev-päevalt —, siis vastatakse seal harjunud kombel: «Eks näe, mis toovad homsed pealinnalehed. Aga liigub, liigub.» Ja nad krabistavad oma tänaste pealinnalehtede kallal, loevad, arutavad, tõlgivad või kirjutavad muidu ja kiruvad nagu ühest suust: «Siin ta nüüd on! Hea tükk, hea mõte, aga kirjutada ei saa, tsensor ei luba, tõmbab maha. Ei maksa paberit määridagi, teda asjata raisata. Peremehe varandusest kahju.»

«Kes ütleb, et see on peremehe varandus?» küsib Joosua, see kollakate lokkidega, kes kaldub päev-päevalt aina pahe-

male poole. «Kui kõik hakkavad üle võtma, siis võtame meie ka. Üldine kommuuna, sest selleks ta lõpuks läheb ometi.»

«Ei, va vennas,» vastab talle teise laua äärest eraomanduse kaitsja Sillamäe, «neid päivi sa niipea ei näe. Enne tuleb kodanline revolutsioon, mis annab isikliku vabaduse, ja kui pursuid selle kõigile on kindlustanud, alles siis hakkame kommuuna poole tüürima.»

«Sa arvad, et kõik läheb nagu Prantsusmaal?» küsis Joosua.

«Kõik läheb, nagu on läinud igal pool,» vastas Sillamäe suure veendumusega, sest tema pidas end ajaloos väga tugevaks. «Ajalooseadused on kõikjal needsamad.»

«Seda muidugi,» oli Joosua nõus. «Seadused on needsamad, aga, kulla vend, seadustest astutakse ju iga päev üle, meie isegi astume. Kirume tsensori, ja kus saame, teeme talle ninanipsu. Sul endalgi varastati lahtise akna kaudu uus ülikond peaaegu seljast ära.»

«See on teine asi, sest ma olin nii-öelda pidutujus ja aken jäi lahti,» vastas Sillamäe.

«Ja sa arvad, et kogu rahvas, ütleme, kümme, viiskümmend, kas või sada miljonit ei või sattuda pidutujusse, mis? Sa unustad massipsühholoogia.»

«Ja sina arvad, et kogu rahvas, see sinu viiskümmend, sada või tuhat miljonit ronib teise viiekümne, tuhande või biljoni aknast sisse, kui see magab pidutujus, ning varastab sada või triljon miljonit ülikonda?» küsis Sillamäe.

«Miks mitte,» vastas Joosua. «Üks miljon magab pidutujus ja teine miljon ronib pidutujus aknast sisse ning asutab füsiokratismi, kapitalismi või lihtsalt kommunismi.»

«Kõige lihtsam, kui anarhismi,» ütles Sillamäe.

«Miks siis kohe anarhismi?» küsis Joosua tõsiselt.

«Kuis siis mitte anarhism, kui miljardid ronivad teiste miljardite akendest sisse ja varastavad nende püksid, nii et mõni «Rahva Sõbra» toimetuseliigegi peab püksata toimetusse ilmuma.»

«Kaks märkust, ainult kaks märkust sulle, armas ametivend,» vastas Joosua. «Esiteks — esimene miljard on juba ammugi teisel miljardil võtnud mitte ainult püksid ja saapad jalast, vaid ka kuue seljast ja temal on sellepärast mitmed püksid, mitmed saapad, mitu kuube. Teiseks — palun mitte isiklikuks minna, sest mina pole kelleltki ühtegi paari püksa ega ühtegi kuube võtnud.»

«Mina ka mitte,» vastas Sillamäe, «aga miks sa siis tahad minule oma miljonid kaela saata, keda ma ei saa varguse pärast pulkade taha pista?»

«Ma pole ju tahtnud,» vaidles Joosua vastu.

«Kuidas pole tahtnud?» küsis Sillamäe. «Kui sinu kümned ja tuhanded miljonid hakkavad üle võtma, nagu sina ütled, arvad sa, et nad siis jätavad minu või sinu endagi vahele? Usud sina tõesti, et kui tänini ülemine kümme tuhat on ülekohtuselt jaotanud, on võtnud endale, ütleme, kümned püksid ja kümme kuube, nii et paljud peavad sellepärast käima nii-öelda püksata ja särgiväel, usud sa tõesti oma sügavamas südamepõhjas, et sinu kümned ja sajad miljonid, kes tulevad üle võtma, jaotavad õiglasemalt?»

«Jah, mina usun seda,» kinnitas Joosua. «Mina usun, et rahvas kui niisugune, народ как таковой, armastab õiglust ja nõuab õigust ja et...»

«Siis pole sul ajaloost aimugi!» karjus Sillamäe ärritatult, kargas laua tagant püsti ja raius pahema käega õhku, sest tema oli pahema käe mees. «Kuula, mis mina sulle ütlen: rahvas kui niisugune pole kunagi õiglust armastanud, pole kunagi teadnud, mis on õigus, ta on ainult otsinud paremat söödamaad, nagu rohutirtsuparv, ja minu- ja sinusuguse üksiku on ta alati pannud oma põidla küüne alla, nagu teeb seda mõni saunaeit oma vanamehe hallivatimeestega veel tänapäevgi.»

«Ja teeb väga õieti,» vastas Joosua, «sest tähtjas pole üksik, vaid hulk.»

«Mis loom see hulk siis on, et temal on niisuke õigus??!» karjus Sillamäe. «On see mõni uus jumal? Ja kes on see üksik, et teda hulga sekka ei arvata? Ütleme nõnda: meid on kümme. Kui võtta sellest üheksa, siis see on hulk ja üks on üksik. Aga kui võtta kaheksa, kas siis ülejäänud kaks on üksik, kelle võib panna põidla küüne alla? Või on ka kuuel õigus seda teha neljaga, mis sa arvad?»

«Muidugi on,» vastas Joosua endastmõistetaval toonil ja näoilmel.

«Aga siis võib ju kümme miljonit panna miljoni ja sada miljonit kümme miljonit põidla küüne alla. Veel enam — kuuskümmend miljonit võivad lõmaks litsuda nelikümmend miljonit ja sina nimetad seda õigluse armastuseks, õiguse nõudmiseks. Mis siis on lõpuks sinu rahva armastatud õiglus ja õigus, mis ta on? küsin ma.»

«See on looduseseadus, mis valitses juba sauruste ajal,» vastas Joosua.

«Aa!» hüüdis Sillamäe nüüd võiduröömsalt. «Tähendab ikkagi seadus, ikkagi ometi seadus!»

«Ja muidugi, vennas, seadus mis seadus, kuid niisuke, mille põhjal sajamiljoniline rahvas astub varem või hiljem ajalooseadusest üle, hüppab kas või pärisorjusest otseteed kommuunasse,» seletas Joosua.

«Või monarhismist otseteed anarhismi, kui see sada miljonit talitab meie Joosua pea järgi,» lisas Sillamäe juurde, ning siit algas varieeruv mõttekäik uuesti ja vaidlus võis kesta lõpmatuseni, ilma et kuigi palju oleks hoolitud loogikast või õiglusest ja õigusest, mida ühelt poolt miljardiline rahvas pidi nii väga armastama, teiselt poolt aga tarvitama ainult tapalavana, täitaprina, kuna täi aset täidab inimene. Tundus, et kui õiglus ja õigus tõepoolest peaksid kusagil asuma, siis mitte seal, kus nende pärast kõige ägedamat lahingut lüüakse. Samas arvamuses näis olevat ka kolmas toimetuseliige, kes ütles lõpuks vaidlejaile:

«Teil on muidugi mõlemil õigus, aga mis te arvate, kas ehk minul pole ka pisut õigust, kui ma palun rahu, et võimalik oleks tööd teha?»

Sellele vastuseks hüüdis neljas mees teisest toast läbi lahtise ukse:

«Selleks pole sul, va vennas, mingit õigust, sest sina oled üksik ja nemad on hulk. Nemad hoiavad kokku.»

«Meie just ei hoiagi kokku!» hüüdis Sillamäe vastu.

«Aga mis te siis kahekesi nii ühel nõul vaidlete?» küsis neljas teisest toast. «Tingimata hoiate kokku. Teie mõlemad tahate oma sadat miljonit või miljardit pookida, ainult te ei jõua otsusele, kuidas seda oleks kõige kasulikum teha. Päris kindel, et kui ülevõtmine tuleb, siis meie Kuruga jääme kõigest ilma, sest meil poleks aega, teeksime tööd, kuna aga teie...»

«Neil poleks ka aega, nemad vaidleksid,» vastas Kuru teise toa mehele. Sellega olid kõik nõus ning nõnda võidi päevakorras edasi minna — lehti krabistada, kirjutada ja tsensorit siunata, kes ei lase midagi läbi.

Aga Viljasoo, kes ka oli vaidluse ajal toimetusse ilmunud värskeid teateid hankima, ütles, et temal pääsenud suuremalt osalt kõik läbi, isegi Paasi «Orav», ainult et ta lõpus, kus orav pillub lustikalt saba, lisanud omalt poolt juurde: «nagu noor,

ebakas tüdruk.» Sellest olnud küll, sest nüüd öelnud tsensor kohe, et lool on hoopis teine siht. Ühe sõnaga — riigialuste õõnestamisest pole haisugi, niipea kui on tegemist noore, edeva tüdrukuga. Selline oli tsensori mehelik veendumus ja nõnda oli Viljasoo ennustus täide läinud, et noored tüdrukud päästavad Indreku «Orava».

Toimetusest lahkunud, avaldas Viljasoo ka oma arvamust «kommuuna» kohta, leides, et ideaalsemat ilmakorda ei saa üldse olla, sest seal muretsevad kõik ühe eest, kuna aga sel ühel pole mingit muret. Mitte kui mingit! Nad ütlevad: üksik peab hulga käes hukkuma. Aga kas üksik üksi ei hukku? Hukkub ju, eks. No mis nad siis räägivad ja süüdistavad hulka. Üksik hävineb nii või teisiti, pääseb ainult hulk, sellepärast on hulk kõik, üksik mitte midagi. Nii et siiamaani on kõik korras. Ainult üks häda, üksainus häda: kommuuna ideaalne kord ei hakka, ei kõlba tema elukutsele.

«Sest mis on kommuuna?» küsis Viljasoo ja vastas ise: «See on niisike (Viljasoo ütles «niisike», kui asi oli tähtjas) ettevõte, kus ükski ei või öelda, see on minu, vaid kõik peavad ütlema — see on meie. Selge, eks? Ülevõtminegi ei tähenda muud, kui et minu asemele pannakse meie, sest ega varandus ilmast kaduma saa, ainult et endise mina asemel saab tema omanikuks meie. Noh, ja nüüd võtke mind kui kirjastajat. Mis te arvate, kas leidub selles või mõnes teises eesti linnas inimene, kes astuks ülevõtmise silmapilgul minu uksest sisse ja tahaks põrandal, laual ja toolidel vedelevate raamatute kohta sõna «minu» asemele «meie» tarvitusele võtta, lühidalt — kas keegi tahaks hakata minu raamatuid ühes võlavekslitega üle võtma? Mis te arvate, kas leidub kogu ilmaski niisikest inimest?»

«Raske öelda,» lausus Indrek, et midagi lausuda.

«Mis? Raske öelda?» küsis Viljasoo ja kirtsutas Indrekule näkku vaadates nina, nagu kahtleks ta tema arus. «Niisikese inimese võiks ehk leida ainult Seevaldist, mitte mujalt. Aga vististi sealgi ei ole. Ei ole üldse niisikest! Mõistate? Ja kujutlege nüüd, et täna-homme hakatakse üle võtma, kõigepealt muidugi lõbumajad, siis monopolid, tubakakauplused, riideärid ja nõnda edasi, kuni kõik võetud. Noh, ja mina? Mis pean siis mina tegema? Sest kindel on, mina ei tule kellelgi meelde. Hea küll, kleebin uulitsanurgale suurte tähtedega kuulutuse, et seal ja seal kirjastus ühes raamatulaoga üle võtmata. Aga kindel on, et ka see ei huvita kedagi, nii et mina istun

ainuüksi oma raamatuvirna otsas ja jään kommuunast välja. Jään tingimata välja. Ühe sõnaga — olen ideaalse ilmakorra jätis. Kuid pange tähele, see pole kõik. Ütleme, et sünniks ime: mind võetakse üle, minu raamatud jagatakse kommuuna liikmete vahel. Noh, ja siis? Arvate teie, et keegi hakkaks minu raamatuid lugema? Mitte miski hinna eest. Sest milleks lugeda veel raamatut, kui kõik juba üle võetud ja ideaalne kord maksmas? Milleks? küsin ma. Muidugi, raamatute lugemise võiks sunduslikuks teha nagu saunas käimise, aga see ei päästaks mind, sest öelge ometi, milleks peaksin ma veel kirjastama, kui elame niikuinii juba ideaalses ilmakorras? Kelle vastu ma veel agiteerin, kelle vastu ässitan? Ei, teate, niipea kui ülevõtmine on lõpetatud ja kommuuna valmis, siis olen mina oma raamatutega kõige tarbetum loom maailmas. Mind pole siis enam mulle endalegi vaja. Nii et sellest te võite nüüd näha, kuidas ka kõige ideaalsemas ilmakorras isegi kõige korralikum inimene võib muutuda vanaks koluks.»

«Tähendab ideaalses ilmakorras võiks inimene veel ainult iseenda lõbuks kirjutada,» arvas Indrek.

«Kuidas saab inimene iseenda lõbuks kirjutada, kui tal pole põhjust teistele väänata?» küsis Viljasoo. Aga Indrek ei teadnud, kuidas seda saab, ja sellepärast vastas Viljasoo ise, öeldes: «Kui kõik on ideaalne, siis kaob lõbu kirjutamiseks. Mõnikord arvan isegi, et ehk ei taha siis enam hästi eladagi. Ainult see lohutab mind pisut, et oleks kena vaadata, mis teeb siis tsensor ja mis teevad teised temaga. Ainult tema pärast võiksin ma veel edasi kirjastada ja aina niisikesi asju, mida tema on pidanud kogu eluaeg kustutama. Ja siis loeksin talle ette ning küsiksin tema arvamist, nõnda teeksin ma. See oleks veel ainukene tröõst ja lõbu ideaalses ilmakorras.»

Nad olid jõudnud maja ette, kus asus Viljasoo. Jumalaga jättes pidas ta Indreku käe harilikust kauemaks kinni, et peaaegu südamlikult seletada:

«Näete, noormees, niisike on inimese elu, kel on tulevikku sihitud põhimõtted. Põhimõtted võivad hävitada inimese, s. t. üksiku inimese, aga hulgale on nad suureks toeks, sellepärast peavadki olema põhimõtted.»

Selle isaliku õpetusega läks Indrek oma teed ja Viljasoo oli temaga väga rahul, sest ta oli saanud oma arvamisi avaldada ja teda oli kuulatud, kuna harilikult ükski kuulata ei taha, vaid kõik aina rääkida. Indrek aga, kes ühe sõõmuga nii palju

suuri mõtteid oli alla neelanud, tundis üksi jäädes, et süda läheb hirmus vesiseks, ja tal tõusid nii elavalt silme ette need imelised hapud kurgid, mida koeramamma annab lõunasöögil kotlettide või seaprae kõrvale. Nõnda ei võinud ta kuidagi kiusatusele vastu panna ja seadis sammud sinnapoole, liiatigi kus tal helises rõõmusõnum kõrvus, et tema «Orav» on tsensori poolt lubatud ja ilmub.

Lõunasöömine oli parajasti täies hoos ja mõlemad toad peaaegu otsani rahvast täis. Koer oli käimisest rinnutu, seisis, jalad harkis, keset esimest tuba ja lõõtsutas kõigest hingest, punane keel suust pikalt ripakil väljas. Perenaisel endalgi olid higipisarad otsaesisel. Indrekut nähes kutsus ta selle kolmandasse väiksesse tuppa, mis võeti tarvitusele ainult hädakorral või kui kedagi millegipärast taheti eraldada.

«Las nemad jooksevad ka vahel,» ütles perenaine tütarde kohta, kui ta ise tõi Indrekule lõunasöögi ja istus veidikeseks tema juurde oma jalgu puhkama. Muidugi, istumise peapõhjuseks polnud jalad, vaid hoopis midagi muud, sest peagi küsis perenaine Indrekult, kas ta ehk pole kohanud vanahärra Bõstrõid. Ja saanud eitava vastuse, rääkis:

«Mõelge ometi, siin pole ta ka käinud. Kas saate inimesest aru, lusikas nõnda lauale visata, ära minna ja mitte enam tagasi tulla, mitte enam nägu näidata? Olen arutand ja arutand ja siis tuli mul äkki midagi meelde. Tema rääkis mulle nimelt hirmu peale ajamisest. Noh, ja nüüd ta tahabki mulle hirmu peale ajada. Temal on nimelt väga õrn kõht, sest ta ise on õrn, ja nüüd rikub ta oma õrna kõhtu halva toitudega. Tema muidugi teab, kui hästi mina tema kõhtu tunnen ja kui väga see on mul südame peal. Noh, ning nüüd ta rikub teda minu kiuste. Mõistate? Rikub iseoma kõhtu teise inimese kiuste. Ja uskuge, mina armastan tema kõhtu rohkem kui tema ise, selles ongi see asi. Öelge, andke ometi nõu, mis ma pean tegema, sest mõelge ometi, surmakuulutused ei aita enam, miski ei aita enam, ta ei tule, ei näita nägugi.»

«Saadaksite talle ehk lõunasöögi koju,» arvas Indrek. «Viiksite ehk ise.»

«Arvate, et see aitab?» küsis perenaine. «Usub ta siis, et mul on tema kõht tõesti südame peal?»

«Ehk usub,» ütles Indrek.

«Annaks jumal!» ohkas perenaine.

XI

«Noh, Käba, sa treigid jällegi?» küsis poodnik parajasti keskealiselt tööliselt, kui Indrek sisse astus.

«Ei, täna hakkasime tööle,» vastas Käba.

«Mis te siis nõnda mängite,» ütles poodnik, «täna treigite, homme juba tööle. Kui hakkate kord treikima, siis treikige ühejoonega oma jagu täis, aga muidu ei saa maast ega taevast aru. Ei tea ju, kas sinul või mõnel teisel polutskas midagi saada on või ei ole. Aga sotid tahavad õiendada, sest see on minu polutska. Ka sinul on juba oma kenakene summa.» Kaupmees soris väikeste sinisekaaneliste vihkude kallal, võttis sealt ühe pihku ja sirvis teda, ise rääkides: «Nojah, sinu sott, Käba, kipub liig suureks minema; ütlesin su naesterahvale juba ka, et kui sina treigid, nii et polutskat enam ei ole, siis hakkan ka mina treikima. Sest kaua siis mina üksinda, kui teised kõik treigivad. Eks ole tõsi?»

Aga Käba ei vastanud, kas see on ka tema arvates tõsi, ennem küll pidi tema otsus vastupidine olema, sest mille paganaga siis oma lapsi toita, kui ka poodnik mõtleb streikima hakata. Pealegi saab Käba oma streikidest pisut nagu ühiskondlikust ettevõttest aru, sest sinna suunda sihivad niihästi põranda-aluste mässumeeste kui ka nii mõnegi töölise seletused. Käba streigib nii-öelda mitte ainult iseenda, vaid ka poodniku eest. Nende vahel oleks nagu iseenesest sündinud teatud töötajaotus, mis seisab selles, et kui Käba lakkab töötamast ja ei saa palka, siis peab kaupmees samal ajal veel intensiivsemalt töötama ja pealegi veel selle eest tasu maksma jumalamuidu väljajagatud toiduainete näol. Nii peab see olema paratamatult, sest muidu ei või olla mingit vabadusvõitlust. Aga vabadusvõitluse poolt on poodnik isegi, sest tema arvab alati, et mida inimene õieti tahab, seda tema ka lõpuks saab, ja kuna meie alati oleme tahtnud mõisnikkude alt vabaks saada, siis saame ka. Ja poodnik on kaljukindel oma arvamises, et mässaku inimesed ja töölised, niipalju kui tahavad, või kakelgu kasakatega, niipalju kui süda kutsub, see kõik on naljaasi, see kõik on ainult silmapete iseenestele ja teistele. Sest mis on meil pistmist kasakatega? Mis on meil pistmist vabrikantidega? Mis on meil pistmist üldse teistega kui mõisnikkudega? See on meie kasakas, see on meie vabrikant, see on meie sandarm ja tsaar. Niisugune oli poodniku kaljukindel veendumus ja seda ta ei tundnud

mitte ainult oma südames, vaid peaaegu ka kõhus, mida lendleht oli nimetanud rasvamaoks. Sellepärast ütles poodnik alati, kui keegi seda kuulda tahtis, et mängigu töölised oma streikidega niipalju kui mängivad, aga kui asi tõesti kord peaks löömaks minema, siis ainult mõisnikkudega. Nõnda ei olnud poodnik Käba vabriku mässudest kuigi suures arvamises, iseasi kui Käbal oleks olnud kokkupõrkeid juba mõisnikkudega. Seda teadis ka Käba ise ja sellepärast ei hakanud ta kaupmehele oma arvamisest töötjaotuse suhtes tema ja poodniku vahel midagi seletama, vaid kinnitas ainult:

«Ei, täna tegime juba tööd ja homme teeme ka, nii et polutska...»

«Noh, siis mina ka ei treigi,» ütles poodnik vahele. «On sinul polutska, siis on ka minul, tean, oled korralik mees.»

«Ei noh, ega ma teise oma ei taha, seda mitte,» kinnitas Käba. «Aga meil ju, tead, hakkasid mehi välja vihtuma. Kel natuke tolku peas ja sellest töö juures pisut teistele annab, pole muud kui rassott kätte ja väravast välja — mine oma tolguga, kus tahad, meil pole sinu tolku vaja. Nuhid, tähendab, spiki kuradid ninasse pistnud. Noh, siis tegimegi treigi lahti ja panime vabrikuvärava kinni, et viimast tolku välja ei aetaks.»

«Aga näe Sitsis litsuti tosin uusi võmme sisse,» ütles poodnik, hoides ainult nimetsi-matsi ja väike-atsiga lõigatavat leiba, sest teiste sõrmedega oli ta just praegu kartuleid toopi toppinud.

«Mis neil seal viga,» vastas Käba, «see naeste riik. Aga eks katsugu meil või Voltas. Too uus võmm sisse, me laseme vana auru välja.»

Nüüd oli poodnik oma kaubaandmisega sealmaal, et Indrek oleks võinud lahkuda, sest tal oli juba kõik soovitud materjal käes. Aga kaupmees arvas, et tema ettevõte on nii-öelda avalik asutis ja tema töö on nii-öelda «kulduuratöö», mispärast tema isegi on natukene «kulduurainimene», nagu on seda kirjutajad, kooliõpetajad, tunniandjad ja muud ettelugejad. Sellepärast ei võinud ta lasta Indrekut niisama lahkuda ja tahtis, et ka see ütleks oma sõna, avaldaks oma arvamise. On kord avalik asutis, siis avaldagu igaüks midagi, et oleks õige «kulduura» viis. Nii siis, just sel silmapilgul, kus Indrek hoidis pahema käega oma pooleldi paberisse mässitud asju ja paremaga tahtis avada ukse, ütles poodnik:

«Noh, noorehärra, millal siis meie kahekesi hakkame mässama, nii-öelda seda õiget kulduuratööd tegema?»

«Küllap tuleb ka meie aeg,» vastas Indrek ümber pöördudes.

«Kelle vastu meie lähme, kui löömine tuleb, meil pole peremeest ega vabrikanti?»

«Las hakkavad enne peale, eks siis näe,» naeratas Indrek.

«Väga õige,» oli poodnik nõus, «las läheb enne löömaks, siis...»

«Ja löömaks see läheb,» kinnitas Käba. «Meil vabrikus öeldakse iga päev, et poisid, mehed, seltsimehed, olge valmis, nüüd hakkame varsti peale.»

Aga «Rahva Sõbras» ei oldud asjaga sugugi nii kursis. Seal ei vastatud küsijale küll mitte enam, et «eks näe, mis toovad homsed pealinnalehed», vaid kinnitati lühidalt: «käärib, käärib», aga see sõna oli nii ebamäärane, et igaüks võis selle all mõista, mis aga keegi tahtis. Samasuguse ebamäärase sõnumiga tuli Kristi ka kusagilt salajaselt koosolekult. Suure rõõmu ja ärevusega, nii et ta rääkimise asemel ennem oleks tahtnud laulda, hõisata või kiljuda, teatas ta Indrekule, et «nüüd läheb lahti, nüüd läheb lahti», ilma et oleks õieti teadnud, mis läheb lahti. Ainult nii palju võis ta seletuseks juurde lisada, et Piiterist on tulnud saadik või saadikud, nii et asi olevat päris kindel. Kuid see olevat saladus, suur saladus, nii et Indrek pidagu seda meeles.

«Et asi tõsine on,» seletas Kristi näitlikult, «tõendab juba see, et isa enam sugugi tööd ei tee, vaid aina väljas longib, kuhugi läheb, kuskilt tuleb, omaette nohiseb, midagi ei räägi. See on temaga ikka nõnda: niipea kui asi läheb tõsiseks, tema hakkab omaette nohisema, nagu meid emaga poleks ilmas enam olemaski. Aga ta vaeneke ei aimagi, et ka mina tean, et ka mina tean!»

Ka emand Lohk teadis midagi. Tema teadis, et on ilmunud keegi juut, kes kõneleb, nagu oleks ta mõni uus Jeesus Kristus ise. Ka meil enestel on sõnakaid ja jumekaid lugijaid, aga juudi vastu ei saa neist ükski. Kes kord on kuulnud juuti, see tahab ainult veel teda kuulata. Samuti ka emand Lohk: tema istuks aina oma imetletud juudi jalge ees, istuks ühes kõigi nende teiste naistega, kelle riik ei ole siit ilmast. Juudil on salateadmised jumala palumiseks, et see su palvet tõesti kuuleks. Juut on toonud need salateadmised oma suguvendade

käest, sest nende hoiul on need juba Siinai mäe päevilt. Tema on esimene juut, kes toob need saladused ristirahva kätte, sest aeg on täis saanud, et see peab sündima. Nõnda on jumala püha käsk prohvetite suu läbi. Aga teised juudid on jumala tahtmise vastu ja sellepärast peab see juut, kes on jumala käskjalaks, nende viha ja tagakiusamist kannatama. Ta peab oma elu pärast rändama maalt maale, rahva juurest rahva juurde, et saaks tõeks jumala sõna: hulkumas ja põgenemas pead sa olema, kuni saab sinu kiusatuse aeg täis, ning seesinane on pikk ja raske. Aga kes võidab, see peab olema kui jumala välk, mis tõuseb õhtust ja kustub hommikusse. Nõnda peab see olema, seda on emand Lohk ühes teiste eitede ja taatidega mitmel-setmel korral läbi arutanud. Aga see ei ole ilmalikkude kõrvade tarvis ja sellepärast peab emand Lohk kodu suu. Ainult Indrekule ta julgeb vahetevahel mõne sõna lausuda neist suurist asjust, mis tulemas, sest sel oleks nagu pisut jumalakartlikku meelt ja usklikkude arusaamist, vagade kõrvakuulmist, millele on määratud salajased asjad, kuni ilmub issanda au ja hiilgus, et väriseksid need, kes panevad oma südamed kõvaks, teevad oma kuulmed kurdiks. Nõnda tunneb emand Lohk oma vagas meeles ja selles ei suuda teda ükski kõigutada.

Aga ilmalikud inimesed pole selles, mis tulema peab, kuigi kindlad, sest asjad lähevad päev-päevalt nagu aina segasemaks ja keerulisemaks. Ikka kestsid streigid, korratused, vastuhakkamised, areteerimised, purustamised, põletamised, aga ka miitingud, kõned, kihutused, ässitused, koosolekud, loosungid, isegi nõudmised. Jah, isegi nõudmised, imelik küll! Seda polnud veel mõni aeg tagasi kuulda, et oleks nõutud, sest seda lihtsalt ei julgetud. Tähendab midagi erilist oli nagu sündinud, midagi oli nagu paigast nihkunud. Kogu ilmatu suur maa oli nagu paigast nihkunud ja selle tõttu olid kõik erevil. Kõigi kannatusekannelde keeled olid viimase võimaluseni pingutatud ja ükski ei teadnud, mis sünnib, kui neid puudutada, kas nad katkevad või löövad helisema.

Nad lõid helisema — lõikavalt, huugavalt, undavalt, kutsuvalt, julgustavalt, ässitavalt. Kõik kuulsid, kuis helisesid kannatusekandle keeled: Indrek kuulis, Kristi kuulis, emand Lohk kuulis oma vagade kõrvadega, poodnik Vesiroos kuulis, Joosua kuulis ja juhtis ka ametivendade tähelepanu helinale. Aga ei mõistnud seda helinat ükski nii hästi kui tööline Käba oma

seltsimeestega. Tema oli ainukene kogu linnas, kes teadis, et kui hakkab täna-homme kusagil helisema, siis peab kaasa helistama, sest kannatusehelinast peab saama suur rõõmuhelin, suur rõõmukisa, suur hõiskamine, et see kajaks üle maa. Kõik peavad teadma, et Käba oma seltsimeestega helistab suurt rõõmu- ja võidulaulu, mis peab saama kogu rahva omaks. Temale oli seda kuulutatud salajastel koosolekutel, nagu oleks ilmunud uus messias ja nagu oleks tema, Käba, põline Nikodeemus, kes otsib ööpimeduses vargsi oma õndsuseteed.

Käba asjadel oleks nagu osa emand Lohu salajasist asjust, mis peavad avalikuks saama, kui nende aeg täis. Siis peab pasunaid puhutama, siis peab ristteedel karjutama, siis peab kelli helistama, et kõik kuuleksid, kel on kõrvad kuulmiseks. Kõik peavad teadma, et Käbal ja tema seltsimeestel on juba kolme-neljakümneselt vimmas pihad, kõnksus sõrmed, pahkas käed ja kanged ihuliikmed ning et kodu ootavad neid närudes naised, kaltsudes lapsed, kellele jumal on andnud ainult kumedad kõrid karjumiseks ja tugevad hambad puremiseks, mis ei väsi ega kulu. Käba teab seda, tema naine teab seda veel paremini, kõik naised teavad seda, kes elavad nende ümbruses. Poodnik Vesirooski teab, sest Käba toiduarve kipub tema juures aina kiiremalt kasvama, kuna aga tasumine viibib ja viibib, nii et kaupmees ähvardab «treigiga», kui «polutskat» ei tule. Aga, armas Vesiroos, kust peab küll tulema see «polutska», kui Käba peab vabadusvõitlust? Või peab tema sellepärast nälgima? peavad seda tema naine ja lapsed? Saab kellelgi paljast vabadusvõitlusest kõht täis? Kustutab paljas vabadus kellegi janu?

Ükskõik! Vesiroos võib «treikida», kui ta arvab seda õigeks, Käba ei hooli sellest, tema paneb ka oma vabrikutoru ühes teiste torudega undama, et kellelgi poleks enam miskit ütlemist. Torud hüüdma ja rattad seisma, kedervarred vahtima, nõnda käib praegune vabadusvõitlus. Ainult mehed ise liiguvad, mehed ise muutuvad mustaks vooluks, mis mühab, voogab, laulab, rõkkab huugavaile torudele kaasa. On üsna ükskõik, mis rõkkab see tume mürisev vool. Kostku sõnadena «Priius, kallis anne», «Mu elu Kristus ise» või «Nüüd surnukeha matame», hääles, toonis, intonatsioonis võidutseb rõõm, vaimustus, julgus, iseteadvus ja usk oma teo pühadusse. Pisarad veavad tahmunud palgeile heledamad vöödid. On need tööst ja vaevast? On need väsimusest? Aga miks ei või nad

olla suurest rõõmust, sügavast meeleliigutusest, ennastsalgavast andumusest, pühast hardusest oma määratu ülesande ees?

Hoidke alt, kes te kaitsete vana korda palga eest ja värisete oma paiuki pärast, rõkkav hulk tahab uut korda luua maksuta! Hoidke alt, kes te kannate sõjariistu verevalamiseks, teie ise upute kord oma käega valatud verre, sest vabadust tõttab kuulutama sõjariistuta hulk lauludega! Kus on, kes hõiskab kaasa, kus on, kes sammub kaasa — tümpa, tümpa, tümpa, tümpa? Tänavalt tänavale tümiseb samm, tänavalt tänavale raskeneb ramm. Kividki kriiskavad kontsade all, vabinal väriseb majade vall. Tümpa, tümpa, tümpa, tümpa! tänavalt tänavale tümiseb samm...

Aga kui saabus pimedus — ja see saabus õige ruttu, sest oli pilves sügisene päev —, siis olid vaikinud kõik torud, suured ja väiksed, valjud ja vaiksed. Kivitänavail kõmisesid ainult inimeste sammud ja kajas arglik kõnelus, ilma et silm oleks midagi seletanud, sest vabaduse esimeseks üllatavaks tunnuseks oli pilkane pimedus. Tümpa, tümpa, tümpa, tümpa! ja kusagil klirisesid aknaklaasid kildudeks, kusagil purustati, murti, kangutati midagi ja tumedad kogud liikusid sisse ja välja. Tänaval killustusid klaasitükid kõndijate jalge all. Kusagil kõlas õhtupimedusse esimene pauk. Kus lasti, kes laskis, miks lasti, keegi ei teadnud, pisut ainult võpatati ja kõnniti edasi. Soldatid! Ratsanikud! Läbiotsimised! Keegi ei hoolinud, sest kõik tahtsid saada osa vabaduse algusest, mis sündis pilkases pimeduses. Valitses mingisugune joobumus ja meelteuimas oleks tahetud kas või võõralgi kõvasti ümbert kinni võtta, et hällida hulga tõugatuna paigast paika, tänavalt tänavale. Soldatite sammude või hobuste kabjaplagina lähenedes voogas hulk tagasi, harunes mitmele poole, komistades, tõugeldes, naerdes, kiljatades, isegi kirudes, aga sellest hoolimata ei kahanenud kõndijate parved, ei vähenenud rahvatung.

Indrek poleks ehk välja tulnudki, aga Kristi otse põles selle esimese vabadusrünnaku järele pimedail tänavail. Isa oli juba lõunast saadik kodunt ära ja emast ei saanud kuidagi kaaslast, pika mangumise peale lubas ta Kristil ainult siis minna, kui ehk Indrek võtaks ta enese hoolde. See tõi Kristile sellise rõõmu, et ta suures ärevuses peaaegu oleks ema silma all kapi kallale karanud ja ta paigast nihutanud ning nõnda otsemat teed Indreku juurde lipanud. Veel tänaval tänas ta jumalat,

keda ta enese arvates ei uskunud, et see talle õigel ajal arunatukese pähe oli andnud ema ja isa petmiseks.

Nõnda siis läksid nad kahekesi mööda kottpimedaid tänavaid, suundudes linnasüdame poole. Nad hoidusid teineteise ligi, nagu kartes muidu kadumist. Ja mida enam nad lähenesid südalinnale, seda lähemale nad teineteisele nihkusid, sest nad sattusid ikka enam ja enam rahvavoolu. Äkki kostis hobusekapjade lähenev laksumine. Rahvahulk seisatas, värahtas nagu edasi-tagasi, sosistas: «Tragunid!» ja tormas täie hooga Indrekule ning Kristile peale. Suure hädaga jõudsid nad ümber pöörduda, et minna summaga kaasa. Aga neid suruti kitsale kõnniteele, paisati alla kuhugi trepile, mis pidi viima mingisse keldriruumi, ja võimata oli sealt enne üles pääseda, kui ratsanikud kuuldusid juba lähedal. Indrek ja Kristi kükitasid trepisügavuses maha ja hoidsid seal kõvasti teineteise ümbert kinni, nagu võiks see millekski kaasa aidata. Aga kui tragunid olid õnnelikult möödas, tõusid Indrek ja Kristi püsti, naersid, võtsid veel tugevamini teineteise ümbert kinni, ronisid pikkamisi trepist üles ja läksid nagu unenäos kahekesi mööda tänavat, püüdes tasa ja targu astuda, et keegi neid ei kuuleks. Aga varsti nad sattusid uuesti rahvavoolu, mis kandis neid siia-sinna, kandis neid klirisevaile klaasitükkidele, mingisugustele muudele asjadele, mis takistasid astumist. Nad kuulsid, et räägiti lõhkumisest, purustamisest, sissemurdmisest, aga neil nagu ei tulnud pähegi küsida, kes lõhub või miks lõhutakse, vaid ennemini tundus loomulikuna, et kui on nii pime ja esimene vabadus, siis ka purustatakse, nii et klaasitükid ja muu rämps vedeleb tänavail, hoia ainult jalad, et neid kuhugi terava otsa puruks ei talla.

Äkki heideti tornidele ja Toompea kõrgeile müüridele ning helkivaile akendele tontlikku valgust, kõik nägid äkki, et heideti. Valgus värises, lehvis, ähvardas nagu kustuda, süstas siis uue hooga õudsel kumal läbi pimeduse, muutus südikamaks, kindlamaks, lõõmavamaks, sulas ühtlaseks vägevaks leegiks, mis tahtis nagu kogu taevaaluse läbipaistvaks teha, ja joonistas kauge mustava öö tagaseinale kõrged majad kõigi nende piirjoonte, katuseharjade, korstnate ja esikülgedega nagu muinasjutulised peletised, aknad veristeks silmadeks peas. Kõik vahtisid silmapilguks nagu kinninaelutatuina, nagu võlutuina. Salk sõdureidki oli unustanud oma kohused ja vahtis kivistununa maagiliselt õudset leekide mängu kõigel, mis ula-

tus üle teiste. Ja loitva lõõma alaliselt vahelduvas helgis tundus üürikeseks, nagu oleks tornide ja majade kõrgus peadpööritav, peaaegu lõpmatuseni küündiv. Need pole inimeste kätetöö, need pole meie esiisade kokkukantud kantsid ja kivimürakad, vaid hiiglaste töötulemused, uskumatult visa ja tugeva tõusu saavutised. Sestsamast aga näis, nagu poleks neid torne ja kantse üldse olemas, nagu poleks minevikku ega ajalugu, on vaid õudselt maagilised leegid ja need oma verevarjundilise helgiga nõiuvad silme ette mineviku ja ajaloo, mis asub neis tornides ja kantsides. Las kustub ainult leekide lõõm, las raugeb viirastuslik helkide mäng, siis kaob ka verine nägemus, mis oleks nagu minevik ja ajalugu, ning hulka ümbritseb jällegi imeline vabadus pilkase pimedusega.

Ootamatult end nähes ülekallatuna ereda, lainetava valgusega, inimesed jahmatasid, ei tundnud endid nagu ära, vaatasid imestunult ümber ning üksteisele otsa.

«Kusagil põleb,» lausus keegi.

«Tuli, tulekahi,» ütles Indrek tasakesi Kristile, endal õudusevärin kehas.

«Tuli, tulekahi,» kordas Kristi vastukajana ja Indrek tundis, kuis ta võpatas kogu kehast, sest ikka veel hoidsid nad teineteise ümbert kinni, nagu valitseks nende ümber alles pimedus.

Aga nagu teistest, samuti lahtus ka neist hiljutine uim, ja kui nad pöördusid ümber, et minna ühes rahvasummaga otsima, mis siis õieti nii valgelt põleb, nägid nad purustatud aknaid, sissemurtud uksi, klaasikilde, raamipulki, valgeid karpe, mis lõmaks tallatud, poriseid pabereid, mingisuguseid riidetükke ja igasugust prahti, mis vedeles inimeste jalge all, ja nad taipasid äkki, mis on sündinud, ning joobumuse asemele tükkis jubedus. Lageda platsi äärde jõudnud, kus oli nii hea vaadelda praksuvate ja mühisevate leekide heitlust, lausus Kristi nagu endamisi:

«Tähendab nõnda tuleb vabadus. Nõnda tuleb see, mis tulema pidi.»

Kui Indrek midagi ei öelnud, ainult seisis ja vaatles, pöörates lõpuks silmad kõrgete tornide ja majade poole, mis kurdusid verevalt helkivas kumas, nihkus Kristi talle lähemale, teda puudutades, ja küsis tasakesi, nagu pettunud ekstaasis:

«Kas vabadus tuleb ikka nõnda?»

«Ma ei tea,» vastas Indrek. «Ma näen esimest korda tema tulekut.»

Tükk aega nad seisid nagu unustuses teineteise kõrval, ilma et oleksid märganud, mis nende ümber sündis või mis räägiti. Viimaks ütles Indrek:

«Kodu, Vargamäel, käisime sügisel pimedate õhtutega ühtepuhku vaatamas, kas ehk ei paista kusagil kauget tulekuma. Ja iga kord, kui ta kusagil paistis, mõnel õhtul isegi kaheskolmes kohas, läks isa tahakambri ja palvetas.»

«Tähendab teie isa oli vaga?» imestas Kristi.

«Vaga ja kuri,» vastas Indrek. «Ja nüüd mõtlen ma: kes peaks küll selle tulekuma pärast palvetama? Ta on ju küll suur, aga ega ta Vargamäele ikka paista, nii et minu isa teaks palvetada.»

Jälle seisid nad natukene aega vaikides, kuni Indrek jätkas:

«Minu isa oli kuri ja kõik arvasid, see tuleb suurest vagadusest. Aga ka see, kes täna teatrile tule otsa pani, peab olema kuri. On ta ka vaga? see huvitab mind.»

«Te arvate, et mõni palvevend?» küsis Kristi imestunult.

«Ma ei arva midagi, ma küsin ainult,» vastas Indrek. «Te näete ju, kuidas see tuli põleb, ja te nägite ka, mis oli kaupluste akendega. Mind huvitab — on see kõik vagadusest, s. t. usust, või on see muidu, ja kui see on muidu, siis küsin ma: mis on inimesel sest kasu, et ta pole vaga, kui ta jääb ikkagi kurjaks? Veel enam: mis on vabadusest kasu, kui inimene on kuri? Minu isa oli Vargamäel vaba, ta oli seal vabam, kui mina kunagi tänini olen olnud, aga kasu polnud sellest ei temale endale ega meile. Ja nüüd mõtlen ma: kas tõesti on mujal ilmas samuti, nagu oli meil Vargamäel? Kas tõesti polegi paremat? Teate, preili» — esimest korda ütles Indrek Kristile selle sõna —, «nõnda mõelda teeb kurvaks, teeb hirmus kurvaks. Olen päris kindel, et oleksin ma praegu üksinda, siis istuksin siia remmelga juurikale ja võib-olla nutaksin, nõnda oleks kergem. Kui olin alles väikene poiss ja kui polnud mõnikord mingit lohutust, siis nutt aitas ometi pisut...»

Aga kuna Indrek siin tule paistel sattus rääkima oma lapsepõlvest, ei pannud ta tähelegi, mis sündis Kristiga tema kõrval. Alles siis, kui see millegipärast nuuskas imelikult kõvasti nina, pöördus ta tema poole ja nägi, et ta pühib silmi.

«On juba mööda,» ütles ta naeratades, kui nägi Indreku pilku. «Tuli ja läks.»

«Me lähme jaburaks siin tule paistel ja kõigi nende kumade käes,» ütles Indrek, «parem katsume, et koju saame.»

«Katsume pealegi,» oli ka Kristi nõus ja silmnäos ümber alles kõrgelt-kõrgelt loitva lõõma hakkasid nad minema, vahtides pöördunud peadega helendavat tuld, nagu oleks neil ometi kahju temast lahkuda või nagu tahaksid nad ta endale igaveseks meelde panna. Kaugemale jõudnud, kuhu tulekuma ulatus ainult vaevalt märgatava väriseva helgina, lähenesid nad kõndides teineteisele uuesti ning sammusid vaikselt ja nagu alistunult kodu poole.

«Nii siis on see,» lausus Kristi mõttes.

«Nii see nähtavasti on,» kinnitas Indrek.

XII

Järgmisel päeval oli linn nagu palverändureid täis. Ka kõige kaugemaist agulinurkadest rühkisid inimesed, vanad ja noored, terved ja vigased, kuuljad-nägijad ja ka poolpimedad kurdid südalinna poole, sest eile oli paistnud sealt suur valgus ja oli kuulda olnud valju paugutamist. Kes olid varasemad, need nägid veel tänavate koristamist igasugusest purust, nägid lõhutud ja segipaisatud kaupluste omanikkude murelikke nägusid ja nägid isegi seda, kuidas mehed tulid laudade, naelte ja vasaratega ning tagusid aknaid kinni, aga hilisemad ei näinud õieti mitte midagi, sest siis olid tänavad juba puhtad ning akende ees lauad, mille taha oli võimata otsustada, kas aknad terved või purustatud. Nõnda olid nad peaaegu jumalamuidu pika ja vaevalise teekonna mööda poriseid tänavaid ette võtnud, ja et üldse midagi oma vaevast saada, tegid nad juttu tuttavate kui ka võõrastega olukorraga tutvumiseks. Aga peaaegu tundus praegu nõnda, nagu polekski linnas enam võõraid inimesi, vaid kõik on aina, kui mitte just sõbrad, siis lähedased tuttavad, sest kõik ajasid omavahel juttu, kõik arutasid ühte ja sama: eestlane purssis vene keelt, sakslane murdis eesti keelt, et küsida või seletada. Äkki olid nagu kõigil ühised huvid, rahvuse ja seltskondlikkude kihtide peale vaatamata, nii et üksainus öö pimedat vabadust oli teinud nagu hiiglatöö, millega polnud hakkama saanud sajandid.

Ainult ratsanikud, kes klobistasid oma ratsude raskete kabjaraudadega vahetevahel mööda tänavakive, ei peatunud ega võtnud üldisest arutamisest osa, need mitte. Ennemini takista-

sid nad teistegi kõnelust, sundides neid liikuma, nagu arvaksid nad, et ka päise päeva ajal võiks mõni eit või taat, mõni poiss või plika, mõni kaabu- või kokardikandja hakata akende lõhkumist jätkama.

«Nüüdu mul mehed platsis, püssid seljas, aga kus olid eile õhtul, kui lõhuti,» tähendas üks eit ratsanikkude kohta.

«Eile õhtul,» sosistas teine eit esimest nagu vaigistades, «eile õhtul ta ise oligi ju see lõhkuja.»

«Ää aa hullu juttu,» pistis kolmas oma nina ligi. «Ah nemad ise olidki? Kust sa seda kuulsid?»

«Näe, esteks ju räägiti siin, see pikk vanameeski seal kuulas pealt. Sest kes siis muu seda tegi, ikka politsei ja nemad, kõik ühes mestis. Sellepärast polnudki takistajat ega kedagi. Ise mis ise, ei keegi muu, et siis oleks hea rahva peale ajada, et näe, mis rahvas teeb, kui tal on vabadus.»

Aga teises paigas kinnitas keegi vanamees oma kaaslastele:

«Saksad mis saksad! Nüüd käivad ja vaatavad, kas poisid oma töö hästi on teind. Neile oli seda tarvis, ainult neile, sest nemad tahavad keisrile näidata, mis eestlane ja lihtrahvas kohe teeb, kui ta saab natukenegi vabaduse otsa peale. Nüüd on nende arvates muidugi supp paras soe, et Peterburis keisrile ette kanda. Lõmpsi, keisrike, kui tahad, ütlevad nad, see sööm on eestlase solgitud. Ning keisril pole muud, kui vinnab aga kasakaid, niipalju kui saksad iganes soovivad, et aga orjaaeg kestaks edasi. Ärgu tulgu nad minule puru silma ajama, mina nende krutskid tunnen, olen ise mõisa orjanud.»

«Ega neid raipeid küll uskuda või, nemad saavad iga tükiga hakkama,» arvas ka teine.

«Miks nad siis ei saa,» kinnitas esimene ja hakkas jutustama mingit igivana lugu sellest ja sellest parunist ning sellest ja sellest krahvist, mis see ja see teinud ning mis see ja see rääkinud.

«Noh, eks mul ei olnud õigus, kui hiljuti ütlesin, et üle võtma hakkame ikka lõbumajadest ja monopolist peale,» irvitas Viljasoo nina kirtsutades Indrekule, kes ka oli tulnud päevavalgel uuesti öösiste sündmuste jälgi vaatama. «Minu raamatuid ei taha keegi. Aga tüdrukud ja viin, need on kõigil meeles, just nagu oleks kõik tsensorid.»

«See on ju viha pärast,» ütles Indrek nagu vastu vaieldes.

«Ärge olge nii kindel, et viha pärast,» kirtsutas Viljasoo nina. «Kui mees naist peksab, siis ei tea kunagi, kus lõpeb ta

viha ja kus algab armastus. Viha tulebki sellest, et armastab, sest mis tal muidu temaga tegemist. Mis nad neist monopolidest ja lõbumajadest tahavad, kui nad neid ei armasta. Armastavad, see on see asi, aga minu raamatuid ei armasta.»

Kahekesi üheskoos nad läksid «Rahva Sõbra» toimetusse, et sealt midagi lähemat kuulda, seisukorrale selgitust saada. Aga juba ukse taha kostis, et siingi pole kuigi palju selgust, vaid aina seletatakse, ja enamasti teevad seda ikka Joosua ning Sillamäe, sest nende hääled on kuulda.

«Noh, hea küll, monopolist ma saan aru,» rääkis Sillamäe, «peksa puruks, et teistel poleks juua, iseendale võid ikkagi tasapisi sorokunni hõlma torgata.»

«Ei torka õige revolutsionäär kunagi,» hüüdis Joosua.

«Õige muidugi ehk mitte,» vastas Sillamäe, «aga paljuke neid õigeid on. Noh, ja edasi — lõbumajad? Kuidas seisavad need õige revolutsionääriga ühenduses?» küsis Sillamäe.

«Need on kodanlise seltskonna mädapaised,» seletas Joosua.

«Ja õige revolutsionäär peab need esimeseks lahti torkama, mis?» ütles Sillamäe. «Aga miks ta laseb siis mäda laiali joosta, s. t. tüdrukud. Arvad sina, et asi on sellega kõik korras või parem, kui lähed peksad lõbumaja uksed-aknad sisse või pistad talle tule otsa, nii et ühes temaga uurgab tuhaks ka mõni teine maja?»

«See on juba revolutsioonis paratamatu, et rahva viha . . .»

«A-a!» karjus Sillamäe võidurõõmsalt vahele. «Rahva viha! See on teine asi! Aga sel pole ju õige revolutsiooni või revolutsionääriga midagi tegemist. See on otse selle vastand! Rahva viha tõukab iga revolutsiooni õigelt teelt kõrvale ja õige revolutsionäär ei või sinna midagi parata. Õige revolutsionäär on võimetu. Ja sellepärast muutub tema õigegi tegu mõttetuks.»

«Kuis nii mõttetuks?» karjus Joosua Sillamäele vastu.

«Miks siis mitte,» vastas see samuti. «Hea küll, ütleme, tahtsid sõjariistu saada . . .»

«Jäta mind rahule, mina ei tahtnud midagi,» karjus Joosua närvlikult.

«Muidugi tahtsid ühes teiste ülevõtjatega,» vastas Sillamäe, «sest mis sa siis muidu vaidled.»

«Ei tahtnud!» kinnitas Joosua.

«Tähendab mul on õigus?» küsis Sillamäe.

«Miks siis sinul on korraga sellepärast õigus?» küsis Joo-

sua ja pöördus toolil ümber, visanud juuksesalgud üle pea, endal nägu helendavalt punane, mis tõendas sisemist andumust ja ärritust.

«Aga muidugi on õigus, kui sina ütled korraga, et ei sina ega sinu mõttevennad pole tahtnud sõjariistu röövida, vaid see oli ainult mõni juhuslik samm, nagu oleks tegemist rahva vihaga,» seletas Sillamäe.

«Ära luuleta mulle suhu sõnu, mida ma pole rääkinud, ega pähe mõtteid, mida seal pole olemas. Kordan sulle uuesti: minu arvates oli loogiline konfiskeerida kauplustest sõjariistad, aga mitte mina pole seda ei mõelnud, kavatsenud ega tahtnud. Saad sa sellest aru või ei saa?»

«Ahaa! Mõistan!» hüüdis Sillamäe nöökavalt. «Sina võtsid teiste targa mõtte tagantjärele omaks ja kaitsed teda, mängid advokaati, kui neid endid pole kohal.» Joosua viskas siinkohal lootusetult oma käsi taeva poole ja kohendas järsust liigutusest silmile langenud juukseid, kuna Sillamäe jätkas, nagu ei puutuks see toiming põrmugi temasse: «Hea küll! Võtame selle arvesse. Tähendab mitte sina, vaid need teised läksid, peksid kõigi silma all kaupluseaknad sisse ja konfiskeerisid sealt» — ta rõhutas eriliselt konfiskeerisid —, «konfiskeerisid mõne revolvriplõksu ja püssitortsu...»

«Miks siis kohe plõksu ja tortsu?» küsis Joosua haavunult.

«Lihtsalt sellepärast, et kaupluses midagi paremat ei olnud, ei võinudki olla. Või arvad sina, et meie kauplustes seisavad vintpüssid ja kuulipildujad laos? Mõni kiirlaskja suurtükk ehk ka, mis? Ühe sõnaga — haavlipüssi-tortsud ja väiksed revolvriplõksud, millega mõnekümne sammu tagant Oleviste kirikulegi pihta ei saa, või kuigi saad, siis kuul ei jookse kasukastki läbi. See oli see saak. Aga akna pidi ometi ära lõhkuma, nii et iga kaabakaski võis näha, kuidas peab aknaid lõhkuma, kui on pimedus ja vabadus, nii-öelda pime vabadus. Ja nõnda siis purunesidki teised aknad hoopis teistsuguste kaupluste ees ja sealt võeti varustus, sõjavarustus — mõni uus ülikond, uued mansetid, kõrged kraed, sest võitlusse minnakse ikka paraadmundris, eks?»

«Sul on tagantjärele hea ironiseerida,» ütles Joosua, «aga mis siis sina ise oleksid selle asemel teinud?»

«Minusse see ei puutu, sest mina pole revolutsionäär,» vastas Sillamäe, «aga võib-olla selle asemel» — ta toonitas neid sõnu eriliselt —, «selle asemel ma poleks üldse midagi teinud.

Muidugi, kui saadud sõjariistu mõeldakse rahuliku elaniku vastu tarvitusele võtta, et temalt veel midagi konfiskeerida» — eriline toonitus —, «siis muidugi on ka igal revolvriplõksul ja püssitortsul oma kaal, aga kas tasub see seda meeleolu-muutust, mis niisugused konfiskeerimised endaga kaasa toovad, selles on kogu küsimus. Te peletate kodanlase enne ära, kui ta on aidanud teil poliitilised vabadused kätte võita, selles on asi. Te olete nõnda varsti üksinda ja siis on fiasko — paratamatult. Tasub seda mõni muidu saadud revolver või haavlipüss, millega võib minna küll tetri laskma, mitte aga soldati vastu?»

«Kodanlase meeleolu pärast ei maksa muretseda,» ütles nüüd Viljasoo nina kirtsutades vahele, «küll valitsus hoolitseb selle eest.»

«Väga õige,» hüüdis ka Joosua, «sest pole ju eluilmas karta, et Vene valitsus oskaks kodanlased üle meelitada enda poole, nii et proletariaat jääks täna-homme üksinda ja et teda võiks vastu seina suruda.»

«Nii et konfiskeerime rahulikult edasi,» rääkis Sillamäe nöökavalt, «ja kui neetud kodanlane taganeb hirmuga tsaari selja taha, siis sandarm küüdib ta sealt täie hooga proletariaadi rüppe tagasi. Tähendab meie lootus on tsarismi rumaluses, eks?»

«Kui tahad, siis nõnda,» oli Joosua nõus.

«Ei, kulla vennas,» ütles Sillamäe nüüd tõsiselt. «Teise rumalus on halb tröödst meile. Aga mis siis, kui see teine pole korraga nii rumal, nagu meie arvame? ... Nojah, muidugi, meie lähme ühes venelastega, meil enestelgi on ju vene pead otsas ja vene pea on juba ammugi laulnud laulu vene omapärasustest, et nii ja naa, aga meie kõnnime oma teed, не Европой проторённую тропу. Sellepärast siis — neetud kodanlast pole vaja, astume kohe proletariaadi riiki. Arusaadav, eks?»

«Aga ajad on ju tõepoolest teised kui Prantsuse revolutsiooni ajal,» ütles Viljasoo.

«Arvate, et teised?» küsis Sillamäe. «Mina ei arva seda mitte, aga mida ma kardan, see on — et meie oma kapsad veel sööme, olgu nad nii hapud kui tahes.»

«Ohoh!» hüüdis Joosua pilkavalt. «Äkki meie! Ah teie ka? Kuule imet!»

«Just nii!» kinnitas Sillamäe. «Meie ka: mina, Kuru ja

kõik teised siin, meie sööme kaasa. Sest ka meie oleme revolutsiooni poolt, meie kõik!»

«Näe hullu! Kae kurja!» ironiseeris Joosua edasi. «Korraga revolutsiooni poolt! Aga sealjuures arvad, et revolutsiooni võib teha palja käsi. Kuid mina ütlen: revolutsioonid idanevad ainult veres.»

«Ära muretse, veri tuleb niikuinii, aga miks siis just meie peame tema valajad olema,» vastas Sillamäe.

«Meie!» hüüdis Joosua ärritatult. «Aina meie ja meie! Kes kurat on see meie? Kas meie põmmutasime jaanuaris Talvepalee ees? Kas meie põmmutasime Tallinna tänavail? Kas meie töötasime tääkidega sadamas? Kuulume siis meie nende hulka, kes valasid seal verd? Jäta ükskord oma meie!»

«Miks sa nii hirmus karjud?» küsis Sillamäe Joosualt. «Ma kuulen ju vähemastki...»

«Sa ise karjud veel hullemalt!» hüüdis Joosua vastu.

«Ei,» vastas see end rahule sundides. «Hea küll, kui «meie» sulle ei meeldi, siis ütleme «teie»...»

«Käi kuradile oma meie ja teiega,» vastas Joosua.

«Noh, siis nemad,» ajas Sillamäe nagu tüütu kärbes. «Nemad valasid verd. Õige! Aga kas siis meie ise või teie ise või nemad ise selleks kaasa ei aidanud?»

«Nemad ise muidugi aitasid!» pistis Joosua vahele. «Nad provotseerisid!»

«Aga siin nad ei provotseerinud ju, siin tuli verevalamine ilma selleta,» ütles Sillamäe.

«Miks siis mitte?» küsis Joosua. «Milleks siis need soldatid püssidega? Kas see polnud provokaatorlik väljakutse töölishulgale? Käputäis soldateid nii hulga tööliste vastu, mis see on, kui mitte provokatsioon? Iseasi, kui soldateid oleks olnud rohkem ja kui neil oleks olnud kuulipildujad ja suurtükid, aga polnud ju.»

«Milleks siis seda, kui jätkus püssidest?» küsis Sillamäe.

«Et poleks provokatsiooni, selleks,» vastas Joosua. «Et igaüks mõistaks ilma seletuse ja hoiatuseta: asi on tõsine, ära mine oma nina kõrvetama.»

«Aga seda nad ütlesid meile vähemagagi,» seletas Sillamäe.

«Jälle meile,» urises Joosua. «Ega meie verd seal valatud. Meie muidugi oleksime teadnud, et ära mine palja käega, kui teisel on vintpüss, aga...»

«Aga need, kes läksid, need ei teadnud seda, mis? Ja need,

kes teisi taga kihutasid, need ka ei teadnud, mis? Kes siis lollid on, meie, minejad, kihutajad või laskjad?»

«Kui nõnda rääkida, siis ei saa olla ühtegi revolutsiooni,» ütles Joosua.

«Ei,» vastas Sillamäe, «vaid kui lugu on nõnda, siis ei leia mina mingit provokatsiooni, või kui leian, siis eneste pool, sest meie, olles palja käsi, provotseerime soldateid eneste pihta laskma, et siis pärast tühje sõnu teha.»

«Mine ütle seda politseimeistrile, kes juhatas laskmist, ning sul on kroonupaiuk või mõni lint kindel,» ütles Joosua põlglikult, nagu oleks ta kokku puutunud mõne määriva asjaga.

«Ei, mu armas ametivend,» vastas Sillamäe, «lint ja paiuk kuluvad politseimeistrile ära, sest oma jala eest on ta seda väärt. Aga veel enam kulus talle see purustatud jalaluu ära, ja see on ainuke asi, millest mina aru saan. Kui võitlus, siis võitlus! Aga palja käsi inimesi tulde kihutada, see on paremal korral ainult lollus.»

«Ja halvemal korral?» küsis Joosua.

«Halvemal korral?» küsis Sillamäe vastu ja jätkas siis: «Ma juba ütlesin — provokatsioon või harilik vene sõda, kus liha saadetakse masina vastu, mis töötab dünamiidi, terase ja nikliga. Nägid isegi, mis sündis kaugel idas — Portsmouthi rahu! Ja meie saame samasuguse rahu, kui me ei oska panna dünamiidi vastu dünamiiti ja terase vastu terast, vaid ajame elava liha ja vere.»

«Nõnda pole ükski revolutsioon võimalik,» ütles Viljasoo omalt poolt.

«Siis ärge rääkige mulle provokatsioonist,» vastas Sillamäe, «minge rääkige seal, kus teid ustakse. Ei saa te muidu oma revolutsiooni teostada, kui peate laskma verd valada, siis jumal teiega, voolaku veri, aga jätke vähemalt mind rahu oma süüdistustega. Võitlus on võitlus! Kes ründavad kindlust, ärgu lugegu langejaid ning ärgu tehku etteheiteid kindluse kaitsjaile.»

Sellega ehk olekski vaidlus lõppenud või vähemalt seks korraks soiku jäänud, aga nüüd arvas Kuru heaks omalt poolt Sillamäele tähendada:

«Sina oled pisut naljakas oma loogikaga. Kui asuda sinu seisukohale, siis olid kristlased ise selles süüdi, et neid Roomas taga kiusati, mis? Siis olid nemad ise need tõsised tagakiusajad, mitte paganad? Aga siis on ju ka lammas ise süüdi, kui

hunt ta nahka paneb, eks? Ning kui ta katsub hundi eest surmahirmus põgeneda, siis on see paljas provokatsioon, et ärritada hunti end taga ajama, sest lammas peaks ometi teadma, et ta hundi eest kuhugi ei saa, ja sellepärast ei tohiks ta oma jooksuga hakata hunti provotseerima, ega?»

Kõik ootasid Sillamäe vastust; Joosua viskas äkilise hooga juuksed üle pea ja Viljasoo kirtsutas nina.

«Jätame selle kristlase ja pagana ning hundi ja lamba kõrvutamise,» ütles Sillamäe, «meie pole enam kellegi kristlased ja...»

«Mina olen kristlane!» hüüdis Kuru.

«Käid lauakirikus ka?» küsis Sillamäe.

«Viimasel kümnel aastal pole käinud,» vastas Kuru.

«Noh, näed,» ütles Sillamäe, «niisukene kristlane olen minagi. Aga see pole see! Sellepärast jätame kristlase ja pagana, sest üks pole me enam ja teiseks pole me veel õieti saanud. Mis teame nendest? Ainult nii palju, et vana roomlane tahtis tegelikult kuugistada kogu maailma, sest muidu ei tunnud ta end õnnelikuna, ja vana kristlane pidi maksku mis maksab sööma inimese liha ja jooma ta verd, sest muidu ei saanud ta kuidagi õndsaks. Kumb suurem oinas või kumb suurem hunt, ei mina tea. Pealegi Kristus lükkas ise oma käega ümber rahavahetajate lauad, andis piitsa ja needis viigipuu, nii et see kuivas, kui sel polnud vilja, mida oleks võinud konfiskeerida või eksproprieerida.» Viimaseid sõnu hääldas Sillamäe silp-silbilt ja lisas siis juurde: «Räägib see nii väga tallekese meelest? Aga pange tähele: vanad kristlased ei hoolinud surnuistki, isegi need ajasid nad uuesti jalule, kuigi neil oli juba teise ilma lehk küljes. Niisugust vägivalda ei tarvitanud ükski pagan kogu Rooma riigis oma kaasinimeste vastu, olid need kristlased või paganad. Ja mina usun, et kristlaste ja roomlaste vahel polnudki muud tüli, kui et ühed tahtsid maailma-revolutsiooni kaudu ka surnute üle käskida, kuna teised leppisid ainult elavatega.»

«Mis puutub see siia?» küsis Joosua. «Mis puutub see asjasse?»

«Ei mina tea, mis see asjasse puutub,» vastas Sillamäe, «küsi seda Kurult, tema on sinule lähemal kui minule.»

Ja nüüd algaski sellest, kuis ning mis puutub see asjasse, et vanad kristlased äratasid surnuid üles.

Aga seletamist ja vaidlust polnud mitte ainult «Rahva Sõbra» toimetuses, vaid kõigis toimetusis ja kõigis majus ja paigus, kus sattus kokku vähemalt kaks inimest. Neil päevil juhtus isegi nõnda, et üksikud inimesed, eriti vanemad, hakkasid iseendaga valjult rääkima, kui ei leidnud kaasrääkijat. Lähed mööda tänavat ja kuuled, et keegi ütleb äkki vaidlevalt: «Ei noh, see ei või olla, see ei või olla» või kinnitab veendunult: «Just nii, just nii, teisiti see olla ei või,» ning vaatad uudishimulikult tagasi, et kes need seal nii valjult arutavad sassi läinud ilmaasju, aga ei ole kedagi olemas peale üksiku vanamehe, kes vehib kätega ja mõistab millegi üle kohut. Oli nagu vana muistne aeg tagasi pöördunud, kus draamades esinesid suured ja rasked monoloogid, mis nõudsid näitlejalt rohkem vaimu- ja andepingutust kui kõik kahe- ja kolmekõned kokku. Sest draamas ei tahtnud keegi uskuda, et inimene võib iseendaga kõnelda, kuna aga tänaval uskusid seda kohe kõik, niipea kui keegi nägi üksikõnelejat. Nõnda olid need osad elus palju kergemad mängida kui näitelaval.

Samuti, kui keegi oleks kirjutanud näidendi, kus sajad või tuhanded oleksid mänginud tumma ja ainult üks või kaks oleksid kõnelnud tundide kaupa, siis oleksid kõik karjunud juba veerand või poole tunni pärast, et see pole tõenäoline, see pole loomulik, aga nüüd võis näha inimhulki umbseis ruumides ja ka lageda taeva all, isegi sügisese vihma käes, jalge all pori, kes kuulasid kõnelejaid kas või päevad otsa, ööd läbi, ja ühelgi ei kerkinud kordagi küsimust, on see loomulik või loomuvastane. Aeg oli niisugune, et tegi ebaloomuliku loomulikuks, ilma et ühelgi oleks tulnud pähe küsida, miks on see nõnda.

Oli pööraselt veetlev ja ahvatlev rühkida kuhugi koosolekule, mis oli võimude poolt keelatud, aga mis oli siiski lubatud, sest ei juletud millegipärast keeldust maksma panna. Lihtsalt ei juletud! Ühendused olid katkestatud, kõik kobasid käsikaudu, nagu oleksid riigivõimu silmad ja kõrvad kaotanud nägemise ja kuulmise. Selle eest aga nägi ja kuulis rahvas mitmevõrdselt ja pimestatud ning tummastatud võimud pugesid peitu, hoides kramplikult sõjariistu peos. Isegi Otstaavel, see sootuks kõrvaline lüli riigivõimus, tuli tänaval Indrekule vastu

kössis, pea ülestõstetud palitukraesse tõmmatud, nagu hãbeneks või kardaks ta midagi.

«Lähme koosolekule,» kutsus Indrek teda.

«Pole aega,» ütles see, kuid lisas kohe juurde: «Meie mees ärgu näidaku nüüd parem nägugi. Soovitan ka sinul mitte minna. Meie vana oli öelnud, et mõni teab, millega see kõik lõpeb. Ja temal on asjast aimu.»

«Millest?» küsis Indrek.

«Vana öelnud nimelt, et kui kaks pulli ülevõimu pärast pusklevad, siis võib mõni kolmas sarvede vahele sattuda.»

«Sellest ei saa ma põrmugi targemaks,» ütles Indrek avameelselt.

«See tähendab, et kui kindral ja kuberner kaklevad — дерутся —, siis võib rahvas kannatada. Sest ega siis need mehed ometi inimestega rehkenda. Собственный престиж и карьера, всё другое трын-трава! Samuti nagu need teisedki vennad seal, ütleb meie vana — üks pood ees või taga, üks puhtaks riisutud inimene vähem või rohkem, mis see loeb.»

«Nii et sina arvad, et...»

«Nii et mina ei arva mitte midagi,» ütles Otstaavel vahele. «Sest mis tean mina! Veel vähem kui ehk sina. Ainult tagantjärele — задним умом крепок, nagu ütleb venelane.»

«Kas ehk praegu ei longi kõigi teadmised sündmustele järele,» arvas Indrek.

«Ära seda ütle,» vastas Otstaavel. «Näiteks meie vana, temal on nina, tema haistab ette. Sest mõelge ometi, представьте себе, ütleb tema, mis sünniks, kui, ütleme, скажем, kuberner lubab teatud koosoleku, собрание, aga kindral ei luba — saadab soldatid teda laiali ajama. Mis sünnib siis? küsib meie vana. Kas oskab seda keegi omale ette kujutada? Esiteks: kas rahvas läheb laiali, kui mõni leitnant või kapten seda nõuab? Ei, vastab meie vana, sest rahval on ju kuberneri enda luba. Noh, aga see leitnant või kapten, kas hoolib tema sellest loast, peaasi — kas ta võib hoolida? Jällegi ei, vastab meie vana, ja tema teab, mis ta vastab, sest tema on endine ohvitser — jumala eest, ainult naised ja viin ning võlad, need toonud ta politseisse. Nii et kumbki ei hooli — ei rahvas ega leitnant või kapten, sest — ütleb meie vana — mis loeb leitnandi või kapteni ees mõni kuberner, kui on täita kindrali käsk! Kuberner on null, tema luba on õhk, воздух. Noh, ja mis sel-

lest järgneb — что из этого следует? küsib meie vana, vahib jõllis silmil, lööb siis käega ja pöördub kõrvale. Alles natukese aja pärast lisab ta juurde: pole meie asi, не наше дело, наша хата с краю. Ühe sõnaga — las üürgab, nagu eile õhtul saksa teater, kellegil pole asja. Olid sa väljas? Nägid sa lähedalt?» küsis Otstaavel lõpuks.

«Nägin,» vastas Indrek sõnakehvalt.

«Ilus, eks? Lihtsalt tore!» hüüdis Otstaavel. «Üldse, tead, revolutsioon on pagana tore asi — sest see on revolutsioon, ütleb meie vana —, jumala eest, tore asi, kui sul omal pole poodi ega monopoli, mille aknad või uksed võidaks sisse klopsida. Käisid sa lõbumajade juures? Ei? Kaotasid palju! Seal sai vast nalja! Tüdrukutele mängiti kõriorilaid. Aga lõpuks ometi, ей-богу, mina aru ei saa, mis nad neist tahtsid. Tead ehk sina?»

Aga Indrek ei teadnud ja tema arvamused Otstaavlit ei rahuldanud, sellepärast ta arutas edasi:

«Hea küll! Sa ütled, uues ilmakorras ei ole lõbutüdrukuid ja lõbumaju tarvis...»

«Mitte, et pole tarvis,» arvas Indrek kohaseks seletada, «vaid nad kaovad uues ilmakorras iseenesest.»

«Olgu pealegi, et kaovad iseenesest,» oli Otstaavel nõus, «aga milleks neid maju siis lõhkuda ja tüdrukuid peksa, kui nad kaovad iseenesestki? Las nad kaovad.»

«Tahetakse, et nad kaoksid rutem,» vastas Indrek.

«Aga kuis nad siis kaovad, kui pole veel uut ilmakorda?»

«See tuleb,» kinnitas Indrek.

«Noh, las siis need majad ja tüdrukud elavad rahulikult edasi, kuni see kõik on tulnud,» vastas Otstaavel, «aga muidu paistab, nagu oleksid need viletsad tüdrukud siin kõige kangemad vana korra kaitsjad. Politseid ja sandarmeid ning nende maju ei puudu keegi, aga lõbutüdrukuile joostakse tormi. Monopolid, see on ehk teine asi, sest siin on tegemist kroonuvarandusega — казённое добро. Aga isegi need, jumala eest, ей-богу, ei mina nende lõhkumisest aru saa. Tähendab uues ilmakorras kaovad ka monopolid?»

Indreku arvates pidid kaduma ka monopolid, nii et neid, nagu lõbumajugi, polnud vaja alles hoida. Pole muud kui puruks, kõige parem tuli otsa, nii et neist ei jääks mälestustki. Seda kõike ei tahtnud Otstaavel kuidagi uskuda, millest tekkisid pikad ja laiad arutused, küsimused ja seletused. Pealegi mõis-

tis Otstaavel kõiges selles midagi, mis oli sihitud politsei vastu. Indrek ei saanud jälle sellest kuidagi aru.

«See on nii lihtne,» seletas Otstaavel, «sest kui kaob viin ja lõbumajad, milleks siis veel politsei? Usud sina, et mehed hakkavad ilma naisteta ja viinata midagi politseivastast tegema? Isegi vargile ei lähe nad siis enam, jumala eest! Nii et monopolide ja lõbumajade lõhkumine, see on hoop näkku politseile, see on temalt leivakannika kiskumine. Sellelt seisukohalt vaadates on revolutsionääride tegevus arusaadav. Ühes lõbumajade ja monopolidega kaob ka politsei. Millest oleks sinul kõige rohkem kahju?» küsis Otstaavel Indrekult.

Aga Indrekul polnud neist ühestki kahju, mis pani Otstaavli väga imestama, nii et ta küsis:

«Kas siis sina oled nii väga selle uue ilmakorra poolt?»

Nõnda võisid nad asjatult arutada ainult sellepärast, et neil kummalgi polnud ei kauplust, lõbumaja ega vabrikut, sest kui neil oleks olnud ükski neist asutistest, siis nad oleksid pidanud pead murdma küsimuse kallal, mil viisil oma varandust kaitsta, kui ehk järgmisel ööl konfiskeerimine algab revolutsiooni läbiviimiseks uuesti. Nende seisukord oli palju kergem ja mugavam kui kõigil neil, kes mõtlesid oma varanduse kaitsmisele, sest uue ilmakorra üle vaielda on palju lihtsam, kui vana korda tegelikult alal hoida. Seda mõistsid mitte ainult murelikud linnaisad varanduseomanikkude esindajatena, vaid ka tööliste asemikud, kes higistasid ühes nendega põlevate päevaküsimuste kallal. Sest mõeldagu ometi: linnaisad ei tahtnud ei vähem ega rohkem, kui et töölised võtaksid tulevaks ööks kodanikkude varanduse kaitsmise enese hoolde. Oli see pilge või lihtsalt mõni kaval nüke? Tahtsid nad tööliste asemikkudele läbi lille öelda, et armsad töölised, tuleval ööl ärge andke enam kaabakatele lõhkumiseks eeskuju, või mõtlesid nad meelitada töölisi nii-öelda lepingule alla kirjutama, et siitmaalt loobume konfiskeeringuist, kuigi küsimuses oleksid vintpüssid, kuulipildujad ja suurtükid? Keegi ei teadnud, kumba nad mõtlesid.

Üks oli ainult kindel: linnaisade seisukord oli täbar, sest nad pidid oma valijate varandust kaitsma, kuigi neil polnud selleks käsutada mingit jõudu. Sest karta oli, et riigivõim, mis hoidus kõrvale mineval ööl, hoidub kõrvale ka tuleval, nagu oleks ta juba revolutsiooni poole üle läinud. Samuti täbar oli ka tööliste seisukord. Veel mineval ööl olid nad olnud vabad

revolutsioonitegelased, kes konfiskeerisid, mis vaja konfiskeerida, ja nüüd korraga pidid nad kõigest loobuma: nad pidid hakkama kaitsma seda, mille vastu nad tõeliselt võitlesid. Nad pidid kaitsma inimsoo kurjemat vaenlast — eraomandust, mis on nii-öelda avalik vargus. Nad pidid kaitsma peaasjalikult südalinnas asuvat eraomandust, mis kuulus vana korra kindlamaile pooldajaile. Pealegi nad pidid kaitsma seda palja käsi, varanduseomanikkude naljaks ja naeruks, kes istusid lukkude ja riivide taga, sõjariistad käes. Nad pidid seda kaitsma vihatud politsei juhatusel, kes pidi kõndima relvastatult nende ees, nagu viiks ta karja vange. Nad pidid kaitsma seda ühes teiste vana korra sulastega, kes kihutasid ratsa.

Ja see kõik sündis ehk ainult sellepärast, et tööliste juhid oma enamikus istusid vanglas ja et neid taheti maksku mis maksab vabaks saada. Nii et tundus peaaegu, nagu ütleksid töölised linnaisadele: vabastage meie vennad-seltsimehed, siis loobume tulevaks ööks revolutsioonist ja muutume vana korra ja eraomandusliku varguse truiks kaitsjaiks. Me võime muutuda kõige haletsemis- ja naeruväärsemaiks olendeiks, kui aga seega vabastaksime oma seltsimehed kivikongidest. Ja kuna linnaisad tahtsid maksku mis maksab päästa oma valijate varandused, töölised aga oma mõttevennad, siis sobiski halenaljakas tehing, õpetuseks tulevastele põlvedele, kui vähe maksavad põhimõtted ja kui palju armastus millegi või kellegi vastu.

Armastuse kõrval võis ehk veel paika pidada ainuke oletus, arvamus, veendumus, või kui tahate, usk, nimelt: kui ajaratas pöördub paratamatult sinnapoole, et kaob eraomandus, s. t. et olev eraomandus saab rahva omanduseks, siis, võttes korrapidamise, s. o. eraomanduse kaitsmise enda hoolde, töölised tegelikult asusid kaitsma ise oma tulevast varandust, sest nemad on ju rahva enamik. Korrapidajad-töölised olid nii-öelda tulevase proletariaadi eelvägi või lendsalk, kes kaitses selle varandust, et mõni asjasse pühendamatu ei okupeeriks teda enneaegu. See oli ainukene ideeline võimalus armastuse kõrval oma seltsimeeste vastu, kes istusid vanglas või kes kannatasid tööpuuduse tõttu nälga ja ootasid toetust. Aga vaevalt mõtles keegi sellele ainsale ideelisele võimalusele ja sellepärast jäi järele paljas armastus.

Eriliselt torkas see silma sel hetkel, kus vangla uksed tõepoolest avanesid ja lasksid välja oma asunikud, kes võisid kaua aja tagant jälle kord ilmuda oma seltsimeeste vabastajate kes-

kele. Rõõmu pärast olid peaaegu pisarad silmas neilgi, kel korises tühi kõht ja vingusid kodu näljased lapsed. Ainult selles ehk oleks võinud kahelda, mis rõõmujoovastas töölisi rohkem, kas oma vanglast vabastatud seltsimehi kätel kanda läbi vaimustatud rahvahulga või teadvus, et nemad, need kandjad, ongi samad mehed, kes vabastasid oma seltsimehed, s. t. kes seda suutsid! Nemad ise nii-öelda avasid vangla uksed, nemad ise võtsid oma linna Bastille[1], pealegi valamata tilkagi verd.

See oli ülev silmapilk, mis andis koosolekule pisut nagu kergemeelse ilme. See oli joovastus, mis polnud nagu õieti teenitud, sest nii mõnigi koosolijaist oleks pidanud teadma, et veri, mis pole valatud Bastille'de ründamisel, võib voolata ka pärast seda. Aga sellele ei mõelnud praegu keegi. Rõõmutseti ainult oma esimese võidu puhul, nähes seltsimehi endi keskel, sest tunti, et tähtsad pole igakord mitte ainult tõsiasjad, vaid ka leegitsevad hingevalingud, mis valgustavad tuletornidena teed tulevikku ja saavad suurimaiks lohutajaiks raskemailgi võitluspäevil. Ei ole ju midagi ilusamat, julgustavamat ja õnnetuses lohutavamat kui teadmine, et kord olid tugev ja et siis oli maailm täis rõõmu, paljast rõõmu.

Tööliste rõõmust said osa teisedki inimesed, kes olid ilmunud nende koosolekule, sest nii mõnigi neist tundis ka ennast vangla uste kaas-avajana. Kes nägi kogu seda rõõmutsevat mitmekesist rahvahulka, oleks võinud peaaegu arvamusele tulla, et temaga hõiskab kaasa kogu linn, kogu maa. Aga ometi leidus linnas ja ka maal õnnetuid inimesi, kel polnud põrmugi rõõmu, sest teiste suur rõõm tegi nad kurvaks, nagu oleksid nad ebausklikud, kartes jumalate viha inimeste suure rõõmu pärast.

Leidus isegi selliseid, kelle südamed olid täis viha, nagu oleks hõiskav hulk röövinud just nende rõõmu, et sellega pillerkaaritada. Nemad olid nagu veendunud, et ilmas pole üldse nii palju rõõmu, et temast jätkuks suurele hulgale. Rõõm on üksikute eesõigus, rõõm on üksikute eraomandus, ja kui keegi näeb rõõmu hulkade südames, siis teadku ta, et see on röövitud rõõm, mis tuleb tagasi anda valituile, kel on maailmas ainuõigus rõõmutsemiseks. Sellepärast häda teile, kes te joovastute võõrast rõõmust, häda teile, kes te hõiskate valitute eraoman-

[1] Lugeda: *Bastii*. Pariisis olev loss-kindlus, mida kasutati poliitilise vanglana ja mis hävitati rahva poolt a. 1789 Prantsuse revolutsiooni algul. — *Toim.*

dusest, häda teile, kes te kiidulaulutsete röövitud saagi jagamisel, sest jumal ei lase ennast pilgata. Sajandid olete käinud nukralt ja keegi pole teilt kuulnud rõõmulaule, kust võtsite äkki nüüd nii palju rõõmu, et tegite temast õnnehõisked? Või on jumal järsku muutnud meelt, nagu oleks ta tujukas naine, kes ei hooli ajalooõigustest ega maailmaseadustest? Ei, ei, jumal ei muuda meelt, jumal ei pilla rõõmu hulkade südamesse, sest siis kaotab ta oma väärtuse. Mis on kõigi, see pole enam kellegi, ja mis pole kellegi, milleks jumal seda peaks looma. Seega siis — rõõm on määratud valituile, mitte hulgale. Nõnda mõtlesid need, kelle südameid kõrvetas tuline viha. Ja nad vaevasid oma aju, kuidas küll jumalast seatud korda uuesti maksma panna.

Aga rõõmutsev hulk ei teadnud veel hästi, et jumal on loonud maailma vähem rõõmu, kui et temast jätkuks kõigile, sellepärast ei hoolinud ta üksikute tulisest vihast kuigi palju, vaid hõiskas ainult oma rõõmuprassingus, nagu ei oleks rõõmul kunagi karta lõppu. Ka Indrek tundis sel koosolekul, kus töölised kandsid oma vabastatud seltsimehi läbi vaimustatud rahvahulga, et rõõmul pole kunagi lõppu, sest tema oli, on ja jääb, ainult igakord meie ei tea ega aima, et ta on meile nii lähedal.

Vanahärra Bõstrõi, keda Indrek kohtas siinsamas koosolekul, oli nähtavasti teisel arvamusel. See tuli ehk sellest, et rõõmutsev hulk oli surunud ta kaugele saalinurka, kus ta oma lühiduse tõttu poleks midagi näinud, vaevalt kuulnudki, kui ta poleks tõusnud jaluli toolile, selle kaitseks pannes oma kulunud mapi, mis, nagu ikka, raamatuid pungil täis, nii et ta tõepoolest seisis mitte toolil, vaid oma majandusteadusel ja unenäoseletajal või mõnel muul lahutamatul kaaslasel. Et ka Indrek oli hoidunud saalis tahapoole, sest tema ei arvanud endal olevat nii palju õigust rõõmuks kui näiteks Käbal, Lohul, Joosual või mõnel teisel, sellepärast nad sattusidki Bõstrõiga kokku, kes tundis, et temal endal polegi nagu õiget rõõmu, vaid ta on tulnud osa saama ainult teiste rõõmust. Temal polnud peaaegu õigust teiste rõõmust osasaamiseks, nagu ta ise arvas, sest tema polnud selleks midagi teinud ja väga hilja ta oli hakanud hulga rõõmule kaasagi tundma, pidades end peaaegu kogu eluaeg hulgast eraldatuna. Nõnda ta seisis siis kaugel teiste selja taga — vana ja hall, vimmas ja könksus jalu, kael õieli, silmad siruli prillide taga ja käsi vahetevahel kõrva ääres,

et ometi midagi näha ja kuulda. Indrekut nähes ta naeratas ja tegi käega liigutuse, nagu mõtleks ta kergitada kübarat, ning ütles üle teiste peade:

«Ajasid lõpuks teistele hirmu nahka, mis?»

Aga Indrek ei mõistnud kohe, millest Bõstrõi räägib, ja sellepärast puges ta talle ligemale.

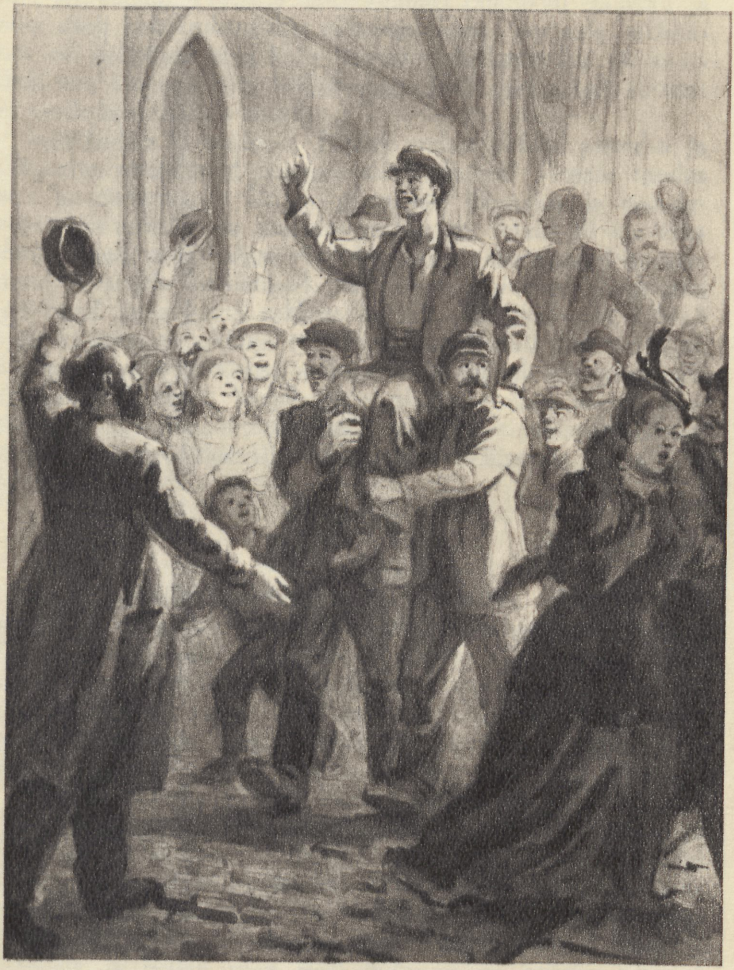
«Või arvate teie, et vangid vabastati ilma hirmuta?» küsis Bõstrõi edasi, kui Indrek oli juba tema juures. «Puhas hirm, muud midagi. Seda nüüd vastastikku püütaksegi — üksteisele hirmu nahka ajada. See on põletamiste ja lõhkumiste ainukene mõte. Hirm, hirm, hirm!»

Viimaste sõnade juures tuli Bõstrõi ülalt maha, võttis mapi kätte ja kutsus Indrekut endaga tooli jagama, ning et nad kumbki polnud tüsedat laadi, siis võisid nad mõlemad teist puusa pidi pisut toetuda. Nõnda jäid nad eneste ees seisjate selja taha ja Bõstrõi arendas oma arvamist edasi, nagu ei huvitaks teda enam põrmugi see, mis saalis sünnib või mis seal kõneldakse.

«Pange tähele, noormees,» ütles ta, «hirm on siinilmas peaasi, hirm, mis tunnete ise ja mis ajate teistele nahka. Aga praegusel silmapilgul tekib küsimus: kuidas saavad nemad meile hirmu teha? Meil oli lihtne — lõhkusime, põletasime, aga nemad? Mis peavad tegema nemad? Meil, s. t. töölistel, ju midagi hävitada pole, sest meil puudub varandus, see eraomandus. Meil on ainsaks varanduseks tervis ja elu. Tähendab, kui nemad tahavad meile hirmu peale ajada, siis peavad nad meie elu ja tervise kallale kippuma, eks? Lihtsalt öeldud: nad peavad hakkama tapma, muidu nad ei saa. Tänini panid nad vangi, saatsid maalt välja, aga see abinõu on juba nii igapäevane, et sellega ei hirmutata enam kedagi. Nii siis pole muud kui surm. Mõistate? Ja see mitte sellepärast, et nemad oleksid kurjemad kui meie, vaid see on paratamatus. Tänini vanglad hirmutasid inimesi, nüüd mitte enam, kui jõutakse sinnamaale, et ka surm ei aja enam hirmu peale, siis on võit meie. Mis te arvate,» pöördus Bõstrõi Indreku poole, «kas surm ajab veel inimestele hirmu peale?»

«Ma arvan küll,» vastas Indrek.

«Siis pole midagi parata, nende töö on kerge,» ütles Bõstrõi, «sest mis maksab praeguste tapamasinatega mõnikümmend või ka mõnisada inimest külmaks teha, lihtsalt mänguasi. Ja kui nad saavad sellega meile hirmu nahka, siis teevad nad

Ainult selles ehk oleks võinud kahelda, mis rõõmujoovastas töölisi rohkem, kas oma vanglast vabastatud seltsimehi kätel kanda läbi vaimustatud rahvahulga või...

seda. Pealegi, mida suurem on nende endi hirm, seda kergemini see sünnib. Hirmule näita kümmet rahulikku elanikku ja tema näeb kohe tuhandelist sõjaväge, hirmu ees sule tubakatoos või kellakaas ning kohe kuuleb ta laskmist kas või suurtükkidest, kui aga hirm küllalt suur. Jääb veel ainult küsida: on nende hirm küllalt suur?»

Seda Indrek ei teadnud. Temale endale polnud pimedus ja lõhkumine sisendanud peaaegu mingit hirmu. Temale tundus üsna loomulikuna, et kui on pime, siis lõhutakse ja varastatakse, sest milleks see pimedus muidu on. Maal oli see ikka nõnda olnud, et kui algas sügisel pimedus, siis algasid ka vargused ja aitade lõhkumised. Ja olid need mõned purustatud kauplused linna kohta rohkem kui ait või kaks valla kohta? Vähem, arvas ta. Ainult tuli, õige, see oli küll temasse jubedalt mõjunud, kuid vististi sellepärast, et tal tuli midagi meelde lapsepõlvest, nimelt: karjalautade põlemine ühes elavate loomadega. Aga linnainimestel oma enamikus ei võinud selliseid mälestusi olla. Millest siis see küllalt suur hirm, et peaks hakkama tapma?

XIV

Oli vaikne hilissügisene pühapäeva-hommik. Korraks valitsenud vilu ja ajutine lumi olid kadunud nagu mälestusestki. Taevas oli küll kahvatu ja päike oma kirka sära jätnud läinud aegadele, aga ometi tundsid kõik, et ta soojendab alles imeliselt, nagu peaks võtma veel kord endale pambu kaenla alla, lapsed käekõrvale ning tõttama linnast välja, et otsida vilu varju.

Niiskusega imbunud õhk looris kaugeid tänavaid, maju ja torne hallika vinana, mis hõrenes päikese lõunasse jõudmisega ja tihenes kohe uuesti, niipea kui see pöördus oma madalal kõnniteel õhtu poole. Hommikused tühjad tänavad kajasid üksikute kõndijate sammudest ja hobusekapjade laksudest peaaegu nagu suvise heledusega. Aga kirikute kellad kõmasid tumedalt ja hellalt ning isegi hoburaudtee kelluke väsinud kronu laudjal sulises õhuniiskuses nagu vaikselt voogavas vees.

Päikese soojenemise ja kirgastumisega suurenes inimhulk tänavail. Kutsus teda kirikukellade kõma? Ihkas ta kuulda jumalasulaste manitsusi ja õpetusi? Vaevalt, kuigi enamikus liiku-

sid just need, kes nii väga vajasid julgustust ja lohutust, mitte aga selle ilma suured, kelle käes on vägi ja võim. Suured istusid kodu, nagu ei oskaks nad põrmugi lugu pidada selgest sügistaevast ja kahvatust päikesest või nagu kannaksid nad ikka veel oma südames millegi või kellegi pärast viha. Aga ometi oli möödunud ööl linnas valitsenud rahu ja tuledki olid põlenud, nagu oleks jälle kõik endine. Need, kel pole endal peaaegu midagi kaitsta, olid kaitsnud neid, kel midagi on: vaesed olid valvanud rikaste varandust, nagu see oli kestnud juba põlisest ajast. Miks siis see rikaste viha? Või olid nad täis hirmu, nagu arvas vanahärra Bõstrõi? Olid nad tõesti kaotanud julguse ainult sellepärast, et vaesed olid seda pisut juurde saanud? Aga siis on ju maailmas julgusega samuti kui rõõmugagi: teda ei jätku kõigile. Annab jumal teda rikastele, siis jäävad vaesed ilma, jagab ta temast põrmukesegi vaestele, siis on rikastel tast kohe nappus käes. Vaene jumal, vaesed inimesed! Kui ometi tuleks kusagilt keegi, kes tooks või looks maailma nii palju rõõmu ja julgust, et temast jätkuks rikastele ja vaestele ja naistele ja väikestele, vanadele ja noortele, meestele ja naistele, poistele ja tüdrukutele — et teda oleks pulgestada väikestel lastelgi, niipalju kui süda iial kutsub!

Aga sel ilusal sügispühapäeval teda ei olnud ja sellepärast istusid suured ja rikkad lukkude ja riivide taga ning vaatasid, kas sõjariistad korras, nagu varitseks keegi vahetpidamata, et aga murda kuhugi sisse. Ometi polnud vaestel aega mõelda sissemurdmisele, sest nemad tõttasid linnast välja koosolekule, kus pidid kõnelema need, keda oli äsja vabastatud vanglast. Sellepärast nad ei kuulnudki kirikukellade kõma ega ihanud jumalasulaste manitsusi. Tagakiusatute kõned olid nende pühapäevajutlus, palve ja altariteenistus, mida rikastele soovitati kirikuis, kus asus nende jumal. Seal kutsuti küll juba sajad ja tuhanded aastad vaevatuid ja koormatuid, aga kuulda võeti ainult rikaste palveid, nagu oleks jumal juba igavesest ajast igavesti pooldanud võimu ja varandust. Sellepärast tõttasid siis need, kes arvasid mõistvat jumala meelt, lageda taeva alla päikese paistele, et otsida seal teist jumalat, kel oleks südant ja meeli ka vaeste jaoks. Kirikud olid saanud vaeste meelest nagu röövlikoopaks, kus kistakse paljalt ihult viimne ude. Kiriku ukski oli nagu ling, mille silmus heidetakse nagu ainult selleks vaese kaela, et temalt koorida viimane. Tornid näitasid taeva poole, aga sinna ei saanud vaene enne surma kunagi,

nii et hakati kahtlema, kas sinna pääseb pärastki surma. Ehk on nõnda, et see jumal, kes valmistab rikastele paradiisi juba siin maa peal, avab ka kõrge ja kauge taeva väravad sealpool eluläve ainult rikastele? Taevas on ehk toredusasi, nagu kallid riided, maitsvad road ja ilusad sõidukid rammusate hobustega ees — selle saavutab ainult see, kes suudab maksta.

Sellepärast läksid siis kõik, kes otsisid ja ihkasid uut jumalat, linna taha lageda taeva alla, kus ütlesid jutlust vaevatute ja koormatute preestrid. Nad läksid sinna, kus pidid olema need, kes ütlesid: vanglast oleme tulnud ja vanglasse peame minema, sest meie nõuame taevariigist osa ka vaestele juba siin maa peal. Meie kuulutame teile, vaesed, uut usku, mis ütleb: taevariigi peab tooma maa peale, või teda pole olemaski. Meie ütleme: taevariik on juba tulnud, aga rikkad on ta ülekohtuselt enda kätte kiskunud, on temast teinud üksikute eraomanduse. Meie usume: taevariigi peab õiglasemalt jaotama, või tuleb viimnepäev. Meie kinnitame: taevariigi peavad eneste vahel jagama vaesed, mitte rikkad, ehk olgu siis, et ka nemad saavad vaesteks. Taevariik olgu vaeste päralt juba siin maa peal, see on meie käsk ja prohvetid. Ja iga vaene, kes tunneb, et ta on taevariigi väärt, see tulgu meiega kaasa — astugu võitlusse maapealse taevariigi pärast rikastega. Võitlus, armutu võitlus maapealse taevariigi sihis, see on meie sõjahüüd. Võitlus rikastega ja nende jumalaga! Kel kõrvad on kuulda, see kuulgu!

Ja oli palju kõrvu, kes seda tahtsid kuulda lageda taeva all sügisese päikese paistel. Läksid mitte ainult Lohk, Käba ja teised töölised, vaid isegi Passelmann ja poodnik Vesiroos, kellele jumal oli andnud paksema keha kanda, kui pikemaks käiguks õigele ristiinimesele soovitav, olgugi et paistab ainult kahvatu sügisepäike. Indrek oli vististi üks viimaseid minejaid siit majadest, ja seda sellepärast, et ta tahtis minna ühes Kristiga, kes pidi täna aitama levitada lendlehti.

Tema oskavat seda väga hästi: võta kahlakas lehti, poe oma kaaslaste keskel paksemasse rahvamurdu ja viska nad seal äkki üles kõrgele, kus nad lendavad tuule käes laiali ja langevad siis inimestele pihku; ise tee imestunud nägu ja tõtta mõnda langevat lehte püüdma, nagu näeksid teda just praegu esimest korda, sest nõnda ei aima keegi, et sina ise nad viskasidki lendu. Ainult üheskoos ei saavat nad minna, sest tema, Kristi, pidavat minema alguses üksinda. Siiski — seal või seal täna-

vanurgal, nii ja nii kaua aja pärast nad võiksid kohtuda, jah, seda nad võiksid küll, kui aga Indrek tahaks.

Indrek tahtiski, aga ometi läks asi pisut teisiti, kui kavatsetud. Sest kui ta asus teele, tuli talle vastu härra Bõstrõi, mapp kaenlas, ja pidas ta kinni, et mõni sõna vahetada, aga mõnest sai peagi mitu. Indrek oleks ehk ammugi minekut teinud, aga ta ei saanud, sest vanahärra hoidis teda sõna otseses mõttes hõlmast, kuigi ta ise kinnitas iga natukese aja pärast, et ta ei tahtvat teda kuidagi kinni pidada, ainult paar sõna, paar sõbralikku sõna.

«Ja mis see siis teile, nooremehele, teeb, kui te minusuguse vanainimese pärast pisut hilinete,» rääkis ta. «Te ju ometi võite seda, et kuulate pisut üksiku vanainimese juttu. Sest pange tähele, noormees, vanadus on hoopis midagi muud kui noorus.»

Indrek ootas nüüd, et Bõstrõi hakkab talle seletama vanaduse ja nooruse vahet, kuid selle asemel ta hakkas rääkima unenäost, öeldes: «Näiteks mina: jumal seda teab, kust või millest, aga korraga näen unes suurt laant, selle keskel nagu lagendikku, lagendiku keskel suurt puud. Suurt-suurt puud! No ütelge mulle nüüd, kust võtab vanainimene äkki niisuguse unenäo, kui ta pole näinud mõnda laant juba pool eluiga? Aga nooremalt, kui mõnikord saigi veel laande, siis ei näinud. Mitte ainustki korda! Ja saate aru, see pole see, et näed unes — näed ainult unes ja mäletad seda vaevalt-vaevalt hommikul või ei mäleta hoopis tükkis. Aga nüüd: näen seda laant ja lagendikku ning suurt puud, vist kuuske, selle keskel ning näen, et see puu hakkab millegipärast tudisema, tuikuma, nii et võib prahvatades langeda, langebki juba ja otse minu pihta. Mul hakkab suur hirm, nii suur, et seisan kui kapsajuurikas külmanud maas — õndsa ema sõnad tulid mul unes meelde — ning ärkan üles, värinad kehal. Muidugi, kui leidsin enda vaiba alt, mitte laanest, ajas naerma, eriti see kapsajuurikas külmanud maas, ning naeratades uinusingi uuesti, sest ma mõtlesin oma emale. Aga kas usute või mitte, et niipea kui olin uuesti magama jäänud, näen und edasi ja just sellestsamast silmapilgust peale, kus esteks ärgates lõpetasin. Täpipealt just sealt! Jällegi sama laan, videvik, lagendik, selle keskel suur puu, ainult et esteks oli nagu kuusk, nüüd aga näen selgesti, et kask, pikad nõres oksad ja mõned üksikud, peaaegu rohelised lehed ladvatipul. Kask langeb parajasti ja mina seisan otse ees. Jällegi pöörane hirm ning mina lähen kangeks ja

külmaks, nagu jääpurikas katuseräästas. Tahaksin põgeneda langeva puu eest — ei saa oimugi liigutada, tahaksin üles ärgata — võimata! Sest jääpurikad ei ärka kunagi, mõtlesin unes. Mõistate? Jääpurikad ei ärka. Aga kui olin nagu kapsajuurikas külmanud maas, siis ärkasin ja pääsin langeva puu alt. Nüüd aga tuli kask mulle kaela. Esteks tundsin ainult tema nõres oksi. Nojah, mõtlesin, tüvi on juba tublisti längus, nii et lõdvad raod on minu poole ripakil, sellepärast puuduvad nemad mind enne kui tüvi. Tähendab neile järgnevad jämedad oksad ja alles siis tuleb tüvi, nii-öelda kask ise, mõtlesin, muidugi mõista kõik unes. Jämedad oksad peavad olema juba valusad, arutan edasi, nemad võivad mu purustada, sest olen kõva kui purikas räästas. Aga ometi ei tunnud ma jämedaid oksi, nagu poleks neid kasel olnudki. Ma ei tunnud õieti kaske ennastki, tundsin ainult midagi uimastavat ja rasket, mis oleks nagu minu ümbert kinni võtnud, end minu ümber mässinud, et mind olematuks teha. Mis ma siis nüüd olen? küsin endalt ja vastan: surnud — ning siis jätkan, nagu räägiksin kellegi teisega: härra Bõstrõi, kogu elu olid sa pehme ja paenduv — pange tähele: pehme ja paenduv nagu kabjaraud, aga nüüd oled sa sirge ja kange nagu jääpurikas, sellepärast oled sa surnud. Niipea kui seda saan öeldud, tunnen, et hing jääb kinni ja nõnda ärkasingi hirmsa hingeldamisega. Nüüd vaatasin kella, see oli pool kaksteist. Kuidas? mõtlen korraga, pool kaksteist. Aga ma kustutasin ju tule punkt üksteistkümmend. Sündis minu surm siis unes poole tunniga? See ei või olla, sest ma tean kindlasti, et enne laant ja lagendikku nägin ma veel midagi muud pikka ja keerulist unes. Tähendab — kell on jällegi üles keeramata, kell seisab. Ja kui olen teinud peas selle loogilise järelduse, alles siis panen kella kõrva äärde. Muidugi maha käinud! Juba teist korda olen unustanud ta üles keeramata. Ning nüüd seon mõttes kahekordse kella seismajäämise ning kahekordse unenäo ja ütlen: selles peab midagi olema, selles peab midagi peituma. Pool eluiga pole ma unustanud oma kella ja kogu eluaeg pole ma näinud laant ega langevat puud unes, nüüd sünnivad mõlemad asjad korraga. Ja kähku tõusin ma voodist, ajasin riided kärmesti selga, kraegi panin kaela, lipsu ette ja manšetid kätte, sest — mõtlen ma — inimene peab olema alati korralik, ei ju või teada, mis kusagil või millalgi juhtub. Lõpuks ajan palitu selga ja kalossid jalga ning tõttan raatuse ette vaatama, mis on õige kell, sest ma

tahtsin ometi teada, kui kaua ma olin maganud ja und näinud. Ja kas teate, mis oli kell?» küsis Bõstrõi tähtsa pinevusega, nagu oleks tegemist mingi erilise avastusega. «Kell oli täpselt neli,» jätkas ta ja võttis ise veel kõvemini Indrekul hõlmast kinni, nagu kardaks ta selle putkupistmist. «Mõistate, kell oli neli. Tähendab mul oli õigus, kui arvasin, et ma pidin olema maganud kaugelt üle poole tunni. Ja see unenägu, see oli, ütlen ma, kella töö, õigem minu enda töö — miks jätsin ma kella üles keeramata. Niipea kui see jättis tiksumise — ta ripub mul voodi juures seinal, nõnda on tast üksi magades seltsi ja muud seltsi pole mul ju olnud paarkümmend aastat —, nii et kui tiksumist enam ei olnud, siis tuli see lai laan oma lagendiku ja puuga, tähendab vaikuse ja kasega, sest kask olen tingimata mina. Ja nõnda surin ma kahekordselt — langesin kui puu ja kõngesin kui kapsajuurikas ja hangusin nagu jääpurikas. Ühe sõnaga — kukkusin iseendale kaela, mõistate? Kaua kõndisin mööda tühje tänavaid, enne kui läksin koju, sest magama heita ma enam ei tahtnud, kartes näha oma surma- und kolmat korda, mis oleks juba kindel surm, nii et praegugi olen samas riietuses, millega käisin raatuse ees kella vaatamas. Ainult silmadele panin hiljem paar korda peoga külma vett, see on kõik. Mõtlesin õige kord põhjalikult oma elu üle järele ja kas teate, mis otsusele ma tulin? Arvake.»

Aga Indrek ei teadnud midagi arvata, sellepärast jätkas Bõstrõi ise:

«Hea küll, teie ei tea, teie ei võigi teada, sest teie olete selleks liig noor. Mina teie eas ka ei teadnud. Mitte midagi ei teadnud ma. Noorelt ei või inimene endale ettegi kujutada, mis on õieti elu. Teie muidugi ei usu seda, sest ükski noor ei usu vanainimese juttu. Siiski, see kõik viiks meid liig pikale, selleks oleks kogu tänane sügisene päev vaja, isegi see ei aita, et seda teile või mõnele teisele noorele arusaadavaks teha. Kas tahaksite, ütleme, homme õhtul minu poole sisse astuda — nii kella viie-kuue paiku? Tahate? Väga hea! Siis räägime põhjalikumalt. Nüüd aga ütlen teile ainult nii palju: tehke, mis teete, aga tehke seda millegi või kellegi teise pärast. Samuti: mõelge, mis mõtlete, aga mõelge millestki või kellestki teisest, mitte iseendast. Saate aru? Muidugi, ka see on puhas egoism, nagu hingeõnnistusegi taganõudmine — sest hingeõnnistus on puhtaim egoism —, pidage, pidage, pidage, ainult üksainus silmapilk. Tähendab teisele millelegi või kellelegi midagi teha

või temast mõeldagi, ka see on egoism, sest inimene tunneb ise sellest head meelt, öeldes: mõtle ometi, misuke tubli ja hea inimene mina olen, ma ei mõtle iseendast, vaid teisest, ning mõtlen temast pealegi veel head. See heameel on puhastverd egoism! Teisest halvasti mõelda või temale halba teha, kas või puule ja kivile, see on iseenesestki mõista egoism. Nii siis — ka head mõelda või teha on ikkagi egoism, aga see on seda sorti egoism, millest ka teine head saab, pisut või palju, aga saab. Aga te mõelge kord õieti järele, mis tähendab selle kõrval hingeõnnistuse taganõudmine. Hea küll, ma elan nõnda, et saan õndsaks igavesest ajast igavesti. Noh, ja teised, kes õndsaks ei saa, mis on neil sellest, tähendab — minu õndsusest? Eks ei ole see samuti, nagu elaks sa nõnda, et lähed rikkaks? Mis on vaestel sellest, et mina olen rikas? Aga pange tähele: taevane rikkus, s. t. hingeõnnistus on egoistlikum varandus kui maapealne rikkus. Jumala eest, uskuge või ei! Sest öelge nüüd ise: kas võib oma hingeõnnistust kellegagi jagada, nii et sa võtad temast tüki ja annad teisele? Ei ju saa! Aga kuis on lugu maapealse varandusega? Saate isegi aru, et teda võib jaotada: igaühele tükk kätte, mine, söö või joo ja ole rõõmus. Maapealset varandust võib isegi varastada, röövida või lihtsalt üle lüüa ning see on tema suur pluss taevaste varanduste ees, sest nõnda on alati sada võimalust iseendale mõtlevat egoismi ümber vahetada teistele mõtlevale egoismile. Mõistate? Peaasi — surm muudab maapealsete rikkuste virnas egoismi sihi alati. Ja pikuke on ühe inimese elu! Aga kuis tahaksite egoismi sihi muuta taevases varanduses? On see üldse võimalik? Muidugi mitte! Siin ei aita isegi vargus, röövimine ega tapmine, siin ei aita midagi! Tapa kas või kõige õndsam inimene, tema hingeõnnistust sa endale ei saa. Kristus oli õnnis, juudid tapsid ta, aga kuhu see viis nad? Ei kuhugi. Aga kui ei aidanud isegi Kristuse tapmine, mis mõte oleks siis tappa mõnda lihtsurelikku oma hingeõnnistuse pärast. Sellepärast, armas noormees, võtke kuulda vanainimese õpetust ja tehke, mis teete, mõelge, mis mõtlete, jätke oma hingeõnnistus rahule, see on kõige pöörasem egoism, sest teda ei saa millegagi millekski muuks muuta. Siis veel: kas loom, ütleme, võib õndsaks saada? Aga puu, mõni lill, rohulajuke, kivi või vesi? Meie arvates ei saa, sest neil pole seda asja, mille kaudu õndsus tuleb. Koer näiteks on mõnikord nagu neljajalgne inimene, isegi targem kui mõni kahejalgne, aga ometi ta on nii-öelda

pool inimest, sest tema ei saa õndsaks. Sellepärast siis see kahejalgne inimene, kes hoolitseb aina hingeõnnistuse eest, ei või oma neljajalgse kaas-inimese heaks midagi teha, seni kui ta pole saanud kahejalgseks. Aga mis võib ta siis veel teha mõne puu, lille või kivi heaks, kui isegi koer, kes sööb tema leiba ja magab mõnikord temaga ühel asemel või ühe katuse all, peab saama enne kahejalgseks, kui inimene võib hakata mõtlema tema hingeõnnistuse peale. Ja isegi siis, kui koerast saaks ühel ilusal päeval tõesti kahejalgne, jah, isegi siis ei võiks inimene tema hingeõnnistuseks midagi teha, nagu juba näitasin teile esteks. Ning kõige selle tähendus? Inimene, kes nõuab oma hingele õnnistust, jääb vaeseks, ja mida enam ta nõuab, seda vaesemaks ta jääb. Õnnis inimene seisab ilmas üksinda, temal pole nii-öelda kogu ilmaga mitte kui midagi tegemist. Ja kes on täiesti õnnis, see on juba surnud, nii et pooleldi õnnis on pooleldi surnud, natuke õnnis natuke surnud, eks? Sellepärast siis töölised, kui nad murdsid politseimeistri jala — mäletate, suvel, kui saite kasakalt kaelale? — või kui nad isegi ehk purustasid mõned aknad ja uksed, talitasid ometi elulisemalt, ütleksin, isegi inimlikumalt kui need, kes samal ajal muretsesid oma hingeõnnistuse eest. Isegi see kasakas, kes andis teile kaelale, oli lüües inimlikum, kui ta seda oleks olnud kusagil altari ees põlvitades ja risti ette lüües, sest lüües tegi ta midagi, mis puutus ka teisi, risti ettelöömine oleks puutunud ainult teda ennast, kui ta üldse oleks kedagi puutunud. Mis sellest järgneb...»

Aga nüüd ei suutnud Indrek enam kannatada, sest tal tuli äkki Kristi meelde, kuidas see ehk kusagil tänavanurgal teda ootab, pikad, saamatud käed ripakil ja nutuvõru ümber suure punase suu, mis muutub sellest nagu veel punasemaks.

«Uskuge, härra Bõstrõi, aga enam pole mul võimalik kuulata,» ütles Indrek ja kiskus oma hõlma vanamehe käest. «Mul on kohused teiste vastu.»

«Kõnelete?» küsis Bõstrõi.

«Ei, vaid lendlehed, see tähendab...»

«See on hoopis iseasi, kui mõtlete teiste peale!» hüüdis Bõstrõi. «Siis olete õigel teel, üsna õigel teel. Aga ühte ütlen ma: mitte liig palju lendlehti, mitte liig palju kõnesid, sest ka see on ainult hingeõnnistus, seesama, mis palvemajas ja kirikuski, sest seal on aina kõned, aina lendlehed — jutlused ja laulud. Sest pidage meeles, noormees...»

Aga noormees ei pidanud enam midagi meeles, kiskus enda vanamehe käest lõplikult lahti ja hakkas minema, nagu oleks tal kümme paari jalgu all.

«Homme siis!» hüüdis vanamees noormehele järele. «Väga tähtjas asi!»

«Homme!» hüüdis noormees tagasi.

«Kella viie-kuue vahel!» hüüdis vanamees veel kord, aga ei saanud enam vastust. Nõnda siis kehitas ta oma mappi kaenla all ja hakkas Indrekule vastases suunas edasi minema — vimmas, pea rinnal, jalad kõnksus.

XV

Nagu Indrek oli kartnud, nõnda see oligi: Kristi ootas teda kokkuräägitud paigal, lendlehed põues, ja ta oleks vististi veelgi oodanud, kui Indrek oleks viibinud.

«Mind peeti teel kinni,» ütles Indrek nagu vabandavalt. «Räägiti hingeõnnistusest ja unenäost.»

Kristi vaatas talle arusaamatuses küsivalt otsa, nagu ootaks ta mingit seletust, aga kui Indrek sellega ei rutanud, küsis tüdruk:

«Mõni vaga palvevend?»

«Ei,» vastas Indrek. «Keegi härra Bõstrõi, käib alati, mapp pungil raamatuid täis, olete temast ehk kuulnud?»

Aga Kristile polnud see nimi kunagi kõrva puutunud.

«Mõni venelane?» küsis ta.

«Nimi nagu venelasel, ise eestlane, tuletab aga meelde sakslast, niisuke on ta,» seletas Indrek.

Aga Kristil polnud selle võõra vanamehe vastu kuigi palju huvi, sest temal kuumendasid põues keelatud lendlehed, need olid tema päevasündmus.

«Mulle ei antud palju,» seletas ta, «kardavad, et ma pärast ei saa nendega hakkama. Aga küll näete, et saan, saan väga hästi. Mina näitan neile, et olen nende usalduse väärt. See on ilus, nõnda minna ja midagi teha, mis keelatud. Teate, mis mina arvan: see annab jõudu juurde, kasvatab usku iseendasse. Ja seda läheb mul Ameerikas vaja, kui olen üksinda. Enne ma rõõmustasin nii väga, kui onu kutsus mind Ameerikasse, aga nüüd ma enam ei tahagi hästi minna, kardan, et seal on igav. Aga siin on praegu nii huvitav, nii huvitav! Kusagil pole

praegu nii huvitav kui Venemaal, sest siin on revolutsioon. Mis tuleb teil silmade ette, kui pigistate nad kinni ja ütlete pikkamisi: re-vo-lut-si-oon. Üsna pikkamisi!»

Aga Indrek polnud tänini kunagi seda katset teinud ja sellepärast ta ei teadnud, mis tuleb revolutsiooniga silme ette, kui need on kinni.

«Mina näen ainult tuld ja verd,» seletas Kristi, «suurt tuld ja palju-palju verd. Kui ma nõnda kaua kinnisilmi seda vaatan, siis hakkab mul hirm, aga ikkagi ma ei ava silmi, sest mulle meeldib see hirm. Teate, sellest õhtust saadik, kus me kahekesi mööda linna käisime, hakkasin ma hirmu armastama. Kas teie ka armastate hirmu?»

Aga Indrek ei armastanud hirmu.

«Mida siis teie armastate?» küsis Kristi.

«Mina ei armasta midagi õieti,» vastas Indrek.

«Ei armasta midagi?!» imestas Kristi. «Ja polegi armastanud?»

Indrek vaikis.

«Miks te ei vasta?» päris Kristi. «Ah jaa! Tean! Ema ütles mulle millalgi. Ütles: armastus on häbiasi. Eks ole? Noored tütarlapsed ei pea armastusest rääkima, nõnda ütles ema mulle, või muidu arvatakse kohe, et nad on rikutud. Ma küsisin siis emalt, kui vanalt võib hakata armastusest rääkima, et ei oleks enam häbiasi, aga selle peale ema ainult naeris ja ütles, ma olevat alles üsna laps. Olen ma tõesti alles laps, mis te arvate?»

«Mina ei usu mitte,» ütles Indrek.

«Mina ise ka mitte,» arvas Kristi, «sest kas laps läheks salajastele koosolekutele või kas ta hakkaks keelatud lendlehti põues kandma? Kui ma olin alles laps, siis toppisin kassid põue ja tõin nad koju, jah, siis ma olin küll alles laps. Sest mõelge ometi, mis mõte sel on, kui võtad iga esimese kassipoja, kes istub kusagil müüriserval või keldriaknal, ja ajad aga omale põue. Ja mina tegin seda, niisuke laps olin ma. Armastasin kasse, olin hull nende poegade järele. Kas teie pole kunagi millegi järele hull olnud?»

«Olen,» vastas Indrek vaikselt.

«Olete?» hüüdis Kristi rõõmsalt. «Siis saate minust väga hästi aru.»

«Saan,» lausus Indrek.

«Mis ajas teid hulluks?» küsis Kristi ja vahtis alt üles

Indrekule otsa, nagu tahaks ta teda läbi näha, et mõista, kas ta räägib tõtt, kui ta vastab. Indrek vaatas talle natukene aega vastu ja ütles siis ilma silmi pööramata:

«See oli üks tüdruk.»

Seda öelnud, ta pöörras silmad kõrvale, aga ta tundis, kuidas Kristi teda endiselt ainiti vahtis, ilma et oleks saanud sõna suust. Alles tüki aja pärast ütles ta vaikselt:

«Emal on vist õigus, kui ta ütleb, et ma olen alles päris laps, muidu oleks ma ilma küsimatagi teadnud, et tütarlapsed on hullud kasside ja poisid tüdrukute järele. Olen jällegi tüki targemaks saanud. Teiega saan ma ikka targemaks.»

Ja vaikides, nagu nukralt, kõndisid nad teineteise kõrval, kuni jõudsid linnaserva lagedale, kus Indrek tõstis käe näitamiseks ja ütles:

«Näete, kus teised!»

Tüki maa taga keset laialdast rohist pinda paistis suur summ inimesi ja nendele voolas vahetpidamata lisa juurde. Rahvasumma poole sihtisid ka Indrek ja Kristi oma sammud.

«Te tegite mu kurvaks,» ütles neiu, ja et Indrek seda nagu kuuldavakski ei võtnud, lisas ta juurde: «Teie rääkimine teeb mu ikka kurvaks. Mäletate õhtul, kui see tuli põles — siis ma olin ka kurb.»

Aga ka sellele jäi Indrek vastuse võlgu ja nõnda saabusid nad koosolekule vaikides. Parajasti kui nad pärale jõudsid, visati rahvahulga teises servas kahlakas valgeid lehti üles, mis langesid laialipillatult inimeste sekka, kes püüdsid neid ülestõstetud käsil. Mõni minut peale seda lendasid lehed ka nende servas, ja kui Indrek Kristi järele ümber vaatas, siis ei leidnud ta teda kusagilt. Aga silmapilgu pärast ilmus ta tihedamast inimmurrust, lendleht käes, ja ütles: «Näete, sain ka ühe kätte.» Tähendab ta viskas juba omad lendu, mõtles Indrek.

Kõneles parajasti keegi noor neiu. Kuulajad, enamikus mehed, vabrikutöölised, surusid aina koomale tema ümber kokku, nagu kardetaks sõnade jahtumist, enne kui nad jõuavad nende kõrvu. Vahetevahel kostis heakskiitev mõmin sadadest karedatest kurkudest. Kõneleja sattus ikka enam hoogu, sest kuulajaskond kiskus teda kaasa ja tema kuulajaskonda. Naine ässitas mehi, mehed õhutasid naist. Tundus, nagu polekski lõpuks tähtis, mis ta kõneleb, vaid kuis ta kõneleb.

Hääletoon, näoilme, pilgud ja ägedad, otsustavad liigutused, need tõstsid kuulajate meeli, tõstsid ka kõnelejat ennast. Ja kui ta lõpuks oleks oma aluselt õhku tõusnud ning kõigi peade kohal liblikana keerelnud, isegi kas või silme ees taeva lennanud, siis poleks vististi ükski imestanud, selline oli viimaks üldine meeleolu, mis peegeldus silmis, nägudel, pool-avatud huulil, sirutatud kaelades, peade seisangus.

«Issand, kui mina kordki võiks nõnda kõnelda, siis tahaks ma kas või surra!» ohkas Kristi Indreku kõrval ja lisas siis alistunult juurde: «Aga see päev ei tule kunagi, ma tean.»

«Kas olete kunagi katsunud kõnelda?» küsis Indrek.

«Kahe-kolmekesi, seda küll, aga kui ükskord oli meid rohkem, siis läks kõik segi, lihtsalt silme ees lõi kirjuks,» seletas Kristi.

«Tähendab vaja ainult harjutada, muud midagi,» ütles Indrek.

«Ja arvate, et ka mina võiks siis nõnda kõnelda, nagu see seal — inimesed kuulavad suud ammuli, silmad pärani? Arvate tõesti seda?»

«See on kindel,» vastas Indrek. «Kui võite kõnelda kahele-kolmele, siis võite veel paremini hulgale, kui aga harjutate.»

«Siis ei sõida ma kunagi Ameerikasse, tehku isa ja ema mis tahes,» ütles Kristi otsustavalt.

Järgmisena asus kõnelema noormees, kel nägu valge nagu lubi.

«Näete, vist värvitud, et ei tuntaks,» sosistas Kristi.

«Küllap on seda vangla värvinud,» arvas Indrek.

«Nii valgeks!» imestas Kristi kaastundlikult.

«Mõne valgeks, teise mulla karva,» vastas Indrek.

Kristi tahtis veel midagi öelda, kuid ümberringi hakati sisistama, sest nõuti rahu, et oleks võimalik kuulata, mis kõneleja räägib. Noormehel tulid laused aeglaselt, nagu mõtlikult. Isegi üksikuil sõnadel peatus ta, veeretades neid nagu enne häälda-mist suus. Tundus, nagu oleksid tal lõuapärad kanged, kurgus pitsitus või keeles vahetevahel kramp: ta peab pingutama kogu oma jõudu üksikute sõnade väljasurumiseks hammaste vahelt, mis kipuvad aeg-ajalt üksteisele nii ligi, et jääd kuulama, nagu peaks kostma nende lõgin või krigin. Need nagu pingutatud suuliigutused ja käte kramplikud rusikasse tõmbed tekitasid tahes või tahtmata mulje, et igas vaevaga väljendatud sõnas, olgugi ta iseenesest kas või sootuks lihtne, peitub mingi

sügav mõte, raske ja läbikannatatud tundmus ja tõeline veendumus, mis on raudne ja kõikumatu. Pealegi oli sõnade kaal oskusega valitud. Nad olid küll nagu värvivaesed ja kuivavõitu, aga nad harmoneerisid kõneleja peaaegu kõleda ja ometi rinnutu häälega.

Kui kauemat aega kuulata, siis omandas kogu kõne mingisuguse imeliku valkja helgi, nagu oleks tal midagi ühist kõneleja valge näo ja valkjalt välkuvate silmadega. Sõnad alguses rususid, peaaegu masendasid, nii et kõigil läksid pihad vimma, aga äkki tundsid ei tea miks kõik, et nad olid täis põlevat viha ja et nad polnud vimma rudjutud, vaid ainult turja tõmbunud, nagu oleksid nad iga silmapilk valmis kellelegi kallale kargama.

Lõpuks muutusid sõnad ähvardavaks ja teravaks, kuulutades vägivalda neile, kes tänini olid valitsenud ainult vägivallaga. «Ja kui vägivald sünnib, siis heidame vastutuse endalt, sest meid sunnitakse, meid aetakse, meid tõugatakse vägivallale. Vaenlasel hambad taeva poole ja jalg kõrile, see on meeste mood.»

Kõnelejat vaadeldes arvas Indrek, et need, kes seisavad tema ligi, peavad tingimata kuulma lõuapärade naksumist ja ajuti hammaste kiristamist. Sest ükski sõna polnud kõneleja meelest nähtavasti küllalt sapine ja terav, pidi appi võtma tegelikud vahendid, et väljendada oma taltsutamatut viha ja kustumatut tasumishimu. Nõnda tundus.

«See ajab otse hirmu peale,» sosistas Kristi.

«Hirmu ju peale ajada tahetaksegi,» vastas Indrek, sest tal tulid meelde Bõstrõi targutused.

«Siin polegi ju sandarmeid ja võmme, keda siis hirmutada?» küsis Kristi.

«Aga nuhid?» küsis Indrek vastu. «Arvate, et ka need puuduvad? Küll nemad juba selle eest muretsevad, et õigel kohal kõik teada oleks.»

Ja äkki Indrekul tuli meelde, mis Otstaavel oli rääkinud kindralist ja kubernerist ning nende kaklusest, ja ta püüdis kujutleda, mis küll sünniks, kui äkki ilmuksid ratsanikud ja kihutaksid täie ajuga rahvasummale otsa? Kas mehed hakkavad vastu? Aga naised? Ja need õpilased — poisid ja tüdrukud, kes seisavad kikkis kõrvul täiskasvanute keskel, mis teevad nemad? Põgenevad nad või avavad nad lihtsalt lastena suud ja hakkavad karjuma, nagu aitaks see neid?

Neid mõttetuid kujutlusi segas Kristi, öeldes: «Lõpetas! Tuli maha!» Kuid eelmise kõneleja asemele asus kohe keegi teine, kel mustad salgud otsaees, kõrvade ääres ja kaelal. Aga Indrek ei saanud enam kuulata, teda häirisid endised arutud mõtted. Nõnda lahkusid nad Kristiga koosolekult.

Aga ka kahekesi jäädes ei pääsenud Indrek kohe oma mõtteuimast, sest selle kohutavuses oli nagu midagi veetlevat ja joovastavat. Ehk oli just see joovastus ja veetlevus, mis piitsutas kõnelejaidki tarvitama nii verevaid sõnu, manama kuulajate silme ette nii õudseid pilte? Ehk olid ka nemad, nagu Indrekki, oma kujutluste vangid, vestes hulgale muinasjutte, mis ajavad lapsi kerima jalgu toolile enda alla või pugema vanemate sülle, et leiaks varju isegi ei tea mille eest? Keegi ei teadnud sel silmapilgul, et tõelikkus võib olla kohutavam kui ükski muinasjutt. Keegi ei aimanud, kui hirmus raske on mõnikord öelda, kus lõpeb tõelikkus ja algab muinasjutt. Ehk polegi inimese elus tõelikkust, vaid kõik on ainult muinasjutt? Või kui see tõelikkus on olemas, ehk seisavad siis lapsed temale oma kohutavate muinasjuttudega palju lähemal kui täiskasvanud oma üleoleva muigega neile lihtsaile õudustele?

Aga Indrek ja Kristi ei murdnud kahekesi olles kauemat aega nende küsimuste kallal pead, sest neil algas nagu oma muinasjutt, milles polnud midagi õudset, vaid ainult sinetavat unistust, nagu peaks taevas langema neile kahele, kõnnitee raagus puudele, majadele, möödasõitvale voorimehele ja tema hobusele, vastutulijaile ja möödaminejaile, kogu linnale. Isegi hääled ja kõlad looruvad nagu millessegi pehmesse ja sumedasse. Kuhu nad lähevad, mida nad otsivad ja millest nad räägivad? Ah, muinasjutus ei või kunagi teada, kuhu keegi läheb või mis temaga võib sündida. Muinasjutus on nõnda, et mine kuhugi või seisa üsna paigal, ikka sünnib sinuga midagi olematut.

«Kus me oleme?» küsis Kristi äkki.

«Lähme edasi,» vastas Indrek, nagu oleks tal kõik selge.

Nad läksid jällegi, pöördudes tänavanurkadel kord ühele, siis teisele poole. Aga kui nad viimaks jõudsid puiesteele, paistis eemalt mingisugune suur rahvasumm, mis kõitis nende tähelepanu. Nad lisasid sammu, et jõuda lähemale.

«Tähendab koosolek lõppes juba ära,» ütles Indrek.

«Tähendab, et lõppes,» kordas Kristi nagu nõrk vastukaja.

«Nojah, muidugi, kipub juba pimedaks minema,» lisas Indrek seletuseks.

«Jah, juba kipub,» kordas Kristi ja Indrek tundis teda enese ligi.

Nõnda astusid nad rahvahulgale silmnäos järele. Ja äkki oli hiljutine unistavus nagu peoga võetud puudelt, inimestelt, majadelt, tänavailt, kogu linnalt tema ähmaste kaugustega. Kõik oli muutunud tumedaks, süngeks, nagu kurjakuulutavaks. Sünged olid inimeste tumedad kujud, sünged nende näod ja hääled ning süngena ja pahaendelisena kostsid ka kõige tühisemadki sõnad.

«Saab näha, kas võmmid panevad tee kinni,» ütles üks kolmest möödaminejast.

«Ei usu,» lausus teine.

«Ei julge,» kinnitas kolmas.

Siis ütles jällegi esimene midagi, aga sõnadest polnud enam võimalik aru saada.

«Kuhu nad peaksid minema?» küsis Kristi. Aga Indrek ei teadnud, kuhu läks see süngena paistev rahvahulk, mis tegi korraga nagu meele nukraks. Jah, esteks seal linna taga lagedal, kui paistis alles päikene, tundus kõik palju rõõmsamana, tõeliselt pühapäisemana, aga nüüd oli ainult hall, sumpas hilissügisene õhtu, mis vanub pikkamisi öiseks pimeduseks, kattes kogu linna ja maad kõige tema viha ja armastusega, ärevuse ja rahuga, murede ja vaevadega, valude ja piinadega, kartuse ja hirmuga.

Millegipärast Indrek ja Kristi pöördusid rahvahulga kannult kõrvale, teisele tänavale, nagu oleksid nad kokku rääkinud. Aga ometi polnud nad lausunud ainustki sõna. Jällegi asus nende ümber endine vaikus ja rahu, ainult siin-seal liikus mõni üksik inimene. Nad unustasid, kuhu pidid minema, aga võibolla nad polnud seda juba algusest saadik teadnud. Nad tundsid ainult ühte — et nad peavad minema, kahekesi kõrvu minema, mõeldes mõtteid ja rääkides sõnu, mis sünnivad ainult üks kord elus ja ei kordu enam kunagi. Aga nemad ise ei aima seda kaduvust. Nemad ise arvavad, et tänased mõtted ja sõnad on mingisugune algus, millegi suure algus, aga ei — nad ei ole midagi muud kui aga kaduv unenägu kahe hinge õndsusest, mis siplevad linnukestena maistes puurides.

«Ma armastan linna,» rääkis Kristi. «Ma armastan võeraid uulitsaid ja võeraid maju. Lähed ja lähed ja siis korraga tor-

kab sulle ninasse mõni lõhn ja sa ütled endale: ah jaa, seal ja seal majas, kus me elasime, seal oli ka niisuke lõhn, ainult pisut nagu teistsugune. Sest igal majal on oma lõhn, seda panin juba väikse lapsena tähele. Ja igas korteris ka oma lõhn, nii et kui mitu korterit, nii mitu lõhna majas. Ja teate, miks see on nõnda? Sellepärast, et igal perekonnal ja igal inimesel on oma lõhn.»

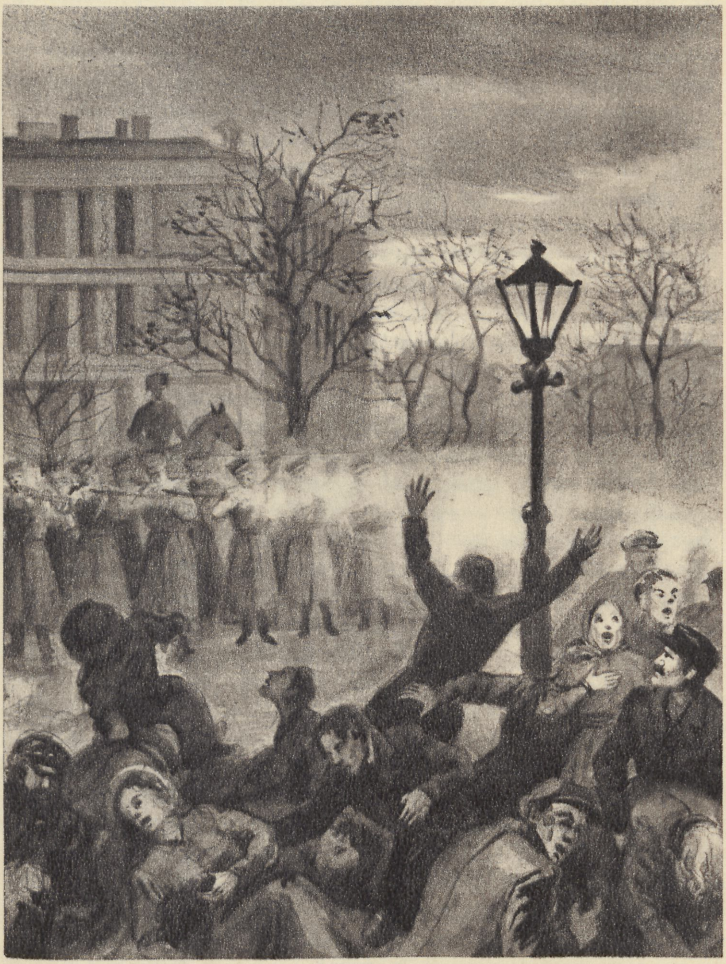
«Tõesti?» küsis Indrek, nagu ta ei usuks seda.

«Kas te siis seda enne ei teadnud?» imestas Kristi. «Mina tean seda juba ammugi. Kui tädi alles elas, siis tema toas oli hoopis teine lõhn kui meie juures, ja see tuli ainult sellest, et tädil endal oli teine lõhn kui minu emal. Kui mina jääksin ühel päeval kottpimedaks, siis ei saaks keegi minult mu ema vahetada, sest lõhna järgi otsin ta üles.»

Kristi vaatas Indrekule otsa, ja nähes seda naeratavat, ta ütles:

«Teie ei usu? Jumala eest on see nõnda. Ma tundsin isegi mõne oma kooliõe lõhna järgi ära. Ja teate, mis juhtus minuga mineval suvel? Lähen mööda uulitsat ja otsin maja, kus me millalgi elasime. Ma käin iga aasta kord kõik need paigad läbi, kus me oleme elanud, astun mõnikord isegi hoovile ja majadesse, lähen koridori, et vaadata, kas on midagi muutunud või ei ole. Tähendab lähen nõnda, otsin ja otsin ja ei leia. Mõtlen juba, et see vana majaloks on maha lõhutud ja tema asemele uus ehitud, aga ei leia ka mingit uut. Äkki näen, mina seisan just meie endise maja juures. Ja teate, miks ma teda ära ei tunnud, miks ta lihtsalt ei hakanud silma? Maja otsas plangu taga kasvasid žasmiinid ja need lõhnasid nii tugevasti, siis aga, kui meie seal elasime, neid žasmiine veel ei olnud ja varemalt polnud ma neid üldse tähele pannud — sellest siis minu silmade pimedus. Lõhnast tundsin, et hoopis võeras maja, ja silmad ei näinud seda, mida nad vaatasid. Tahate, ma näitan teile seda maja ja neid žasmiine? Nüüd nad muidugi ei õitse, neil pole lehtigi küljes, aga ladvad paistavad üle plangu siiski. See pole kaugel, ainult pisike ring. Ja seal on nii hea ja vaikne kõndida, ainult mõni piilub läbi akna.»

Ja nõnda nad pöördusidki puiesteelt kõrvale ja läksid vaatama jasmiinipõõsast, mis ei õitse ja millel pole lehtigi küljes, ainult raagus ladvad paistavad üle plangu. Kristi viis Indreku hoovilegi, et näidata, kus oli kasvanud varemalt vana pärn,

Aga just samal silmapilgul kõlas käsklus ja püssid prahvatasid esimesed paugud.

millest pole enam asetki järel. Isegi koridori kutsus ta teda, aga sinna Indrek ei läinud, ei, sinna mitte, hoovist jätkus. Ja äkki tuli tal meelde Vargamäe, see suur ja avar Vargamäe, kui võrrelda teda selle linna-aguliga, üksiku räpase ja haiseva majaga, kitsa, pimeda hooviga ja tänavatega, mis täidetud kas tolmu või poriga. Ometi olid nad end tundnud selles avaruses vangidena ja neist polnud ühtegi kaelakandjat, kes poleks ihanud sealt minema. Tal hakkas peaaegu häbi selle tütarlapse kõrval, kes näitas talle seda hoovi, seda planku ja tema taga kasvavaid jasmiine. Ja esimest korda ta arvas õieti taipavat, et armastuseks pole peaaegu midagi muud vaja kui aga südant, mis armastab, mis suudab armastada.

Oli juba videvik, kui nad jõudsid südalinna ja mõtlesid koju minna. Aga siis nad nägid, et vabal platsil seisab mingi tume rahvakogu, ning Indrek kutsus Kristit vaatama, mis seal lahti on. Kristi ajas küll vastu, et tema peab nüüd tingimata kohe koju minema, sest ta oleks pidanud seda juba ammugi tegema, aga kui Indrek lubas aidata kodu isa ja ema paluda, siis andis ta naeratades järele ja läks kaasa. Nagu selgus, siin jätkati koosolekut, mis oli lõppenud linna taga murul. Kõneles jällegi sama noor neiu, keda nad olid estekski kuulanud. Aga vaevalt Indrek ja Kristi jõudsid läheneda rahvahulgale, kui see nagu võpatas ja ärevusse sattus: kõik pöörasid pead ja silmi, lähemad õiendasid kaela ja tõusid kikivarbaile, kuna siin-seal kostis sõna: «Soldatid!» Kusagil küsis keegi valjusti: «Mis, kurat, need siit tahavad?» kuna teine samuti vastas: «Võmmidele abiks.» Siis ütles ka kõneleja soldatite suhtes midagi, aga ei Indrek ega ka keegi teine tema läheduses saanud neist sõnadest aru. Vististi pidi see midagi rahustavat olema, sest hulk jäi endiselt paigale, nagu tahaks ta kõnet edasi kuulata. Ja et Indrek ning Kristi asusid rahvahulga ühel serval, soldatid aga otse vastupidisel poolel, siis jäid ka nemad paigale, nagu tahaksid nad oodata, mis tuleb. Kristi oli lühike ja ei ulatunud üle inimeste peade vaatama, ja kuna ta tingimata tahtis oma silmaga näha, kas ja kui palju on soldateid, siis tegi Indrek oma paremast kõverdatud põlvest talle jala-aluse, võttis tal käest kinni ja aitas teda nõnda kõrgemale tõusta. Aga just samal silmapilgul kõlas käsklus ja püssid prahvatasid esimesed paugud. Indrek kui ka Kristi langesid maha, nagu tegid seda teisedki. Õieti ei mäletanud Indrek kunagi, kuidas või kuhu ta langes või kes langes ühes temaga,

ainult nii palju ta teab, et keegi oli tema kõrval ja keegi oli nagu tema peal, aga kes just oli, seda ta poleks võinud vanajumalale endalegi pärast öelda. Ta kuulis oigamist, aietamist, ta kuulis karjumist, kisendamist, kiljumist, aga tal oli ka nagu läbi udu meeles, et keegi vandus: «Kuradid, kuulidega!» Ta kuulis hääli ja nagu mingit kahinat, mida ta kunagi varem polnud kuulnud. Ja samal ajal, selle kõige kõrval nägi ta imelises selguses äkki tuttavat muruplatsi, kus oli hulk suuri, halle sammeldunud kive; nägi muruplatsi ääres lepikut, mis oli täis samasuguseid halle sammeldunud kivilahmakaid, nagu neid oli lagedalgi; nägi väikest poissi ühe lepa otsa ronivat, sootuks lepa latva ronivat ja seal kiikuvat, õõtsuvat, kuni habras puu murdus ja poiss kukkus ühes ladvaga, mis pehmeid, helerohelisi lehti täis, kukkus otseteed laiale, hallile sammeldunud kivile, kuhu jäi hingetult lamama pehmete lepalehtede alla. Seda kõike nii selgesti nähes, nagu vaatleks ta just praegu kummuli lamades seda oimetut poissi, lausus Indrek endamisi: «See poiss olin mina,» ja parandas siis: «See poiss olen mina.» Aga siis ta imestas äkki, et kui tema ise ongi see poiss, miks lamab ta siis kõhuli, surudes jalapöidi lapiti kõvasti vastu maad, kuna ta ometi nii selgesti näeb, et see poiss lamab seal värskete, heleroheliste lehtedega lepaladva all selili, paljad kannad vastu kivi ja varbad püsti, parem käsi välja sirutatud, sõrmed ulatuvad üle rohekaspruuni samblaga kaetud kiviserva, pahem aga hoiab ikka veel krampliкult habrast puud, nagu võiks see teda kuidagi aidata. Ja mis jälk pragin see on, et ta ükskord ometi ei vaiki, nagu tahaks ta kesta terve igaviku? See poiss seal lepaladva all ei kuule mingit praginat, aietamist, oigamist ega õudset korisemist, vaid tema ümber valitseb vaikus. Ainult päike paistab soojasti helesinises kevadises taevas, tuul kahistab pehmeis kleepuvais lehtedes ja vahetevahel laulab mõni väikene linnukene suigutavat laulu lamavale poisile. Indrek näeb nii selgesti seda helendavat päikest sinikevadises taevas ja ta arvab isegi, et kuuleb lindude laulu lehestikus, ja ta lausub uuesti endamisi: «Ometi olen see mina.» Nüüd ta märkab äkki, et praginat enam ei ole, on ainult ägamine, oigamine ja häälitsused, mida võib küll kuulda, kogu kehaga nagu tunda ja mitte kunagi unustada, kuid millele ei tea nimetust. Indrek tõstab pead ja näeb, et ka teised tõstavad pead, ning siis ajab ta enda püsti. Aga keegi on tema jalgade peal, ta ei saa neid kuidagi vabaks.

Kes seal on või oli, seda Indrek ei tea, mäletab ainult, et kuidagi vabastas ta oma jalad sellest teisest, nii et sai püsti ja katsus käia. Aga niipea kui tõstis jalga esimest korda — see pidi olema pahem jalg, sest pahem saabas jäi tal kadunuks, sellepärast pidi see olema pahem —, niipea kui ainult mõtles teda liigutada, tundis kohe, et keegi hoiab sellest kõvasti kinni, kramplikult kinni. See oli esimene silmapilk, kus Indrek mäletab olevat tundnud nagu hirmu ja selle tõttu tõmbas ta paar korda järsku oma jalga, nii et sai ta vabaks. Nüüd ta hakkas minema, sest ka teised läksid. Indrek nägi, et teised siin-seal kukkusid, tõusid üles ja kukkusid uuesti, aga tema ei kukkunud, ei, tema mitte. Mitu sammu ta sai astuda, seda ta ei tea, võib ka olla, et ta üldse polnud veel jalga jala ette tõstnud, aga äkki tundis ta, et keegi hoiab tal palitust kinni, ise nagu ägab ja nuuksub. Indrek tahab enda uuesti lahti kiskuda, sest tema peab ju edasi minema, aga siis kuuleb ta nagu tuttavat häält, mis ütleb: «Aidake mind, palun! Aidake mind koju!» Alles nüüd pöördub Indrek ümber ja kummardub, et vaadata, kes see räägib nii tuttava häälega, ning näeb, see on Kristi. Aga miks ei tõuse ta püsti, vaid on põlvili või kuidagi nõnda, mis pole püsti, põlvili ega käpuli? Ja siis tuleb tal äkki nagu täis aru tagasi, sest ta märkab maas verd, palju verd ja näeb läheduses meest, kel poleks nagu pead otsas olemaski. Ning ta kummardub maha tüdruku juurde, laskub siis teisele põlvele, et kergem oleks ägavat kätele võtta, tõuseb püsti ja hakkab minema — läheb üsna rahulikult ja pikkamisi ning on rõõmus, et enam keegi tal ei jalast ega riietest kinni ei hoia. Kui kaua ta nõnda läks, Kristi süles, seda ta õieti ei tea, aga natukese aja pärast tuli voorimees tühjalt sõites vastu ning peatas hobuse. Sõna lausumata ronis Indrek troskasse ja vististi pidi ta olema voorimehele öelnud, kuhu minna, sest see pöördus ümber ja sõitis õiges suunas. Alles siis, kui nad juba tükk maad olid sõitnud, märkas Indrek, et tal puudub pahema jala saabas ja et jalg on märg.

«Kas sina oled terve?» küsis Kristi Indreku kätel.

«Ma ei tea,» vastas see, ja nõnda sõitsid nad koju.

XVI

Kus on see, kel oleks küllalt võimas silm ja aru, et näha ja mõista ühel hoobil kõik, mis sündis sügiseõhtu tihenenud

videvikus keset linna toimetatud tapatalgul niihästi nendega, keda tapeti, kui ka nendega, kes tapsid ja kes käsutasid tapma ning kes nägid tapmist või ainult kuulsid seda, ilma et oleksid aimanud, et nõnda kuuldaksegi tapmist? Ehk kus on see, kes oleks suutnud näha ja mõista, mis sündis pärast seda paigal, kus oli just praegu tapetud, mis sündis linnas, kogu maal, kuhu ulatus sõnum teostunud tõsiasjast, ja mis sündis inimeste südameis? Jah, kus ta on?

Aga nõnda on küsitud juba tuhanded aastad ja sellest küsimusest on tekkinud ajalugu, lugu, jutt, muinasjutt, mis tõendab lugematud korrad uuesti, et sellist silma ja aru ei ole olnud, ei ole ja võib-olla ei tulegi. Kui hiljutine jube sündmus korduks täpselt uuesti, siis ka sellest poleks vististi mingit erilist kasu, sest ka nüüdki saaksime temast niisama tumeda ja hajuva pildi, nagu saadi esimene kordki.

Inimene on olnud, on ja võib-olla jääbki nõdrakeseks vaatlema ja tähele panema seda, mis ta teeb ise või mis teevad tema kaaslased. Sajad ja tuhanded aastad ta kobab oma meeltega kõige igapäevasemate nähtuste keskel, enne kui hakkab neid pisutki taipama. Kui polekski tema meeltel muud takistust teel, siis ometi jääb uudishimu, mõni eriline kalduvus, tuju või kirg, mis piirab võimed — kui poleks muud, siis jääks ometi hirm, meeletu loomalik hirm isegi neil juhtumeil, kus sellel pole vähimatki alust ega mõtet. Hirmul öeldakse olevat küll suured silmad, aga ometi ei näe need midagi või nad näevad võõriti ja mingi vägi ei suuda neid selles veenda.

Seda oma võimete nõtrust on inimene juba ammugi märganud ja sellele abi otsinud masinas, aparaadis, mingisuguses riistapuus, millel puuduks tundmus, elu. Inimene loob asja ja see on täpsem ja usaldatavam kui tema ise. Loodu on loojast ees, parem. Kas ehk ka jumal ei loonud inimese ainult selleks, et pisutki aimu saada maailmast, ja et pisutki teada, mis temas sünnib? Sest kui juba inimene, kes ise olevat loodud loom, nii-öelda jumala riistapuu või aparaat, ei suuda midagi ilma uute aparaatideta, mida peaks siis suutma veel jumal, keda keegi pole valmistanud ega loonud ja kellel puudub sellepärast otstarve? Jah, oleksid tapatalgul inimeste, s. t. jumala riistapuude asemel maas äganud mingisugused riistapuud, siis oleksime sellest sündmusest tingimata saanud tõenäolisema ja usutavama pildi kui nüüd. Või kuigi inimene ise, see jumala püha lojus, oleks pidanud kõigeväelise armunõul

lamama, visklema ja surema tuimaks tümitatud sõduri püssikuuli ees, siis oleks pidanud vähemalt mõni tema aparaat või riistapuu hõljuma õhus tema piinapaiga kohal, et külmalt ja ükskõikselt ning täpselt panna kirja kõik, mis sünnib inimesega — aparaadi loojaga, aparaadi jumalaga — tema hirmuja kannatus-agoonias.

Aga polnud midagi selletaolist. Oli ainult inimene, see jumala riistapuu, oli paljas inimene, kes maha jäetud oma jumalast kui ka aparaatidest. Nõnda ta siis lamas õnnetus- ja viletsushunnikuna seal maas, ümber terve linn teisi inimesi, pea kohal tumehall, ähmane ja tumm sügisetaevas ning varjavaks katteks ainult tihenev videvik, millest lõikas läbi üdi ja konte põrutav ragin, liha ja luid lõmastav metall.

Ainult verest ei saadud võitu, sellest mitte, see üksi jooksis elavana edasi, täites lohud ja immutades maapinna. See üksi jäi sinna, kui koristati purustatud liha ja lõmastatud luud. Ei aidanud vesigi, millega ujutati paika, veri oli, on ja jäi sinna, kuhu ta jooksis elavana, kui liha ja luud värisesid surmahirmus või kui nad surid. Ta oli seal järgmisel päeval elavate inimeste ja hobuste tallata, ta oli seal järgmisel nädalal, järgmisel kuul, aastal, aastakümnel, inimpõlvel, julgustavaks ja kihutavaks mälestuseks kõigile, kel kipub värisema luu ja liha. Kui poleks olnud seda julget verd, siis poleks suurem hulk inimesi ei linnas ega maal üldse saanud teada, mis sündis sel sügiseõhtul nii hirmsa raginaga. Aga nüüd nad teadsid, nüüd nad mäletasid ja võisid jutustada ka oma lastele.

«Ma nägin iseoma silmaga verd,» kinnitasid mehed ja naised, noored ja vanad, kui sõitsid linnast koju. Ja päevade kaupa otsiti ikka ja jälle uuesti keset linna turuplatsil inimvere jälgi ning sosistati olevaid ja olematuid, võimalikke ja võimatuid asju. «Need on saksad, kes seda tegid, nemad!» öeldi. «Nemad käskisid, soldatid lasksid,» seletati. «Nemad ise need laskjadki olid, soldatiriided seljas,» sosistati. «Saksad ja nende sabarakud!» kinnitati. «Saksad ja õpetajad!» täiendati.

Ja leidus hulgana neid, kes teadsid kas või oma hinge-õnnistuse juures vanduda, mis öelnud see või teine mõisnik, see või teine õpetaja, ning mehed sülitasid ja tõotasid, et samuti, nagu ta ei võta oma sülge enam teist korda suhu, ei lähe ta ka kirikusse ega võta üheltki jumalasulaselt karikat ega armuleiba vastu. «Mul pole enam vaja Kristuse verd, aitab

vendadegi verest, mis jalge all,» arvati. Ja nõnda sündis uus usk — usk vendade veresse. Selles oli uus unistus, uus hingeõnnistus ja lunastus. Ja ei olnud päevade, nädalate ja aastate vältel muud juttu kui vendade verest, mis oli voolanud kõigi tallamiseks keset linna. See sõi kõigi südameid nagu rooste rauda ja kõik uskusid, see ei või nõnda jääda, nüüd enam ei või. Oli küllalt neid, kes vandusid ära sakste jumala ja usu, kuid kes ometi uskusid mingisugust teist jumalat ja lootsid sellelt õigust — lootsid nii-öelda sakste jumala vastutuselevõtmist, kaakitõmbamist.

Õnnetu jumal! Temale ei tahtnud keegi armu heita inimeste tegude pärast. Paremal korral vabandati teda ainult sellega, et meie, inimesed, ei saa temast aru, kuid see oli ju niisama hea, nagu oleks öeldud, tema ei saa inimestest aru, ning kaheldi, kas sellist jumalat üldse vaja.

Isegi emand Lohu usuasjad jumalaga kippusid sassi minema, kui talle kanti haavatud ja üleni verine tütar äkki uksest sisse, nagu rabataks teda piksega selgest taevast. Aga mis pidi tegema vaene Passelmanni «naesterahvas», see hellitatud sülekoer, kes läks välja ühes oma mehega ja tuli koju ainult laibaga? Kas teda suutis lohutada see, et emand Lohk andis talle nüüd andeks kõik tema patud, tõotas teda prouatada kuni surmani ja käis ühes teiste naistega tal abiks nutmas? Või mis pidid tegema veel need, kes otsisid oma lapsi mööda surnukuuri või haigemaju? Mis pidid tegema need naised, kel polnud enam meest ega tütart, need mehed, kel polnud enam naist ega poega, ja need lapsed, kel polnud enam isa ega ema? Need käisid kui ogarad, kui nõdrameelsed paigast paika, karjusid, murdsid käsi või seisid tuimalt kusagil nurgas või rahvamurrus, mis koosnes enamikus uudishimulistest, sest inimene armastab näha kaasinimeste valu ja vaeva nagu mõnda jubedat näitemängu. On nii imeline osa saada teiste kurvastusest, teades, et see kurvastus ei puuduta tõeliselt sind ennast. Teise rõõm võib teha su kadedaks ja nõnda on võimata kaasa rõõmutseda, teise kurvastust võid aga maitsta puhtast, otse süütust südamest. Sellepärast peab iga korralik inimene oma kaasinimeste eest varjama rõõmu, või muidu mõjub ta demoraliseerivalt — kadedust kasvatavalt, aga oma kurvastuse ja leinaga esinedes peab ta nagu suurt paastujutlust, mis arendab avameelset ja otsekohest kaastundmust, kaasakurvastust, edendades nõnda ligimeste kõlblust. Siit see loomulik põhjus lei-

nalintide kandmiseks ja pärgade panemiseks haudadele, mitte mõrsjate pähe.

Aga imelikul viisil ilmnes nüüd kummaline nähtus, mida poldud juba ammu, ammu tähele pandud ja mida mõned pidasid peaaegu ebaloomulikuks, isegi ebainimlikuks: leidus inimesi, kellesse peaaegu poole linna lein ja kurbus, mida saatis peaaegu kogu linna kaaslein ja kaaskurbus, ei mõjunud põrmugi nii-öelda moraalselt, nagu oleksid lein ja kurbus, valu ja vaev äkki kaotanud kõlbeliselt kasvatava mõju. Kuid need, kes olid ilmas kaua elanud ja inimese vooruste ning pahede üle järele mõelnud, arvasid, et leina ja kurbusega kordub sama lugu, mida on tähele pandud rõõmugagi: teda ei jätku kõigile siinilmas. Vaesed ja rõhutud olid seekord enda kätte kiskunud mitte ainult kogu linnas ja maal saada oleva leina ja kurbuse, vaid ka kaasleina ja kaaskurbuse, nii et rikastel polnud ka kõige paremal tahtel kusagilt võtta tsipakestki ei leina ega kurbust, ei kaasleina ega kaaskurbust, ei põrmukestki lihtsat inimlikku kaastundmustki.

Niisugust pöörast puudust pidid noil päevil kannatama rikkad vaeste pärast, kes olid oma ahnuses eneste kätte kiskunud kõik need vooruslikud tundmused. Oli arusaadav, kui ilma jäeti need, kes olid tapnud või kes olid käskinud tappa, sest neil poleks praegu niikuinii aega leidunud ükskõik millise kaastundmusega jännata, pidid nad ju kartma, et tapmisele võidakse vastata tapmisega, purustamisega või põletamisega, nii et neil oli ainult üks mure: hoida sõjariistad kõvasti peos ja olla valvel. Aga ilma jätta kaastundmusest need, kes polnud ise tapnud ega käsutanud ka teisi tapma — see oli kõige julmem vägivald inimlikkude õiguste vastu. Ometi sündis see lausa päeva ajal ja kõik kinnitasid — selline on revolutsioon.

Aga juba järgmisel päeval võisid kõik näha ja kuulda, et revolutsioon on ka teistsugune: sündmused lasksid veel kord pöörase kukerpalliga paista, kui muutlikud on selle ilma rõõm ja mure. Vaesed polnud veel õieti saanud leinama hakatagi, sest kõik polnud veel jõudnud omakseid surnukuuridest ja haigemajast üleski leida, ja rikkad polnud veel õieti rõõmu maiku suhu saanud, kui jõudis teade, et kõigile on kuulutatud vabadus ja inimlikud õigused, isegi neile, kes on surnud, ainult kahju, et nemad on juba surnud ja ei saa enam kasutada neile määratud õigusi ja vabadusi.

Nüüd oli jällegi vaeste käes kord rõõmutseda ja rikastel

põhjust muretseda, nii et kõik võisid otse iseoma silmaga näha, kuidas rõõmust ega murest ei jätku ühel hoobil rikastele ja vaestele. Rikkad ütlesid üsna lihtsalt: kust võeti need vabadused ja õigused, mis jagati vaestele? eks ei ole need meie omad? eks ei ole meie neid sajad aastad kogunud kui kallimat varandust, ja nüüd võetakse ja heidetakse nad vaeste kätte, kel pole neist arusaamist. Ennem võib pärlid heita sigade ette, kui jagada õigused ja vabadused vaeste vahel. Ennem oleksid võinud hukkuda kõik vaesed, ainult et aga õigused ja vabadused oleksid jäänud.

Linn oli muutunud peaaegu hullumaja taoliseks. Ka kõige kainemad kippusid kaotama tasakaalu. Kõigile oleks nagu vaheldamisi kaela kallatud kuuma ja külma vett. Alles eile õhtul ragisesid soldatite püssid ja voolas veri ning surijate valukisa kostis nagu üle kogu linna, aga täna lähevad inimesed samadele soldatitele vastu ja hõiskavad neile: «Elagu vabadus!» millele soldatid vastavad laia naeratusega ja ohvitser käe kõrva äärde tõstmisega. Inimesed raputavad tuttavate käsi ja sülelevad sõpru isegi õieti teadmata, miks või milleks. Indrek nägi noormeest ja neidu, kes läksid vanale kordnikule vastu teda tervitades vabadusega, ja ilma pikema arupidamiseta langes neiu vanamehele kaela ja suudles teda mitu korda. Siis pöördusid mõlemad oma teed, ilma et kumbki oleks õieti vaadanudki, mis nägu teine oli. Aga kui Indrek jõudis sama kordniku juurde, pöördus see häbelikult kõrvale, sest tal olid silmas pisarad. Oli isegi nii kergemeelseid, kes hüüdsid vastutulevaile sõdureile, et nad visaku oma relvad kus seda ja teist, sest rahu- ja vabaduspäevad olevat käes. Oli lihtsameelseid vanakesi, kes arvasid puhtast südamest, et nüüd olevat siis keiser ometi kord murdnud mõisnikkude võimu. Eilne tapatöö olnud see viimne ja küllap see avanudki lõpuks keisri silmad, nii et ta andis rahvale tema vabadused ja õigused kätte, mida mõisnikud hoidnud kogu aeg oma peos, muidugi keisri salaja. Ning nüüd tahtis see õnnis vanake rahulikult surra, sest tema silmad on näinud issanda õnnistust ja keisri armu. Aga kahju, see vanake pidi seni elama, kuni keiser jõudis neid soldateid, kes laskmisest osa võtsid, truu teenistuse eest tänada.

Kristi, kes pidi lamama kõhuli, sest nõnda oli tal haavade pärast kõige parem, ütles, et tema saab nüüd terveks paljast rõõmust. Ta näitas Indrekule oma kinnimässitud jalasäärt, mille sääremarja kuul oli riivanud, ja lisas seletuseks juurde,

et teine haav olla pisut halvem, kuid seda ei võivat ta näidata, ei, seda mitte. Isagi ei olevat seda haava näinud, ta ainult teab, kus ta on. Ka Indrekule võivat Kristi seda öelda, kui ta väga tahab.

«Las ta paraneb enne ära, öelge siis,» naeratas Indrek haavatule.

«Hea küll, las ta paraneb enne ära,» oli see punastades nõus.

«See kõik on minu süü,» ütles Indrek. «Mul on nii kahju, et ma ei lasknud teid koju tulla, vaid mangusin koosolekule.»

«Aga mul on peaaegu juba hea meel, et see nõnda läks,» seletas Kristi. «Nüüd ma ometi tean, mis on tõsine hirm, eks? Õnneks pääsime kergelt, teie jäite päris terveks ja minul ainult need kaks kriimustust.»

«Või kriimustust,» lausus Indrek. «Aga verd olid kõik kohad täis.»

«Teie ise olite ju veel hullemini verine,» vastas Kristi. «Ja oma saapast jäite ka ilma, see on jälle minu süü.»

«See oli saapa süü, sest miks oli ta nii vana ja miks olid kummid nii välja veninud,» seletas Indrek.

Vana Lohk ise oli laskmise eest õigel ajal putku pistnud ja ka Käba ning paar teist meest endaga kaasa viinud. Tema ütles Indrekule:

«Lollid, jäävad teised nagu oinad püsside ette, justkui poleks kellelgi silmi peas, et soldatid seavad end laskevalmis.»

«Aga meie ei näinud ega kuulnud ju midagi,» ütles Indrek, «seisime rahva varjul ning oli juba üsna pime.»

«Hea küll, et teie ei näinud, aga teised, kes soldatite lähedal seisid?» küsis Lohk. «Ning kõneleja tünni otsas, kas see ka ei näinud, mis sündis? Lollid! arvavad, et soldatid tulevad nalja pärast. Aga nüüd teavad, nüüd muidugi. Mina ka enne ei uskund, aga kui sain oma noosi kätte, siis oli asi klaar. Üleüldse, ütlen ma, on lollus nõnda oma nahka turule viia, pidage seda meeles, noorhärra. Mina tunnen seda mässuasja, tean kõik krutskid, kudas seda tehakse. Sina mine tulde, aga tema ise ei lähe; tema vaatab kõrvalt, kudas sina lähed ja misukese nahaga sa välja tuled. Tean! Tunnen nagu haisust! Tundsin ka eile. Muidugi, mis viga kindral olla, liiatigi veel naiste ja lasteta. Kui vaja, aura ära, kui paras aeg, ilmu uuesti. Aga kuhu mina auran oma naise ja lapsega? Kuhu aurab Käba, kui laste kõhud mängivad kodus marjaasi? Ja kes kan-

natasid eile? Ikkagi minu- ja Käba-taolised. Kas on ükski teistsugune hulgas? Eks oota!»

«Räägitakse, et...» tahtis Indrek vahele öelda, kuid Lohk jätkas kõrgendatud ja ärritatud häälel:

«Räägitakse, õige, et keegi naine, noor tüdruk... Tähendab lolla on ka mujal, mitte ainult meiesuguste seas. Loll on igaüks, seni kui ta pole targaks saand. Mõistate? Ja mitte kõigil pole nii palju õnne kui teil. Te pidite küll kusagil nõos lamama, seal on niisukesed kohad, muidu on uskumata. Muidugi, ka minu tütrel oli õnne, et pääsis nii kergelt...»

«Isa, mul oli hirmsasti õnne!» hüüdis Kristi vahele. «Nüüd ma tean, mis on revolutsioon.»

«Need teavad veel paremini, kes surnukuuris,» vastas isa pilkavalt, «nii et sul on veel õppida küll. Aga ütle mulle, tüdruk, mis lehed sul eile seal linna taga koosolekul käes olid?»

«Mul oli ainult üks leht, lendleht, see on vist praegu mul taskus,» seletas Kristi.

«Nõnda võid sa luisata mõne teisele, mitte minule,» ütles isa. «Mina tean päris kindlasti, et sul oli terve kahlak lendlehti ja et sa viskasid need rahva sekka laiali? On see nii või ei ole?»

Kristi ei vastanud, mispärast isa jätkas:

«Näed nüüd, kui lühikesed on sinu vale jalad. Aga pea meeles, tüdruk, see läheb sul lõpuks kalliks maksma. Praegu sa lamad lahas, aga varsti võid sa istuda trellide taga.»

«Ise ütlete, et vabadus on juba välja kuulutatud,» ütles Kristi.

«Mõni teab, kuniks seda,» arvas isa ja lisas juurde: «õigust öelda, mina ei usu mingit vabadust, lihtsalt ei saa uskuda.»

Aga Indrek ja Kristi uskusid, Indrek sellepärast, et ta oli oma silmaga näinud liigutavaid stseene, Kristi — et Indrek kõigest nähtust temale oli nii usutavalt jutustanud. Pealegi nad uskusid sellepärast, et nad nii väga tahtsid uskuda, sest nad unistasid vabadusest, ehk nad küll õieti ei mõistnud, mis see sõna sisuliselt tähendab. Kui neilt või nendetaolistelt äkki oleks küsitud, mis on vabadus, siis oleksid ühed vastanud: vabadus on, kui tohib keelatud kirjandust lugeda; teised: vabadus on, kui tohib jumalasse mitte uskuda ja teda teotada; kolmandad: kui tohib salajasi koosolekuid avalikult ja ilma politseita pidada; neljandad: kui võib kirjutada ja kõnelda, mis süda kutsub; viiendad: kui saab palka juurde ja võib

juhatajale, meistrile või õpetajale vastu hakata; kuuendad: kui võib vabriku üle võtta ja kommuuna sisse seada, nagu seda olevat suure eduga juba tehtud Inglismaal, Ameerikas või Jaapanis; seitsmendad: kui saad oma maalapikese või olevale lapikesele pisutki lisa ning seda võimalikult odava hinna eest, isegi üsna muidu. Aga oli ka neid, kes mõistsid vabadust kui piiramatut võimalust teha, mis süda kutsub, kas või põletada, lõhkuda, lihtsalt mürgeldada, teisi inimesi tülitada ja ikka aina vabaduse lipu all. Kui teine seda pahaks pani, siis öeldi ülalt alla:

«Ää ole ikka naljamees! Vabadusepäevad, aga sina niisuke pirts. Tead, nüüd võib ühe vastu tattigi anda, ilma et keegi aevastaks.»

Muidugi, vabadusest arusaamine ei piirdunud ainult sellega. Oli neid, kes kehitasid õlgu ja ütlesid: «vabadus on see, mis temaga mõistetakse,» ja jätsid targu seletamata, mida mõistavad siis nemad vabadusega. Mõned kinnitasid põlgliku huulte vingutamisega: «Iga vabadus on ainult selleks paras, et tema varjul suurema vabaduse heaks võidelda,» ja nad rääkisid relvade ja dünamiidi muretsemisest ning pommide valmistamise tarvidusest. Leidus ka selliseid, kes vangutasid pead ja ütlesid: «Vabadus! Mis on vabadus? Vaba võib olla ainult üksik, mitte hulk. Mida rohkem vabadusvõitlejaid, seda vähem vabadust.» Vabrikutööline Käba, kes nurus vürtspoodnikult oma lastele leiba võlgu, sest vabadusepäevadel pole ju «polutskat», targutas vabadusest nõnda:

«Nad ütlevad: vabadus. Noh, hea küll, vabadus. Aga mis teeb vaene inimene vabadusega? Täidab ta mu enese, mu naise või mu laste kõhtu? Ei ju täida. Nüüd on: mina olen küll vaba, vedelen mööda neid kõnesid ja koosolekuid, aga naine? See on ju hullemini ikkes kui enne vabadust. Nii et kui asja õieti võtta...»

«Mehe sõna,» kinnitas poodnik, «et kui õieti võtta, siis — kel vabadus, kel vangipõli. Mina siin näituseks olen ükskord õieti vaba inimene — oma pood, oma kaup, oma raha, sest võlgu mul ei ole, võlga ma ei armasta. Nii-öelda puhas sott ja puhas amet, elan nagu kulduurainimene muistegi. Aga kas ma võin öelda, et homme hommikul ma ei tõuse kella viiest, sest nii ja naa, vabaduseaeg ja muud sellesarnast? Ei või, sest ukse taga kolistab piimamees. No mis pagana vabadus see siis on, kui piimamees kolistab juba kella viiest sul ukse

taga? Ja pühapäeva hommikul rabab teine, kuramus, sutt-sutt veelgi varem, sest — täna nagu pühapäev ja kõik — ütleb ta. Või kui küsida õige põhjusmõtteliselt: kas ma võin heastparemast piimatoobile simutada, ütleme, kas või üheainsa kopika juurde, sellepärast et nüüd on vabadus? Jälle ei või, sest teine siin kõrval katsub nagu kiuste ennem kopika alla lasta, kui juurde lisada. Noh, öelge nüüd vägede Jehoova enese nimel, kus on see kiidetud vabadus, kui ma ei või iseoma rahaga ostetud piimatoobile poolt kopikatki juurde lisada? Muidugi, odavamalt müüa, seda võib, selleks on vabadus. Aga see vabadus oli mul ka enne. Siis veel: kas ma võin nüüd, kus on vabadus, võmmu ilma jätta? Kus sa sellega, siis on mõni protokoll varsti kaelas. Ja nüüd ütle veel Käba, sa näljakoi ja sitavares, kas ma võin su lapsed ilma leiva ja kartuliteta . . .»

«Ei, kartuleid mul on veel,» pistis Käba siinkohal vahele.

«Aga leib ja silgud?» küsis kaupmees.

«Need on läbi,» ütles Käba. «Viimased merimõrtsukad pistsid poisid ilma leivata kinni, ütlesid, et nõnda on süda tahedam, võib vett peale kaanida ja kõhtu saab ikkagi asja. Ainult suurem poiss ütles, et — vesi ju loksub, sinder, kõhus, ei saa hästi joosta. Mis sa siis, pime, ikka na ühtepuhku traavid, vastab talle naisterahvas, kauake see vesi nõnda sul sees seisab, keskpaik jällegi varsti hele.»

«Noh näed,» ütles poodnik, kes ootas kärsitusega Käba jutu lõppu. «Sul on kõik otsas ja mina pean andma, eks.»

«Jah, ole meheks,» lausus Käba, tõusis püsti, avas välisukse ja sülitas tänavale, millist viisakust ta tunnustas ainult majandusliku kriisi ajajärkudel. «Küllap lõpevad ka vabadusepäevad ja siis tulevad jälle polutskad, sest ega siis vabadus igavesti või kesta, inimesed surevad tema kätte nälga.»

«Mehe sõna!» kinnitas kaupmees: «vabaduse kätte sureme nälga. Ja tead, mis mina sulle ütlen: sind ja su lapsi ma esiotsa nälga ei jäta, aga pillamiseks pole ka minul. Sinule annan muidu, teistele litsun tasapisi hinda juurde. Sest kust siis mina võtan. Ei kusagilt mujalt, kui litsun juurde, litsun juurde.»

Emand Lohul oli vabadusest niisugune arusaamine, et tema sagedasti seisis silmad peos, veel sagedamini aga ohkas sügavast südamest. Ja kui Kristi tahtis teada, miks ta nii ohkab, siis vastas ema:

«Sa küsid veel! Isal on käsi otsast, sinul peaaegu et oleks läind jalg alt! Ja kui sa veel ise näeksid, mis on sinu parema näksiga, kes sind nõnda tahab.»

«Aga keegi ei tea ju, mis temaga on, kui meie ise ei räägi, keegi ei ju saa seda eluilmas teada,» kinnitas Kristi.

Ema vaatas nukra naeratusega tütrele otsa, nagu tahaks ta öelda: laps, küll oled sa alles rumal, kuid tõeliselt vastas ta tütrele:

«Kuis sa siis sauna lähed? Riides või? Küll seal juba nähakse, ja need, kes kadedad, tõmbavad kohe suure kella külge. Või arvad, et poe Hilde oma suu seob, niipea kui teada saab? Nüüd närib su käte kallal, siis hakkab näksidega. Kus selle häbi ots!»

«Noh, siis ma enam sauna ei lähe,» ütles Kristi.

«Seal on sul siis see vabadus, ei saa enam saunagi. Jumal seda küll teab, mis sellest kõigest tuleb!» ohkas emand Lohk.

«Usu, ema, nüüd on kõik mööda,» õpetas Kristi elutargalt. «Vabadus on kerge, ainult vabadusevõitlus on raske.»

«Ei mina seda usu,» ütles ema. «Mina arvan, et kui inimesed ilma vabaduseta võtavad teistel aina käsi ja jalgu otsast, siis vabadusega tuleb kord peade kätte. Seda kardan mina.»

«Ema, sa kardad tühja,» seletas Kristi. «Päid võetakse siis, kui on revolutsioon. Aga kui on vabadus, siis pole ju enam revolutsiooni tarvis, milleks siis veel päid võtta.»

«Vabad on need, kel suud juba mulda täis,» vastas ema tütre seletusele. «Vabad on inglid taevas.»

XVII

Et vabadusest arusaamist ühtlustada — sest kõik arvasid, et õigest vabadusest peab kõigil olema ühesugune arusaamine —, siis peeti vabaduse esimesest päevast alates koosolek koosoleku peale. Õieti oli see üks ja sama koosolek, millele tehti väikesed vaheajad, kui inimesed olid end laeni täis tuubitud ja kuumas ning umbses ruumis rääkinud ja kuulanud näljaseks, uimaseks, uniseks, lõdvaks, loiuks, tülpinuks ja ükskõikseks. Nõnda kestis see päevade ja ööde kaupa ning aina seletati vabadust, milline ta olema peaks ja milline

ta olla ei tohi. See oli suur saun niihästi vabaduse seletajaile kui ka vabadusele endale.

Kuulajaskond, enamikus töölised, olid vaevalt ka kõige pingutavamas töös tundnud sellist lavaleili kui siin vabaduse rappimisel. Tundus ajuti peaaegu nõnda, et raske on küll vabaduse eest võidelda, aga veel raskem temast aru saada, s. t. nii õieti aru saada, et see arusaamine kõlbaks ka teistele. Mõni seda teab, millega kogu see arutamine oleks lõppenud, kui poleks leidunud inimesi, kes oskasid hulgale selgeks teha, et vabadusega on sama lugu nagu, ütleme, kas või maja ja maatükiga, leivapätsi ja palgaga: mida suurem, seda parem. Muidugi, maatükk võib olla nii suur, et sa ise ei jõua teda harida, aga ta võib ju seista söödis, kui ei taha teisi appi võtta. Suurt leivapätsi ei jõua küll korraga ära süüa, aga see võib ju jääda teiseks korraks. Ka vabadus võib suurem olla, kui sa praegusel silmapilgul hädasti vajad, aga küllap ta tulevikus tarvis läheb. See on lihtne ja arusaadav loogika ja sellepärast pääses võidule nende vabadusemõiste, nende vabaduseseletus, kes pakkusid kõige suurema vabaduse. Kogu väsitav sõnasõda ei seisnud lõpuks milleski muus kui üksteisest üle pakkumises. Hääled karjuti kähisema, keeled räägiti rakku, lõuapärad krampi, ja ometi aitas see vähe, kui ei pakutud teistest üle. Inimesed olid nii hirmus näljased vabaduse järele, et nad isegi ei teadnud, kui suur see peab olema, mida nad ihkavad. Iga pakutud vabaduse juures näisid nad küsivat ahnete silmadega: kas suuremat ei saa, kas suuremat ei ole? ja kui keegi teadis suurema, siis see oli see paras ja ainuõige.

Oli otse kummaline vaadelda seda higistavat ja peaaegu lämbuvat inimhulka, kes oli nagu täiesti unustanud selle verehinna, mis hiljuti oli makstud vabaduse eest, mida nad nüüd seletavad. Alguses arvati, et veri oli voolanud kogu vabaduse eest, aga nüüd seletati, et ainult teatud viisil mõistetud vabaduse eest. Veel polnud langenute laibad kalmule kantud, veel polnud kõik haavatud jõudnud surragi, kui juba need, kelle vabaduse eest nad pidid surema, lõid verega lunastatud vabaduse pärast lahinguid, jagades teda enampakkujaile, nagu oleks verehinnaline vabadus mõni pankrotmeistri kaup.

Indrek kuulas päeva, kuulas poole ööd, kuulas teise päeva seda enampakkumist, aga siis tahtis ta tingimata teada, mis arvab härra Bõstrõi selle kohta, liiatigi kus tal alles nüüd

turgatas meelde, et ta oli lubanud juba esmaspäeval minna teda vaatama. Aga vanahärrat polnud kusagil näha, nagu ei huvitaks teda põrmugi küsimus, kui suure vabaduse peame enestele nüüd võtma. Indrek sai küll Viljasooga kokku, aga tema arvamused olid harilikult teised kui Bõstrõi omad, kuigi nad olid mõlemad vanad poisid ja pealegi veel endised ametivennad. Viljasoo arvas nina kirtsutades, et:

«Karunaha pärast on siis kõige parem karvu kitkuda, kui karu ennast pole veel käes.»

«Kuis nii?» küsis Indrek arusaamatuses.

«Arvate siis teie, et vabadused ja õigused on juba tõeliselt käes?» küsis Viljasoo vastu. «Seda võis ju eila, vabaduste esimesel päeval uskuda, mitte enam täna. Minagi olin eila valmis kas või sandarmiga suudlema, aga täna loen juba, kui palju on koosolekul nuhke. Inimesed vaidlevad ju ainult lubatud vabaduste ja õiguste üle.»

Mis Indrekut neis sõnus kõige rohkem rabas, oli see, et Viljasoo arvamused kõlasid kuidagi kokku Lohu omadega: mõlema alatooniks oli uskmatus vabaduse suhtes. Aga Indrek oleks tahtnud leida inimese, kes usub vabaduse tõelikkusesse.

«Kas siis rääkijad ise ka ei usu lubatud vabadusi?» küsis ta.

«Usklikke võib igal pool olla,» vastas Viljasoo. «Aga hea seegi, et vabadusest ja õigusest tohib juba rääkida.»

Nõnda siis Indrek jättiski nad rääkima ja läks vanahärra Bõstrõid otsima — päev hiljem küll, kui oli lubanud, aga parem hilja kui ei iialgi, mõtles ta. Enne tahtis ta koeramamma poole sisse astuda ja pisut kehakinnitust võtta, aga see jäi tegemata, sest söögimaja uks oli kinni ja uksel valge sedel, et söögimaja on neil ja neil päevil leina pärast suletud.

«Imelik,» arutas Indrek endamisi, minnes härra Bõstrõi korteri poole. «Keda siin siis leinatakse? Ega ometi mõni pühapäeva õhtul turul otsa saanud? Aga kes siis? Vanaproua ise ei läinud ometi koosolekule. Üks või teine tütar ehk? See oleks juba võimalikum ja tõenäolisem.»

Aga isegi see mõte ei rahuldanud Indrekut ja sellepärast arutas ta edasi, kuni arvas olevat leidnud õige leinapõhjuse.

Muidugi! See on kõige võimalikum ja tõenäolisem, et koer! Koeramamma peni on kõrvad pea alla pannud, see on see lein. Oli ka aeg, sest ta hääl kähises hirmsasti, nina ja pool

pead oli juba hall. Hullem kui härra Bõstrõi, tõepoolest hullem. Sest härra Bõstrõi ei lõõtsuta, ei ole põrmugi rinnutu. Aga millegipärast taandus Indreku peas see võrdlus niisama ootamata, nagu ta oli tekkinud, ja härra Bõstrõi aseme täitis inimhulk, mis lamas pühapäeva õhtul keset linna, Indrek ise tema keskel. Näis, nagu oleks see lamav hulk, ka Indrek ise, palju rohkem vana lõõtsutava koera moodi kui halli habemega härra Bõstrõi, kes kõnnib, põlved kõnksus, piht vimmas, kael lõdvalt ettepoole, vaevalt hoides rinnale vajunud pead. Hulk lõõtsutab, hulk ägiseb, nagu see rasva kõngev koer; hulk katsub isegi koera kombel kähisevalt haukuda, niuksuda, vinguda, kuigi ükski ei pane seda tähele, nagu paneb koera tähele tema mamma.

Õhtupimeduses mööda nõrgalt valgustatud porist agulitänavat edasi plärtsides tundus Indrekule, et ta näeb päevaselgelt seda tolkneva, nagu heleroosasse verre kastetud keelega koera, kes haugub kähiseva häälega, poolkustunud silmad pungil pealuust väljas. Õige! Vana hääletu koerakronu haugub ja hulk ühes Indrekuga on tema ees kummuli maas, püüdes jäljendada tema kõlatut, ebamäärast häält, sest koer on püha ja tema lõõtsutuses ning kähinas on õndsus.

Laterna all vaatas keegi Indrekule uurivalt näkku ja ta võpatas kogu kehast, nagu ärkaks ta äkki tukastusest. Talle tundus, nagu võiks see võõras tema nägemust aimata, ja tal oli piinlik, et ta lamab ühes teistega selle ähkiva-puhkiva koera ees. Ta laskis silmad ringi käia ja leidis, et on õigelt teelt kõrvale kaldunud. «Mõtted viivad ikka õigelt teelt kõrvale,» lausus ta endamisi ja pöördus ümber nurga. Samal ajal ta otsustas mitte enam mõelda koerast, iseendast ja lamavast hulgast. Aga siis nägi ta äkki imeselgelt — nagu esteks kähisevat koeragi — lubjana valge näoga ja kangete lõuapäradega noormeest — seltsimees Kröösuseks hüüti teda —, kes oli kõnelnud pühapäeval lageda taeva all ja kõneles ka kinnistel koosolekutel, surudes seal kõik oma arvamused vabaduse ja õiguste kohta häälteenamusega läbi, sest tema pakkus neid häid asju rikkalikumalt kui ükski teine. Tema silmad välkusid valgelt ja tihedad hambad naiselikult õhukeste huulte taga olid kokku litsutud, nii et sõnad pääsesid vaevalt nende vahelt läbi — vintskelt ja visalt, kuid lõikavalt, torkavalt, mõnitavalt ja ässitavalt. «Vabaduse ja õiguse mõte selles peitubki, et kellelegi kuidagi väänata, kedagi õrritada, kellelegi

jalg ette panna, kaikaid kodaraisse pilduda,» mõtles Indrek ja nägi samal silmapilgul Bõstrõi halli habet ja pead, mis muutus järgmisel hetkel halliks koerakoonuks, elutuiks pungsilmadeks. Jällegi võpatas Indrek, virgus ja nägi, et on päral. Ta astus sisse, koputas ja ootas ning koputas uuesti. Siis avanes kõrvalt-uks ja lävele ilmus noor naine, küsides:

«Otsite härra Bõstrõid?»

«Jah,» vastas Indrek, «aga nähtavasti pole ta kodu.»

«Ei ole,» vastas naine, «ega tulegi.»

«Kus ta siis veel tuleb, ta on ju surnud,» ütles valge peaga ja nirgi näoga tütarlaps ema kõrval heleda häälega.

«Jah, teda ei ole enam,» ütles nüüd ka naine.

Indrek seisis keeletuna.

«Juba pühapäevast saadik pole teda enam,» jutustas naine. «Siis läks teine hommikul välja ja pole sest ajast saadik enam ilmunud. Räägitakse, et pühapäeva õhtul, kui see laskmine oli, siis . . .»

«Siis oli tema ka turul, mis?» rabas Indrek küsida.

«Ei, turul mitte,» vastas naine, «vaid sealt hoopis eemal kaugel, kusagil uulitsal, ning sinna ta kukkunudki.»

«Kohe surnuks,» täiendas tütarlaps ja vaatas tõsiselt, kuid üsna ükskõikselt Indrekule otsa, nagu ei taipaks ta veel kuigi palju sellest, mis ta räägib.

«Pea nüüd sina oma suu,» sõitles naine last, nagu oleks ta kade, et see napsab kõige paremad sõnad tema eest ära. Ja Indreku poole pöördudes jätkas ta: «Jah, räägitakse, et kohe surnuks, sest kuul läinud otse südamesse.»

«Ilusti kohe südamesse,» kinnitas laps.

«Aga kus on surnukeha?» küsis Indrek.

«See on ühes väikeses söögimajas, kui ehk teate, üks vana proua oma kahe tütrega peab seda.»

«Tähendab ometi mitte koera ei leinata seal majas,» mõtles Indrek endamisi ja vastas siis naisele: «Tean, tean, olen seal käinud. Tänan! Head õhtut!»

«Head õhtut jah,» vastas naine. «Seal ta ongi. Käis teine ikka seal söömas ja nüüd on ta ka seal.»

Tänaval meenus Indrekule tema viimne kõnelus härra Bõstrõiga hommikuse päikese paistel. Tähendab vanamehel oli oma unenäoga ometi õigus! Vanamees aimas nagu tõepoolest oma otsa ette. Või tuli see ehk ainult sellepärast, et ta nii väga oma otsa uskus ja usu tõttu teda ootas, peaaegu

ihkas? Sest kui inimene midagi kõigest hingest tahab, siis saavutavat ta selle nii või teisiti. Siiski imelik! Ta rääkis nii sagedasti hirmust ja sellest, et hirmu tõttu hakkavad inimesed tegema arutuid tegusid. Selle arutuse pärast näis ta hoiduvat hulkade eest. Kuid mis ta sellega võitis — mis ta võitis oma hirmuga? Võib olla, kui ta oleks olnud ühes Indrekuga turul vinguvate kuulide ees, ta oleks ehk praegu alles elanud. Võib olla!

Indrek koputas söögimaja uksele esimest, teist ja kolmat korda, kõvendades järk-järgult hoopide tugevust. Kähisev koer hakkas kohe ukse taga haukuma, surudes vahetevahel kuuldavasti nina haistmiseks uksepraole, et selgusele jõuda koputaja isiku suhtes. Alles tüki aja pärast lähenesid uksele ka inimese sammud, mitte vanaproua omad, vaid kellegi kerged ja kärmed jalad ning noor hääl küsis:

«Kes on? Mida soovite? Täna süüa ei saa, söögimaja on kinni. Lugege sedelit uksel.»

«Juba lugesin,» vastas Indrek, «aga ma tahaksin proua endaga paar sõna rääkida.»

Nüüd keerati uks lukust tasakesi lahti, Indrek tundis, et ettevaatlikult ja tasakesi, ja ta seisis noore tõmmuverelise ning pisut nagu kahupealise neiuga vastastikku, kes lausus:

«Ah, see olete ju teie! Üks silmapilk, ma ütlen kohe emale.»

Varsti ilmus perenaine ise. Ta oli üleni mustas, silmad nutetud, lõõtsutav koer kõrval, kelle suust rippus roosakas keel.

«Eks ma öelnud teile juba ammugi, et tema läheb viimasel ajal naljakaks,» rääkis vanaproua ilma pikema sissejuhatuseta. «Niisuke asi ei tähenda kunagi head, mitte kunagi, seda olen ammugi märkinud. Surnud! Lausa keset kõnniteed surnud! Kuul otseteed südamest läbi. Ja mõelge ometi, kui kaugel laskmispaigast! Tähendab mõned soldatid pidid käsuvastaselt üle laskma, kui rahvas langes kummuli maha. Nad ei tahtnud tappa neid, keda nägid, ja nõnda tapsid selle, keda ei näinud. Nad ei tahtnud tappa süüdlasi, kes olid turul kobaras koos, ja nõnda suri süütu. On see üleüldse võimalik? Mis ütleb armas jumal selle kohta?»

Aga Indrek ei teadnud, mis ütleb armas jumal selle kohta, kui süüdlaste asemel tapetakse süütuid. Indrek ei teadnud isegi seda, milles seisis rahvahulga süü seal turuplatsil keset linna,

kui tema peale lasti nõnda, et ohvreid leidus ka teises linnaservas. Indrek ei teadnud midagi. Aga ta oleks tahtnud nii mõndagi teada ja oleks seda küsinud kas või armsalt jumalalt endalt, kui ta teda kusagil oleks kohanud. Jah, imelik, vana Mauruse juures oli ta arvanud, et ta on lõpetanud arved jumalaga, ning et asi oleks päris kindel, oli Maurus talle andnud viis rubla teerahaks vana eesti jumala vastu minemiseks — viis vene paberrubla! Kuid nüüd oli Indrekul mõnikord selline naljakas tundmus, et mis siis, kui see vanajumal, kelle sa hiljuti maha nottisid, tuleb sulle kusagil tänavanurgal pimedas vastu ja vaatab sulle vaikselt nõnda otsa, et sa kogu kehast võpatad? Kui see peaks tulevikus millalgi tõepoolest juhtuma, siis võtab Indrek tal tingimata hõlmast kinni ja küsib temalt, miks tapetakse süütuid, kuna süüdlastel ei kõverdata juuksekarvagi?

Ühe asja oli jumal ometi korraldanud hästi ja õiglaselt: ta oli saatnud härra Bõstrõile kiire ja valuta surma. Kogu tema näoilme puusärgis lamades oli nii harilikult rahulik, peaaegu heasüdamlikult naeratav. Vististi oli ta mõelnud häid mõtteid sel silmapilgul, kus surmav kuul tabas tema südant, ja nende heade mõtetega ta surigi. Ta oli kukkunud küljeli, nagu oleks ta heitnud magama, ja juuresolev kordnik, kes seda kukkumist näinud, tõendanud pärast, et nagu ta kukkunud, nõnda ta ka jäänud: kõik ihuliikmed paigal, ainult parema käe sõrmed nagu tuksatanud korraks, sedagi vist sellepärast, et sealt langenud raamatutega täidetud kirjamapp kividele. Jah, tänavalt koristatud laip surnukuuri ja alles sealt toonud proua Kuusik ta ära enda juurde, sest ta leidnud ajalehest sõnumi, mis ajanud talle hirmu peale. Kirjamapi, mis tal kaasas olnud, paneb ta puusärki ühes, et tal oleks pisutki seltsi mulla all. Aga kui Indrek tahaks enne neid raamatuid vaadata, sorida, siis olgu nii lahke. Selle vastu pole vanaproual midagi. See isegi meeldiks talle, kui keegi tunneks kadunu vastu kuidagi huvi. Nõnda siis võttis ta kadunu kõrvalt kirjamapi ja pani selle Indreku ette lauale. Küünlad põlesid, aknad olid avatud aeda, kust paistsid tuules liikuvad ähmased puuoksad valgushelgil ja kostis vahetevahel kasside inetu läbilõikav kisa, nagu kiputaks kellelegi kõri kallale.

«Rojud, rikuvad teised surnu rahu,» ütles vanaproua kurtvalt kasside kohta. «Aga nõnda see siin ilmas on, et kui saadki inimestest lasi, siis on sul loomad oma kisaga kaelas. Oleks

veel kevadegi, aga on ju sügise, varsti tali, et need mädandid peavad ka alati ühtesoodu lõugama.»

Indrek võttis ühe raamatu teise järel nahkpaunast välja, luges nende pealkirju, vaatas sisukorda ja lehitses siit-sealt. Proua samal ajal jätkas oma jutustust:

«Kadunu ise küll armastas kasse kuulata siinsamas akna all. Mitu korda ta ütles mulle, muidugi naljatades, et kusagil ei karju kassid nii ilusasti kui siin. Aga kuuvalget ta ei armastanud, tema tahtis, et kassid karjuksid pimedas, üsna pimedas. See oli vist sellepärast, et ükskord tema tahtis mind omale, ise istus just siinsamas akna all ja kassid karjusid pimedas aias. Puhus vali tuul ja raputas hirmsasti puid, nii et oksad peksid vastu akent. Siis ta rääkiski sellest. Ja sellepärast ta neid meie aia kassegi armastas. Tuletavad noorust meelde, ütles ta. Aga ta polnudki siis enam nii noor, kui ta sellest rääkis, nii neljakümne ümber. Mina ei olnud siis nõus, tahtsin järele mõelda, aga tema teist korda enam rääkima ei hakanud. Kassid karjusid küll vahel, kui ta siin akna all sõi, aga tema ei rääkinud — niisuke oli see kadunu. Alles tänavu suvel tuletas teine seda meelde, sest, ütles ta, nüüd on vabadus tulemas, nüüd võib sellest rääkida. Nüüd võib hakata kõike tegema, mida enne ei võinud. Ja siis ei ilmunud ta äkki mitu päeva järgemööda lõunele. Siis'ep ma neid surmakuulutusi lugema hakkasingi ja nüüd näete, mis sellest tuli.»

Proua pöördus kadunu poole ja kohendas siit-sealt, kuna Indrek samal ajal luges: P. I. Proudhon: «Mis on omandus?»; Schäffle: «Die Quintessenz des Sozialismus»; Cabet: «Reise nach Ikarien». Selle raamatu vahelt leidis ta lehe, millele oli saksa keeles kirjutatud: «Kui keegi meilt küsib: milline on me teadus? — siis vastame: vendlus! — ja teie põhimõte? — vendlus! — teie õpetus? — vendlus! — teie teooria? — vendlus! — süsteem? — vendlus!» Edasi leidis ta: Weitling: «Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte». Selle raamatu vahel puutus talle muuseas silma paberileht Bismarck'i kõnekatkendiga, milles oli nõutud töölisele õigust tööd saada, kuni ta on terve, ravimist, kui ta on haige, ja hoolitsemist, kui ta jääb vanaks. Neile raamatuile lisaks oli kellegi inglase oma, milles räägiti rikkuse jaotamisest, ja eestikeelne «Täielik unenägude seletaja», milles mitmel pool erilised märgid. Aga nende lähema sirvimise pidi Indrek katkestama, sest vanaproua pöördus uuesti tema poole ja seletas edasi:

«Ma ju tegin teie nõuande järgi ja viisin talle ise lõuna koju. Mina ise! Ja teate, miks ma läksin ise? Ma mõtlesin, et kui ta ehk nüüd veel kord hakkab sellest rääkima, siis ütlen talle, et eks nüüd ole nagu vabaduste aeg ja eks nüüd või uuesti otsast peale hakata. Mul on juba lapsed suured ka, olen selle poolest vaba inimene. Aga tema sõi küll lõuna ära ja hakkas peale seda jälle siin käima, oli teisel vist häbi mind lasta seda pikka maad söögiriistaga trampida, aga ei kasside karjumisest ega muust enam sõnagi. Ma küll otse meelega söötsin aeda ka võõraid kasse, et neid oleks siin hästi palju karjumas, tahtsin näha, kas tal tuleb veel meelde ja kas nimetab veel poole sõnagagi, aga ei, tema suu jäi lukku. Muidugi, nüüd on mul selge, miks ta oli nõnda: surm varitses teda, surm astus tema kannul, otsis ainult parajat silmapilku. Ja nii kui siis soldatid tõmbasid püssid vinna, pööras surm ühe rauaotsa kohe tema pihta. Jah, ei muud midagi kui surm seisis nüüd meie vahel, see oli. Ja surma vastu ei saa miski, ei hea lõunasöök ega kassidki oma karjumisega, ehk olgu neid ei tea kui palju. Nüüd võib sellest rääkida, sest tema on surnud.»

Siinkohal Indrek arvas olevat paraja aja tulnud jutustamiseks oma viimasest kõnelusest kadunuga, selle unenäost ja hingeõnnistusest.

«Jah, viimasel ajal ta ei saanud lasi sellest hingeõnnistusest,» ütles proua, «nagu oleks mõni raske patt tema südant vaevanud. Mõtlesin mitu korda, et mis see küll peaks olema, ja ei leidnud midagi muud, kui et ta oli vanapoiss. Tal ei olnud naist, kes oleks aidanud tal õndsaks saada, sest mehel on see ilma naiseta raske. Ja kui ma nüüd mõtlen, et tema peab minu süü pärast minema põrgu, siis ma kohe ei tea, mis ma teeksin. Oma kohagi ta ju kaotas selle hingeõnnistuse pärast.»

«Kas tal siis kohta ei olnud?» imestas Indrek.

«Ei,» vastas proua Kuusik. «Sellest polnud muidugi midagi, sest temal oli vististi oma kopik musta päevade jaoks varutud, ainult ma kartsin, et mõni teab, mis igavusest teeb. Tema oli ju direktorile vastu hakanud, otseteed direktorile endale. See tahtnud midagi seletada raskustest, mässudest ja streikidest, aga kadunu soovitanud tal lugeda unenägude seletajat. Ainult täielikku, lisanud ta juurde ja naeratanud endamisi, nagu tal oli viisiks. Ning seda teiste juuresolekul, saate aru. Direktor muidugi pidas seda pilkamiseks, nõudis seletust, aga siis vas-

tanud kadunu, et direktor armastavat rääkida aina hingeõnnistusest. Unenäod ja hingeõnnistus — need on direktori peamured. Sellega olnudki lõpp tema oma rääkimise järgi. Ainult nii palju lisanud ta pärast juurde, et tema võib ometi ainuski kord elus rääkida ja mõelda, mida ta tahab. Ei meeldi see teistele, siis käigu nad kuradile, nõnda et mina arvan, just selle kuradi pärast pandigi tal sulg sappa. Kes siis seda võib suures vabrikus lubada, et mõni kirjutaja või insener hakkab direktorit põrgu küütima, seda tohib ainult armas jumal ise.»

«Kas temagi,» kahtles Indrek.

«Aga heldene taevas, kes siis?!» hüüdis proua Kuusik hämmastunult. «Ega ometi Jeesus Kristus? Kes siis lunastama hakkab? Kes päästab meid ära kurjast?»

«Ma ei tea,» vastas Indrek.

«Teie olete uskmata,» ütles proua Kuusik nüüd. «Teie, mehed, olete kõik nõnda, juba lapsest saadik. Sellepärast ütlen mina alati, et kui naisi poleks olemas, siis läheksid kõik mehed põrgu.»

«Ennem oleks ehk nõnda, et kui poleks naisi, siis poleks ka taevast ega põrgut,» ütles Indrek, korrates kellegi teise meenunud mõtet.

«Nojah, muidugi, mehed arvavad ikka, naised on nii halvad ja kurjad, et jumal pidi nende pärast looma põrgu, sest et neile vähemast ei aita,» rääkis proua Kuusik. «Aga mina ütlen teile, et põrgu on jumala armunõu ja mehed teavad temast niisama vähe kui naised. Seda ütlesin ka kadunule alati. Aga kas te võite arvata, mis tema mulle ükskord selle peale vastas? Teate, see oli just tol õhtul, kui teie tulite oma katkise kaelaga. Tema vastas, et oleks ta sel kasside karjumise õhtul mulle hirmu nahka ajanud, siis oleksime meie kahekesi, s. t. kadunu ja mina, teada saanud, mis on põrgu. Ja kui mina küsisin, kuis see oleks võimalik olnud, ütles ta lihtsalt: meist, s. o. minust ja temast oleks saanud siis mees ja naine. Ja uskuge või ärge uskuge, aga hirmuga oli tal ometi õigus, olgu põrguga lugu kuis tahes. Mina mõtlesin siis justament, et mis mul temasugusest mehest kasu, keda ma sugugi ei karda. Mis tugi on inimesel sellest, keda ei karda? Kuid samal ajal mõtlesin ma veel midagi, aga seda ta juba ei teadnud, ei saanudki teada, suri enne ära. Oleks ta kauem elanud, siis ta oleks ehk ka seda teada saanud, kas või minult endalt, sest nüüd ma oleks võinud seda talle juba öelda.»

«Mis asi see siis oli, kui küsida tohib?» ütles Indrek huvitatult.

«Vaadake, sel õhtul, kui kassid nii karjusid ja tema minult küsis, kas ma tahaks tema omaks saada — ta ütles nimelt omaks, mitte naiseks, nii delikaat ta oli —, vaadake, siis olime alles mõlemad nii noored, et meil oleks võinud olla lapsi, aga just seda mina ei tahtnud.»

«Ah nii,» lausus Indrek, nagu oleks tal nüüd kõik selge, kuid proua jätkas:

«Mina ei tahtnud sellepärast, et kadunul olid nii suured kõrvad ja kangesti peast eemal — ma nimetasin teda oma tütarde vastu sageli naljatades lontkõrvaks —, ning ma kartsin, et lastel tulevad ehk samasugused, neist saavad ka lontkõrvad. Mõtlesin, et mis ma teen tütrega, kui ta saab korraga kadunu kõrvad. Pärast muidugi kahetsesin ja mõtlesin, et eks tüdruk oleks võinud kõrvad peita juustesse, sest milleks need talle jumalast on antud, kui nendega ei või lontkõrvugi varjata. Aga siis polnud sellest enam kasu, sest tema ei hakanud enam kunagi uuesti rääkima, mitte kunagi, nagu poleks seda asja eluilmas meie vahel olnudki. Ja nüüd on ta surnud.»

Proua pühkis silmi. Ka Indrekul oli millegipärast kahju. Aga kassid karjusid hooti aias, nagu poleks midagi sündinud, ja sügisene tuul kargas üle plangu majade vahelt ning üle kiviste katustegi aeda, kus ta pimeduses põrkas vastu raagus puid, nii et pidi vinguma. Kui Indrek valmistus lahkuma, seisis proua Kuusik tema juures, nagu tahaks ta veel midagi öelda, aga ometi ei lausunud ta sõnagi. Alles siis, kui Indrek oli juba üle leinatoa läve, ütles proua:

«Ja te lahkute tõepoolest nõnda? Te lähete ja ei loe ainustki issameiet? Aga mina palvetan ühtepuhku tema juures, mõtlen, et ehk aitab ometi pisut teisegi palve tema hingele, tema ise ju ei hoolinud palvest ega kellestki.»

Indrek peatus natukeseks, nagu mõtleks ta millegi üle järele, ja tal tuli äkki meelde, mis kadunu temale oli öelnud viimsel kõnelusel, nimelt: «Kui mõtlete teiste peale, siis olete õigel teel.» Nii olid tema sõnad. Aga veel oli ta nimetanud kasakat peaaegu inimlikuks, sest et ta polnud tagunud endale risti ette, vaid oli andnud Indrekule nuudiga kaelale, s. t. teinud midagi teisele, mitte iseendale. Kui nüüd Indrek läheb ja loeb temale ühe issameie, siis ei või see ometi hullem olla kui kasaka

nuut Indreku kaelale. Proua Kuusikule aga valmistaks see tingimata suurt rõõmu.

Nõnda siis Indrek astus üle läve tuppa tagasi ja lähenes kadunule ning küünaldele. Ta laskis pea rinnale ja pani käed risti ning hakkas juba lugema, aga siis mõtles ta, et ta teeks leinajale veel suuremat rõõmu, kui ta loeks palve põlvili. Ja nõnda langeski ta põlvili ja hakkas palvet uuesti otsast peale. Aga see tõi proua Kuusikule nii suure nutuhoo, et ta karjus peaaegu suure häälega kogu see aeg, kus Indrek luges vaikselt oma palvet. Ta nuttis nii tõsisest südamest ja võltsimatult, et Indrekki vaevalt-vaevalt suutis hoiduda kaasanutmisest, sest talle viirastusid äkki Vargamäe eluhooned ja need leinad, mis seal leinatud, ja need nutud, mis seal nutetud lapsepõlvest saadik. Ja kui ta pärast kõndis õhtupimeduses üksinda kodu poole, tundus talle, nagu oleks ta kadunud hingeõnnistuse eest hoolitsedes isegi pisut õndsaks saanud.

XVIII

Peale vabaduse ja õiguste seletamise, mis toimus enampakkumisi, oli veel kaks küsimust, mis hoidsid avaliku arvamise ja rahva meeleolu pinevil, esiteks: kes oli suures tapmises süüdi, teiste sõnadega, kes oli tapja? ja teiseks: kuidas matta tapaohvrid?

Alguses näis nõnda, et esimene neist küsimustest on lihtsam ja teine keerulisem, aga pärast selgus vastupidine — teine oli lihtsam, esimene keerulisem. Muidugi, inimesed olid tapetud, selles polnud kahtlust, mõnikümmend inimest. Ei kahelnud ka selles keegi, et soldatid lasksid ning et just sellele laskmisele järgnes nähtavasti mainitud inimeste surm, nii et laskmine pidi nii või teisiti põhjustama surma. Just nii, see oli selge. Nii et asi oli üsna lihtne: soldatid lasksid ja inimesed said sellest surma või haavata. Aga soldatid ei võinud midagi sinna parata, et nad lasksid, sest neil olid püssid käes, neid oli õpetatud laskma ja peale selle oli neil veel kästud lasta. Tähendab küsimus oli selles, kes oli käskinud? Aga juurdlusel selgus, et küsimus pole sugugi selles, vaid — kes oli käskinud käskijat? kes oli käskinud käskija käskijat? kes oli käskinud käskija käskija käskijat? jne., kuni jõuti inimestelt seaduseni ja seaduselt uuesti inimeseni, kes seisis väljaspool seadust. Aga

öelge nüüd ise, kuidas tahate vastutusele võtta selle, kes seisab väljaspool seadust? Vastutusele võiks võtta ainult süsteemi, sest see on seaduses ette nähtud.

See on asja üks külg. Nüüd teisest küljest: hea küll — soldatid lasksid. Aga kas soldatid ka siis oleksid lasknud, kui rahvast turuplatsil poleks olnud, mis te arvate? Vististi mitte. Tähendab rahvas ise oli laskmise põhjuseks. See ei tähenda midagi, et tal polnud sõjariistu, või kuigi oli, et ta neid ei võtnud tarvitusele. Sest tähtis polnud siin tõsiasjad, vaid oletus, veendumus, usk. Kui sõjavägi võis oletada või uskuda, et rahval võivad olla relvad ja tema võiks nad tarvitusele võtta, siis oli sellest küll, et laskma hakata. Usu kindlus aga oleneb enamasti kartuse suurusest, kartuse suurus rumaluse suurusest, rumaluse suurus nii mõnigi kord harimatuse suurusest, see viimane aga jällegi — süsteemist, mis seaduses ette nähtud, nii et ainult selle võiks vastutusele võtta, s. t. tema asemele uue süsteemi panna.

Seega siis süüdlast inimest ei olnud, süüdi oli süsteem. Või kuigi oli kusagil kaugel-kaugel keegi inimene laskmises süüdi, siis see seisis väljaspool seadust, s. t. temale polnud karistust muidu ette nähtud, kui tee revolutsioon, tee hästi põhjalik revolutsioon, nagu tehti kusagil Prantsus- või Inglismaal. Tegelikud laskjad, seega tapjad, samuti ka käskija, käskija käskija, käskija käskija käskija jne. olid täitnud ainult käsku ja neid tuli seega truu ja vastutusrikka teenistuse eest tänada. Tänu oli tegelikkude mõrtsukate ainuke töötasu. Ometi leidus inimesi, kes selles kahtlesid. Üks selliseid oli Viljasoo, sest tema tähendas selle küsimuse arutamisel harilikult:

«Küllap said peale tänu ka hea käraka karjajaaku ja orgi otsas suurema lihaportsjoni.»

Nõnda ütles tema oma vanapoisilikus jõhkruses ja kirtsutas nina, nagu tunneks ta ise oma sõnade vastikut kibedust. Aga kui keegi püüdis talle vastu vaielda, öeldes, et tema arvamus võiks ehk paika pidada lihtsõduri, mitte aga ülemuse suhtes, äigas ta endiselt nina kirtsutades ja isegi irvitades:

«Ülemus sai hiilgava võidu, mis Jaapani sõjas jäi tulemata.»

Nõnda siis oli kindel, et tapmises ei võinud süüdistada kedagi, ehk olgu siis, et tapetuid endid: miks olid nad sõjaväele nii suure hirmu peale ajanud, et see oletas või uskus silmapilkset rünnakut ja astus sellepärast viibimata tegevusse. Sest kui rahvas oleks sõjaväele veel suurema hirmu peale ajanud, siis

oleks ta kas või kuulipildujad ja isegi kahurid tarvitusele võtnud. Iseasi, kui hirm oleks olnud nii suur, et sõdurid oleksid lihtsalt plehku pistnud, või kui ta oleks olnud nii väike, et nad oleksid julgenud kuulideta padrunitega paugutada. Jah, see oleks olnud iseasi! Siis oleks rahvas lihtsalt laiali läinud, muud ei midagi. Aga seda ei olnud ja sellepärast tuli kõik, nagu ta tulema pidi — süütult ja süsteemitruult, kuid nii totralt ja jälgilt, et pidid olema kõva kristlane, kui suutsid seda uskuda ilma lihasilmaga nägemata.

Leidus neid, kes ütlesid, et noh, hea küll, kui süüdi pole tapjad, vaid nii-öelda tapetud ise, siis tuleb küsida, kes on selles süüdi, et tapetud on süüdi? Teiste sõnadega: kuidas sai või tuli rahvahulk turule sõjaväge ja tema ülemust nõnda hirmutama, et püssid hakkasid paratamatult paukuma ja veri voolama? Või tuli rahvas ise? Võttis lihtsalt kätte ja tuli, nagu tulevad rohutirtsuparved või sipelgakarjad, ole ainult hea ja võta nad vastu. Tuli, nagu tuleb maavärisemine, torm, uputus või mõni muu looduslik nähtus. Tagantjärele võid küll kõike ilusasti seletada, aga kui asi kordub uuesti, siis ollakse niisama tark või rumal nagu eelmine kordki: leinatakse hukkunuid ja juureldakse jällegi põhjuste kallal, otsides süüdlast, sest elus inimene ei saa muidu. Kui on tegu, siis ka tegija, ainult maailm tekkis ise, sest tema on suurem, kui et keegi oleks võinud teda teha, tema on nii suur, et täidab kogu ruumi ja tegijal pole kohta, kus olla. Sellepärast siis lõigi maailm enda ise, aga väikestel asjadel on ikka tegija, neis on ikka keegi süüdi, neil on ikka oma kindel põhjus.

Laskmist uuris ametlik komisjon ja see tegi kindla ja selge otsuse: laskjaid tuleb tänada. Rahvahulga turuplatsile sattumist või tulemist juureldi eraviisil ja sellepärast ei jõutud mingile kindlale otsusele ega võidud loomulikult ka kedagi tänada või hukka mõista ja karistada. Üldse aeti seda asja hooletult, pealiskaudselt, peaaegu ükskõikselt, nagu ei puutuks see kellessegi. Ainult «Rahva Sõbra» toimetuses satuti tema pärast kord nattipidi kokku, nii et verevalamise uurimine pidi peaaegu sünnitama uue verevalamise. Seegi sündis ehk mitte niipalju asja enda pärast kui põhjusel, et Sillamäel ja Joosual oli teineteisega «pistmist». Kuidas see kõik just algas, seda oleks pidanud pärast omakorda uurima, nii et oleks olnud juba uurimise uurimine, sest alguse ajal polnud ühtegi kõrvalist isikut pealt kuulamas. Kui Indrek

astus toimetusse, oli seal kõrvalistest isikutest ainult Viljasoo ja varsti peale teda tuli Kröösus ühes kellegi sootuks noorevõitu kaaslasega, kel maapoisi rõivastus ja tegumood, helevalged püstiseisvad juuksed, helevalged kulmud, samasugused ripsmed, helesinised silmad ja vaevalt märgatav ude ülemisel huulel ning lõual. Millegipärast meeldis see noormees Indrekule esimesest silmapilgust saadik. Ta andis Indrekule kätt nagu vana tuttav, ta andis nõnda kõigile kätt, nagu astuks ta vendade keskele, ja sellepärast Indrek ei kuulnudki tema nime esimesel kohtamisel. Alles hiljem õeldi, et teda hüütakse Attilaks, mis ajas tahtmatult igaühele naeru näkku. Peale nende saabus veel paar inimest, muuseas see valgetverd Meika-nimeline tööline, kes oli aidanud Indrekul järve ääres kaela pesta. Tema tõi lehele mingisuguse kirjutise või sõnumi ja pidi kohe lahkuma, aga ei saanud, sest Joosual, kelle võimupiiridesse kirjutis kuulus, polnud aega teda vastu võtta ega ka tarvilikke suusõnalisi seletusi tähele panna. Tema kas pildus ärritatult üle pea oma juuksesalkusid, mis kasvasid päev-päevalt aina pikemaks, kuulas Sillamäed või rääkis ise nõnda, et teised pidid kuulama. Tal oli ainult nii palju mahti, et juba mitmendat korda Meikale öelda:

«Ainult üks silmapilk, siis . . .»

Nõnda siis Meigas ootas lubatud silmapilku, kuna Joosua karjus Sillamäele:

«Jäta ükskord oma kodanline plära! Ikka kes, kes? Iseenesestki mõista kes: mass! Hulk on see, kes teeb, mitte üksik isik. Nüüd pole nii, nagu enne, kus revolutsioon oli üksikute inimeste eraasi . . .»

«Kui nõnda,» hüüdis Sillamäe vahele, «milleks siis teiseltki poolt süüdlasi otsida?»

«A-a!» karjus Joosua, «see on hoopis teine asi! Siin on süüdlaste otsimine õigustatud ja linnavalitsus talitab õieti, kui . . .»

«Mis kuradi teine asi?!» möirgas Sillamäe kõigest kõrist ja lõi lahtise peoga laksatades lauale.

«Sa karjud kui kretiin,» lõugas Joosua talle vastu, sest temal oli viimasel ajal millegipärast viisiks idioodi asemel ikka tarvitada kretiini, mis polnud veel nii kulunud ja sellepärast nii mõjutu, nagu see teine sõna. «Saa ometi ükskord aru ja raiu endale kas või saapatalla sisse või kellakapslisse, kui peaaju seda kõige algelisemat asja kinni ei pea: neil on tegevuses isikud,

meil mass, isikuid saab süüdistada, sest neil on vastutustunne, massi mitte. See on kõik.»

«Aga milleks teil siis see põranda-aluste instituut või seisus, kui kõik on ainult mass?» küsis Sillamäe, keda irriteerisid Kröösuse muiged. «Milleks need kõned ja üksikute vaidlused päevade ja ööde kaupa, eks laske kõneleb mass. Las tulevad need eided ja taadid, poisid ja plikad, keda oli turule kokku meelitatud, ning las nad seletavad oma uusi vabadusi ja õigusi, küllap siis näeme, kes on kretiin.»

«Pidage, härra Sillamäe,» rääkis nüüd Kröösus rahulikult, kuid ähvardavalt vahele. «Teie ütlesite, et rahvas olnud turule kokku meelitatud. Kas te ei väljendaks selgemalt, kes olid teie arvates need meelitajad?»

«Seda mina ei tea,» vastas Sillamäe, «aga just seda mina tahaksingi selgitada.»

«Aga te räägite niisugusel toonil, nagu sihiksite kuhugi. Teil on nägu, nagu peaks neid meelitajaid otsima minu parteikaaslaste seast.»

«Härra Kröösus,» vastas nüüd Sillamäe ja tahtis jätkata, kuid see ütles talle kõrgendatud toonil vahele:

«Palun väga, mina pole härra, vaid ainult seltsimees, kuulun massi hulka.»

«Minule pole te mingi seltsimees,» vastas Sillamäe, «ja massi moodi pole te ka. Paremal korral olete härra seltsimees.»

«Palun mitte isiklikuks minna,» ütles Kröösus.

«Massi vastu ei saagi isiklikuks minna,» vastas Sillamäe. «See on teie oma retsept.»

«Jäta ükskord oma igavad targutused ja vasta, mis sult küsiti!» hüüdis Joosua.

Aga Sillamäe oli juba küsimuse unustanud ja sellepärast pidi seda temale kordama.

«Meelitajaid, härra Kröösus...» hakkas Sillamäe.

«Kordan uuesti,» põrutas Kröösus vahele, «jätke oma härratamine, see haavab minu enesetunnet.»

«Hea küll, hea küll, härra Kröösus,» oli Sillamäe nõus, aga nüüd lõi Joosua kahe käega korraga plartsatades lauale, nii et Kuru ees hüppas tindipott, kargas püsti, sasis kümne küünega oma salkus pead ja karjus meeleheitlikult:

«See on kurat teab mis! Inimene on kui tõeline kr... retiin!»

«Meelitajad,» algas Sillamäe uuesti ja katsus kramplikult ilma härrata, «kui nad on olemas, siis peab neid minu arvates

tingimata otsima seltsimees Kröösuse ja konsortsiumi laagrist, mitte aga laskjate hulgast.»

«Tähendab revolutsioonijuhid, rahva vabaduse eest võitlejad on rahva tapjad?!» karjus Joosua uuesti püsti karates ja Sillamäe laua äärde tormates, nagu peaks ta temale kallale kargama.

«Miks siis kohe tapjad?!» naeris Sillamäe talle vastu ja laskis enda toolitoele seljakile, nagu põrkaks ta teise eest hirmunult tagasi. «Ma ütlesin ju selge sõnaga meelitajad.»

«Aga esteks te ju seletasite, et meelitajad ongi need õiged veresauna süüdlased,» rääkis Kröösus pikkamisi ja nagu iga sõna eriti rõhutades. «Kui nüüd mina ja konsortsium, nagu teie seda ütlete, olemegi need meelitajad, siis oleme ühes sellega ka veresauna süüdlased. Eks ole nõnda?»

«Ja muidugi,» oli Sillamäe nõus, «kui tehtaks kindlaks, et teie kutsusite rahvahulga turuplatsile, teie kui kõnelejad, kui juhid, ja jätsite ta sinna nii-öelda jumala hooleks — sest teid endid polnud ju laskmise ajal seal —, siis muidugi! Pealegi, kus olid need sõjariistad, mis te iseoma ütlemise järgi paar päeva tagasi konfiskeerisite? Kus need olid, kuhu need said? Hea küll, teie ise ei tahtnud laskma hakata, aga kui teised avasid tule, miks ei kõmmutanud te kas või ühteainustki laskjat või nende käskijat maha? Miks te ei näidanud, et te oskate peale rääkimise veel midagi muud? Miks ei viinud te rahvahulka kas või palja käsi sõdurite kallale, sest nõnda oleks olnud ohvreid mitu korda vähem kui nüüd? Ma küsin, miks? Te topite mulle ainult oma massi nina alla. Aga kui läksite sõjariistu konfiskeerima, siis ei läinud ju mass, vaid mass läks ainult juhtide eestvõttel. Kus olid juhid siis, kui lasti? Kus nad olid, küsin ma? Ja kui mulle selle peale ei vastata, siis ütlen ma: karjased olid jätnud oma lambad huntide hooleks, juhid olid andnud oma massi ära. Sellep . . .»

Poole sõna pealt katkestas Sillamäe oma hoogsa süüdistuskõne ja lipsas jumalavälguna selja taga asuvast uksest teise tuppa, sest ta oli märganud, et Kröösus võtab tasahilju revolvrit taskust. Alles nüüd, kus Sillamäe äkki oli kadunud, panid ka teised üksteise järel Kröösuse toimetamist tähele.

«Üks niisugune kodanline koer rohkem või vähem, see ei loe üldse ilmas,» rääkis Kröösus pikkamisi läbi hammaste, kuna tema õhukesed huuled tundusid kangeina ja valkjad silmad läikisid kalgilt. Ta astus ukse juurde, mille taha Sillamäe oli

kadunud, ja katsus seda avada, kuid ei saanud, sest teda hoiti teiselt poolt kõvasti kinni. Sellepärast ütles ta läbi ukse: «Üsna asjata ust kinni hoida, Sillamäe. Kui mina ja mu seltsimehed on tapjad, siis tapan ma teid niikuinii, ükskõik kas täna või homme. Meie loodame vene tsarismiga hakkama saada, siis ammugi saame ka teiega ja teiesuguste pursuidega.»

Kõiki juuresolijaid oli tabanud omataoline kangestus, nii et ükski ei liigutanud oimugi. Ainult Attila näos peegeldus ekstaas ja tema helesinised silmad virvendasid suurest meeleliigutusest, mis hakkas ka Indrekusse, kes leidis Kröösuse talitusviisi olevat väga julge ja mehise, kuigi pisut nagu liialdatud. Esimene, kes võitis meelerahu tagasi, oli Kuru, sest tema ütles Kröösusele, kel ikka veel revolver käes:

«Pange see pidemesse ja pistke tasku, muidu võib ta lahti minna, kui ta on laetud.»

Nüüd sai ka Joosua oma kõnevõime tagasi ja arvas:

«See on õige viis kõnelda niisuguste meestega.»

Natukese aja pärast, kui Kröösus oli revolvri tasku peitnud, hüüdis Kuru:

«Sillamäe! Revolver on juba taskus, võid tagasi tulla. Tule, tule, tule, tänaseks on sulle elu kingitud, et sa meelt parandaksid.»

Sillamäe avaski ettevaatlikult ukse ja pistis pea sisse.

«Tõpranäod,» ütles ta, «kui sõnadest tuleb puudu, siis tükite käsitsi kallale, aga kui tükitakse käsitsi kallale, siis teete ainult sõnu.»

«Kuulge, kas te usute, et teil läheb täna räbalasti,» ütles Kröösus toonil, nagu tahaks ta uuesti revolvri välja tõmmata.

«Hea küll, hea küll,» ütles Sillamäe sisse astudes ja rahustamiseks kätt tõstes, «ma juba vaikin, ei lausu ainustki sõna. Käige põrgu oma laskmise ja laskjatega, tapmise ja tapetutega. Pole minu asi, ei puutu minusse. *Basta!*»

Aga ometi algas jutt samast asjast uuesti, nii et sõeluti linnavalitsust, politseid, rahvahulka, sõjaväge, kuberneri, kindralit ja igasugust tühja-tähja, mida kuulnud või öelnud see ja teine, mida arvatud siin või seal. Küsimus polnudki lõpuks selles, kes oli mõttele tulnud, et võiks hulgakesi linna minna, vaid kes oli lasknud, kes oli lubanud sel sündida? Kes oli tekitanud petliku arvamise, nagu oleks see lubatud, kuigi kõigil oli teada, et see oli keelatud? Politsei? Kuberner? Kindral? Aga temasse see ei puutunud, temasse puutus ainult mahalaskmine.

Nii et oligi nagu teostunud see, millest Indrekule omal ajal rääkis Otstaavel, kui ta teda hoiatas koosolekule minemast. Üks võim lubas ja teine keelas, üks laskis rahva turule ja teine põmmutas ta maha, nagu oleks paras aeg jänesejahiks. Ja hulk ei võtnud seda arvesse, läks nii-öelda võimukandjate lõksu.

«Ikka hulk, hulk!» hüüdis Sillamäe viimaks vahele, kui ta oli küllalt vaikinud ja teiste targutamist pealt kuulanud. «Aga kus olid juhid? Need polnud ometi hulk. Nemad oleksid pidanud võima ometi üldist seisukorda õieti hinnata. Nemad oleksid pidanud mäletama, et alles paar päeva enne seda lõhuti ja põletati linnas. Oli see nali või? Ja kes tegi seda? Hulk, vastate teie. Aga siis pidid ju need, kellesse asi puutus, seda hulka kartma.»

«Vana trafarett!» hüüdis Joosua vahele. «Kui inimesel pole oidu peas, siis ei aita midagi.»

«See'p see ongi, et inimesel pole kuigi palju oidu peas,» vastas Sillamäe, «ja kui ta tuleb veel karjakaupa, siis on ta hoopis arutu. Aga kes tahab karja juhtida, sel peab olema oidu...»

«Kes tahab karja juhtida, see sõrgib tema sabas,» äigas Viljasoo nina kirtsutades, nii et kogu ta habe liikus.

«Teil, Viljasoo, on muidugi hea irvitada, sest teile on kõik ükstapuhas, aga minule ei ole, mina võtan seda südamesse. Mina jooksin turule, mina nägin, mis seal oli sündinud, ja ma ütlen, kui sa oled kordki niisukest asja näinud, siis ei tahaks muud, kui kõik need, kes selle põhjustasid ja kes selles süüdi, sinnasamasse lõmaks lüüa, nii et neist ei jääks märga lappigi mälestuseks tulevastele põlvedele. Ainult seda tahaks. Ja ma ütlen: kui hulk olevas seisukorras riskeeris turuleminekuga, siis oleks ta pidanud olema viimase võimaluseni sõjariistus, tal oleksid pidanud olema kaasas vähemalt kõik need revolvriplõksud, mis konfiskeeriti paar päeva tagasi ja...»

«Olen nõus,» ütles Kröösus Sillamäe juurde astudes, «ja et tulevikus võiks talitada, nagu teie räägite, siis — kui palju ohverdate sõjariistade heaks?»

«Mis kindlustab, et minu antud summa läheb tõepoolest sõjariistade ostuks?» küsis Sillamäe.

«Esteks minu kui revolutsionääri sõna,» vastas Kröösus imponeeriva iseteadvuse ja endast lugupidamisega, «ja teiseks meie partei keskkomitee, kellelt võin tuua teile tõenduse, et raha edasi on antud.»

Sillamäe viivitas, nagu tahaks ta midagi vastata, kuid ometi ei öelnud ta midagi.

«Kas sellest pole teile veel küll?» küsis Kröösus nagu haavunult.

«Sillamäe ei raatsi lihtsalt rahast lahkuda, see on kõik,» ütles Joosua halvakspanevalt.

«Eks sina lahku temast, kui sul teda nii väga kusagilt võtta,» vastas Sillamäe.

«Mina saan ju palju vähem palka kui sina,» ütles Joosua enda kaitseks.

«Näed, sul omal ka kohe kits kotis, nii kui pead ise midagi ohverdama,» irvitas Sillamäe.

«Kas minult tahaksite?» küsis Kuru, «ma viis rubla võiksin anda.»

«Mina omalt poolt kolm,» ütles Viljasoo.

«Tänan endi partei komitee nimel,» ütles Kröösus tähtsalt. «See on meeste mood.»

Ka teised annetasid, niipalju kui ükski võis, ainult Joosua ja Sillamäe kõhelesid ikka veel, nagu tahaksid nad ära oodata, kui palju keegi annab, et siis selle kohaselt oma summat määrata.

«Siin on ka minu poolt,» ütles Sillamäe viimaks, mille peale Joosua kargas püsti, ja nähes kolmerublalist, hüüdis suure häälega:

«No kas sul häbi ei ole nii vähe anda?! Ise kavatsed maja osta ja ainult kolm rubla!»

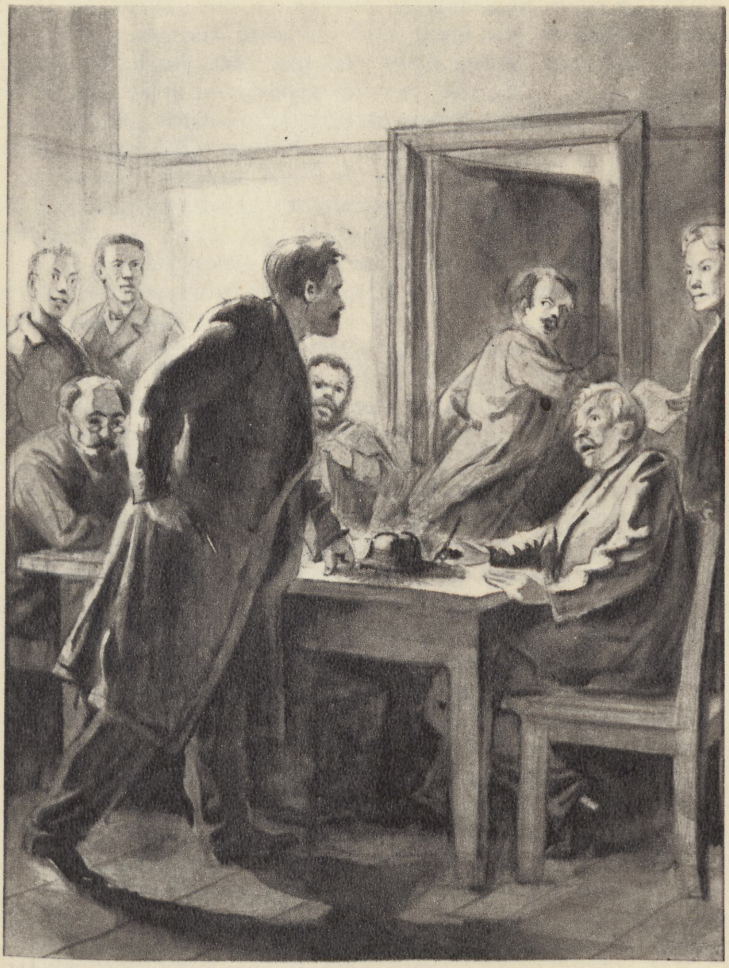
«Eks anna sina rohkem,» vastas Sillamäe.

«Mina... Küll mina juba annaks, kui mul oleks, aga minul ei ole. Minu rubla on rohkem kui sinu kümme, ja vähemalt nii palju sa oleksid pidanud andma,» rääkis Joosua, aga ei ta andnud oma rublat ega suurendanud ka Sillamäe oma summat kümneni.

Samal silmapilgul ilmus peatoimetaja ja sellele tõttaski Kröösus nüüd vastu, et ka temalt summat saada revolutsioonikassasse. Läbi lahtise ukse kostis nende kõnelus teisest toast.

«Mina ei saa teist hästi aru,» rääkis peatoimetaja Kröösusele. «Koosolekuil, seal olen mina ja minu mõttevennad niiöelda kodanline rämps, ja nüüd tulete minult raha saama.»

«Härra Mürkmann,» vastas temale Kröösus, «teie segate kaks eri asja — koosoleku ja nelja silma all jutuajamise. Koosolekul jääte teie ikkagi kodanliseks rämpsuks, kas te mulle

Poole sõna pealt katkestas Sillamäe oma hoogsa süüdistuskõne ja lipsas jumalavälguna selja taga asuvast uksest teise tuppa...

täna raha annate või ei, sest muidu ei saa me teie ettepanekuid maha hääletada. Kui me aga teie ettepanekuid maha ei hääletaks, kes saaks siis praegusel silmapilgul aru, et meil on oma partei. Isiklikult pole meil teie vastu midagi ja raha on ju isiklik asi, nii et mis puutub sellesse, siis . . .»

«Siis raha võtaksite ka mustasajalistelt vastu, kui neid meil oleks,» ütles Mürkmann.

«Just nii,» kinnitas Kröösus, «raha võtame kas või röövlilt ja mõrtsukalt vastu ja tarvitame seda revolutsiooni läbiviimiseks.»

«Nii et minu raha, kui ma annaksin, võiks sattuda kampa mõne mõrtsuka või röövli rahaga,» ütles Mürkmann. «See pole kuigi meelitav.»

«Kust te teate, et raha, mis te annate, pole röövli või mõrtsuka raha?» küsis Kröösus. «Aga muidugi, meie ilmavaated lähevad selles asjas lahku. Et mitte asjata sõnu teha, küsin veel kord, härra Mürkmann: kas tahate toetada revolutsiooni või mitte? Kas olete revolutsiooni poolt või vastu, et teaksime endid ja oma parteiseltsimehi selle järgi seada? Ei või jaa?»

«Aga, armas mees,» ütles Mürkmann vastusest kõrvale põigeldes, «revolutsioon on juba läbi, s. t. praegusel silmapilgul oluliselt võimalik revolutsioon, peab kindlustama ainult tema võitusid.»

«Selles asjas lähevad meie vaated põhjani lahku,» ütles Kröösus. «Meie arvates pole revolutsioon veel õieti alanudki.»

«Mõistan, saan aru, kuid mina ei usu, et revolutsioonilised jõud oleksid praegu sel määral organiseeritud ja võitlemiseks varustatud, et nad suudaksid sellejoonega kaugemale edasi tungida. Teeksid nad katset, siis löödaks nad tagasi ja nad kaotaksid sellegi, mis saavutatud. See on minu arvamine. Saadud võitu peaks sellepärast mõni aeg kasutama uue rünnaku ettevalmistamiseks.»

«Seda me ju teemegi ja selleks ongi raha vaja,» ütles Kröösus.

«Minu arvates on teie tempo liig kiire,» tähendas Mürkmann.

«Meie arvates on see olnud liig aeglane,» vastas Kröösus. «Iga silmapilk on kallis, sest muidu on vaenlasel liig palju aega koondumiseks ja ettevalmistamiseks. Meie, proletariaat, see kogu maailma vabastamise suur maleva, meie anname elava jõu, teie, kodanlased, peate andma raha, ainult siis on revolut-

siooni võit kindlustatud. Ma ootan teie vastust ja kinnitan veel kord: meie ei naljata ei teiega ega ühegi teisega ja meie seljataga seisab jõud ning meie oskame seda kasutada.»

Peatoimetaja mõtles natukene aega, pistis siis käe tasku ja võttis rahakoti välja.

«Siin on teile viiskümmend rubla,» ütles ta.

«Härra Mürkmann!» hüüdis Kröösus talle vastu. «Teie ajate naerma ja teete iseenda naeruväärseks! Suure kodanlise lehe peatoimetaja» — Kröösus toonitas eriti sõna «kodanlise» — «ja pakute revolutsiooni läbiviimiseks ainult viiskümmend rubla. Lihtsalt naljakas!»

«Võiksin veel kakskümmend viis juurde lisada, siis jääb kümme omale tasku,» ütles Mürkmann nüüd. «Seda ei või ära anda, sest täna tahab teenija palka.»

«Ärge tulge oma üksiku teenijaga turule, kui küsimuses on revolutsiooni läbiviimine ja kogu inimsoo tulevik,» ütles Kröösus ülalt alla põlglikult, kuna ta ise pistis rahad tasku, nagu oleks need lihtsad paberilipakad. Nõnda näitas ta, kuivõrd kõrgel tema seisab sealpool raha, sealpool seda kodanluse ebajumalat.

«Kui minul pole täna kümmet rubla taskus, siis sünnib mul kodus revolutsioon ja kümne rubla pärast ei hakka ma endale ometi revolutsiooni kaela tõmbama,» rääkis Mürkmann naljatavalt. «Seda ei teeks teiegi, kuigi te nii väga armastate teda.»

Vahepeal oli Indrek tahtnud toimetusest lahkuda, aga kui ta uksest tänavale astus, ootas seal kahehobuse-voorimees, kes palus teada, kas siia majja on tulnud niisuke ja niisuke noorhärra, sest ta jätnud teda ootama ja tema ei teadvat, kui kaua ta õige peab ootama. Indrek läks toimetusse tagasi, et küsida, kas keegi pole ehk voorimeest ootama jätnud ning ta siis unustanud, aga seal selgus, et voorimees pole hoopiski unustatud, sest Kröösus tahab temaga veel kuhugi sõita.

«Ärge tüüdake mind ometi mõne näruse voorimehega,» ütles Kröösus surmapõlguses. «Mul on paremat teha, kui voorimeest meeles kanda. Või pole tal aega oodata?»

Ja muidugi, miks voorimehel aega oodata pole, kui aga saksad selle eest maksavad, selline oli pukis istuva vanamehe arvamus ja nõnda ta jäigi edasi kõnutama «Rahva Sõbra» toimetuse ette, kui Indrek sealt lahkus.

XIX

Tapatalgu ohvrite matuse päev kujunes esimeseks tõeliselt suureks vabadusepäevaks. Nii palju oli selles üldises leinas rõõmusädet. Aga ilm oli hilissügiseselt tume, ähmane, räidinud, rõske. Kauguses kõik hallis udus. Tinased pilved lasusid raskelt ja süngelt kogu linna kohal. Tundus tuult, mis püüdis nagu pilvi peletada päikese eest, kuid niiskusekude oli visa, sitke, kärisematu: varasest hommikust kuni hilise õhtuni mässis ta lakkamatult ja armutult kõik endasse. Linnatornid ja kaugemate raagus puude ladvad paistsid valendavas aurus, mis väljus nagu neist enestest. Igas tornitipus, igas peenimaski vitsaraos peitus nagu oma aurukoda.

Selles üldises ähmuses ja sünguses hakkasid juba hommikul aegsasti liikuma rahvahulgad, mis ehk niisama ähmased ja sünged olid nagu neid ümbritsev õhustikki. Keegi ei teadnud, kes nad olid ja kust nad tulid või kuhu nad ükskord jälle kaovad, nähti ainult, et nad tulid ja olid, nagu oleks mingi eriline võlukepp nad meelitanud maa alt. Ja kõik, mis elas ja liikus, voolas täna turuplatsi poole, kuhu pidid saabuma langenute puusärgid. Aga vool oli nii püsiv ja tugev, et ta lõpuks uputas mitte ainult laia turu, vaid täitis ka ümbritsevate majade aknad, rõdud, katused, vanad jändrikud harulised puud — üldse kõik, kus inimese jalg leidis kuidagi peatust ja kus inimese silm küündis midagi nägema. Inimesed olid pannud seisku kõik oma askeldused, kõik oma igapäevased elumured ja tahtsid täna ainult leinata või näha, kuidas küll leinatakse, kui kantakse kalmule korraga nii palju vabaduse vereohvreid. Nad tahtsid nagu leinasuurusest teha õigeid järeldusi vabaduse väärtuse kohta, millest nad nii palju olid kuulnud ja millest nad ise olid laulnud juba aastakümned, kuid millest nad ometi ei saanud õiget taipu. Täna nad ehk saavad, täna tingimata, sest täna on nii hirmus pikk rida puusärke, nii õudselt pikk rida, nagu nad pole kunagi varem näinud ega saa ka tulevikus enam näha. Ainult keegi vigane, kes Jaapani sõjast oli osa võtnud, seletas kaunis suure häälega oma lähedastele:

«Oh, see pole veel miski, vaat kus meil Mandžuurias! Kui te oleks seda näind! Meil polnudki seal muud kui ainult surnud. Ja kõik ilma puusärkideta! Isegi riideid polnud ümber, sest kes elas, see tegi surnu lagedaks — kas või viimase lõngani, kui aga sai mahti. Jah, seal maksis vaadata, aga see siin!...»

«Aga Mandžuurias polnud ju pärgi ja linta, mis seal siis vaadata,» vaidles keegi vanem naisterahvas vastu. «Inimesest endast pole ju elusaltki jumal teab mis vahtida, veel vähem siis surnult.»

«Oleks see minu teha,» rääkis vigane sõdur endisest vaiksemalt, «siis oleksin pärgade ja lintide rahaga ostnud sõjariistu ja neile kuraditele näidanud, kuidas jaapanlane sõdib. Ma poleks puusärkagi ostnud, kõik raha ainult sõjariistadeks.»

«Aga kuidas sa siis oleks neid taht matta, kui puusärka poleks olnd?» küsis naisterahvas imestava õudusega.

«Kuidas? Sa võid veel küsida! Samuti nagu Mandžuuriaski,» vastas sõdur.

Aga ei vanaldane naine ega teised ümberseisjad polnud sellega nõus, et surnud oleks meil maetud samuti nagu Mandžuuriaski. Kõik tahtsid, et oleksid puusärgid, pärjad ja lindid. Eriti ilusad olid need täna, sest igal pool säras nii palju punast, veripunast, nii et ajas peaaegu hirmuvärinad kehale, sest ta tuletas meelde verd, mis oli voolanud mõni päev tagasi siinsamas ja immutanud maamulla. Aga ta tuletas ka seda meelde, et see on vabadusevärv, tänini kõvasti keelatud värv, mida ei kannata ükski härg ega võmm, ainult kes saab kindrali ausse, see võib teda kanda mantlivoodris. Täna, vabaduse kurval leinapäeval, veretasid pärjad, mis olid tulnud ligidalt ja kaugelt, maalt ja linnast, teistest linnadest, veretasid pärgade lindid, veretasid korrapidajail märgid rinnas, veretasid krepiga kaetud leinasidemed inimestel ümber käiste. Kui heita äkiline pilk kogu lõpmatule rahvamurrule, siis viirastus, nagu oleks kogu maailm kastetud punasesse. Tõmbuvad pisut nagu punakaks ähmased kaugusedki virvendava pilgu ees, kui sinna valgub pisar.

Et poleks kellelgi midagi ütlemist vereva punase pärast, siis ei liigu rahvameres ainustki kokardi, ainustki pagunit ega relva, sest rahvas tahab oma esimesel suurel vabadusepäeval ise pidada korda. On jäänud ilmumata ka kõik need, kes on ikka toetunud kokardile, pagunile ja relvale. Õieti on neist kahju, sest nüüd ei saa nad kunagi teada, kuidas maitseb vabadus, kui tema ohvritena liigub kalmule nii pikk rida puusärke ning kui nende ümber on nii arutu palju nutetud silmi, kurdunud südameid, närbunud hingi. Nad ei saa ka seda näha, kui hirmus palju võib olla meie linnas inimesi, liiatigi kui lisa tuleb ümberkaudselt maalt, kes kõik on tõtanud imetlema vere-

vat vabadusevärvi. Nad näeksid seda ehk oma kivimajade katustelt, kuid need on nii järsud, et sealt libiseks iga jalg, mis püüaks leida tugipunkti. Võiks ainult istuda kaksiti katuseharjale, kuid see pole viisakas nii paljude elavate ja surnute silma all. Õnnetud inimesed! Nad jäävad kõige inimlikumast ilma! Ajalugu läheb nende silme eest mööda, aga nemad ei näe seda. Nad kannavad viha, kui aitaks ainult armastus, mis tekitab vastuarmastuse. Nad hauduvad kättemaksu, kui pääsemine on ainult leppimises.

«Kahju,» ütles Viljasoo nina kirtsutades Indrekule, «et ma õigel ajal heale mõttele ei tulnud. Oleks pidanud lehes kuulutama, kas ei leidu vähemalt ühtegi sakslast, kes aitaks meil leinata ja kelle kaudu saaksid ka teised tema suguvennad meie leinast osa. Kui poleks leidunud rikast, siis oleks ju võinud leppida mõne vaesegagi. Mina isiklikult oleks nõus olnud kas või mõne ehtsa kadaka kaasleinaga, et aga mitte seda rahvaosa üldisest leinast päris ilma jätta.»

Viljasoo heitis muidugi võrukaelset nalja, aga Indrekule muutus see mingisuguseks kibedaks tõeks. Talle tuli meelde tema lapsepõli Vargamäel. Ka seal valitses alaline viha ja vaen, aga suuril leina- ja isegi rõõmupäevil tuldi ometi ühiselt kokku, et nutta oma nutud ja naerda oma naerud ja et viha ning kurjuse pärast mitte katkestada inimlikke sidemeid. Aga siin oli teisiti, siin oli hoopis teisiti. Siin ei ühendanud inimest inimesega enam miski. Elasid teised ühisel maalapil nagu «kärbsed sitahunniku otsas» — just nõnda oli saunaonu ikka öelnud, Indrek mäletas seda nii selgesti — ja neil ei olnud muud oma naabrist, kui et ta küttis sinus ainult kurjust, tulist viha, kättemaksu. Ei tehtud kahasse ühtegi teed, ei kaevatud ühtegi kraavi, vaid kui üks hakkas tegema silda, siis teine kaevas koopa ette, kui üks kaevab kraavi, siis teine ehitab kohe tammi, et vesi ei pääseks jooksma.

Muidugi, tänase suure leinaga oli pisut teisiti kui Vargamäe leinadega. Seal oli sagedasti leina nii hirmus palju, et oma pere ei saanud temaga kuidagi hakkama, pidi tahes või tahtmata väljast abi kutsuma, nagu peetaks leinatalguid. Siin aga oli imelikul viisil nõnda, et kuigi leina oli kümme korda rohkem kui Vargamäel, siiski ei jätkunud temast kõigile, sest tahtjaid oli nii päratult. Võib isegi öelda, et õiget leina oli selle rahvamere kohta nii armetult vähe, et temast sai nagu tilgast veest kuumale kivile. Kui Indrekul oleks olnud juhus, siis ta oleks

võinud vigase soldati eeskujul öelda: «Mõni lein ka! Tulge Vargamäele, vaadake seal. Seal nutavad lapsedki rohkem kui siin vanad.» Aga tal ei olnud juhust ja nõnda jäi kõik ütlemata. Ometi mõistis nii mõnigi ilma ütlemata, et siin oli rohkem vaadata, kui et oleks aega õieti leinata. Siin polnudki nagu peaküsimus leinas, vaid leinademonstratsioonis, mis muutus peaaegu paratamatult vabaduse ja inimõiguste demonstratsiooniks. Lein summutati temas idaneva rõõmuga. Leinast sai parteimeeste käes poliitiline lööknumber. Sellepärast ei suutnud langenute omaste pisarad, meeltheitev karjumine, nõrkemine ja minestamine kuigi palju. Oleksid pidanud ehk esinema sajad nutunaised ja leinamehed kogu oma meelirabava kunstiga, kui oleks tahetud saada nõutav hulk masendavat leina. Oli unustatud isegi kabeli kellamehele ütlemast, et ta peab täna helisema panema kõik oma kellad ja lööma neid kas või nelja käega. Alles viimasel silmapilgul märgati eksitust ja rutati seda heaks tegema.

Leinarong venis nagu päratu muinasjutuline meremadu läbi linna. Kui esimene ots oli jõudnud juba agulimajakeste vahele, polnud saba saanud veel liikuda paigalt.

Ja ometi polnudki kõik langenud koos. Puudus Passelmanngi, sest tema naine ei tahtnud teda ühes teistega matta, nagu ei kuulukski ta vabaduseohvrite hulka. «Nende kaakide kätte ma oma meest vintsutada ei vii,» ütles ta kibedas vihas, nagu oleksid matjad ise ka mõrtsukad, ja toimetas oma mehe üksinda ning eraldi maamulda.

Oleks võinud peaaegu arvata, et matuserongil ei tulegi lõppu, sest tagapool taotakse vahetpidamata uusi naelu uutesse puusärkidesse, kuhu asetatakse ikka veel uusi langenuid, sest veel pole vabadus täiesti lunastatud. Vabadusejumal on niisama täitmatu ja verejanuline kui sõjajumalgi. Ei olnud sellepärast õigus neil, kes panid oma pärjalindile sõnad: «Vägivalla viimastele ohvritele.» Palju paremini tundsid vabadusejumalat need, kes laususid oma lindiga: «Teie veri on õli püha vabaduse tulesse,» sest ei ju vaibu kunagi vägivald ega tohi sellepärast ka kustuda vabadusetuli. Vabadus on see imelik taim, mis sööb iseenda — sööb vägivallaks. Kus on need vabad, kes ei usuks ainult vägivalda ega küsiks imestusega: mis on vabadus? Iga ori usub ainult vabadust, iga vaba ainult vägivalda ja mõlemad talitavad sellekohaselt. Aga ajakeerus võib igast orjast üleöö saada vägivalla-apostel ja igast vägivallajüngrist

vabadusepreester. Nii see oli olnud tänini ja nii see oli ka nüüd. Ühe vabadus on teisele vägivald ja mõlemad on teineteisele tummad ning kurdid. Vabadusejumal on kahepalgeline nagu sõjajumalgi. Ühel pool vaimustus, ekstaas ja imeline ihk, teisel pool julmus, jõhkrus, raudne järeleandmatus, ükskõikne hoolimatus. Kes sulatab need kaks vastandit üheks, see on saanud inimsoo õnnesepaks.

Tänases päratus leinarongis ei mõelnud keegi sellest, nagu ka mitte need, kes istusid kodu ja hoidsid relvi käes. Vabadusejumal oli alles selgesti kahepalgeline ja vastandite vahel polnud lepitust loota. Seda toonitasid oma hauakõnedes kõik, isegi need omal viisil, kes on kutsutud ilmale õpetama ainult armastust, halastust ja lunastust. Igavene vanne ja needus ning hukkamõist vägivallale, igavene närtsimatu mälestus vabaduse vereohvritele. Ja tõotus: meie ei puhka, enne kui see on saavutatud, mille eest me seltsimehed, vennad ja õed langesid. Aga kes on meile juhiks selles raskes võitluses? küsib üks kõneleja langenute ühishaual. Proletariaat! vastab ta ise. Proletariaat olgu meile juhiks, sest tema on inimsoo kõrgemate ideaalide kandja, ilusamate unistuste teostaja. Ja kõik uskusid seda tol silmapilgul, uskusid juba ainult sellepärast, et vereohvrite läheduses oli ihk vabaduse järele kuni pisarluseni suur. Ja kes võitleb kõige paremini vabaduse eest? See, kel teda kõige vähem. Sellepärast, kes tahab võidelda vabaduse eest, mingu orjadega kaasa.

Ilm oli juba üsna pime, kui hakati haudu kinni ajama. Ei jõutud kuidagi kõike öelda, mis öelda taheti. Isu kasvab söömisega, sõnadevool kõnelemisega. Ja oli nii ahvatlev rääkida, kui polnud kuulamas politseid, sest vabadus oli alles nii värske, et tal oli verelõhn küljes. Nuhid olid vististi väljas, aga nendele ei pandud suuremat rõhku. Viljasoo arvas isegi, et on väga hea see nende väljasolemine, sest esiteks saavad nad mõistlikke kõnesid kuulda, mis oma mõju ei jäta avaldamata, teiseks aga on nemad ainuke lüli selles suures leinas rahva ja valitsuse vahel. Jah, nii imelik kui see ka on, aga nuhkide kaudu saavad ehk isegi sakslased rahva leinast pisut osa, arvas Viljasoo nina kirtsutades. Ja kui Indrek tähendas, et vaevalt neid rahva lein huvitab, ehk olgu siis, et rõõmustavad, siis vastas Viljasoo sootuks tõsiselt:

«Hea seegi! Ikka enam kui ei ühtigi. Kõige hullem, kui inimene on ükskõikne. Siis ei tee temaga midagi. Aga kui ta veel

nii või teisitigi sinu elust osa võtab, siis võib tast aja jooksul asja saada. Sest kui oleks kindel, et keegi iga kord rõõmutseb ja jumalat tänab, kui sina kurvastad ja sedasama jumalat oma hingeahastuses palud, mis sul siis viga oleks, teie vahel oleks kontakt kindel. Tahad, et saks naeraks, tee nutunägu ja lase tönn lahti. Tahad tema nuttu, aja hambad irevile, muud midagi. Lihtne, mis?»

Väsinult plärtsisid nad läbi pori ühes teistega linna poole, aga teel kadusid pikkamisi teised, jäädes maha, jõudes ette või pöördudes kõrvale. Lõpuks olid nad kahekesi. Polnud kuulda enam samme ega kõnekõminat. Oli vaikus ja rahu. Ainult tuul hakkas nagu kord-korralt aina kõvemini kohisema teeäärseis puis. Äkki jäid nad mõlemad kuulatades seisma.

«Keegi nagu nutaks,» ütles Indrek.

«Seal ju vana tönn ise lahti,» vastas Viljasoo ja lisas juurde: «Lähme vaatame, kes seal nõnda pimedas töinab.»

Nad läksid üle maanteekraavi ja nüüd hakkasid seletama männijändriku all mingit ähmast kogu, millest sai lähenemisel noorevõtu naine kahe lapsega, mõlemad tüdrukud, kes olid roninud peadpidi ema mantlihõlmade alla ja uinunud seal magama. Ema, kes nõnda tedrena soojendas oma poegi, oligi see nutja. Mehi nähes kohkus ta, pühkis kärmesti silmi, tõmbas nina ja hakkas lapsi äratama.

«Miks te nutate siin?» küsis Viljasoo.

«Tulime surnuaialt, tahtsime minna koju, aga näe, lastel hakkas külm ja mina mõtlesin neid natukene soendada, aga nad jäid magama ja ei ärka enam. Ma ei saa neid kuidagi koju.»

«Miks te siis nii hiljaks jäite,» ütles Viljasoo nagu etteheitvalt.

«Lapsed ei taht ju enne ära tulla, kui isa mulla all. Aga see võttis kaua aega, et läks sootuks pimedaks. Ei ju mõistnud arvata, et see nii kaua tuurib, võtsin lastele liig vähe leiba kaasa, kõhud läksid teistel heledaks, väsisid ära, sellepärast see külmgi kallale kargas.»

Sõna lausumata ajas Viljasoo oma poole reieni ulatuva laheda pintsaku maha, mille alla ta oli pannud mingi sooja vammuse, ja küsis naiselt:

«Teie ise käia jaksate?»

«Mina?» imestas naine. «Küll juba mina jäksan, kui aga saaks lapsed kuidagi...»

«Mina mässin ühe oma pintsakusse...» ütles Viljasoo.

«Teise võtan mina,» lausus Indrek, kes ka tõmbas endal pintsaku seljast ja pani palitu vesti peale.

Nõnda said magavad lapsed endale soojemad riided ümber ja ühe neist võttis Viljasoo, teise Indrek sülle. Nüüd võis minna. Kõik sündis peaaegu sõna lausumata. Alles siis, kui nad olid juba maanteel, ütles naine nagu vabandades:

«Teise oleks ma võinud ju isegi võtta.»

«Teie kätte tuleb kord, kui meist üks või teine väsib,» vastas talle Viljasoo, ja nõnda jätkati vaikides teed. Aga natukese aja pärast kuulsid mehed, et naine, kes kõndis nende kannul, nutab jällegi.

«Ärge tühja nutke, ega see midagi ei aita,» ütles Viljasoo.

«Ega ta muidugi ei aita,» nuuksus naine, «aga pisut kergem on ikkagi. Päris jumalamuidu olla on veel raskem.»

«Kuidas see teil siis nõnda tuli, et?...» tahtis Indrek küsida, ilma et oleks mõistnud lõpetada.

«Ei kedagi, lihtsalt,» seletas naine. «Seisime seal mehega, lapsed ka, sest mul pole ju neid kuhugi panna ega jätta; kui lähen ise välja, pean ka nemad kaasa võtma. Nüüd on juba ikka kergem, jooksevad teised oma jalaga, ainult täna... Nii et seisime seal, kui tulid soldatid. Meie tahtsime küll kohe ära minna, kartsime, et kes teab mis, aga siis öeldi, et jääge aga paigale, meil on kuberneri luba. Mina tahtsin ikkagi minna, aga mees ütles, et kui jäävad teised, kuhu siis meiegi jookseme, ja nõnda lõpuks jäimegi. Selle järel see siis kõik hakkaski. Mõned pistsid nüüd jooksu, aga suurem hulk heitis pikali maha. Meie ka — mees laskjate poole, tema taha mina ja lapsed minu kõrvale — nõnda käskis tema. Ta ütles veel: «Pead maha!» See oli tema viimane sõna, siis polnud muud kui see ragin ja karjumine. Ei mina mäleta õieti, kas mees ennast vahepeal liigutas või ei, häält igatahes ei teinud ta mitte, aga kui ragin lõppes ja kõik hakkasid tõusma, siis tõusin ka mina ning lapsed ühes minuga. Väiksem küsis veel, et, ema, kas lähme nüüd koju. Nüüd alles nägin, et mees lamab endiselt, ja mõistsin kõik. Lapsed ütlesid pärast, et ma olla äkki hirmust häält teind ja siis maha langend. Nõnda oli see...»

Jällegi läksid kõik vaikides, kostsid ainult sammud ja naise nutt.

«Nii et nüüd olete lastega lagedal,» lausus Viljasoo natukese aja pärast.

«Täitsa lagedal,» vastas naine. «Kahe nädala pärast saab korteris kuu täis ja siis tuleb välja kolida.»

«Kaks nädalat on pikk aeg, seniks leiame nõu,» ütles Viljasoo. «Langenute perekondade heaks korjatakse ande, ma katsun rääkida.»

«Oleme lastega kerjused,» ütles naine.

«Te peaksite uuesti mehele minema,» arvas Viljasoo.

«Ärge rääkige patujuttu,» vastas naine talle etteheitvalt.

«Jätame patu pappide hooleks,» rääkis Viljasoo. «Kui vana te olete?»

«Mu jumal, kui hirmus kole on see kõik!» ohkas naine.

«Ega te üle kolmekümne veel ei ole?» jätkas Viljasoo oma juttu. «Mina olen pisut üle neljakümne.»

Aga naine ei lausunud enam sõnagi, nii et Viljasoo algas veidikese viivitades uuesti:

«Kui vana see minu süles on? Seitse või kaheksa?»

«Seitse,» ütles naine, «ja teine ajab kuue ligi. Nääpsukesed mõlemad, pole ju teistel õiget ninaesist.»

«Nii, nii,» lausus Viljasoo. «Aga annab siiski kanda. Ja nimed?»

«Vanem Hildegard, noorem Kunigunde,» ütles ema.

«Hirmus uhked nimed!» hüüdis Viljasoo.

«See on mehe tahtmine,» seletas naine, «sest tema ütles, tütardest peavad saama prelnad ja siis olgu uhked nimed, et poleks teiste prelnade ees häbi.»

«Ja ema nimi?» päris Viljasoo.

«Marie.»

«Noh, vaadake, Marie, Hildegardi ja Kunigunde eest ärge esiotsa muretsege, küll mina juba toimetan. Mina olen nimelt õnnis vanapoiss, nii et minul pole miskit muret. Ja mina olen iseendale vandunud, et mina omale naist ja lapsi ei muretse. Aga et nüüd on revolutsiooni aeg, siis teen ka mina iseendale revolutsiooni ja võtan omale mured kaela . . .»

Siinkohal tahtis naine midagi vahele öelda ja ka Indrek katsus tähendada, et igal naljal ja lõõpimisel on omad piirid, kuid Viljasoo kõrgendas häält ning seletas julgesti ja kindlasti edasi:

«Ma ei nõua teilt ju praegu midagi, ma ainult ütlen, mis ma teen, nii et teil poleks vaja nii väga oma laste ulualuse ja kõhuvarju pärast muretseda. See võib ju minust olla väga rumal, aga minul tuli äkki see mõte ja mina tahan ta teostada. Iseasi,

kui te just mul ära keelate, siis muidugi ei või ma midagi parata...»

«Mis nüüd sellest keelata või,» lausus naine nagu sõnu otsides, «aga see on kõik nii hirmus imelik, et kohe ei tea, mis öelda.»

«Siis ärge öelge midagi, teeme ainult. Aga minul juba nahk liimendab seljas, kas teie ise veel sugugi jäksate oma Hildegarti kanda?» Nende sõnadega pöördus Viljasoo lapsega ema poole. Ka Indrek peatus, et teistest mitte eralduda.

«Andke see vänts siia,» ütles ema. «Magades teine ju vedel nagu soolikas, see teebki raskeks. Ei tea, mis selle teise mehe särk seljas ütleb?»

«Tema eest ärge muretsege,» seletas Viljasoo, «tema on ju palju noorem kui mina ja jäksi küll.»

Indrekul aga polnud meeldegi tulnud tähele panna, mis särk tal seljas ütleb, sest kogu asi oli muutunud pimeduses nii kummaliseks, et terve tema tähelepanu oli pööratud sellele.

«Hildegardil on sinised silmad?» küsis Viljasoo.

«Mõlemil,» vastas ema.

«Mulle meeldivad sinised,» ütles Viljasoo ja lisas järeldavalt juurde: «Nii et emal ka sinised?»

Naine nagu naeratas nüüd pisut ja ütles siis:

«Emal on hallid.»

«Hallid meeldivad mulle ka,» kiitis Viljasoo.

«Te hakkate tühja loba ajama,» ütles naine talle vastuseks, «sähke, võtke parem jälle laps, minu käed ei jäksa enam.»

Nõnda rändaski magav laps uuesti Viljasoo sülle. Natukese aja pärast tahtis ema ka Indrekul lasta veidi puhata, kuid see ei olnud nõus — tema käed ei olevat põrmugi väsinud. Kuum hakkas ometi, sest pikemat maad kanda oli siiski tükk tööd ja peale selle lapse keha soojus.

«No mis te nüüd selle kohta ütlete, Paas,» rääkis Viljasoo, kui nad kahekesi kõrvu astusid oma kandamitega, «me läksime hommikul poissmeestena matusele ja õhtul pimedas tuleme koju, lapsed süles?»

Aga Indrek ei saanud midagi selle kohta öelda, sest nende selja tagant kostis äkki nuuksumine.

«Vaadake nüüd, mis te teete,» rääkis Indrek tasakesi etteheitvalt.

«Marie,» ütles Viljasoo ümber pöördudes ja naise ees lapsega seisma jäädes, «minu rumalat juttu ära pane mikski, sest

minul on tõpra keel juba maast-madalast. Minul on isegi pisut tõpra nägu, aga seda pimedas ei näe. Sa võid muidugi edasi nutta, kui see vähegi aitab, aga ainult ära nuta minu pärast, seda ei maksa teha.»

Seda öelnud, pöördus ta uuesti minema ja nüüd juba sammusid nad hoopis vaikselt. Ainult tuul vihises teeäärseis puis ja naine kuuldi kord nutuga, kord ilma nututa meeste kannul astuvat. Ümberringi sügiseõhtu süsimust pimedus.

XX

Viimastel päevadel oli kogu linna tallanud nagu mõni luupainaja, inimesi oli vallutanud nagu kuri pohmelus. Kõigil olid nagu tursunud näod, pondunud silmad, ükskõiksed, tülpinud liigutused, närvlik, peaaegu haukuv kõneviis. Sündmused olid langenud üksteise järel meelimasendava jõhkruse, tujukuse, ootamatuse ja üllatavusega. Keegi polnud enam kindel, et homme ei tule mõni uus pööre, mis paiskab jällegi kõik segi.

Aga ei, seekord jäi nagu pisut peatuma ja inimesed said meeleliselt nii-öelda jalad alla. Nad leidsid juba nii palju rahu, et võisid paar ööd kenakesti magada. Isegi need, kes olid seletanud vabadust ja temas valitsevat õigust, olid seks korraks oma töö lõpetanud. Koosolekud ja arutamised kestsid muidugi edasi, kuid need olid juba määratud kitsamatele ringidele.

Üldse põdes rahvas nagu koosolekute, kõnede ja vaidluste haigust. Inimpõlved olid möödunud, ilma et neil oleks olnud õigust või võimalust eneste keskel kokku tulla ja oma asjust rääkida. Ning nüüd korraga võis seda teha. See lihtne tõsiasi mõjus kui joobnustav mürkaine, nagu hurmav unistus. Esimese hooga tormasid kõik kokku ja kõik tahtsid korraga rääkida, oma südame pealt midagi ära öelda. Tõttasid avalikult ütlema isegi need, kel polnudki midagi öelda, mida poleks võinud kuulda iga politseiniku või nuhi kõrv ilma kikki minemata. Võiks isegi öelda, et paljud, väga paljud tulid avalikkudele koosolekutele asjadega, mis olid keelatud viiskümmend aastat tagasi, mitte nüüd, sest suur hulk elab ikka vaimselt minevikus, vähem osa rahvast olevikus ja ainult mõned üksikud tulevikus. Kes seda enne ei teadnud, sellele sai see vabadusepohmeluses üsna selgeks. Varsti hakatigi paljusid kõnelejaid ja sõnavõtjaid

ning nende pooldajaid hüüdma minevikumeesteks, minevikuväeks. Viljasoo kavatses isegi raamatut või perioodilist väljaannet nimega «Minevik», sest sellega lootis ta äri teha ja saadud rahaga seda kirjastada, mis määratud tulevikule.

«Minevik on kaup, mis leiab alati ostjaid,» kinnitas ta, «olevikku küsitakse harva, tulevikku ei tuntagi. Seda tõsiasja ei tea keegi õieti, kui ta pole olnud paargi aastat kirjastaja.»

Ka Indrek oli ujunud või sumanud üldises pohmeluses. Aga kui ta õhtul matuselt koju tuli ja voodi heitis, siis ta tundis, et nüüd tuleb kaua aja tagant hea ja pikk uni. Magava lapse kandmine oli andnud talle tubli sauna — sügisesest vilust tuulest ja üdini tikkuvast niiskusest hoolimata. Pealegi tundis ta kogu kehas imelist rahuldust ja mõnu, nagu oleks magav laps oma kehasoojusega temasse immutanud osa omast rahust ja naiivsusest, mis võtab kogu maailma askeldusi, muresid, rõõmusid, õnnetusi ja õnne palju loomulikumalt, kui teevad seda täiskasvanud, kes kipuvad igast sündmusest tegema mingisuguse elu- ja surmaküsimuse.

Järgmisel hommikul Indrek alles magas, kui emand Lohk kolistas juba kohviga ukse taga. Aga Indrek ei tõusnud veel, vaid jäi asemele oma roidunud liikmeid sirutama. Näis, nagu tunneks ta veel praegu eileõhtust mõnusat sooja ja väsimust. «Need olid tõesti kenad matused,» lausus ta endamisi ja märkas alles nüüd, mis ta oli öelnud. Ja tasakaaluks oma ebasündsaile sõnadele ta püüdis kujutleda kogu seda viletsust ja häda, mida oli toonud see tapmine. Aga ometi ta ei vabanenud sellest mõnusast heaolust, mis peitus kusagil sügavas-sügavas.

«Kui te pärast aega saate, siis astute ehk meie poole sisse,» rääkis emand Lohk. «Kristi tahaks nii hirmus hea meelega matustest midagi kuulda. Isa, see ei räägi ju midagi, nohiseb aga omaette ja ütleb, et tema asjad polevat naiste ja laste asjad. Mina jälle ei saa kuhugi, sest olen hommikust õhtuni töö ja tegemise küljes kinni. Enne tuli Kristi juurde veel mõni tuttavgi, aga nüüd teised kõik nii plehus, et...»

«Küll ma pärast tulen,» ütles Indrek.

«Nojah, siis pärast,» oli emand nõus. «Pärast ongi parem, sest siis pean mina natukeseks välja minema ja Kristil hakkaks hirmus igav.»

Indrek oli uuesti magama jäänud ja ärkas alles siis, kui kuulis, et keegi koputab ja hüüab teda. Unise peaga ütles ta:

«Sisse!» ja märkas alles nüüd, et koputatakse ja hüütakse mitte välis-, vaid vaheukse taga. Ta kargas voodist välja, tõttas kapi juurde, pistis pea selle ja seina vahele.

«Teie olete minu hoopis unustanud,» rääkis Kristi. «Tulge rutem, ma ootan.»

Indrek hakkas riietuma. Kohv oli veel vaevalt leige. Selle ta jättis sinnapaika.

«Näete, ma võin juba ilusasti küljeli lamada!» hüüdis Kristi Indrekule, kui see astus uksest sisse. «Täna katsusin juba natukene käiagi. Praegugi olin voodist väljas.»

«Teete omale viimaks liiga,» arvas Indrek.

«Te ju ei kuulnud muidu, ma pidin ukse juurde tulema, kapi vahele karjuma,» vastas Kristi.

Nüüd seletas Indrek, miks tal täna nii hea uni olnud ja kuidas nad eile ema kahe lapsega leidnud.

«Issand!» hüüdis Kristi. «Oleks ometi mina ka võinud seal olla! Aga mind ei ole kusagil, kui midagi sünnib.»

Indrek hakkas puhtast südamest naerma ja ütles:

«Teie arvates polnud siis see laskmine midagi. Aga miks te siis lamate? Kas ma ei võiks teid selili pöörata?» Ja Indrek astus ligi, nagu mõtleks ta oma sõnu teostada.

«Palun, seda mitte,» ütles Kristi. «Veel mitte! Nii kolmenelja päeva pärast, siis ehk võib. Aga teate, mis otsusele mina siin lamades olen tulnd: kõik asjad on ainult oodata ilusad, kui neist unistad, aga kui nad on käes, siis nagu polegi neid enam, nii väikseks muutuvad nad. See laskminegi, see polnud ju tõepoolest mitte midagi. Vaat kui oleks tehtud nõnda, et ammugi oleks lehes temast ette kuulutatud, pikalt ja laialt kirjutatud, nii et kõik oleksid temast lugend, teda arutand, temast mõelnd ja unistand...»

«Kuis nii unistand?» küsis Indrek arusaamatuses. «Kes siis sellest oleks unistand?»

«Miks mitte?» vastas Kristi samuti nagu arusaamatuses. «Põrgupiin on ju veel hirmsam, kui oli see laskmine, aga minu ema mõtleb ja unistab temast ühtepuhku, et kas pääseb temast või ei pääse. Ja see Jaapani sõda või kõik need teised sõjad, mis ajaloos, neid ometi teatati ette, neist räägiti, kirjutati, mõeldi, ja mina arvan, et oli neidki, kes unistasid. Noh, ja kas need ei olnud hirmsad? Kas need olid vähem hirmsad kui see meie turu laskmine? Need olid ju veel hirmsamad, eks?»

«Ei, need ei olnud nii hirmsad,» arvas Indrek. «Seal oli

võitlus, sõjas on ikka võitlus, aga meil polnud mingit võitlust, oli lihtsalt tapmine.»

«Aga sõjas tapetakse selle eest palju rohkem,» vaidles Kristi vastu, «ning kõik teavad juba ette, et seal tapetakse palju rohkem. Vaat kui mina oleks ka ette teadnud, et lähen ühes teiega turule teiste juurde ja et seal tuleb siis laskmine. Isegi seda oleksin võinud ette teada, et saan sealt ja sealt nõnda ja nõnda haavata...»

«Aga siis te poleks ju turule läind, või kui oleksite seda teind, siis oleksite esimest soldatit nähes putku pistnud,» ütles Indrek.

«Kust te seda teate?» küsis Kristi. «Inimesed lähvad ju sõtta, kuigi teavad, et seal on tapmine.»

«Sõtta sunnitakse minema.»

«Kas siis ükski ei lähe vabatahtlikult, nii-öelda himu pärast? Mõned ju lähvad,» ütles Kristi. «Aga hea küll, ütleme, et ei mina ega ükski teine poleks läind heast-paremast turule laskmise ette, vaid meid oleks sunnitud minema ja sellest oleks enne avalikult teada antud...»

«Kuulge, see on ju võimata!» hüüdis Indrek. «Kes siis annaks avalikult teada, et sel ja sel päeval peavad need ja need mehed ning naised, isegi ühes väikeste lastega, ilmuma turule ja et seal algab siis nende mahalaskmine, nagu see oli nüüd? See oleks muidugi ausam, võib-olla inimlikumgi, aga...»

«Selle mõtte peale mina ei tulnd, et nõnda võiks olla ausam ja inimlikum,» rääkis Kristi vahele. «Aga tõepoolest, sest siis võiks ennast ette valmistada, kas või issameiet lugeda, kui tahad. Aga muidu on see kõik teie arvates täiesti võimata, mis?»

«Täiesti,» kinnitas Indrek.

«Issand, kui hea meel mul on, kui rõõmus ma olen!» hüüdis Kristi ja tahtis selili pöörduda, et lakke vahtida, kuid asetas enda aietades uuesti küljeli, enne kui rääkis edasi: «Mäletate, mis te mulle kord ütlesite? Et teie võite kõik mõelda, ka seda, mis võimata. Nüüd näete, ka mina võin juba seda mõelda, mis täiesti võimata. Tean, et seda pole kusagil olemas, pole olnd ega tulegi, aga ikkagi mõtlen, nagu oleks kõik päris tõsi. Ja teate, nõnda on hirmus hea mõelda. Sest kujutlege ometi: kui niisuke asi oleks tõesti võimalik, et inimene teaks, et inimesele öeldaks mitu päeva ette, et tuleval pühapäeval lähed

ühes teistega sinna — ütleme, et see oleks nõnda jumalast seatud —, lähed sinna ja teised ka — sest ka neid on jumal määranud — ning seal algab siis laskmine, kas ei oleks elu siis palju huvitavam? Minu meelest küll, sest siis ma saaks tõsiselt hirmu tunda ja sellest hirmsast asjast tublisti mõelda; aga nõnda, nagu nüüd, pole kogu seda asja peaaegu olemaski. Sest kuidas ma kõik need päevad olen mõelnd ja meelde tuletand, aga ikka näib mulle, et ma ei tunnudki seal õieti hirmu ega valu. Ainult see on mul meeles, et kui teie tahtsite ära minna ja minu sinna jätta, siis hakkas mul küll kole hirm, seda ma tundsin ja ka mäletan, muud mitte. Nii et sellest laskmisest polnud mul hirmu mõttes kuigi suurt kasu. Aga oleks ma ette teadnud, mis tuleb, siis oleks olnud hoopis teine asi, siis oleksin teisiti kartnud ja ka teisiti valu tundnud, seda tean ma kindlasti. Olen seda edasi-tagasi igat kanti läbi mõelnd. Ainult ühte ei saa ma selle juures kuidagi mõelda, ühte mitte.»

«Mis asja mitte?» küsis Indrek.

«Seda, et teie oleksite saanud seal surma,» vastas Kristi.

«Aga see on ju kõige lihtsam, kõige loomulikum ja võimalikum,» ütles Indrek.

«Olgu,» lausus Kristi mõttes, «aga niipea kui katsun ainult pisinatukenegi kujutlusega sinnapoole tüürida, et mina elan ja olen üleni verine ning ronin teie juurde, aga teie ei liiguta enam, ei vasta, ei hinga, kohe astub küsimus teele ette: aga kes mu siis koju oleks toond? ja nõnda ei saagi enam edasi mõelda, mitte ei saa.»

«Aga katsuge nõnda mõelda, et mina olen surnud ja teie olete surnud, meie mõlemad surnud,» õpetas Indrek.

«Olen katsunud, ei saa ka seda,» ütles Kristi. «Ei saa üldse mõelda, et teie olete surnud. Enesest seda mõelda on üsna kerge. Mõelda näiteks, et mina oleks olnud seal surnud, on päris lihtne. Oleksin lamanud üsna vaikselt ja teie oleksite tõusnud ning ära läind. Sest seda oleksite tingimata teinud, kui ma poleks teil esteks jalga ja pärast palitusse kinni karand. Ainult ühte ei tea ma, nimelt: kas ma oleks teil pärast meelde tulnd ja kas te oleksite siis ümber pöörand, et mind otsida?»

«Tingimata,» kinnitas Indrek.

«Ma ise arvasin ka vahel sedasama, et küllap ma ikka oleks teil meelde tulnd, nii et oleksite ümber pöörand. Ja nii kui ma seda mõtlen, siis näen selgesti, kuidas te mu maast vere seest võtate ja minuga lähete. Aga surnult olen ma palju

raskem kui elusalt, sest elusalt aitan ma ise kaasa, hoidsin teist kõvasti kinni. Kas teie mäletate, kust ma teil kinni hoidsin?»

Aga Indrek ei mäletanud seda. Sellepärast arutas Kristi edasi:

«Küll olen mina katsund seda meelde tuletada, aga ei kedagi. Mõnikord näib, et palitukraest või rapatitest, siis jälle, et ümber kaela. Küsisin ema käest, et kas tema mäletab, kuis ma olin, kui teie mu tuppa tõite, aga ema ütleb, et temal löönd silme ees kõik mustaks, sest tema mõelnud, et mina olen juba valmis.»

«On siis seda teada nii tähtjas?» küsis Indrek.

«Ma ei tea,» vastas Kristi, «aga nii hea on üksinda sellest kõigest mõelda ja unistada. See on ju lõpuks ainukene, mis ma sellest laskmisest sain. Hirmu ei tunnud, valu ei olnud, sest valu tuli pärast, ja nõnda pole sellest midagi mõelda. Aga kuis ma teil saapa jalast tõmbasin ja kuis te pärast mind oma palitusabas peaaegu järel lohistasite, seda tean ma nii selgesti, nii selgesti. Ning siis tulite, kummardusite ja võtsite. Kas teil oli minust ka kahju?»

«Esteks ei tea, aga pärast, voorimehel, siis küll,» vastas Indrek.

«Tähendab ikkagi oli!» hüüdis Kristi: «Ma mõtlesin kohe, et pisut ometi.»

Sel silmapilgul astus ema uksest sisse ja ütles:

«Mis see sul seal ikkagi oli? Sa ju karjud, nii et kostab koridori. Kas Passelmannil veel vähe lõksutamist? Pea ometi aru.»

Aga Kristi ei võinud aru pidada, rääkigu Passelmann või mõned teised majas mis tahes. Emand Lohk isegi suutis nähtavasti vähe aru pidada, sest ta oli linnas paarile väga ustavale inimesele seletanud, kuidas ja kust tema tütar haavata saanud, ning nüüd rääkisid sellest imelikul viisil kõik mitte ainult nende peremehe majades, vaid ka kõigis teistes ümberkaudseis. Asi oli isegi juba poes olnud kõneaineks, pesuköögist ja puukuuridest rääkimata.

«See tuleb sellest, kui inimesed nii väga näevad teise kõhtu ja peavad seda nagu kuriteoks,» seletas kaupmees. «Minu kõhu kallal, mis mulle jumalast antud, on nad küllalt närinud, las nüüd purevad vahelduseks ka midagi muud, mis pole mitte jumala-and.»

«Inimesel on kõik jumala-and,» ütles keegi vaga eit, kes käis ühes Lohu emandaga juuti kuulamas.

«Mis te tühja räägite,» vastas kaupmees. «Minu kõht on ju küll jumala-and, aga kui soldat sellele püssikuuliga augu sisse puurib, ega see auk siis enam jumala-and ole. Nõnda ka Lohu tütrega.»

«Pole viga ühti, küll jumal kasvatab kuuliaugu kinni,» ütles eit.

«Aga kurat jätab märgi järele,» vastas kaupmees laia lõuaga naerdes, nii et kõht vabises, ja teised naersid kaasa, sest muidu oleks võinud nende krediit ära nappida. «Aga preili sõidab ju Ameerikasse, seal olla naistest nii suur puudus, et isegi kuradi märgitud leiavad mehe,» lisas kaupmees natukese aja pärast juurde, mis tõi uue naeruplahvatuse.

Muidugi, kui vaga eit selle poejutu emand Lohule palvetunnis kõrva sosistas, leidis see küll seks korraks paraja seletuse, aga või ta siis selle seletusega kogu ilma naeru jõudis summutada. Emand Lohk arvas nimelt, see olevat kaupmehe poolt sellepärast, et nemad ei võta temalt kaupa, vaid käivad teises poes, sest kaupmees olevat alles hiljuti temalt küsinud, et kas tema kaup on halvem kui teisel. Samuti öelnud ta, et emand Lohk andvat inimestele halba eeskuju. Oma maja rahvas pidavat kokku hoiduma, sest siin on kõik nii-öelda ühe pere lapsed, kui rääkida «kulduurakeelt». «Nad on kadedad, nemad kõik on kadedad, et minu tütar sõidab Ameerika, aga nende omad peavad jääma siia, sest neil pole seal ühtegi onu või tädi, kes saadaks reisiraha või muretseks hea koha,» seletas emand Lohk. «Aga Ameerikas pole see, mis siin, seal on kõigil saksa elu ja olemine, sest seal õpetatakse juba ahvid tööle. Keegi rikas mees ostnud korraga mitusada ahvi, paneb need inimeste asemele rühmeldama, sest üks prohvessor õppind ahvide keele ära ja nüüd pole enam muud, kui anna tubinaga takka.»

Nõnda seletas emand Lohk asju palvetunnil ja pisut seletas seda nõnda isegi praegu sisse astudes, kui oli kuulnud oma tütre heledat häält ukse taha. Aga ei Kristi ega Indrek tahtnud hästi uskuda juttu ahvidest, kuid emand kinnitas, et tema ise oma silmaga lugenud seda lehest. Seal olnud selgesti öeldud, et prohvessoril on juba ahvide keel üsna selge ja et puuduvad veel ainult mõned sõnad, nii et varsti on täiesti, ja siis pole enam midagi.

«Nõjah, kui tuleb täieline vabadus, ega inimesed ju siis

enam taha tööd teha,» arutas emand asja seletuseks. «Ja et kõik ütlevad, et Ameerikas ongi juba see päris vabadus käes, noh, siis pole muud, kui ahvid astuvad inimeste asemele, sest need on juba kõik saksad ega taha enam kõrtki liigutada.»

«Ema, ega see ikka just nõnda ei ole,» rääkis Kristi.

Ka Indrek arvas, et see pole päris nõnda, sest ahvidelugu ta kuulnud ka Viljasoolt, kes andnud aga asjale teise valgustuse, öeldes: Vabadus olevat «niisikene» asi, et tema eest peab keegi alati võitlema. Ameerikas olevat vabadus juba kõigil inimestel käes ja vabadusvõitlusele ei mõtle seal enam keegi, ainult aetakse raha kokku. Et aga vabadus sealgi üsna kuivale ei jääks, siis olevatki professorid hakanud ahvidest kasvatama uut proletariaadisugu, kes siis võtaks vabadusvõitluse päevakorrale ka Ameerikas.

«Uskuge, emand Lohk,» ütles Indrek, «ameeriklased teevad oma ahvidega ainult nalja, sest nemad on suured naljamehed. Niipea igatahes pole ahvist inimesele mingit konkurentsi karta ei töös ega vabadusvõitluses.»

«Ah teie arvate, et kui tulevad nemad, siis meie, inimesed, jääme tööta ja leivata?» küsis emand. «Aga siis on ju meil siin parem, sest meil pole veel ühtegi ahvi kusagil ja ükski ei õpi veel nende keelt ega kedagi.»

Kõigist neist arutustest hoolimata emand Lohk arvas ometi, et mida varem tema tütar siit ära saab, seda parem. Saab uute inimeste sekka, kes ei tea tema hädadest ja häbidest midagi. Saab õnnemaale, kus pole väiklast kadedust ega õelat kurjust. Mis Ameerikas tõepoolest on, seda ei osanud emand Lohk õieti kujutella, aga ühte uskus ta kaljukindlalt — seal on kõik hoopis teisiti kui siin. Ja tema Kristi peab sinna minema, kus on kõik teisiti, sest ka tema ise on pisut teisiti kui kõik teised inimesed, eriti neist haavadest saadik, mis ei anna emale kuidagi südamerahu.

Kristi ise oli oma haavade tõttu otse vastupidisele arvamusele jõudnud, nimelt — et nüüd sobib ta siia palju paremini kui Ameerikasse. Haavade kaudu oli nagu kogu tema organismi immutatud mingit imelikku mürki, mis teostas tema mõtteis ja unistustes täieliku pöörde. Enne ta oli oodanud silmapilku, kus võiks võtta oma kimpsud-kompsud ja raputada koduse tolmu jalgelt, nüüd unistas ta peaaegu sellest, kuidas jääda alatiseks siia — igaveseks, sest äkki oli ilmunud ta pähe ei tea kust igavik, nagu oleks ta sündinud sel hirmsal verevalamise

silmapilgul. Oli pöörane mõelda, et Kristi peas kujunes see kole sündmus peaaegu kõige ilusamaks, mis tal elus olnud. Juba kahetses ta ajuti, et tema elu ilusaim silmapilk on nüüd möödas — selline imelik tundmus oli tal mõnikord.

XXI

Juba mõne päeva pärast oli kõigil selge, et mitte ainult rahvas ei seleta vabadust, vaid ka valitsus. Nagu iga uue üritusega, kas või näiteks lahedama ja ajakohasema vangla ehitusega, esimeseks küsimuseks jäi ikka: mis ta maksab ja kes sooritab töö kõige odavamini. Samuti ka vabadusega: rahvas hääletas kooris nende poolt, kes nõudsid rahuldava vabaduse teostamiseks kõige rohkem, valitsusel sobis kaup nendega, kes leppisid kõige vähemaga. Peaasi, et aga võiks öelda: soo, nüüd on vabadus valmis. Ühe sõnaga — vabadus muutus rahva käes enampakkumise kaubaks, valitsus nägi temas vähempakkumisi antavat tükitööd.

Siit on seletustetagi selge, mis järgnes. Ühel pool vabadusega ääretu laiutamine, teisel pool kitsipunglik kokkuhoid; ühel pool pillamine, nagu ei tuleks vabadusel kunagi lõppu, teisel pool viimaste raasukestegi kokkukorjamine ja tagavaraks panemine; ühel pool nii rikkalik vabaduse tarvitamine, et ta on juba otsaga jalge all, teisel pool kogemuslik arvamus, et vabaduses tuleb piskuga läbi ajada, sest muidu muutub ta kohe vägivallaks. Pealegi kuna ju on teada, et rahvas piskuga ei lepi, siis parem las jääda, nagu on, s. t. las kesta vana vägivald edasi.

Nii siis oligi varsti üldine tundmus, et kõik jääb, nagu olnud, ainult sõnad on teised. Reform oli teostatud — kasakatele muretsetud uued nuudid, politseinikele uued mundrid ja sandarmitele paremad relvad, seega igaüks võis oma silmaga näha vabaduse ja õiguste mõju. Pealegi aeti kokku kõik endised nuhid ja mobiliseeriti võimalikult palju uusi, et valitsusel oleksid täpsed andmed rahva soovidest.

Nõnda sai päev-päevalt ikka enam ja enam ustavaks Kröösuse jõhker arvamus, et vabadusega on samuti nagu verivaenlasegagi: ta pole enne täiesti sinu võimuses, kui oled ta virutanud selili ja surunud talle jala kõrile. Seega siis kogu küsimus seisis selles, kes teostab selle operatsiooni vabadusega rutemini

ja põhjalikumalt, kas enampakkujad või vähempakkujad. Eeltöid selleks olid mõlemad pooled teinud korralikult, ühed vanglate, kaakide, piinapinkide ja sunniasumisega, teised paratamatu põranda-aluse eluga, mis tõukas pommidele ja nii-öelda nurga tagant tapmistele ja kõige kalgimale julmusele. Nii mõnelegi hakkas tahes või tahtmata hämarduma, et kuna vabadus on sattunud selliste vastaste vahele, siis jäävad temast varsti järele ainult raasukesed, mida üksikud inimesed otsivad nagu teise elava inimese jälgi suure laastava katku või sõja ajal.

Aga vähe oli neid, kes sellest hoolisid, vähe oli neidki, kes sellest said hoolida, sest suurenevate kasakapatrullide toorused tänaval ja nuhkide kasvav hulk salajas tõukas kõiki vääratamatult teatud suunas — vägivalla suunas. See meeleolu hõõgus nagu õhus. Pidi olema laiskelaja visadus kannatuses või ninasarvikulikult paks nahk õigluse tundes, et jääda külmaks pealtvaatajaks.

Kõiki riivas see avalik pettemäng, mis teostati vabadusega: teda jagati sõnades kahe käega, aga saanud polnud temast ükski midagi, nagu oleks ka temaga nõnda nagu rõõmuga — temast ei jätku kõigile. Üldse näis nõnda, nagu ei jätkuks millestki kõigile. Tahad midagi saada, siis peab teine ilma olema, siis peab teiselt ära võtma, kas kavaluse või vägivallaga. Ja selle juures arvasid kõik, et vägivald on suurem voorus kui kavalus.

Oo, kui ometi saaks kord sinnamaale, et võiks vägivallaga, väevõimuga valitsuselt kiskuda vabaduse! Selline oli nende unistus, kes olid asunud kavalusega põranda alla ja kes asusid pooleldi seal praegugi. Seda unistust püüti istutada igasse inimesesse, eriti ja kõigepealt neisse, kes olid kogu eluaeg teinud kurnavat tööd ja olid harjunud võitlema igasuguste raskustega, esinegu need rauas, kivis, puus või mullas. Neile öeldi, et elav inimene võitleb surnud ainega ja et sama ainega peab ka võitma elava inimese enda: tema peab võitma terase ja tulega, püssi ja pommiga. Selleks oli vaja raha, palju raha, mida korjati vabrikuis ja tehastes, kus asusid vabadusepesad, aga ka mujal, isegi neis paigus, kus arvati, et kiidetud uus vabadus pole midagi muud kui ainult vägivald.

Indrek sattus päris juhuslikult sellise toimingu kaaslaseks. Kui ta läks kord südapäeval mööda tänavat, sõitis kahehobusevoorimees temast mööda. Silmi sinna poole pöörates ta pidi tahes või tahtmata teretama, sest tema pilk sattus vastamisi

Kröösuse omaga, kes istus troskas. See pilkude kohtumine nähtavasti saigi Indrekule saatuslikuks. Kröösuse näoilmes välgatas mingisugune uus helk, ta peatas voorimehe kõnnitee ääres ja hüüdis Indrekut nimepidi, austades teda sõnaga «seltsimees». Indrek ei võinud sinna midagi parata, et see nimetus teda kõditas, sest praegusel silmapilgul polnud tema arvates üldse midagi kõrgemat, kaunimat, ülevamat ja ideaalsemat kui see. Sellesse olid nagu koondatud kõik ühiskondlikud hüved ja inimlikud voorused.

«Seltsimees, sõitke minuga pisut kaasa,» ütles Kröösus Indrekule, kui see astus sõiduki juurde. Need sõnad räägiti nagu palvena, kuid ometi tundus neis käsk, mida peab vastupuiklemata täitma. Pealegi Kröösus ei jäänudki Indreku nõusolekut ootama, vaid näitas lihtsalt käega, kuhu temal tuleb istuda, ning Indrek talitaski viipe kohaselt.

«Väike revolutsiooniline akt, muud midagi,» lausus Kröösus, kui voorimehe hobused peksid rautatud kapjadega tänavakive.

Nad suundusid linnasüdamesse. Ühe suurema kaupluse ees Kröösus peatas voorimehe.

«Lähme,» ütles ta Indrekule ja viskas voorimehele üle õla käskivalt tagasi: «Oodata!»

Kaupluses Kröösus nõudis äriomanikku. Kui see ilmus, ütles ta:

«Meil oleks vaja teiega mõni sõna isekeskis juttu ajada. Asi on tähtjas ja meil on aega vähe, sest voorimees ootab.»

Äriomanik heitis pilgu tänavale, ja nähes seal tõepoolest kahehobuse-voorimeest ootamas, tõstis letiklapi ja ütles:

«Palun.»

Ta juhatas võõrad kontoriruumi, kust väljus sellekohasel viipel paar ametnikku.

«Millega võin teid teenida?» küsis ta nüüd.

«Asi on üsna lihtne,» vastas Kröösus: «Praegu on käimas vabadusvõitlus...»

«Kuidas?» küsis äriomanik imestades. «Meil on ju vabadus käes.»

«Palun mind mitte segada,» lõikas Kröösus äriomaniku sõnad kalgil, kõledal ja käskival toonil läbi. «Ja ärge pistke oma nina asjusse, millest teil puudub vähemgi arusaamine. Ajage äri, see on teie asi, ja meie võitleme vabaduse eest, see on meie asi. Vabadusvõitlus maksab raha, mida meil ei ole, aga teil

on, ja sellepärast küsin teilt oma partei nimel: kui palju o'ete valmis vabatahtlikult maksma» — ta toonitas eriliselt sõna «vabatahtlikult», nii et äriomanik pidi tahes või tahtmata mõttele tulema, et on veel olemas sunduslik maksmisviis — «vabaduskassasse püsside, pommide ja kuulipildujate muretsemiseks? Palun ilma targutusteta, ainult ei või jaa, et teaksin oma parteile öelda, missuguse seisukoha ta teie vastu võtab.» Ta pistis siinkohal käe nagu midagi meelde tuletades tasku, võttis revolvri välja, et nagu vaadata, kas see korras, andis Indrekule silmadega märku, mida äriomanik tingimata pidi tähele panema, ja nähes selle ärevust, tõstis rahustavalt pahema käe ning rääkis edasi: «Ärge kartke, teid ei ähvarda mingi hädaoht, sest meie pole ometi mõned vägivalla-teenrid või väljapressijad, tahtsin ainult oma mängukanni vaadata, kas ta korras, sest kes teab. Ainult nii palju pidage meeles: meie oleme otsustanud mobiliseerida kogu rahva Neeva satraapliku valitsuse vastu, et ei võiks korduda enam hiljutised verevalamised. Vaesed annavad selleks oma vere, rikkad raha. Ootan teie vastust.»

Kröösus näppis ikka alles revolvri kallal, endal nägu kui rauast ja valkjad silmad külmad ja kalgid nagu mõni nimetu metall.

«Mõistan, saan aru,» ütles kaupmees; «ma pole rikas, aga sada rubla võiksin anda, sest ma tunnen kaasa.»

«See on vähe teie äri kohta,» ütles Kröösus, «vähemalt kolmsada, sest ega me iga päev tule.»

«Kolmesadat pole mul kogu majas praegu,» vastas kaupmees, «te mõelge ometi, mis aeg praegu on, kes see midagi ostab. Aga sada hea meelega.»

Kröösus leppis lõpuks ka sellega, lisades tähendusrikkalt: «Teete targasti, kui politseile ei hinga, sest muidu hakkab see teid kahtlustama põranda-aluste toetamises ja põranda-alused nuhkimises. Mõistate?»

«Mõistan,» vastas kaupmees. «Jääb seks.»

«Minu partei seltsimehelik tänu ja tervitus,» ütles Kröösus kübarat kergitades. Ka Indrek ei saanud muidu, kui pidi kaaslase eeskujul talitama. Nad lahkusid, istusid voorimehele ja peatusid ühe teise äri ees, kus kordus seesama. Ainult et seal oli omanikuks keegi vana daam, kes hakkas nutma ja ütles, et üle viiekümne ta kuidagi ei saa anda, ning kui oli raha ära maksnud, siis kartlikult küsis:

«Aga kuis jääb siis nüüd politseiga, kas temale peab ka ikka veel maksma või võib öelda, et teile on juba maksetud?»

See küsimus igatahes pisut rabas Kröösust, aga ta kogus end kohe ning vastas:

«Teil on lamba-aru, kallis proua või preili, mis te olete. Politsei ei kuulu veel minu partei käsutusse, veel mitte, pidage meeles. Aga kui ta kord kuulub, siis muudame ta miilitsaks, saate aru? Siis kaob politsei ära.»

«Nii et nüüd ta esiotsa ikka jääb ja temale peab ka maksma?» küsis daam nagu kinnituseks.

«Seda peate juba teie ise teadma, kas politseile maksate või mitte,» vastas Kröösus ja lisas lõpuks seletuse juurde, miks on tark temale makstud summast mitte kellelegi rääkida, vaid seda täiesti endale pidada.

«Mõistan, mõistan,» nokutas daam pead, «politsei kinnitab ka alati: suu pidada, muidu...»

«Naine jääb naiseks,» ütles Kröösus sõidukisse istudes, «aru kui kanal. Ei taipa, mis on politsei, mis miilits, mis revolutsionäär, mis sandarm. Pudrupea!»

Nõnda külastasid nad veel mitut äri ja igal pool kogunes Kröösuse tasku pisut krabisevat paberit. Ainult viimane äriomanik ütles kategooriliselt ära — ei andnud. Küll lavastas Kröösus oma harilikku mängu revolvriga, aga kaupmehesse ei mõjunud see põrmugi.

«Hea küll,» ütles Kröösus püsti tõustes ähvardaval toonil, «teatan teist oma parteile, küllap tema juba nõu leiab.»

«Väga hea,» vastas kaupmees. «Olen niisukeste asjadega juba vilunud. Politseiga on sel alal palju sekeldusi. Kui suudate sundida ja kui see mulle kuidagi kasulik, eks ma siis maksa. Esiotsa on minu arvates politsei tugevam kui teie.»

«See tähendab, te ähvardate politseiga?» küsis Kröösus lõikavalt.

«Ei, milleks seda,» naeratas kaupmees. «Pole kasulik teie kahe vahel mängukanniks olla. Mina maksan ainult seal, kus ma kuidagi ei pääse, ja pean suu. On politsei tugevam, siis maksan temale, saate teie jämeda otsa oma pihku, siis teile. Lihtne, eks? Äri on äri ja mina ajan ainult äri, mitte poliitikat. Minu vabadus on seal, kus ärimaksud madalamad ja kapitali protsent kõrgem, muud mind ei huvita. Nii et lahkume sõpradena, ja kui olete politsei vastu seina surunud, siis tulge tagasi, nii on minu arvamine.»

«Politsei ei kaitse teid meie vastu,» ütles Kröösus. «Kus oli politsei, kui hiljuti kauplusi lõhuti?»

«Õige,» oli kaupmees nõus, «aga ka teid polnud siis kusagil näha. Polnud politseid, polnud ka teid. Lõhkumine ja röövimine oli siis korraga eraasi. Minu heal sõbral tehti magasin tühjaks, seal oli palju minu rahaga ostetud kaupa sees, nii et mina olen juba revolutsiooni- ja vabadusekassasse kenakese summa maksnud.»

«Teie olete siis ainuke...» tahtis Kröösus öelda.

«Politsei kordab mulle seda juba aastate kaupa,» rääkis kaupmees naeratades vahele.

Nõnda nad lahkusidki.

«Sellele mustasajalisele tuleb punast värvi lähemalt näidata,» äigas Kröösus Indrekule, kui nad istusid juba voorimehel.

Nähtavasti oli viimane jutuajamine siiski pisut Kröösuse tuju rikkunud. Ta ütles äkki, et peab kuhugi hädavajalikult sõitma, mingisugune tähtis asjaõiendus, mille ta peaaegu oleks unustanud. Nõnda siis peatas ta voorimehe ja laskis Indreku maha.

«See on ainukene õige viis pursuidega,» ütles ta jumalagajätuks, «ja selle ühe teeme ka varsti tümaks.»

Ütles, istus voorimehele, tõmbas kaabu silmadele, tõstis parema jala pahemale põlvele ja vuras minema. Indrek seisis veel tükk aega samal paigal ja vahtis tänavanurga poole, mille taha sõiduk oli kadunud. Kõik tundus viirastusena. Tal käis nagu pea ringi, isegi ei teadnud, kas rõõmust või uhkusest, et oli võinud kaasa elada nii tähtsa revolutsioonilise akti. Ja kellega veel? Kröösuse endaga, kes seisis vabadus-apostlite seas esireas, kui ta polnud see kõige esimene.

Indrekul tuli meelde, kuidas ta oli Kröösust kuulnud esimest korda kõnelemas väljas lageda taeva all, ja nüüd ta mõistis, miks see mees võis nõnda kõnelda. See mees võis ka tegutseda, see oli see asi. Tegutseda, tegutseda, see oli ka Indreku unistus, aga kunagi polnud ta veel leidnud seda õiget kohta, kuhu käed täie rammuga külge panna. Ta õpetas ju küll töölistele vene keelt, sest ilma vene keeleta ei saadud hästi vabaduse eest võidelda, nagu nad ütlesid; ta tõlkis üht ja teist kanget ning veel kangemat või katsus ise Viljasoole midagi kokku klopsida, sest see nõudis nüüd hästi soolast ja veel soolasemat — «nii et neil veremaik suhu tuleb,» ütles ta —, aga see polnud Indreku arvates ikkagi see, mis olema

peab. Jah, kui võiks ka Kröösuse viisil revolvriga mängida, kui võiks askeldada teiste inimestega, mitte aga keelega või kirjaga, see oleks ehk see õige tegevus.

Ikka tungivamalt hakati rääkima sellest, et on tingimata vaja ühendused luua maaga, sest linnad üksi ei aita. Peab alevikkudes, külades, kas või igas üksikus talus looma vabadusepesad, peab tegema revolutsiooni kogu rahva asjaks. Kirikust lahti, usuköidikuist vabaks, pappide päka alt välja, sest need on vägivalla preestrid ja mõisnikkude kannupoisid. Aeg on möödas, kus pidi teise palge ette pöörama, kui ühele oli juba löödud, nüüd pidi igale hoobile mitte kaks, vaid kakskümmend vastu andma, selline oli uus voorus, püha revolutsiooni voorus. Nüüd pidi tasuma kõik hoobid korraga, mis olid saadud aastakümnete, aastasadade jooksul. Saabus aeg, kus Kristuski, kui ta oleks tulnud uuesti maa peale, oleks punnud piitsapliu mitte paelast, vaid terastraadist. Seda taheti nüüd õpetada kogu rahvale, sest elu ise lükkas õppemeistrina takka.

Indrek tahtis maksku mis maksab kaasa õpetada. Ta oligi sellega juba ammugi algust teinud, aga nüüd asus ta uue hooga tööle. Eelkõige ta tellis Vargamäe tarvis aasta lõpuni «Rahva Sõbra», mis oli nüüd hoopis radikaalseks muutunud. Lehele lisaks saatis ta Viljasoo vängeid väljaandeid ja teisi trükitooteid, mis süvendasid kuidagi revolutsiooni, olgu poliitiliselt või usuliselt. Kõigele lisaks hakkas ta ise sagedamini kirjutama, et aina seletada praegust aega, tema püüdeid ja nõudeid. Nõnda ta jõudis peaaegu kommunismini välja, kus inimestel on jällegi ühine varandus, nagu see oli apostlite ajal. Inimsugu peab uuesti pääsema varanduse orjusest ja siis võib ta õndsaks saada kas või ilma lunastuseta. Õndsus algab siis juba maa peal ja inimene võib taevasest paradiisist loobuda. Sest milleks minna veel paradiisi, kui eeden on uuesti siinsamas.

Aga Vargamäel kas ei saadud kogu sellest suurest tarkusest kuigi palju aru või ei oldud temast esiotsa kuigi palju huvitatud. Isa kirjutas Indrekule, et tema raiskavat jumalamuidu liig palju raha lehega ja raamatutega, sest keegi ei jõudvat neid otsast otsani läbi lugeda. Poolest lehest oleks tuhandeks küll. Et aga poolt saata ei saa, siis oleks parem mitte sugugi saata, kui et pool lehte raisku läheb, sest teist poolt pole kellelgi aega läbi lugeda, nii et see raha on lihtsalt maha visatud. Indrek olevat aga kõige tähtsama asja unustanud, kuigi on saatnud

juba mitu pikka kirja, nimelt: kas ta on oma vennast Andresest midagi kuulnud? on see ehk kirjutanud? Nemad Vargamäel pole temalt juba ammugi kirja saanud. Indrek vastaku kohe. Mis aga puutub sellesse, et inimestel tuleb apostlite-aeg uuesti kätte, siis olla see võimalik, sest see käivat pühakirjaga kokku ja meie oleme ristiinimesed, aga tema, vanainimene, ei nägevat seda vististi mitte enam, sureb enne ära. Indrek ehk näeb, Indrek vististi, kui see nõnda on, et apostlite-aeg uuesti on tulekul. Nõnda isa.

Ants kirjutas ka omalt poolt, kuid tema andis mõista, et nemad kodu pole sugugi ajast nii maha jäänud, nagu Indrek näib oma kirjades arvavat. Isa, vanainimene, tema muidugi ei tea midagi, aga nemad, nooremad, teavad kõik, mis on streik ja sotsiaaldemokraat ja revolutsioon. Aga saadetud raamatuis olla palju krõbedaid asju, naera mõnes kohas kas või kõht paigast. «Küll aga väänab mõnikord toredasti, sinder, nii et võtab keele suus laksuma,» kirjutas Ants. Mis aga puutub vend Andresesse, siis olevat temal kui ka teistel kindel usk, et teda ei ole enam elavate kirjas. Tema, Ants, öelnud kohe, kui Andres saadetud Jaapani vastu, et sinna ta läheb ja sinna ka jääb. Nii see nüüd ollagi. Ainult isa lootvat veel, sest tema tahaks kangesti, et Andres tuleks Vargamäele peremeheks. Parem olevatki, kui Andres kadunuks jääks, sest elusalt ei tuleks ta niikuinii Vargamäele enam tagasi ja see kurvastaks isa veel rohkem kui tema surm. Niisugune oli Antsu kirja mõte.

Kõike kokku võttes Indrekul oli selge, et Vargamäe kipub temale juba pisut võõraks muutuma ja et tema ei saa selle elanikkudest enam päris hästi aru. Ta nii-öelda unustab oma õige arusaamise kodust ja temas valitsevaist oludest. Tema kipub talle lähenema mõistete ja mõõdupuuga, mis maksab linnas, liiatigi veel mõne Viljasoo, Kröösuse, kadunud Bõstrõi, Joosua või sootuks noorte, peaaegu alaealiste juures, kes elavad nagu linnukesed oksal, ei mõtle oma eraelus üldse homsele päevale, vaid anduvad ainult mingisugustele pooleldi arusaamatuile, võimatuile ja valitseva korra silmis kuritegelikele unistustele. Nemad siin kannatavad puudust, vahetevahel nälgagi, kõik enese arvates inimsoo parema tuleviku heaks, aga Vargamäel on selle asemel hulk neljajalgseid, kes ei taha inimsoo paremast tulevikust midagi teada, mitte kui midagi. Nende silmis, õigem kõhus, maksab ainult tänapäev, ja kui see on millegi poolest napp, siis nad ammuvad, määvad, hirnu-

vad, ruugavad ja kiunuvad. Vargamäele nõnda kirjutades, nagu ta oli seda tõeliselt teinud, ta läks nii-öelda loomadele armuõpetust kuulutama, et saaks tõeks Õnnistegija sõna. Tema oli arvanud, et vanale isale on tähtsam kuulda tulevikuriigist kui oma pojast Andresest, kes peab Vargamäel astuma tema enda asemele, vaigistama kõiki neid, kes siin ammuvad, määvad, hirnuvad, ruugavad, kiunuvad, kakutavad või kaagutavad. Ta oli isegi selle unustanud, et isa huvitaks apostlite-aja tagasituleku asemel kuulda Indrekust endast midagi lähemalt, kas ta mõtleb veel õnne katsuda üliõpilas-eksamiga või on ta selle hoopis visanud. Indrek oli ju olnud nii-öelda Vargamäe au ja uhkus noore Andrese kõrval, üks vaimuga, teine rammuga. Hundipalu Tiit ei saa kordagi muidu mööduda Vargamäe väravast, kui peab tingimata silmapilguks sisse astuma, et kuulda, kuis on lugu Indrekuga, tema ristipojaga, kellele temagi on pannud oma lootuse, sest tema enese poegadest pole seda saanud, mis tema oleks tahtnud neist saada. Seda kõike Indrek ometi teab. Temale on sellest kirjutatud ja ka suusõnal räägitud, nagu ainult selleks, et teda virgutada päästma neid kõiki kodu nagu mingist häbist ja Hundipalu Tiitu, oma vana ristiisa, kurvastusest. Tal on isegi see teada, mis Hundipalu Tiit kord jupastanud olekus öelnud, kui ta istunud Vargamäe tagakambris laua ääres, nimelt: «Kuule, vana Andres, meist enestest pole õieti midagi saanud ja meie poegadestki ei saa midagi.» Ta pole küll just Indrekut nimetanud, aga niihästi Andres kui ka kõik teised on mõistnud, et Hundipalu Tiit on oma sõnadega mõelnud just teda, Indrekut. Iseenesestki mõista, see tegi Andresele väga haiget, liiatigi kus Oru Pearu tõttas igal parajal silmapilgul oma «veart nuabrimehelt» küsima, kas tema poeg on juba selles suures hobustevaraste koolis või on ta muidu niisama ameti selgeks saanud.

XXII

Need olid asjad, mis tulid Indrekul meelde kodunt saadud kirju lugedes. Ja ometi ei võinud ta sinna midagi parata, et ta praegusel silmapilgul ei mõelnudki ei isa, ristiisa ega kellegi teise lohutamisele. Tema oli sattunud nagu mingisugusesse veekeerdu või keerdtormi, mis kiskus kaasa, ilma et oleks küsinud, kas tahad või mitte.

Vabadused ja õigused olid küll kuulutatud, aga rahutuste hulk aina kasvas, levis aina laiemasse piirkonda. Alguses streikisid, demonstreerisid ja nõudsid töölised, nüüd oli järg jõudnud juba ümmardajate ja koolipoiste kätte. Kõik nõudsid suuremaid vabadusi ja inimlikumat käitumist, ja need, kellelt seda nõuti, vangutasid pead ja kehitasid õlgu ning ei teadnud, kust seda võtta, mida neilt nõutakse. Nemad ise polnud nõutavaid vabadusi kunagi näinud ja paljud polnud oma elupäevil ka kunagi kuulnud, et sellised vabadused on üldse olemas, aga nüüd pidid nad korraga teistele jagama, mida polnud kusagilt võtta. Nõnda seisid noored ja vanad arusaamatuses vastastikku, ühed süüdistasid teisi tagurluses, mustasajalisuses, teised esimesi logardluses ja raiskumises. Paremal korral räägiti mingisugusest üldisest taudist, kujutletud vabaduse taudist, mis söövb rahvast, eriti aga noorsugu, nagu vähk ja mis toovat kõigile peatse lõpu.

Indrek käis paaril korral kusagil keskkooliõpilaste salajases ringis kõnelemas. Kõneained olid suured ja sügavad, vähemalt pealkirjade poolest. Tõotati rääkida sotsialismist ja positivismist ning kõngeva kodanluse dekadentsusest kirjanduses. Seda lubada oli imekerge, sest küsimused paistsid alles lihtsaina ja selgeina. Ehk kui nad mõnikord ei paistnudki niisugustena, siis pidi ometi tegema näo, nagu nad paistaksid, sest muidu võisid tõmmata endale kahtluse samas haigluses ja dekadentsuses, millest ise kõnelesid hukkamõistvalt. Inimene või inimesed, kes ründavad teisi, peavad olema veendunud, et nende pool on tuline õigus ja nende käes võltsimatu tõde, ainult siis nad suudavad leida enestes nõutava jõu ja hoolimatuse rünnatavate vääramiseks. Sedasama tulist õigust ja võltsimatut tõde jutlustas ka Indrek, kui ta kõneles Andrejevist, Maeterlinck'ist või Przybyszewskist, kes langesid selle õiguse ja tõe ees pihuks ja põrmuks kokku. Sama saatus tabas ka mõnda Tolstoid, Schillerit või Goethet, kes ühes Shakespeare'iga ei olnud õieti paari kollaseid vene saapaidki väärt. Sõnnikuhark oli tänapäev vajalikum kui selline kirjandus, mis määratud närbunud kodanluse lodevatele erkudele.

Nõnda kõnelda oli lihtne ja kerge, sest kõneleja ise polnud harilikult ridagi kirjutanud, ei kodanlaste ega ka proletaarlaste närvidele, veel enam: ta polnud ise mõelnud neidki mõtteid, mis ta avaldas kõnes, vaid oli nad kusagilt raamatust välja lugenud või paarist-kolmest kokku kombineerinud. Aga sest

polnud midagi, tuluke inimeste hinges lõi aina heledamalt lõõmama ja keegi ei osanud õieti öelda, millega see viimaks lõpeb. Sellest ei mõeldudki, sest kõik teadsid, et mässuleekide kustutamiseks on valitsus mobiliseerinud kõik oma jõud. Oli ainukeseks mureks, kuidas puhuda need leegid nii suureks, et keegi neid enam kustutada ei suudaks. See oli kõik.

Kristi, kes oli pidanud need päevad kodu lamama, põles tulises uudishimus, et kuidas küll linn näeb nüüd välja, sest tema arvates pidi tal nüüd tingimata olema mingisugune eriline ilme — nõnda olid Indreku poolt toodud sõnumid temasse mõjunud. Üksinda asemel aeledes viirastus talle, nagu oleks juba unistatud uus kord igal pool läbi löönud, nii et kui jalule saab, ei teagi alguses, kuis olla ja kuis elada.

«Ei see nii ruttu lähe,» seletas talle Indrek. «Et uus kord tuleb ja maksma pannakse, selles pole kahtlust, kui meie ise seda kõigest hingest tahame ja nõuame...»

«Meie ju tahame ja nõuame kõigest hingest,» kinnitas Kristi.

«Hea küll,» vastas Indrek, «aga selleks on täielikku sotsialismust vaja, kõige täielikumat. Kuid enne peavad olema sandarmid läind, politsei läind, sõjavägi läind, vangimajad läind, Piiteri valitsus läind, Siber läind, Sahalin läind, kogu vana rämps läind, alles siis tuleb sotsialismus.»

«Issand, kui hea see on, kui kõik on läind!» hüüdis Kristi vaimustuses.

«Sest kui tuleb täielik sotsialismus, mis on teaduslik marksismus, siis pole kogu seda vana rämpsu enam tarvis, vaid kõik saavad vennaks ja õeks ja rahvas valitseb end ise. Nüüd õpetab sotsialismus klassivõitlust, vihast klassivõitlust, aga kui see vana rämps on läind ja sotsialismus maksmas, siis kaovad klassid ja ühes nendega ka klassivõitlus. Jääb järele ainult üks klass, tööliste klass, ja temal ei ole enam kellegi vastu võidelda, sest teisi klasse pole enam olemaski ja nad ei tule ka enam, sest on ju rahvavalitsus. Naine vabaneb siis mehe orjusest, saab esimest korda täiesti vabaks. Mehele minnakse ja naist võetakse mitte enam raha või seisuse pärast, vaid puhtinimlikul alusel.»

«Aga kas ilul on siis veel tähendust?» küsis Kristi. Indrek tundis, et temale on lõks üles seatud, sest tal tulid meelde küsija liig pikad ja suured käed. Sellepärast ta vastas põiklevalt:

«Ilu, teate, ei saa patta panna ega kangaks kududa. Kui inimesed on täiesti vabad ja üheõiguslikud, siis on ilu vooruste seas viimane, sest ilu pole kellegi võtta ega teha, küll aga näiteks haridus, tarkus, ausus, leplikkus, truudus, töökus, kasinus, usinus ja nõnda edasi. Need omadused suruvad ilu hoopis tagaplaanile, kui inimene on täiesti vaba, sest ilu on üürikene, voorused igavesed.»

«Aga mina arvan, et poisid näevad ikkagi ennem ilusaid tüdrukuid kui inetuid, olgugi need ei tea kui vooruslikud. Kõik näevad ainult ilu.»

«Selles teie eksite,» vaidles Indrek vastu. «Mina näiteks . . .» tahtis ta jätkata, kuid Kristi ütles vahele:

«Mis aitab, et teie üksinda, aga teised! Minu kallal närivad nad lapsest saadik. Sellepärast ema mõtlebki, et kui sõidaks õige Ameerikasse, kus nii suured vabadused, et seal ehk inimesed ei näri teiste kallal nõnda nagu siin.»

«Miks nad siis teie kallal?» küsis Indrek, teeseldes mitteteadmist.

«Nagu te ise ei teaks,» vastas Kristi ja pöördus peaaegu kummuli, nagu tahaks ta hakata nutma. «Seda teavad kõik, et nad närivad mu käte kallal. Sellepärast ma mõtlen vahel, et kui tuleks sotsialismus, see teaduslik marksismus, kas minul oleks sellest midagi kasu või ei. Ja teate, mis otsusele mina olen tulnd, just nüüd haiguse ajal, kus mul nii palju aega mõelda? Et minul ei oleks sotsialismusest või marksismusest miskit kasu, mitte kui miskit. Inimesed näriksid minu käte kallal endist viisi edasi. Meile tuli ju vabadus ja tema tulekul mina sain haavata, olen nagu vabaduseohver, aga mis teevad inimesed? Nad naeravad minu üle, nad närivad minu haavade kallal. Mõistate? Emagi ütles mulle kohe, et see on häbiasi, et sul niisukeses kohas haavad, sellest ei tohi kellegile rääkida, aga nüüd räägivad sellest kõik, nii et ma ei julge oma ninaotsagi uksest välja pista. See on selle eest, et mul oli nii suur rõõm, kui te mu sealt koju tõite, ja et ma olin oma haavade peale uhke. Kõik saab inimeste suus naeruks.»

«Te ei peaks niisukesi tühiseid asju nii tõsiselt võtma,» ütles Indrek.

«Teil on hea öelda, sest teie olete mees ja teil pole haavu,» vastas Kristi, «aga oleksite minu asemel, küll te siis näeks, mis tirelit te lööks. Ütlen teile ühe saladuse: minu haavad on juba terved, sidemed on ümbert ära, aga ma ei taha üles tõusta ega

välja minna, lihtsalt ei taha. Ma tahtsin teilt enne midagi paluda — suurt, suurt asja paluda. Aga te ei tohi naerda, mitte põrmugi ei tohi, muidu on mul hirmus häbi, sest mul on niikuinii juba häbi küllalt.» Ta pöördus jällegi kummuli ja peitis pea patja, nagu häbeneks ta sedavõrd, aga tõepoolest hakkas ta ägedasti nutma. Indrek ei teadnud, mis teha, aga igaks juhuks kummardus ta tütarlapsele lähemale ja puudutas paaril korral nagu lohutavalt tema juukseid, ise rääkides:

«Ärge nutke. Võite päris julgesti mind paluda ja kindel olla, et ma ei mõtlegi naerda.»

Kristi pühkis silmad patja kuivaks, vaatas Indrekule tänulikult otsa ja küsis kinnituseks:

«Mitte põrmugi?»

«Mitte tsipakenegi,» ütles Indrek.

«Teate,» hakkas nüüd Kristi. «Minul on niisuke imelik tundmus, et kui ma üles tõusen ja välja lähen, siis vahivad mind kõik nõnda, nagu võiksid nad läbi riiete mu haava-arme näha, kõik vahivad ja naeravad. Ja sellepärast tahtsin ma, et keegi, et teie...» Ta pööras silmad uuesti vastu patja ja neelas mitu korda kuuldavalt, nagu kugistaks ta midagi, mis ei taha kuidagi alla minna. «Näete nüüd, ma ei saa ju seda öeldud,» rääkis ta, nägu endiselt padjas. «Kas te siis ise aru ei saa?» lisas ta nagu pahaselt juurde.

Oh jaa! Indrek mõistis juba, ainult ta ei teadnud, kuis olla, kuis toimida. Ja ta mõtles äkki: oleksin ma arst, siis ma teaksin, siis tingimata, või oleksin ma arstiteaduse üliõpilanegi. Aga ta vähendas veelgi oma soovi ja lausus: oleks mul lootus või tõsine tahtmine selleks saadagi. Kuid tal polnud käepärast ühtegi neist oletusist. Ometi pidi ta kuidagi toime saama, sest ta oli ju Kristile lubaduse andnud mitte naerda, ja kui ta praegu oleks tagasi tõmbunud, siis oleks see olnud hullem igast irvitusestki, nõnda tundis ta.

«Tähendab asi on üsna lihtne, kui ma teid õieti mõistan,» rääkis Indrek viimaks sootuks asjalikult ja ükskõikselt. «Teie tahaksite oma haava-arme minule näidata, et nõnda minu arvamist kuulda.»

«Te olete hea,» ütles Kristi. «Just nõnda. Sest mina arvan, et kui arst võib vaadata, miks siis teie ei või, sest teie tõite mu ometi haavatult koju, aga arst ei toonud. Ja mina tahaks just teie arvamist kuulda, et kas see on nii hirmus ja naeruväärt, nagu kaupmees ja kõik teised räägivad.»

«Juba ette võin teile kinnitada, et selles pole midagi naeruväärset, ennem võite selle peale uhke olla,» seletas Indrek.

«Aga vaadake ikkagi,» palus Kristi, «siis on kindel ja ma tean. Pöörake natukeseks silmad ära, ma sean valmis, siis... Veel mitte... oodake veel... pisut veel... soo, nüüd... nüüd võite vaadata, vaadake üsna julgesti, nüüd ma enam ei häbene, teid ma ei häbene. Noh, olete vaadanud? Nägite? Öelge midagi, ma palun! Muidu hakkab mul jällegi häbi. Näe ongi! Te olete hirmus! Jumal, olen mina küll rumal! Nüüd alles saan sellest aru.»

«Te ei ole sugugi rumal,» vastas Indrek talle nüüd tõsiselt. «Ja mis puutub sellesse armisse, siis on ta nagu iludusemärk kusagil palel.»

«Fui!» hüüdis Kristi. «Nüüd on mul hirmus häbi! Miks te seda ütlesite. Kui ma oleks seda ette teadnud, siis ma poleks teile eluilmas näidand. Te lähete lõpuks ja hakkate seda armi ka mujal nõnda kiitma. See on lihtsalt kole! Kuidas te ometi võite nõnda?»

«Kui te silmapilgukski arvate, et mina võiksin minna sellest kusagil või kellegile rääkima, siis ei oleks pidanud te mind nõnda usaldama,» ütles Indrek.

«Eks ole,» vastas Kristi nagu rõõmsalt, et pääsetee leitud. «Tähendab, kui mina teid nõnda usaldasin, siis teie minu usaldust kurjasti ei tarvita. Hea küll! Aga mis te siis õieti arvate, öelge päris otsekoheselt.»

«Ma juba ütlesin,» vastas Indrek ja tahtis jätkata, kuid Kristi hüüdis vahele:

«Te olete lihtsalt hirmus või häbemata! Just! Seda ma enne ei teadnud, aga nüüd tean. Hä-be-ma-ta!» rõhutas ta silp-silbilt. «Iludusemärk! Seal! Siga! Jumala eest!»

Indrek tõusis toolilt ja ütles nagu haavunult:

«Mul on väga kahju, aga kui nõnda, siis lõpetame. Ma ei oska, nagu teie tahate. Küsige mõnelt teiselt.»

Kristi surus silmad jällegi patja ja hakkas nutma. Alles natukese aja pärast ütles ta:

«Muidugi, ma olen rumal, hirmus rumal, emal on täiesti õigus. Nüüd on mul mu rumaluse palk käes. Olen teil nii-öelda peos, võite teha minuga, mis tahate. Sest kellele võin ma sellest hingata, mis ma täna tegin. Aga teil on see trumbiks, heidate nalja minu endagi vastu, teete minu häda naeruväärseks, nagu teisedki.»

Aga nüüd ütles Indrek üsna vaikselt ja nõnda, nagu teeb seda inimene, kes enesega otsusele jõudnud:

«Teie olete tõepoolest rumal, nagu teie ema arvab. Et te aga pisutki saaksite targemaks, siis kuulake, mis ma teile ütlen: see haava-arm oli minu silmis tõepoolest nii ilus, et ma vaevalt-vaevalt suutsin hoiduda teda suudlemast. See on kõik! Pean ma nüüd minema?»

«Nüüd minge,» ütles Kristi tasakesi natukese aja pärast, ja ta jäi kauaks-kauaks nõnda, nagu ta oli, ilma et oleks liigutanud oimugi. Nuttis vahetevahel, lamas muidu ja nuttis uuesti, ilma et oleks kuivatanud pisaraid. Ta oli niihästi endas kui ka teistes korraga avanud mingi suure tõe, mis nõuab oma õigust. Kogu revolutsioongi kõigi oma koleduste ja ahvatlustega omandas nagu uue valguse ja Kristi ei teadnud, kuis olla või kuis toimida. Elu isegi pole muud kui paljas revolutsioon ja kunagi ei jõua sa küllalt ruttu temale kohaneda. «See oligi see, mis ajas mind mõtlema, et linnas on kõik muutunud,» lausus ta endamisi, «ainult mina ei teadnud, et see oli see.» Keegi ei teadnud. Kui nüüd oleks võimalik, siis istuks ta praegu kohe rongile või laevale ja sõidaks Ameerikasse, et mitte kunagi enam näha neid paiku ja inimesi. Indrekut ei tahaks ka enam näha, teda kõige vähem. Et inimesed võivad sellist tunda ja seda veel sulle endale öelda! Jah, aga üks on nüüd hea: enam ta ei karda inimeste rääkimist, naeru ega vahtimist, sest see kõik on tühine selle kõrval, mis olnud. Hullemat ei võigi enam olla. Ainult üks oleks veel hullem: kui ta tõepoolest oleks seda armi suudelnud. See on nii hull, et Kristi ei saa õieti sellele mõeldagi, sest see mõte on kuidagi selline, et ta ei mahu pähe, lihtsalt ei mahu ja sellepärast ta seda kõige hullemat ei mõtlegi. See mõte on küll olemas, aga ta seisab kusagil kaugel ja kõrval ning ta ei olegi tema mõte, mis millegipärast olemas — niisugune imelik loom on see mõte.

Kui ema koju tuli, lamas Kristi ikka veel ja ütles:

«Nüüd ma tahaksin Ameerikasse sõita — kohe, jalamaid, et mitte enam ümber vaadata.»

«Kust see siis nüüd korraga tuli?» imestas ema.

«Ei tea,» vastas Kristi, «aga kui ma kõige üle põhjalikult järele mõtlesin, siis leidsin, et ikkagi kõige targem on ära sõita, sest mis ma siin ikka teen.»

«Ma kirjutasin ju onule, aga tänini pole vastust ja meil pole

nii palju raha, et pilet osta,» seletas ema. «Peame ootama, kuni onu vastab ja piletiraha saadab.»

«Küll on see hirmus, et kunagi ei saa seda teha, mis tahad,» hädaldas Kristi. «Ajasite päev-päevalt mulle peale, et sõida, sõida, sõida, aga kui tahan sõita, siis ei saa. Onu ehk ei kirjuta ega saadagi raha, mis siis?»

«Siis jääd koju, mis muud,» vastas ema alistunult.

«Ma ei taha enam siin olla, ei taha elada,» ütles Kristi nüüd.

«Armas laps, sa lähed lamades totraks,» arvas ema nüüd, «tõuse parem üles, pane riided selga ja mine välja, seal tulevad teised mõtted. Siinilmas ei saa ilma rahata midagi. On raha, sõidad, ei ole, ei sõida.»

«Ma või varastan selle raha, aga sõidan ikkagi,» ütles Kristi kiusakalt.

«Kust see vaene inimene varastab,» vastas ema, «oleks rikas, küllap siis leiaks nõu.»

«Küll oled sina naljakas, tahad olla rikas ja siis vargile minna,» naeris Kristi.

«Isa ju ütleb ikka, et mitte vaesed ei varasta rikastelt, vaid rikkad vaestelt ja sellepärast nad ongi rikkad, et varastavad.»

«Siis saab minust ka ükskord varas, sest mina tahan rikkaks saada, las nad siis katsuvad mind naerda,» rääkis tütar.

«Mis sul täna ometi pähe on tulnud?» küsis ema. «Kust sa selle võtad? Et isa niisukest juttu ei kuule, hoia selle eest.»

«Arvad sa, et isa oleks nii väga varguse vastu, kui sellega saaks rikkaks?» küsis Kristi.

«Kuule, sa ajad mulle hirmu peale,» ütles ema vastuseks ja vahtis tütrele uurivalt silma. «Kust sul ometi tulevad niisugused mõtted?»

«See on vabamõtlemine,» seletas Kristi emale. «See on niisuke mõtlemine, et võid mõelda kõik, mis pähe tuleb, kõik, mis tahad. Mina õpin vabalt mõtlema, nii et oleksid igasugused mõtted valmis, kui revolutsiooniga tuleb neid tarvis. Muudkui see on häda, et revolutsioon läheb ikka rutemini kui minu vaba mõtlemine.»

«Sa oled selle revoluutsioniga hoopis totraks läind või olen mina, vanainimene,» ütles ema lootusetult.

«Aga see on ju hoopis lihtne, ema!» hüüdis Kristi. «Tule, ma seletan sulle selle asja ära, nii et sa teaksid ja saaksid targemaks. Linnas oli lõhkumine ja põletamine, eks olnd?»

«Mis siis sest?» küsis ema arusaamatuses.

«Oota!» käskis Kristi. «Las mina! Pärast oli tapmine ja mina sain haavata, härra Paas tõi mu koju, sest tema ei olnd haavatud, oli muidu niisamuti verine, nii et tähendab see oli teiste veri, minu ja veel kellegi. See on sul kõik selge ja arusaadav, eks ole, ema?»

«Armas laps!...» tahtis emand Lohk vahele rääkida.

«Pea, pea! Oota, kuula!» käskis Kristi. «Tähendab nii: seda kõike me nüüd teame ja võime sellest ilusasti ja rahulikult mõelda...»

«Mina ei või seda sugugi rahulikult mõelda, kuidas härra Paas su koju tõi,» ütles ema vahele.

«Hea küll, sul on õigus, mina ka mitte,» oli Kristi nüüd nõus. «Aga ometi võime sellest mõelda, kuigi mitte rahulikult. Aga ütle, ema, kas sa enne seda ka oleksid võinud sellest kõigest mõelda? Kas sa oleksid võinud mõelda, et härra Paas astub korraga uksest sisse ja mina temal süles? Oleksid? Vasta puhtast südamest, nagu seisaks sa jumala enda ees, nagu oleks mina sinu jumal.»

«Kristi, sa oled tõesti ogaraks läind,» ütles ema nüüd ja istus toolile, silmis peaaegu hirmu ja õuduse pisarad. «Kuidas ma siis sellest võisin mõelda, mis polnud veel olemas! Kuidas ma teadsin! Ükski ei võinud ju seda! See tuli kõigile ootamata.»

«Noh, näed, ema, sa isegi ütled, et tuli ootamata. Aga kui mina, sina, kõik inimesed oleksime enne sellest mõelnud, siis poleks see tulnud ootamata, vaid kõik oleksid öelnud: ah, see on ju vana tuttav asi, sellest oleme juba mõelnud. Nii et kui tahad vabalt mõtelda, siis mõtle seda, mida veel ei ole, aga mis võib tulla, nii et ükskõik mis siis ka tuleks, miski pole enam ootamata ega ehmata sind. See ongi see, mis ma teen, kui ütlen, et isa võiks olla varas. Muidugi, ega ma ju ei arva, et ta oleks, ja kui keegi tuleks mulle seda rääkima, siis ei usuks ma seda miski hinna eest, aga ma mõtlen seda siiski, et oleks ka see mõte valmis, nii et kui midagi niisukest juhtuks, siis ei tuleks ootamata. Saad aru? Ikka ei saa? Ah jumal, küll on sinuga, ema, tegu! See on ju nii lihtne! Ja praegusel ajal ju muidu ei saa, kui peab oskama vabalt mõtelda. Härra Paas, tema võib kõik mõelda, lihtsalt kõik. Sa ei oska endale ettegi kujutada, mis tema kõik võib mõelda. Mina ei saa temale ligigi. Sa ütled, et mina olen totraks läind, aga kui sa veel teda kuulek-

sid! Lihtsalt hull, muud midagi. Aga tema ütleb, et muidu ei saa, sest revolutsiooniaeg.»

«Siis on sul see totrus temast,» ütles ema. «Tema ju sinu sinna turulegi kaasa kiskus, aga ise jäi ilusti terveks, ainult sina...»

«Jah, ainult mina,» ohkas Kristi. «Ja nüüd naeravad kõik.»

«See on ikka nõnda, mu laps,» seletas ema, «et kui naisterahvaga midagi sünnib, siis naeravad kõik, aga kui mehega, siis ei naera keegi. See oli nõnda enne vabadust ja jääb ka vabadusega ja sellepärast ütlebki Käba naisterahvas oma meesterahvale, et: ptüi! seda vabadust ja kogu mässu, naisterahvastel pole sellest niikuinii miskit kasu. Mõnel lõkatsil ehk, mõnel sulesabal, kel pole lapsi ega kedagi. Aga see oli ennegi vaba, sest niisuke naisterahvas pole üldse õige naisterahvas, vaid...»

«Vaata, ema, see on ka nüüd vabamõtlemine, mis sina mõtled ja räägid,» ütles Kristi äkki vahele.

«Mis?» küsis ema, nagu oleks ta puuga pähe saanud.

«Nojah,» seletas Kristi. «Sa ütled, et naisterahvas polegi naisterahvas, aga ega niisukest asja ei ole ju. Naisterahvas on ikka naisterahvas, eks, ema? Nii et sina mõtled seda selleks, et kui tuleks niisuke revolutsioon, et naisterahvas pole tõesti enam naisterahvas, siis see ei tuleks sul ootamata ja sina ei ehmataks. Teised ehmataks, aga sina mitte, sest sina oled seda asja juba enne mõelnd. Niisamuti võiks mõelda, et mees ei olegi mees, ja kui siis äkki näed, et mees on ometi mees, siis ehmatad, eks? Kas sa oled, ema, millalgi mõelnd, et mees polegi mees?»

«Ei,» vastas ema, «sest mees on ikka mees, aga naesterahvas pole alati õige naesterahvas. Sinule pole aga sellest mingit mõtet rääkida, sest sina lähed päev-päevalt aina tobumaks, armas laps. Millal sinul küll aru hakkab tulema.»

«On juba tulnd, ema,» ütles Kristi rõõmsalt. «Tunnen, et on pisut tulnd.»

«Annaks jumal!» ohkas ema. «Oleks juba aeg!»

XXIII

Kristi ja ema arutasid ikka veel vabamõtlemist, kui vana Lohk ise koju tuli. Teda sai üldse harva näha, ehk olgu siis, et hommikul ja hommiku poole ööd, kus revolutsioon puhkas

ühes temaga. Siis olid ka need silmapilgud, kus Lohkude toast kostis kas tallanaha kloppimine või tikkude sissetagumine. Aga sedagi oli üldse vähepoole, nii et ülespidamise muretsemine lasus peaaegu tervena emand Lohu õlgadel. Ometi oli ka Lohu enda käes raha liikumas näha, nii et naine mõnikord tahes või tahtmata pidi imestama, kuidas mees nii vähese tööga niigi palju teenib. Siis aga seletas mees alati naisele:

«Mis sa siis õige arvad, et mina hakkan jumalamuidu pooled päevad ja ööd ringi jooksma, kui ma selle eest mitte midagi ei saaks? Oodaku! Ainult alguses olin ma nii rumal. Ja minu käsi maksab ka midagi. Kui teistele kannatajatele abi antakse, siis antagu ka minule. Pitsitan välja, muud midagi. Kui iga päev korjatakse raha, siis tahan ka mina saada, sest revolutsioon toitku oma pojad, nagu vabrik oma töölised. Tööle ma enam ei kõlba, aga mässata võin, nii et...»

Ainult nii palju lisas Lohk naisele juurde, et pidagu ta oma suu, sest muidu läheb kisa lahti, hakkavad kõik tahtma, aga ükski ei jõua nii palju raha korjata, et sellest võiksid kõik saada. Saajad on ikka üksikud, ja kui nende arv kasvab, siis sedavõrd väheneb saadav summa, sest mida rohkem koeri koos, seda vedelam lake. Nõnda on ilmas kõigega, ka revolutsiooniga ja tema andidega. Igal pool olevat oma poliitika, ka revolutsioonis, mis on küll puht-vabadusvõitlus, aga ikkagi ilma poliitikata ei saa. Sellepärast olgu siis nende poliitika — igavesti hädaldada, kurta, kui jutuks tuleb, ja tasapisi ära elada. Mitte pillata, sest revolutsioon ei ole pillamiseks. Aga kui tahab mõnda paremat suutäit, siis peab seda ostma sealt, kus sind keegi ei tunne, ja peab seda sööma siis, kui keegi ei näe. Üldse peab hakkama elama revolutsioonilist elu: tasa ja targu, niiöelda põranda all.

«Ja mitte karta, mu eideke,» patsutas Lohk naisele õla peale, «ega me päris nälga ikka jää, kuidagi kikerdame läbi. Meil ju vana tagavara ka pisut, seda ma pole peaaegu puutunudki. Aga mis peaasi: ikka süüa ja salata, ikka süüa ja salata, see on see õige revolutsiooni viis ja seda olen ma nüüd selgeks saanud.»

Niisugune oli Lohu arvamine revolutsioonilisest tegevusest ja seda õpetas ta ka oma naisele, et oleks vähemalt perekonnaski vastastikune mõistmine ja kodune rahu. Kui ta aga täna koju tuli ja tütre leidis olevat väljaminemiseks riietunud, ütles ta tasakesi, nagu oleks tegemist mõne saladusega:

«Kas juba nii kaugel? Väga hea. Seda ma ootasin juba ammugi, sest ma tahtsin sinuga paar tõsist sõna rääkida.»

«Las ta enne tuulutab ennast vähekene,» ütles ema, «ta läheb ju siin toas sedasi ogaraks.»

«Ei,» vastas isa ja ikka vaikselt, et see kuhugi ei kostaks, «enne ütlen mina, mis mul öelda, ja alles siis võid minna. Ning pidage meeles: see jääb meie vahele. Nimelt, Kristi: mis tegid sina sel pühapäeval, kus õhtul oli laskmine, nii et sina said haavata, just samal korral, mis sa tegid seal väljas koosolekul? Sa olid ju seal, eks?»

«Olin küll,» vastas Kristi.

«Noh, hea küll, et olid, aga milleks sa seal olid?»

«Vaatasin rahvast ja kuulasin kõnesid, muud midagi,» vastas Kristi.

«Kas tõesti?» küsis isa. «Sa ikka tõesti valetad minule? Kas sa tõesti ei visanud midagi rahva sekka laiali? Sul ei olnud põues lendlehti, mis?»

Kristi tundis, kuis ta veri tõusis näkku ja silmis lõi virvendama, nagu langeks kõigile äkki tihe udu. Ta tuikus pisut jalgadel, nagu peaks ta maha kukkuma. Ema, kes seda nägi, mõistis, et isal on õigus, ja ta ei osanud midagi muud, kui aga lausus südamepõhjast:

«Armuline taevas! Sellepärast siis need haavadki!»

«Sellepärast või mitte sellepärast,» rääkis isa edasi, «aga ühte ütlen ma sulle, tüdruk, need tembud pole naljaasjad. Hea küll, lähed koosolekule, kuulad, mis seal räägitakse, see on tühine asi, aga lendlehtedega oma käsi hakata määrima . . .»

«Isa, ma palun,» ütles Kristi vahele.

«Suu vait ja kuula,» põrkas isa tütre peale. «Aga mis siis, kui mõni sala nägi, kui sa need lendlehed rahva sekka laiali viskasid? Siis oled sa nimekirjas. Kindlasti! Oota ainult parajat silmapilku, millal sulle järele tullakse.»

«Issand Kristus!» ohkas ema. «Taga hullemaks asjad ikka lähvad.»

«Ja muidugi,» kinnitas isa, «taga hullemaks nad lähvad. Või arvate teie, et mässajad on juba võitnud, vabadus käes? Seda veel vaatame, kes võidab. Ja sellepärast, tüdruk, pea meeles: hoia oma käed kõigest puhtad, mis võiks olla sinu vastu süüdistuseks. Sina oled rumal, sina ei tea, lased enda sisse vedada, targemad kasutavad sinu rumalust ja saadavad su sinna, kuhu ise ei taha minna. See on ikka nõnda. Mõistad?

Ma ei ütle mitte, et sina ei peaks olema vabaduse ja revolutsiooni poolt, seda mitte. Mina ise olen vabaduse ja revolutsiooni poolt ja ka sina võid olla, aga seda peab oskama, muidu oled sees. Näiteks mina ise, mina olin ka alguses rumal, kohe püssi ette ja käsi valmis. Samuti see turul laskmine. Seal said ainult rumalad surma ja haavata, targad jäid terveks. Targad, kes asja tunnevad, kel on õige nina, need jäävad ikka terveks. Sellepärast, kui sa midagi niisukest mõtled teha, siis tule ja ütle minule, peame enne aru ja peame ka pärast aru, nii et mis tehtud, see ka silutud — mitte jälgegi kusagil. Olgu või kümme nuhki kannul, kätte ei saa ükski midagi. Sest pea meeles: nuhid on igal pool, igal pool. Ja nemad on alati väljas. Nad peavad olema, sest muidu kaotavad nad oma koha. Sinul, laps, pole ju sellest aimu, aga see nuhkide asi on ju nagu vabrikutööstus, antakse igaühele oma tükk kätte ja katsu ainult, et omaga valmis saad. Nõnda on see. Sellepärast peab ennast kõigest väest hoidma.»

«Ta ütles ennest, et sõidaks heameelega kas või kohe ära Ameerikasse, ja see olekski kõige parem,» rääkis ema.

«Ja muidugi,» oli isa nõus, «see oleks see kõige parem. Said terveks ja sõida. Aga seni, kui oled siin, hoia oma nahk, sest muidu ei lastagi sind välja. Ja mis ma veel tahtsin sulle öelda, tüdruk: selle meie üürnikuga ära sa nii väga sõbrusta ega temaga käi, sest ei või ju teada, mis või kuidas. Temal on igasugused tutvused. Mõnikord käib ta kellegi noormehega, kes teenib politseis . . .»

«See on ju tema koolivend maalt,» seletas Kristi.

«Mis sest, et koolivend,» ütles isa. «Koolivend, koolivend, aga teenib politseis, meie ei tea neist ei ühest ega teisest midagi, parem siis eemale hoida.»

«Isa, sa ei hakka ometi härra Paasi kahtlustama!» hüüdis Kristi pisut valjemalt.

«Tasa, hull loom!» taltsutas teda isa. «Sa karjud, nii et tema ise ja ka teised võivad kuulda. Mina ei mõtlegi teda milleski kahtlustada, ma ütlen ainult, et meie ei tea temast midagi ja temal on tutvus politseiga, sellepärast on parem hoida, kui pärast oiata. Saad aru? Ma ei taha ju midagi muud, kui ainult sind kaitsta. Enese eest ma juba ei muretse, sest mina olen vana känd, kelle peale ei hakka ühegi võmmi ega nuhi hammas nii kergesti.»

Kui Kristi sai viimaks minema, siis märkas ta oma mõtetega

üksi jäädes, et kogu rääkimisest isa ja emaga temas on sündinud mingisugune imelik pööre: tema ei taha enam ei Ameerikasse sõita ega ka Indrekut kohates ettevaatlikumaks muutuda. Jah, isegi seda viimast mitte, sest olgu Indrekuga muidu mis tahes, aga teda milleski lasta kahtlustada või seda kuidagi arvestada, seda Kristi ei võinud. Sellepärast oli isa riivavail sõnadel ainult üks otsekohene tagajärg: Kristi andestas Indrekule ka kõik muu.

Õieti algas andestamine tema südames juba varem, sellest siis see vabamõtlemise küsimus, millest Kristi nii heameelega vestis emale, nagu tahaks ta Indrekut puhtaks pesta ka selle ees. Õige! Indreku sõnad suudlemisest polnud midagi muud kui vabamõtlemine ja ettevalmistus, et kui revolutsiooni möllus midagi nii kuulmatut peaks sündima, siis see ei tuleks ootamata, nagu näiteks laskmine turul või nende kojutulek, kus tema oli korraga Indreku kätel. Just nii! See oli Kristil nüüd päevaselge. Mitte, et niisuke asi oleks ilmas olemas, vaid Indrek mõtleb nii vabalt, nagu oleks see olemas — igaks juhuks, sest kes võib revolutsiooni ajal midagi ette teada.

Nõnda siis oli Kristil ütlemata hea meel, et ta oli sellele hullule asjale leidnud nii lihtsa ja ilusa seletuse, ja sellepärast mõjusid isa kahtlustused otse vastupidiselt sellele, mida nendega püüti saavutada. Ometi elasid Indrek ja Kristi mõni aeg nõnda, nagu oleks must kass nende vahelt läbi jooksnud, kuid see olenes mitte neist enestest, vaid kellestki kolmandast, nimelt Attilast, sellest valgepealisest ja sinisilmsest noormehest, kellega Kristi tutvus neil päevil. Sellelgi sündmusel poleks ehk olnud suuremat tähendust, kui Indrek ise poleks nii sagedasti rääkinud Kristile Attilast kui ideaalsest revolutsionäärist, kes viibib pidevas vaimustuses ja on ihu ning hingega kõige peale valmis. Sõnad «ihu ja hingega» olid kuidagi imelikult lõiganud Kristil kuulmeisse, ja kui ta nüüd sama inimesega tutvus, kelle kohta neid sõnu oli tarvitatud, siis jäi ta tema külge kuidagi nagu rippuma, lootes saada osa tema suurest ja ennastsalgavast vaimustusest. Sest Kristi arvas ühes paljude teistega, et revolutsiooni tähendus peitubki ainult selles vaimustuslõõmas, mis sünnib isegi ei tea millest ja lükkab su isegi ei tea õieti kuhu — lükkab mingisse sinetavasse kaugusse, nagu iga teinegi unistus.

Mõni teab, kui kaua see uus unelm oleks kestnud või millega ta oleks lõppenud, kui poleks tulnud midagi vahele, mis

juhtis Kristi uuesti Indreku juurde. Oli nimelt vaja inimest, keda võiks täiesti usaldada ja kes poleks ometi ei põranda-alune ega ka muidu silmatorkav poliitikategelane. Tema kätte hoiule taheti anda suurem summa raha. Sellisena nimetati Indrekut, ja Kristi oli üks tulisemaid tema pooldajaid. Suureks soovituseks temale oli just see, mis ajas Lohku teda kahtlustama: tema tutvus politseiga. Sest kui keegi käib politseiga läbi, siis pole oletada, et temal oleks tegemist põranda-alustega.

Aga Indrek ei tahtnud kassapidaja-ametist kuuldagi, sest see pani talle teatud kohused peale ning takistas tema vaba liikumist. Kristi sellevastu tahtis äkki maksku mis maksab, et Indrek oleks nõus, sest neiul muutus kogu küsimus au- ja uhkuseasjaks.

«Keegi peab seda ometi tegema, see on igaühe püha kohus,» seletas ta Indrekule. «Pealegi mina ka soovitasin teid, olge juba ainult minu pärast nõus. Ja teate, kui te seda teete, siis ütlen teile suure saladuse. Ma ütlen teile kaks suurt saladust, olge ainult nõus. Need on väga tähtsad saladused, väga tähtsad ja teie ei saa neid kellegilt muult teada kui ainult minult. Ma palun, olge nõus, sest nõnda pääsete kahtlusest.»

Neid sõnu rääkides hakkas Kristil endal süda sees värisema, ja ometi oli ta tahtnud panna värisema ainult Indreku südame.

«Mis kahtlusest?» küsis see nagu pahaselt. «Annab see siis põhjuse kahtlustamiseks, et mina ei võta raha oma kätte hoiule?»

«Mitte see, vaid kui võtate hoiule, siis kaob kahtlus,» vastas Kristi, põledes himust ometi kord võida rääkida, oma süda tühjaks puistata. Tal hakkas peaaegu hirm, sest kui Indrek loobub lõplikult, siis kaotab Kristi ka viisaka põhjuse rääkimiseks. Tema aga tahtis viisakat põhjust, et Indrek ei hakkaks jumal teab mis arvama.

«Ma ei saa põrmugi aru, mis kahtlusest või usaldusest te räägite,» ütles Indrek.

«Olge nõus, siis seletan kõik,» vastas Kristi. «Pealegi on nii raske kohaseid inimesi leida, ütlevad nad.»

«See ei või olla,» vastas Indrek, «te ju ise arvasite ennest, et ega ainult minu kätte, vaid ka teistele, et oleks julgem ja et ei läheks kõik korraga kaotsi, kui juhtub õnnetus. Tähendab ma pole sugugi nii tähtjas. Leiavad nad teised, siis leitakse ka see üks minu asemele.»

Kristil oli nutt varaks. Kõik kippus teisiti minema, kui tema

oli mõelnud. Tema käes läks kõik teisiti. Isegi nutuga läks tal teisiti, kui ta tahtis: silmad hakkasid tal vett jooksma, enne kui ta mõtleski nutta. See sündis lihtsalt iseenesest ja mitte just sellepärast, et temal oleks jumal teab kuidas südamel seisnud, kas Indrek saab nii-öelda salajaseks kassapidajaks või mitte, vaid kas ta teeb seda, mis Kristi temalt nii väga palub. Nii et kui Kristil silmad hakkasid vett jooksma, siis tulid pisarad väga südame lähedalt. Seda arvas nähtavasti Indrekki, sest kui ta nägi neiu silmis pisaraid, nõrkus tema kange süda kohe ja ta küsis:

«On siis teile nii tähtjas, et ma nõus oleksin?»

«Ma nii väga tahaks seda,» vastas Kristi.

«Hea küll,» ütles Indrek, «siis ma teen seda teie pärast.»

Seda Indrek ütles Kristi arvates väga ilusasti, nii hirmus ilusasti, et ta tahtmatult naeratas, kuigi pisarad said nagu uut hoogu. Ta kuivatas ja kuivatas neid, aga nad aina tikkusid silmist.

«Soo, nüüd on kõik hea, kõik,» lausus Kristi nagu endamisi, kui ta sai silmad kuivaks.

«Ma ei saa teist hästi aru,» ütles Indrek. «Teil oleks nagu midagi südame peal. Kas te ehk ikka veel ei suuda unustada seda — te teate ju, see haava asi — või on teil midagi muud.»

«On see ja on ka midagi muud,» vastas Kristi. «Teate, mis mina mõtlesin: see oli teil nii-öelda vabamõtlemine, eks? Te mõtlesite seda igaks juhuks muidu niisama. Ja mina otsustasin nõnda, et kui teie olete nüüd selle rahaga nõus, siis on minu arvamine õige, s. t. teie mõtlesite seda muidu niisama, aga kui te nõus ei ole, siis oli see midagi halba. Nõnda! Ja teie olete nõus, nõnda siis oli see ainult vabamõtlemine, nagu seegi, et kellegi isa võiks olla korraga nuhk. Eks ole tõsi?»

Indrek mõtles natukene aega, mis vastata, ja ütles siis:

«Täiesti tõsi.»

«No näete, ma ei olegi ju nii rumal, nagu teie mulle siis ütlesite,» rääkis Kristi rõõmsalt.

«Muidugi mitte,» oli Indrek nõus. «Teie ei ole sugugi rumal, aga teie saate asjust omal viisil aru ja seletate neid mõnikord nii vabalt, et aina imesta.»

«Nii et mina juba oskan ka vabalt mõelda, nagu teiegi,» ütles Kristi õnnelikult.

«Te mõtlete sagedasti veel vabamalt,» arvas Indrek. «Aga ega seda nii väga palju ei võigi, sest kui inimene alati harju-

tab vabamõtlemist, siis tema mõtted ei käi viimaks asjadega sugugi kokku.»

«See on teil sotsiaaldemokraatidel, nemad ütlevad ka alati, et vabamõtlejate mõtted ei käi asjadega kokku,» seletas Kristi ülitargalt, et Indrekule näidata, mis ta teab.

«Väga õige,» oli Indrek nõus, «sellepärast pidage seda meeles ja õppige natuke kahtlema.»

«Kahtlemine on kõige raskem,» ütles Kristi. «See on hirmus raske, nii et mina kohe ei saa kahelda. Kui isa rääkis, et...» Kristi ehmus oma suu lukku.

«Mis see isa rääkis?» küsis Indrek.

Kaua mõtles Kristi, enne kui jõudis otsusele, mis vastata. Ta oli väga täbaras seisukorras. Suure rõõmuga ta oli unustanud usalduse piirid ja oli peaaegu saanud oma isa äraandjaks. Nüüd ta oli lõksus: ta pidi kas Indrekule valetama või oma isa paljastama ebameeldivast küljest. Lõpuks ta valis ometi selle viimase, sest see oli tema arvates see väiksem. Avameelselt ta jutustas Indrekule kõik, palus ainult jumalakeeli, et see ei annaks sellest mõista ei isale ega emale.

«Aga see on ju üsna loomulik, et isa teid minu eest hoiatab,» ütles Indrek. «Lõpuks ometi ei tea teie minust mitte kui midagi. Mina võin ikkagi väga hästi olla nuhk, nagu neid on palju teisigi, kellest seda ei oleta ega aima keegi.»

«See on nüüd jällegi teie vabamõtlemine, mis ei käi sugugi asjadega kokku,» arvas Kristi.

«Kuis nii?» vastas Indrek. «See võib isegi väga hästi asjadega kokku käia, ainult et ei teie ega keegi teine seda ei tea, isa ainult kardab, et pärast see ehk on nii...»

«Teie võite ju rääkida, mis te tahate,» seletas Kristi, «aga mina ei saa niisukest asja üldse mõelda. Ma ei saa mõelda, et minu isa või ema oleksid nuhid, ja teiega on see niisamuti või veel raskem. Jah, mõelge ometi, teist seda mõelda oleks nagu veel raskem. Sellepärast rääkige, niipalju kui tahate, mina ei kiida seda kunagi heaks, et isa teid nõnda kahtlustas. Kui teie oleks mõni nuhk, mis otsisite siis turule, kui seal lasti? Teie oleks ju siis kindlasti teadnud, et seal võib laskmine tulla, eks? Ja kas teie oleks hakand mind sealt koju tooma, kui te oleks olnud nuhk. Ükski nuhk ei tee seda, see on kindlam kui kindel.»

«Teil on väga imelik arusaamine nuhist,» ütles Indrek, «teie arvates ta nagu polegi inimene.»

«Ega ta ei ole ka, see on kindel,» vastas Kristi. «Minu mee-

lest ta ei ole õige loomgi. Mis ta just on, seda ma ei tea, ei oska öelda, aga ma tunnen, see on nii jälk asi, et ta ei mahugi mulle pähe.»

«Hea küll,» oli Indrek nõus, «ma ei vaidle selle vastu, aga ometi ma arvan, et ka nuhil näiteks võivad olla lapsed, keda ta armastab ja...»

«Issand jumal!» hüüdis Kristi vahele. «Millal õpin küll mina nii vabalt mõtlema! Nuhil lapsed ja ta armastab neid! Lihtsalt kole! Nuhk ja armastus! Ei! Nõnda ei peaks üldse mõtlema, mitte keegi ei peaks nõnda mõtlema. See on nii hirmus kole, et armastuski oleks nagu mõni jälk asi, kui ta seisab ühes nuhiga. Teate, kuidas mina seda tunnen või peaaegu näen, otse selgesti näen: läheb miski kõver ja vintrik, miski limane ja vastik, mis määrib su peaaegu vaatamisega, ja tema kõrval kõnnib valge ingel, tiivad seljas — jalad peened-peened, keha kerge-kerge, nii et ta nagu ei astugi, vaid ainult hõljub. Nõnda näen ma nuhki ja armastust. Aga kuidas hakkavad need kaks kokku? Ei kuidagi.»

«Aga mõelge nõnda, nagu ehk mõtleb teie ema, siis hakkavad nad väga hästi kokku,» seletas Indrek. «Mõelge, et nuhk on kuri ingel ja armastus hea ingel, kes tahab seda teist päästa...»

«Mina ei tahaks, et nuhk pääseks või õndsaks saaks,» hüüdis Kristi vahele. «Ja seda ütleksin ma kas või Jeesuse Kristusele endale, kui ta tuleb meid lunastama. Ütleksin: lunasta, keda tahad, aga jäta nuhid sinnapaika, muidu ei lähe mina ega paljud teised korralikud inimesed taevariiki. Lähen ükskõik kuhu, aga mitte sinna, kui Kristus ei kuula ja lunastab kuradi käest ka nuhid.»

«Aga mis siis, kui Kristus tuleb päris lihtsalt, nagu tuleksin minagi, vaataks teile nukralt-nukralt silma ja ütleks: hea küll, armas laps, ma ei taha, et teie jääksite taevariigist eemale, sest ma armastan teid, ja sellepärast jätan ma esiotsa nuhid lunastamata. Aga ega te ometi nõua, et see kestaks igavesti, nad said ju nii imelühike aeg olla nuhid. Nad võivad ju kuradi juures kannatada sada aastat, hea küll — tuhat, sada tuhat, isegi miljon aastat, aga ometi mitte igavesti. Sellepärast, armas laps, kui sa armastad mind samuti nagu mina sind, kas su süda siis ka miljon aasta pärast ei nõrku, nii et sa lubad lunastada ka nuhid? Mis te vastaksite selle peale Jeesusele Kristusele?» küsis Indrek.

«Kust te küll võtate niisukesed asjad!?» hüüdis Kristi.

«Mitte mina, vaid teie ise tõite Jeesuse Kristuse mängu,» vastas Indrek. «Mina katsun ainult tema asemikuna teie südamele koputada, muud midagi. Nii et teie peate minule kui Kristusele nüüd vastama, minule kui jumala pojale, mõistate?»

«Aga see on ju jumala teotus nõnda rääkida,» ütles Kristi nüüd.

«Seda muidugi, aga esimene jumala teotaja olite teie, kui te ei tahtnud lasta Kristusel nuhke lunastada,» seletas Indrek. «Kuid see on ükskõik, peaasi on teie vastus, s. t. kas teie lubate Kristusel nuhid lunastada, kui nad on juba miljon aastat põrgutules põlenud, või peavad nad jääma sinna igavesest ajast igavesti?»

«Peavad jääma igavesest ajast igavesti,» ütles Kristi kõikumatult.

«Hea küll,» oli Indrek nagu nõus, kuid jätkas ometi: «Aga mis siis, kui Kristus teile ütleb, et: armas laps, nuhkide eneste pärast võib sinu süda ju kangeks jääda, aga kas ta ometi viimaks ei nõrku minu pärast, kes ma sind nõnda olen armastanud, et jätsin oma elu sinu eest? Minu suure armastuse pärast luba, et ma lunastan miljon aasta pärast ka nuhid ja toon nad taevariiki, sest muidu jääb mul hulk armastust ja andestamist üle ja mul pole teda kuhugi panna. Mis vastaksite Kristusele nüüd?»

«Teie ju kiusate mind praegu oma mõtetega muidu niisama, sest ega niisukest asja ju kunagi ei tule,» ütles Kristi. «Ja teie ise vist ei usugi Kristust ega maailma lunastamist, ükskord ütlesite nõnda. Mina ka seda õieti ei usu, ainult minu ema usub ja tema laseks kohe kõik nuhid õndsaks saada, kui aga Kristus tahab.»

«Aga teie?» küsis Indrek. «Teie olete mulle alles vastuse võlgu.»

«Mina ei lubaks neid kunagi taeva, kui see oleks minu teha,» ütles Kristi endise kindlusega.

«Ka Kristuse suure armastuse pärast mitte?» päris Indrek.

«Ka Kristuse armastuse pärast mitte. Aga kui ta mind just väga palub, siis ma ütleksin temale: hea küll, too nuhid taeva, kui sa muidu ei saa, aga luba, et mina siis siit lähen, nuhkidega üheskoos taevaski olla ma ei taha. Seda ma ütleksin talle tema suure armastuse pärast.»

«Ja läheksite nuhkide eest kas või põrgu?» küsis Indrek.

«Kas või põrgu põhja,» vastas Kristi, mispeale Indrek astus tema juurde, võttis tal käest kinni ja ütles:
«Tüdruk, te ajate pisut hirmu peale.»

XXIV

Esimene vabadusevaimustuse uim lahtus mõne aja pärast ja siis valdas kõiki tundmus, et ollakse kuidagi nõutu ja peatu: peatud olid vabadus-apostlid, peatud ka vägivallasulased. Ühtedele oli äkki rohkem rüppe langenud, kui seda oli julgetud loota või kui seda osati või saadi kasutada, teised arvasid, et neil on rohkem kaotsi läinud, kui see tõeliselt oli sündinud, ja sellepärast ei usaldanud nad oma jõudu tarvitada võimalikul määral. Tekkis nagu tühi, valdamata maa-ala ründajate ja taganejate vahele, kuhu ei söandanud asuda kumbki pool, kartes vastase lõksu.

Ühel pool väsitati end ikka veel igasuguste koosolekutega, mis pidid süvendama revolutsiooni. Räägiti keeled rakku, lõuapärad kangeks, hääled kähisema. Vaieldi selle üle, mis siis teha, kui vana korda enam ei ole, ja unustati tõsiasi, et ta püsib endiselt. Teda katsuti ikka veel kõigutada sõnadega, sest sõna peeti teoks, suurt sõna kangelasteoks. Kõneldi võimuhaaramisest, aga võim jäi ometi haaramata. Kröösus kinnitas küll, et tänini on valitsus valanud rahva verd, nüüd peab rahvas hakkama valama valitsuse verd, selline olevat asjade loogika, ometi oli rahvas nii vooruslik ja inimlik, nagu ei saa olla ükski, kes sirutab käe võimu järele.

Ainult mõnikümmend meest olid võtnud asjade loogikat tõsiselt, haaranud oma pussid ja püssid ning tõtanud maale, nagu asuks see valitsus seal, kelle verd peab valama. Nõnda pidi tõeks saama vürtspoodniku Vesiroosi sõna, et kui läheb tõesti löömaks, siis ainult mõisnikkudega. Pisut ta siiski eksis, sest ei mürgeldatud mitte ainult mõisades, vaid ka monopolipoodides, nagu võiks ka siin valada valitsuse verd.

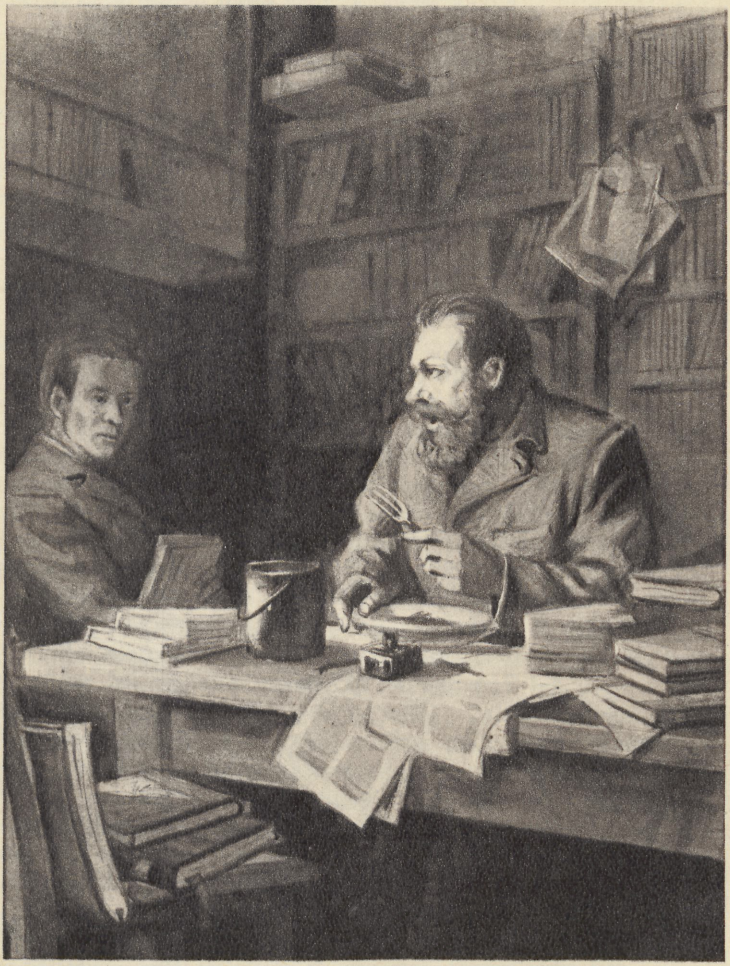
Kui sel kõigel polnud muud tähendust, siis vähemalt see, et jälle kord sai kuulda, mis arvatakse vabadusest ning tõest ja õigusest. Need, kelle käes olid seisnud ikka vägi ja võim ning vabadused ja õigused, tõttasid kohe ütlema, et näete nüüd oma silmaga, vabadus pole muud kui vägivald ja õigused ainult ülekohus. Vabadus-apostlid ei leppinud sellega ja kinnitasid, et

neil pole riisujatega mingit ühist ja sellepärast jäetagu vabadus rahule, aga nende sõnu ei pandud mikski ei vaenlaste ega isegi sõprade pool — nii väga oli sõna väärtus neil päevil langenud. Kõik aimasid, et sõnu ei kulutata tõe ja õiguse pärast, vaid selleks, et neist oleks kasu. Tõde ja õigus isegi polnud muud kui see, mis kasulik.

Pealegi tõde peeti liig kalliks isegi rahva vabaduse ja õiguste eest võitlemiseks, valega tuli alati palju odavamini toime. Tõde on kuld, aga kes siis läheb lahingusse kuldrelvadega? Tõde on ilmas nii vähe, et temast ei jätkuks üheski lahingus, ammugi mitte revolutsioonis, sellepärast peab paratamatult tarvitama asendainet — valet. See on seda lihtsam ja loomulikum, et tõest saab nii kergesti vale ja valest tõde, eriti ühiskondlikul alal.

Sellel mõnekümne mehe maaleminemisel, et seal teha, mis teha võib, ja võtta, mis võtta saab, oli veel teine kõigile silmatorkav tulemus: selgus, mis on sotsialist ja mis sotsialism. Pealegi valgustati asja kahest otsast, nii et ta pidi olema üleni selge. Kui valgustati ühelt poolt, siis olid need maaleläinud mõnikümmend meest tingimata sotsialistid, sest miks inimene muidu läheb hulgakesi rüüstama, kui ta ei ole sotsialist...

Aga kui valgustati asja teisest otsast, siis nägid kõik, et sotsialism pole midagi muud kui kristlik õpetus maapealsest paradiisist, kus inimesed saavad õndsaks puht söömisest ja joomisest, kui aga seda anda, niipalju kui kellelegi kulub... Siit see suurnikkude kibe viha uue õpetuse vastu, aga siit ka endastmõistetav tõde, et olla sotsialist tähendab olla vaevatute ja koormatute eestvõitleja, rõhutute kaitseingel. Attila arvas, et sotsialist on kõrgeim ja õilsaim, mis inimesele maa peal üldse osaks määratud. Joosua oleks võinud omalt poolt seda arvamist täiendada, öeldes, et sotsialist on midagi nii ülevat ja kõrget, et ei tema enda ega tema nimegi külge või hakata midagi halba või kahtlast. Sotsialist seisab sealpool inimlikke pahesid, peaaegu sealpool head ja kurja, nii et tehku ta ükskõik mis, tema tehes muutub see heaks. Kui oleks selgunud, et maa röövretkel olid ka mõned sotsialistid, siis oleks kindel, et seal pole üldse röövitud, vaid ainult ekspropriieritud ja konfiskeeritud, mis on korralik revolutsiooniline toiming. Kröösus oleks võinud omalt poolt sellele juurde lisada, et sotsialistid on uue, parema ilmakorra asemikud, tema võimukandjad, ja sellepärast on neil õigus tulevasele ilmakorrale vastuhakkajaid samuti kas

Natukese aja pärast rääkis ta nagu endamisi edasi, kuna Indrek istus sohval raamatute vahel ja soris neid.

või surmaga karistada, nagu teevad seda vana korra asemikudki, ilma et neil oleks vaja vastutust kanda.

Oli mõttetu sellele vastu väita küsimusega, et kes on teid pannud uue, tulevase ilmakorra asemikuks, sest samasuguse õigusega võidi küsida: kes on pannud need vana korra asemikud, et nad tapavad inimesi lausa linnaturgudel? Ei, mõlemad olid ise hakanud ja mõlemad arvasid, et neil on suurem õigus kui vastastel. Mõlemad arvasid ka, et eesmärk pühendab abinõud, millist arvamust Viljasoo pidas üpris loomulikuks, sest ta ütles:

«Kui jumal võis anda oma poja juutide kätte, et nad naelutaks ta ristipuule inimeste lunastamiseks, miks siis sotsialistid ei või mõnda mõisa või monopolikassat tühjaks teha, kui nad tahavad inimesi paradiisi toimetada? Jumalal oli ainult üks poeg, aga mõisasid ja monopole on palju, nii palju, et sotsialistid ei jõua kunagi neid kõiki tühjaks puistata.»

Niisugune oli tema arvamus, kui ta istus laua ääres ja mugis raamatuvirnade vahel oma lõunasöögi, mille naine talle siia toonud. Sest tema oli ometi oma matusepäeva-õhtu lõõpimise pööranud tõeks ja oli teostanud oma vanapoisilikus üksinduses revolutsiooni — oli võtnud endale naise, kel on kaks last, needsamad, keda Indrek oli aidanud pimedas koju kanda.

Naine pidas asja ikkagi veel naljaks, aga iga kord, kui ta tõi Viljasoole süüa, uskus ta jällegi üürikeseks, et asi võib ometi tõsi olla. Kodu üksi oma lastega magama heites kadus üürikene ja nõder usk muidugi varsti. Et ta aga pidi iga päev Viljasoole toitu kandma, siis toitis ta sellega ka oma nõrka usku. Viljasoo omalt poolt seletas, et tema pole enam nii noor, et oleks asjadega hädaline. Tema tahab ise vaadata ja laseb ka Mariel vaadata, kas nad kuidagi sobivad. Võib-olla Marie leiab kellegi kohasema, siis muidugi mingu sellega, aga kui see ehk liig kaua nõnda kestab, siis jääb ehk hiljaks, sest Marie võib hakata temale, Viljasoole, meeldima, nii et siis ei lase ta teda enam kellegi teisega. Vististi kindlasti see läheb nii, et Marie hakkab temale meeldima. Aga sellepärast ei maksa tal ometi nutta, sest Viljasoo ei lähe meeldimise tõttu tema vastu põrmugi halvemaks. See on ainult noorte juures nõnda, et kui keegi teisele meeldib, siis andku kohe kas või oma hing selle eest, sest noored ütlevad, et milleks sa mulle meeldid, kui sa ei anna ka oma hinge minule. Viljasoo kui vanainimene arvab pisut nagu vastupidi, et kui Marie hakkab temale tõesti meel-

dima, siis tema, Viljasoo, võib oma hinge anda Mariele, muidugi, kui tema seda ehk millalgi tahab. Nõnda arvab Viljasoo. Aga praegu, kus Viljasoo mugis süüa, ta sellele ei mõelnud, vaid jumalale ja inimestele, nii et lisas oma endisele targutusele nina kirtsutades juurde:

«Jah, jumal tappis oma poja, et lunastada ilma, aga kui Aabram tahtis minna oma poja elu kallale, et endale pisut õndsust muretseda, siis see ei kõlvanud, vaid ta pidi võtma kitsetalle. Eks ole nõnda. Aga mis sellest võib õppida? Seda, et kui teed midagi teiste heaks, siis on rohkem lubatud kui iseenda pärast. Seda jumala enda eeskuju just ei panegi valitsus ega tema kaagid tähele, nii et sotsialistid on suuremad kristlased ja jumalasulased kui mõisnikud ja nende sabarakud pastorid, sest nemad muretsevad ainult iseenda eest.»

Jällegi Viljasoo sõi nohinal omaette ja kirtsutas vahetevahel nina, nagu hauduks ta mingisugust mõtet. Natukese aja pärast rääkis ta nagu endamisi edasi, kuna Indrek istus sohval raamatute vahel ja soris neid. Viljasoo ütles:

«Mina ka muretsesin tänini ainult iseenda eest, tegin raamatutega revolutsiooni ja mõtlesin ainult iseendale. Meie kõik teeme nõnda, revolutsioon teistele, elu iseendale. Aga nüüd tegin selles revolutsioonis revolutsiooni — hakkan elama teistele. Heategevus, hale süda, kaastundmus, kristlik meel, mis?»

Viljasoo pani kahvli käest, sest toit oli otsas: ta laskis endale ikka paraja portsjoni tuua, et poleks jätiseid. Nüüd pühkis ta habet ja hakkas hambaid torkima.

«Inimene on pagana õnnetu loom vanajumala tõpratallis,» hädaldas ta, «sest mõelge ometi, isegi krokodillile olevat ta loonud väikese linnu, kes puhastab tema hambavahed toidujäätistest, kui ta ise põõnab päikese paistel, aga inimene peab seda ikka ise tegema. See tuleb sellest, et inimesel on südametunnistus, mis ei luba, et mõni teine su hambavahesid torgiks, ikka pead ise. Krokodillil ei ole südametunnistust, sest miks muidu tema hambaid puhastab lind.»

Jälle peatus Viljasoo targutus. Paari hetke pärast ütles ta Indrekule:

«Te muidugi mõtlete, et miks ma nõnda sellest krokodillist ja südametunnistusest . . .»

«Ei, ma ei mõtle midagi, ma lihtsalt kuulan,» vastas Indrek vahele.

«Mina aga nimelt mõtlen sellega midagi,» ütles Viljasoo,

«selle kaastundmuse, haleda südame, krokodilli ja südametunnistusega. Mõtlen nimelt iseennast. Ja teid ka...»

«Miks nii?» küsis Indrek huvitatult.

«Sellepärast, et ma kardan, teie ehk mõtlete minust ja mõtlete pealegi veel võõriti,» seletas Viljasoo.

«Ma ei saa põrmugi aru, millest te räägite,» ütles Indrek avameelselt.

«Ma räägin Mariest ja tema lastest, keda me tol õhtul koju kandsime.»

«Mis siis nendega on?» küsis Indrek.

«Nendega pole midagi,» vastas Viljasoo, «ainult minu ja teiega.»

«Kuidas minuga?» küsis Indrek kärsitult.

«Kannatage pisut, laske ma seletan,» ütles Viljasoo. «Te pidite ju sel õhtul tingimata imestama, et mis minu arukesega äkki küll on juhtunud: naine tuleb lastega mehe matuselt ja mina hakkan teda omale kauplema, teda ja tema lapsi, eks ole nii?»

«Natukene veider muidugi oli,» naeratas Indrek.

«Ja kui hakkasite sellele seletust otsima, siis leidsite muidugi, et mina olen kaastundlik inimene ja et mul on väga hale süda sees, eks?»

«Olgu selle haleda südamega kuis tahes, aga ega te teatud kaastundmusest ei pääse,» ütles Indrek nüüd veendunult.

«Seda ma kartsin kohe, et te nõnda mõtlete.»

«Miks te siis seda just kartsite?» küsis Indrek, rõhutades viimast sõna.

«Aga lihtsalt sellepärast, et see ei ole õige ja laseb mind paista valevalguses. Tema heidab minu iseloomule nii-öelda teatud varju, võiks isegi öelda halva varju, sest mina pean kaastundmust ja haledat südant revolutsioonipäevil suureks puuduseks ja endale otse haavavaks. Mina arvan, et ennem võib inimene nälga surra, kui et haledailt südameilt midagi vastu võtta. Seda arvan mina. Mina ei ole kunagi ühelegi kerjusele kopikatki andnud, ehk olgu siis, et olen kindel, ta vahetab selle monopoli vastu ümber, nii et ta muudab minu haleda südame kohe totruseks, teeb ta naeruväärseks. Siis küll, siis annan, sest see valmistab mulle lõbu, ma saan iseendale ja teistele tõendada, kui rumalad ja kahjulikud on kõik armuannid. Aga kuidas saaksin ma selle, mis ma teen Marie ja tema lastega, rumalaks ja naeruväärseks muuta? Ei, seda ei oskaks

ma. See on mõnikord ainult naljakas, halenaljakaski, aga siiski mitte naeruväärne. Sest öelge nüüd isegi, mis on selles naeruväärt, et ma lasen lastele natuke paremini süüa anda, nii et nad läheksid pisut priskemaks ja ümarikumaks, või et ma lasin neile mõned paremad hilbud muretseda. Aga muidugi, naljakas on see küll, sest ema, selle asemel et rõõmustada ja lastega kaasa naerda, aina tönnib. Naised on ikka nõnda: kui on halb, tönnivad, kui on hea, tönnivad ka. Nii et pole parata. Ja teate, mispärast ta tönnib? Et ma ei taha vastutasu. Mõistate? Temal on ainukeseks vastutasuks ta ise ja nüüd ta tönnib, miks ma teda ennast ei taha, miks ma ööseks sinna ei jää. Pealegi kõik majas usuvad, et meie vahel on algusest saadik nõnda, sest kes siis muidu söödab kellegi lapsi või ostab neile hilbukesi. Ja teate, mis ta on teistele südametäiega öelnud? Temal olevat minusuguseid iga sõrme jaoks kümme tükki, nii et tähendab sada, sest minul on kõik sõrmed alles, näete!» Viljasoo tõstis oma mõlema käe haarakil sõrmed üles ja näitas neid Indrekule, nagu oleks see ei tea kui tähtis, ning jätkas siis: «Tähendab kiitleb teiste ees, et tal on minutaolisi vanu tervelt sada, aga omal pole õieti mindki. Sellest siis see tönn kõige enam, sest tema peab endast lugu. Ja tal on õigus, sest tal on õiged naise nurgad ja kõverdused. Teie ärge punastage, et ma räägin seda nii vanapoisilikult, ka noores eas pole ma osanud naistest õieti rääkida.»

«Ma ei punasta sugugi,» vaidles Indrek vastu.

«Ärge seda öelge,» rääkis Viljasoo, «noored punastavad alati, kui naisest natukenegi midagi nimetada, sest naine on nende silmas kas hoopis olematu loom või ta on püha mardikas, kes treib sõnnikustki aina uusi maailmu. Aga mina olen teisiti loodud, juba maast-madalast. Mina pole osanud naistele kunagi nõnda otsa vaadata, et näeksin uusi maailmu ja kuud ning tähti ega oska ka nüüd, sest vanaduses neid asju ei õpita. Mina ei oska ka lastega midagi peale hakata. Hea küll, kui ta magab, nagu siis õhtul pimedas, siis mässid ta muidugi kuue sisse ja kahmid ta kuidagi sülle, aga mis temaga siis teha, kui ta käib või jookseb ja sulle otsa vaatab, sinuga räägib, jumala eest ei tea. Mul on ikka pisut hirm, et kui puudud teist kusagilt, murrad äkki midagi küljest ära, nagu kannul kõrva. Aga on see siis hale süda, kui sa ei murra kannul kõrva ära? Mariest saan ma muidugi aru, kui ta ütleb, et tema olevat oma lastega nagu mõni sant või kerjus. See on muidugi alandav,

sest armuand alandab alati. Sellepärast ei pea inimesele kunagi armu andma...»

«Aga miks te siis seda teete?» küsis Indrek.

«Ega ma ei tee ju,» vastas Viljasoo, «ainult Marie ja teie arvate, et minu tegu on armuand. Et Marie minu seletusi ei usu, sellest ma saan aru, sest temal on ta naiselik väärtus kaalul ja pealegi ei või tema kuidagi mõista, et nii-öelda revolutsioonilise tegevuse ja selle tagajärjed peab laiendama ka naistele ja lastele. Mõistate? Revolutsiooniline tegevus!» Indrek ei võinud siinkohal kuidagi naeratust tagasi suruda, mida ka Viljasoo märkas ja siis jätkas: «Teie muidugi naerate, sest teie ei tunne asjaolusid. Teie ei tea ju veel, et see polegi minu raha, mis ma Mariele ja tema lastele annan. Ärge mõelge, et ma räägin neist summadest, mis rahvas oma hingeõnnistuse pärast langenute perekondadele kokku kannab, need on muidugi täisverd armuand. Aga nendest osasaamise keelasin ma Mariel ära, et poleks tegemist armuandidega. Ja teate, mis Marie mulle sellepärast tõnnides ütles? Mina tahtvat üksinda see suur heategija olla. Mina ja heategija! Naeruväärt! Ma pole kellelegi kogu eluaeg head teinud. Asi on üsna lihtne: raha, mis ma annan, on vana Bõstrõi oma, kes oli täisverd eestlane, kandis vene nime ja oli muidu peaaegu sakslane, ainult et ei armastanud sandarme ega kasakaid. Selle eest sai ta surma revolutsioonilises võitluses, kui tuli pühapäeva õhtul jalutamast, raamatumapp kaenla all. Ja ärge arvake, et ma naljatan. Koguni mitte. Kuul, mis talle surma tõi, oli määratud nii-öelda revolutsionääridele. Ka Bõstrõi oli revolutsionäär, sest tema ei langenud sotsialismi ees minestusse ega käinud saksa lauakirikus. Nii et oli üsna õige, kui vene soldat ta jalutuskäigul maha põmmutas. Mõistate? Noh, aga enne seda, kui ta langes revolutsionäärina, tema oli laenanud minule nii mõnegi kenakese summa, ja seda ainult sõbra mehe poolest, nii-öelda peost pihku, ei kirja ega kohut. Saate aru? Aga nüüd, kus sugulased jagavad tema varandust, peaksin mina kui korralik inimene saadud raha neile välja maksma, sest see pole nüüd enam minu vana ametivenna Bõstrõi raha, vaid tema sugulaste oma, eks ju? Noh, ja mina? Arvate, et ma läksin ja ütlesin, et olen saanud nii ja nii palju ning luban maksta siis ja siis? Või arvate teie, et sugulased oleksid minu poolt soovitud tähtaegadega nõus olnud? Nad oleksid mult raha kohe nõudnud. Ja kust ma seda oleksin võtnud? Ning siis? Oksjon! Tähen-

dab — minu raamatud. Aga kes neid ostab? Ei keegi. Nii et nemad ei saaks raha, minu raamatud läheksid heeringamüüjatele, kes jaotavad nad leht-lehelt rahvale välja. Teie suremata teosed muidugi ka,» naeris Viljasoo Indrekule ja kirtsutas nina, nii et naerust sai irvitamine. «Iseenesestki mõista, et see oleks olnud puhtlollus. Siis mõtlesin ma, et annan õige selle raha sõjariistade muretsemiseks, sest selleks ju korjatakse raha. Aga ka sinna oleks pidanud suurema summa korraga andma, muidu pole mõtet. Kuid see polnud ainukeseks takistuseks, vaid veel muud. Mina mõtlesin nimelt nõnda: hea küll, mina annan raha ja nemad ostavad sõjariistad, aga kes hakkab neid tarvitama? Minust endast asja ei ole, teistest, keda tunnen, ka ei ole. Krõõsus on ainukene, kes julgeb revolvri vähemalt taskugi pista või ta sealt välja võtta, aga lasta ei julge temagi, või kuigi laseks, siis tingimata mööda, igatahes mitte mõne sandarmi või nuhi pihta. Temal on revolver ainult selleks, et teiesuguste poisikeste ees suurt meest mängida, muud midagi. Ärge pange pahaks, see on minu arvamine. Nii et tähendab, kuigi mina annaksin raha ja kuigi selle eest ostetaks sõjariistu, siis poleks neist kasu, sest pole ju sõjariistade tarvitajaid. Lihtsalt ei ole, tehke mis tahes. Mõnele kõri kallale minna, et käsi teise tasku pista, niisukesi mehi leidub muidugi, aga et mõni nuhk teise ilma saata, selleks ei liigu ühegi käsi. Sellepärast arvasin, et ka sõjariistadeks ei maksa. Kaalusin ja kaalusin, mis ma küll selle vana revolutsionääri rahaga pean tegema, kaalusin oma mõttes tolgi õhtul. Ja kui siis äkki leidsime selle naise oma tõnni ja lastega — mina arvasin alguses, et need on tingimata poisid, tingimata —, nojah, kui me need arvatavad poisid ühes tema emaga leidsime, siis tuli mul äkki mõte, nagu välk selgest taevast, et näe, siia pane see raha, kasvata poisid suureks ja nendele anna püss või puss kätte, küll nemad juba teavad, mis teha nuhi või sandarmiga. Aga siingi kukkusin sisse, nagu nägite, poiste asemel saime sülle tüdrukud. Mees kahmab sülle ikka tüdruku, mitte poisi,» irvitas ta nina kirtsutades ja jätkas siis: «Oma otsusest ma siiski ei loobunud, sest ma ütlesin: olgu pealegi tüdrukud, tulevased tragid tüdrukud on ehk rohkem väärt kui praegused sössid poisid, need memmepojad. Ja pealegi, kui ma oma otsusest jällegi oleks loobunud, siis oleks ma pidanud uuesti mõtlema hakkama, kuhu see raha panna, mis ma võlgnen surnud revolutsionäärile. Aga mina ei armasta üldse palju mõelda, sest see segab mu tegevust. Veel vähem armastan ma

mõelda rahast, ehk olgu siis, et kust teda saab, aga mitte, kuhu ta panna. Nõnda siis, et asi oleks ühel pool ja et poleks enam miskit mõtlemist, tegin tol õhtul asja trah-trah ära, nagu oleksin maha põmmutanud mõne nuhi. Ning see on kõik. Öelge nüüd ise, kus on siin kaastundmus, hale süda või kristlik meel? See on ainult korralik äri, omakasulik võlgade tasumine. Marie muidugi ei usu kogu asjast küünemusta-väärtki. Tema ütleb mulle päris lihtsalt: «Sina ei taha, et mina või minu lapsed oleksid sulle tänulikud ja sellepärast mõtlesid selle loo välja.» Ning teate, mis ta mulle viimati juurde lisas, ise mind äkki teietades? «Teie olete egoist; teie olete vastik egoist!» hüüdis ta. «Ainult teie tahate teiste heaks midagi teha, aga teised ei või teie heaks midagi. Isegi tänulik ei või olla, siis pistetakse sulle mõni surnu nina alla, keda sa kunagi pole näinud.» «Aga Marie,» vastasin temale, «sa ju tood mulle süüa.» «Ja te arvate, et see tasub selle, mis teie mulle teete?» küsis ta otse viha ja põlgusega vastu. «Noh, hea siis küll,» ütlesin mina, «kui sa arvad, et see on nii vähe, hakka siis ka minu pesu pesema ning lappima. Nõelu ka mu sokke, kui muidu ei aita. Aga,» ütlen ma temale, «ma ei soovita sul seda mitte teha, s. t. pesu pesta, sest minu särgid on väga mustad ja minu higi haiseb halvasti. Ka ei vaheta ma iga nädal pesu, sest esiteks on mul puhas töö, ainult paber ja trükimust, ja teiseks olen ma revolutsionäär, ei taha priisata, kui minu kaasvõitlejad istuvad vanglas. Habemegi lasksin selleks nii suureks kasvada, et ei paistaks, kui pesu on võidund. Ja,» ütlen ma, «minu sokid on peaaegu ilma põhjadeta, sest neid vahetan ma veel harvemini kui pesu. Aga kui sa just tahad, siis hakkan pesu iga nädal vahetama, et ta poleks enam nii hirmus must, ja sokke kas või kahe nädala tagant.» Nõnda seletasin talle oma asja ära ning ootasin, mis ta mulle vastab. Aga tema ei vastanud midagi, läks ainult tõnnides uksest välja. See oli just enne teie tulekut, nii et ma praegu õieti ei teagi, millega see lõpeb, kas ta hakkab mu pesu pesema ja sokinärusid nõeluma või ei.»

«Hakkab tingimata,» arvas Indrek.

«Noh, siis on ju kõik korras,» ütles Viljasoo, «isegi kui ma oleks mõni niinimetatud heategija, oleks ikkagi kõik korras, sest see töö tasuks kõik rikkalikult. Aga ma ei ole ju heategija, vaid ainult korralik inimene, kes tasub oma võlad ja teeb seda pealegi veel nõnda, nagu see temale kõige soodsam.»

«Seda ei usu te ju isegi,» ütles Indrek.

«Mina tean ja usun, aga teie nähtavasti ei usu, kuigi teate, nagu Mariegi. Teil on arvamine, et kui inimene midagi teeb, mis teisele hea, siis ta teeb seda ikka kas armastusest või kaastundmusest, ja Marie tahab, et see oleks armastus, teie aga, et oleks kaastundmus. Kuid mina tahan, et see oleks õiglus, revolutsiooniline õiglus: igaühele oma, mitte enam.»

Viljasoo vaikis natukeseks ja jätkas siis:

«Või arvate, et need töölised, kes annetavad langenute perekondade heaks, teevad seda kaastundmusest? Ei, vaid ainult selleks, et kasvatada uusi revolutsionääre vanade asemele. Te muidugi imestate, et milleks ma küll seda teile räägin. Ainukene eesmärk: et jätaksite oma haleda südame usu, sest teie pole ometi mõni naine. Ja pealegi, kui näete asju õieti, siis ehk aitate mul ka Mariele õige aru pähe panna. Teid ta ehk usub, sest teie olite ju selle asja alguse juures. Nii et kui teie temale ütlete ja omalt poolt kui kõrvaline inimene seletate, siis ta ehk jätab oma tõnni, muidu mõni teda teab, mis ta veel teeb. Tuleb viimaks samasugune häda ja õnnetus nagu armuandidega. Üleüldse, teate, on hirmus, kui inimene midagi teeb. Tee linn pimedaks — hakatakse lõhkuma, kutsu rahvas turule — lastakse maha, katsu langenu lapsi toita — ema pistab tõnnima, on haavatud. Ja uskuge või mitte, aga niipea kui mina võtaks Marie omale naiseks, nii et poleks enam tõnni, siis tulevad uued lapsed, mis on revolutsionäärile veel see kõige hirmsam. Lihtsalt häda, häda!»

«See on sellepärast, et inimene mõtleb,» arvas Indrek.

«Muidugi sellepärast,» oli Viljasoo nõus, «aga mina olen kord juba niisike inimene, et niipea kui minul on naistega tegemist, siis tulevad kohe kõiksugu mõtted. Sellepärast olen ma neist alati hoidnud kaugele. Rahuajal oli see ju võimalik, aga revolutsioonikeerus satub inimene ikka kuidagi ratta alla ja seal ta nüüd on.»

XXV

Mida paljud olid ennustanud, see sündiski, pealegi veel nõnda, et ükski õieti ei teadnud, millal see just oli sündinud: rünnatav valitsus oli muutunud omakorda ründajaks. Ründamine ei avaldunud esiotsa milleski muus, kui aga ratsapatrullide suurendamises tänavail ja «sabade» seadmises inimestele,

kes pidasid end ise ja keda ka teised pidasid revolutsionääride. Et see oli praegu väga auväärt elukutse, siis oli sagedasti väga raske mõista, kus lõppes tõsine veendumus ja algas tühine edevus, ja nõnda pidid vaesed nuhid mõnikord inimesi ainult sellepärast jälgima, et nad riietusid näruselt ja lohakalt, kandsid pikki sasis juukseid ja liikusid ning kõnelesid teatud hoolimatuse ja jõhkrusega, mis pidi kõigile meelde tooma Kristuse sõnad: «Minu riik pole siit maailmast.»

Üks tulemus oli nuhkide eksitusel ometi: inimesed, kes olid ainult mänginud revolutsionääri, hakkasid nüüd uskuma, et nad on tõepoolest revolutsionäärid, sest miks muidu neid jälgivad nuhid. Teiseks tulemuseks oli, et hädaohtlikkude isikute nimestik kasvas sandarmivalitsuses aina pikemaks ja nuhkide tähtsus suuremaks. Nõnda paisutati vett kohalikkude võimumeeste rattale, et võiks vahetpidamata kõrgemaid valitsuseasutisi pommitada suuremate sõjajõudude nõudmiseks, muidu ähvardades heita endalt vastutuse riigi tuleviku eest nende kätte usaldatud rajoonis.

Nüüd saabuski silmapilk, kus töölised hakkasid vabrikuist koju ilmuma, hõlma all mingisugused omavalmistatud tapariistad. Vana Käbagi tõi midagi koju, mille kohta ütles: «Ühe võmmi uinutan sellega ikkagi. Tehku igaüks niigi palju.» Räägiti ka tuleriistadest ja nende muretsemisest, kuigi jäi üldiselt ähmaseks, millised need pidid olema või kui palju neid muretsetud. Suurustamiseks andsid nad siiski küllalt põhjust. Kröösus ähvardas õige aja kätte jõudes kõik nuhid vagaks teha ja käis selleks, nagu räägiti, ei tea kus vaikses paigas isegi laskeharjutusi tegemas. Attilalgi, sel valgeverelisel, sinisilmsel ja neitsisuisel poisil oli revolver tasku siginud, ainult teadmata, kas ta oli laetud või mitte. Ka Indrek kui revolutsiooniline kassameister oleks võinud endale revolvri saada, aga tema ei soovinud, sest temal oli väikese tuleriista vastu imelik eelarvamus, nagu kõlbaks see ainult enesetapmiseks. Ka paljud põranda-alused kõndisid ilma relvata, sest nemad arvasid, et nuhkide uinutamisel pole mingit mõtet, pannakse ju iga kõrvaldatud nuhi asemele kohe mitu uut ametisse, ainult et nuhkide palk oleks võinud tõusta mitmekordseks. Viljasoo kinnitas alati, et tee üks nuhk vagaks, siis saavad kümme teist ametikõrgendust, kõrvalda aga kümme, siis muutuvad sada nuhki tähtsaiks meesteks, kes tantsitavad sandarmiülemat, kindraleid ja kuberneri. Kuigi õige revolutsionäär hoolitsevat kõigi eest,

ometi ei olevat õiglane ühte nuhki selleks tappa, et teistel hakkaks parem põli.

Sel nii-öelda sõjajõudude ja relvade liikumise ajajärgul Indrek sattus olukorda, mis mõjutas kogu tema pärastist tegevust. Ta astus sündmuste-keerus sammu, mis sai talle saatuslikuks. Samm ise aga olenes paljast juhusest, sest kui ta poleks sel õhtul «Rahva Sõbra» toimetusse läinud, siis oleks ka kõik muu tulemata jäänud. Sinna aga läks ta sellepärast, et ta polnud Viljasood kodunt leidnud, ja ometi oli tal selline meeleolu, et ta pidi tingimata kuhugi minema ja kellegagi pisut juttu ajama. Nõnda oli lõpuks kogu asja põhjuseks tema meeleolu.

«Rahva Sõbra» toimetuses oli parajasti keegi venelane-sõdur, kes kurtis oma häda ja palus abi, nagu seda oskab teha ainult venelane. Abi seisis teatud rahasummas, mille sõdur tõotas tasuda esimesel võimalusel, kinnitades oma tõotust kõigi pühakute, Õnnistegija enda ja isegi oma viie alaealise lapse vere juures, sest teda pidi ootama surm, kui ta abi ei saa. Teda oli siia kui revolutsionääride pesasse juhitud, kus pidi olema peameheks ei keegi muu kui Sillamäe, kes lõi Joosuaga nii ägedaid sõnalahinguid revolutsiooni pärast. Ja et sõdur pidas ka oma tegu revolutsiooniliseks sammuks, siis tuli ta teistelt revolutsioonitegelastelt abi saama. Tema oli nimelt kusagil raudteejaamas läinud monopoli ostma, mis olnud kõvasti keelatud, ja sellelt teolt tabatud ta politseinikkude poolt. Temalt võetud relvad — mõõk ja püss — ning müts, milles seisis tema nimi. Enne kui jõuti protokoll kirjutada, kuulis ta lahkuva rongi vilet, kahmas oma mütsi, valas millegi raskega politseiohvitserile pähe, nii et see langes kui kott, andis veel mõned hoobid paremale ja pahemale, tormas toast välja, jooksis ülepeakaela jaama, kargas seal sõitvale rongile ja tuli ühes teistega linna. Tema kuriteo ainukeseks avastajaks olevat asjaolu, et tal puuduvad relvad — püss ja mõõk, sest mütsi saanud ta enne kätte, kui loeti sealt seest tema nimi. Jaamas rääkinud ta juba vana sandarmiga, see lubanud talle hea mehe poolest relvad müüa, kuid nõuab nelikümmend seitse rubla. Seda raha sõduril muidugi ei olnud, aga ta lootis, et tema kui revolutsionäär siit selle summa saab, sest ta lõi ju politseiniku maha. Saanud eitava vastuse, ta tegi väga arusaamatu ja jahmatanud näo.

«See tähendab kuidas?» küsis ta natukese aja pärast juhmilt.

Talle seletati uuesti, et teda on võõrasse paika juhatatud ja et siin pole mingisuguseid summasid selletaoliste otstarvete jaoks.

«Aga kuhu ma pean siis minema?» küsis sõdur.

«Meie ei tea teid kuhugi juhatada,» vastas Joosua.

«Kas siis tõesti hallivatimees-politseinik pole neljakümmend seitset rublagi väärt?» küsis sõdur imestunult ja vahtis korda-mööda kõigile näkku. Kui talle selle peale keegi ei vastanud, ütles ta äkki: «Tähendab te ehk annate mu ära, teatate politseile?»

Aga talle kinnitati, et seda pole tal tarvis põrmugi karta.

«Härra, ehk annate teie mu välja?» pöördus ta nüüd Indreku poole, kes kui võõras oli natukese aja eest uksest sisse astunud. Indrekule tuli see küsimus nii ootamata, et ta ei mõistnud muud targemat teha, kui vastata küsimusega:

«Milleks?»

«Kust mina seda tean,» ütles sõdur ning lisas longu langedes lootusetult juurde: «Muide mulle on see nüüd üsna ükskõik, lapsed ei saa mind enam kunagi näha.» Ja ta pöördus ukse poole, et minna. Aga Indrek palus teda silmapilguks peatuda ja hakkas ise eesti keeles teistega läbirääkimisi pidama, et kas poleks võimalik hulga peale nõutavat summat kokku saada. Sõdur, kel tõusis uus lootusesädemeke, sattus imelikku erutusse ja ei saanud kuidagi paigal püsida, värisedes ise nagu kogu kehast. See mõjus sel määral, et peaaegu oldi valmis käsi tasku pistma ja soovitud summat kokku kraapima, kuid siis poetati Sillamäe poolt sõna «nuhk» ning kõigi käed tulid tühjalt taskust tagasi. Sõdur väljus uksest, nagu oleks talle surmamärk otsaette vajutatud, ja kõik tõmbasid kergendatult hinge, et see karikas möödus neist õnnelikult. Indrek kuulatas sõduri raskeid, mõtlikke samme, mis liikusid pikkamisi mööda puutreppi allapoole. Kui enam polnud midagi kuulda, siis tundis ka tema nagu teatud kergendust. Aga pisut imelik oli see lugu talle siiski. Kui mitu korda oli tema ise igasuguste korjanduste juures viibinud ja ikka ohverdati alati vähemad või suuremad summad, aga täna, kus oli kahtlemata kaalul inimese elu — tema uskus sõduri jutustust sõnasõnalt —, ei andnud ükski kopikatki.

Indrek jäi ehk pooleks tunniks toimetusse, ja kui ta sealt lahkus, istus keegi all viimasel trepiastmel ähmases valguses. Tema ei pööranud sellele suuremat tähelepanu, sest varemaltki ta oli seal näinud eidekesi ja taadikesi jalgu puhkamas. Pea-

legi olid tema meeled ikka veel vangistatud hiljuti lahkunud sõduri kujuga. Aga kui ta jõudis alla istuja juurde, kuulis ta temast möödudes nagu nuttu ja palvetamist. Ta vaatas uudishimulikult tagasi ning nägi oma üllatuseks, et trepiastmel ei istu keegi muu kui endine sõdur, nuusates punasesse rätikusse nina ja pomisedes midagi endamisi. Indrek pöördus ümber ja jäi tema ette seisma.

«Mis te siin teete?» küsis ta natukese aja pärast.

«Aga kuhu mul siis minna?» küsis sõdur vastu. «Rongi alla või võllasse, ei kuhugi mujale,» lisas ta seletuseks, ja seda niisugusel toonil, et Indrekule torgati kui pussiga südamesse. Ta istus sõduri juurde trepiastmele, pani talle käe põlvele ja küsis:

«Öelge mulle, on see tõesti kõik õige, mis te esteks ülal räägisite? Öelge, nagu seisaksite jumala enda ees.»

«Issand, kuidas võiksin ma midagi sellist valetada!» hüüdis sõdur. «Kõik on täpselt nõnda, nagu seletasin. Olen küla sepp, mobiliseeriti, saadeti jaapanlaste vastu, toodi sealt tagasi, pidin saama koju naise ja laste juurde, aga nüüd saadeti siia, öeldi — tsaaritapjate ja püha Venemaa vaenlaste vastu. Mõistate? Tsaaritapjate vastu! Aga tsaar elab ju, kes võis teda siis tappa. Tähendab mis see siis on? Tähendab samuti nagu jaapanlastegagi. Pidime võitma, aga saime ainult lüüa. Aina muudkui silasime, kas või mütsata ja püksata. Nüüd öeldi, et enam me lüüa ei saa, enam me ei põgene, võime julgesti minna. Tähendab kuhu me siis nüüd lähme? Kuhu meid saadetakse? Maale talupoegi peksma, mis? Aga mina ise olen ju ka talupoeg, Borodinoo alt Liipovkast ja mul on naine ning viis last, kõige vanem kolmeteistkümnene. Nemad seal virelevad ilma isata, aga mina pean minema teiste laste isasid ja omakseid karistama. Saate aru? Ja isegi pudelit monopoli ei tohi endale osta. Mõistate? Sellepärast siis trahh! sellele politsei ahvinäole pähe, teisele trahh! näkku, kolmandale trahh! kuklasse. Ja nüüd olen siin ning naine ja lapsed ei saa mind enam kunagi näha. Aga jumala eest, nõnda ma ei sure, nõnda ma neile neid jaapanlasi ja kõike muud ei kingi. Enne tapan veel kellegi! Enne tapan veel ükskõik millise politsei ahvinäo või kokardi, siis tehku nad minuga mis tahes, poogu üles või lasku maha.»

«Kuule, vennas,» ütles Indrek, «ka minu vanem vend oli jaapanlaste vastu, aga nüüd pole tast enam kippu ega kõppu kuulda.»

«Kes seal midagi kuulis või nägi,» rääkis sõdur, «meie vendi

langes seal hullemini kui kärbseid, kes pääsis, pääsis imega, mitte õiguse ega õnnega. Mina isegi...»

«Aga öelge ometi, kas tõesti võiks teid praegu päästa nelikümmend seitse rubla?» küsis Indrek.

«Nii tõesti kui jumal elab!» kinnitas sõdur. «Nelikümmend seitse rubla teeksid siin sedasama, mis jumala ime jaapanlaste kuulide all.»

«Siis annan mina teile selle raha,» ütles Indrek äkki, mis tuli talle endalegi ootamata. Kui ta hiljem katsus endale aru anda, mis oli pea-ajeks tema otsustamisel, siis turgatas tal kõigepealt meelde sõna Borodinoo ja Lermontovi sellekohase laulu hakatus: «Sa ütle, onu...», siis vend Andrese tugev kuju ja lõpuks vanahärra Bõstrõi oma prillitatud silmade, vimmas piha ja peene kaelaga, mille otsas kõikus pea nagu päevaroosi raske õitsmik.

Indreku sõnad rabasid sõdurit sel määral, et ta jäi talle pärani silmil otsa vahtima ning küsis lõpuks jahmatanult:

«See tähendab, kuis nii?»

«Lihtsalt — mina annan teile nelikümmend seitse rubla,» ütles Indrek ja ta nägi, kuis sõduri silmis surtsatasid nagu tulukesed põlema, kuna ta järgmisel silmapilgul oli juba kummuli tema ees maas, kogeldes südamepõhjast:

«Mu päästja, mu lunastaja! On see võimalik!»

«Tõuske üles,» ütles Indrek, «ja võtke raha, muidugi olete hulk aega ära raisanud.»

«Ega ma täna enam niikuinii või kasarmusse minna,» vastas sõdur ja istus endisele paigale.

«Aga siis olete ju kadunud, rahast pole enam mingit kasu,» arvas Indrek ja mõtles selle tasku tagasi panna.

«Ei, ei,» seletas sõdur, «juba teel tegime seltsimeestega plaani, kuis mind päästa. Peale minu tegid veel viis tükki roodust sääred ja ilmuvad tagasi ühed homme, teised ülehomme. Nõnda oleme ennegi teinud. Kui küsitakse, siis vastame, et olime lõbutsemas. Mõistate? Selle eest on kartser päev või kaks, mitte üle viie. Nii et kui mul oleks raha ja ma võiks sandarmilt relvad osta, siis oleks kõik korras — ainult kartser minule endale ja ka seltsimeestele.»

Seda kuulates võttis Indrek tema kätte hoiule usaldatud raha ja ladus sõdurile viiskümmend rubla pihku. See kahmas tema parema käe nagu sepapihtidega ning kattis seda ikka ja jälle suudlustega, kuna ta ise rääkis:

«Mu päästja, mu lunastaja! Mu laste teine isa! Ma kirjutan neile...»

«Jumalapärast, hoidke selle eest!» hüüdis Indrek vahele. «Kiri võidakse lahti võtta ja siis oleme mõlemad kadunud.»

«Õige, õige, isand,» oli sõdur nõus. «Aga siis kirjutan neile hiljem, kui kõik on ammugi möödas ja unustatud, või ma ütlen neile suusõnal, et palvetagu nad ükskõik kus või millal, iialgi ärgu unustagu nad ka selle eest palvetamast, kes päästis nende isa. Ja kui meil naisega peaks veel lapsi olema, siis ka neid õpetame teie eest palvetama, kuni eluotsani.»

«Pidage meeles,» ütles Indrek, «see on võõras raha, mis te minult saate, ta on minu käes hoiul ja mina pean tema pärast vastust andma.»

«Issand,» hüüdis sõdur, «mis siis saab!»

«Isegi ei tea, mis,» vastas Indrek, «aga eks ma kuidagi ikka saa, sest minul pole naist ega lapsi.»

«Aga teil on ometi isa ja ema, õed ja vennad?» küsis sõdur.

«Seda muidugi,» ütles Indrek, «ja just nende vastu teid ehk saadetaksegi, sest nemad elavad maal.»

«Esteks saadetavat meid kuhugi väiksesse linna,» seletas sõdur.

«See on esteks, aga pärast võib-olla ka maale mõisadesse ja taludesse,» arvas Indrek.

«Jeesuse Kristuse meie õnnistegija nimel tõotan, et ma ei tõsta kunagi kätt teie omaste, sugulaste, sõprade ega tuttavate vastu, sündigu minu endaga mis tahes,» rääkis sõdur risti ette lüües.

«Teie tõotate liiga,» ütles Indrek, «minu tegu pole seda väärt. Aga ühte paluksin ma teilt küll, seltsimees: pidage ise meeles ja seletage oma kaaslastele, niipalju kui võimalik, et kui teid saadetakse maale talupoegade vastu ja öeldakse, need on mässajad, siis teadke, need pole mingid mässajad, vaid kõige rahulikumad elanikud, kes tahaksid ainult, et nende peal ei lasuks kõik kohustused ja mõisniku päralt poleks kõik õigused.»

«Tähendab meid saadetakse siia mõisnikkude pärast,» ütles sõdur.

«Just nõnda, mõisnikkude pärast ei saanud te koju oma laste juurde, vaid pidite jaapanlaste vastast tulema siia. Mõisnikud ja nende leivalised karjuvad tsaari ees mässust, et nõnda veel kindlamalt jalga suruda talupoja turjale.»

«Olge mureta,» ütles sõdur, «ma pean seda meeles ja seletan ka teistele. Mina mõistan seda, sest ma olen kirjaoskaja ja minu isagi oli kirjaoskaja.»

Samal ajal, kui ta seda rääkis, sirvis ta ikka ja jälle uuesti raha oma näppude vahel, nagu ei suudaks ta kuidagi oma silmi uskuda.

«Peitke raha ära,» käskis Indrek.

«Aga siin on ju kolm rubla ülearu,» vastas sõdur.

«Selle annate pärast tagasi,» ütles Indrek.

«Ei, see ei lähe,» seletas sõdur, «sest mis minuga pärast saab, kes seda teab. Kõigepealt pistetakse mind kartserisse ja siis saadetakse ehk kohe minema. Iseasi, kui annaksite oma aadressi, siis...»

«Praegu minule kirjutada poleks kuigi tark,» ütles Indrek. «Sest pidage meeles, et teid võidakse jälgida, teid kõiki, kes te täna põgenesite roodust. Eks ole nõnda?»

Sellega oli sõdur nõus ja nõnda pöördus ta uuesti küsimuse juurde, et kolm rubla on ikkagi ülearu. Pealegi veel, oleks oma raha, aga ei ju ole, milleks siis see asjatu raisk, kuna temal pole seda kolme rubla põrmugi vaja. Indrekul ei jäänud lõpuks muud üle, kui võttis ühe viielise ja läks vahetas selle lehekontoris peeneks, nii et võis anda täpse summa. Nüüd rahuldus sõdur, pistis raha põue ja tahtis uuesti maha langeda, aga Indrek rääkis tõrjuvalt:

«Jätke seda, vennas. Mina tegin, mis mina võisin, tehke teie, mis teie võite, siis oleme tasa.»

«Vennas, meie ei saa kunagi tasa,» vastas sõdur liigutatult. «Mitte kunagi! Mina ja minu omaksed on kaugel, kuidas võiksimegi tasuda.»

«Küll jumal annab, et võite,» lohutas Indrek.

Nad tõusid püsti ja seisid teineteise ees. Sõdur tammus jalgadel, nagu tahaks ta minekut teha, aga ometi ei saanud ta sellega hakkama. Juba andis ta kätt, soovides kõike, mis soovida võib, aga ikka veel kõhkles ta paigal, nagu oleks ta midagi hädavajalikku unustanud teha või öelda. Viimaks küsis ta:

«Kas ma siis teid enam kunagi ei näe?»

Indrek mõtles pisut ja ütles siis:

«Teate mis: teie nimi pidi olema Timofei. Kui teil kogu see jant möödas ja kui teil võimalik, siis astuge siiasamasse sisse ja küsige Timofeid, küllap juba siis kõik korraldatakse, et

me kohtume. Mõistate? Lihtsalt Timofei, muud midagi. Peate meeles?»

«Tingimata!» kinnitas sõdur. «Lihtsalt Timofei, Timofei, Timofei. Tähendab mina iseennast.»

«Just nii,» naeratas Indrek. «Küsige iseennast.»

Veel kord andsid nad kätt ja sõdur väljus trepikojast. Indrek viivitas pisut ja läks talle siis järele. Aga vaevalt sai ta porisel tänaval teha kümmekond sammu, kui äkki süda lõi tal sees värisema, esiteks tasakesi, siis kõvemini, kuni värin kandus kerge surinaga kõigisse ihuliikmeisse, nii et ajuti oli raske jalaga tabada õiget paika. Oli see kartus oma teo tagajärgede pärast või õnne-erutus teadmisest, et ta oli riskeerinud ja päästnud inimese? Ta ei teadnud, mis see oli, tal oli ainult hea kõndida mööda poriseid tänavaid, kus harvad gaasilaternad kumasid rõskes õhus hõõguvate udukeradena, mis südamest heledamad ja pinna poolt kord-korralt tumedamad, kuni nad sulavad pikkamisi kokku ümbritseva pimedusega.

XXVI

Mõne päeva pärast nõuti Indrekult raha — kogu summa, ja et tal polnud silmapilkselt maksta, siis selgus kõik. Ta andis, mis tal oli, ja lubas puuduva osa muretseda paari päeva jooksul, aga tal õnnestus kokku ajada ainult pisut üle poole. Alles nüüd taipas ta, kui kerge on raha välja anda ja kui raske on teda saada, liiatigi kui ta peab tulema nii-öelda teiste inimeste armust. Esmalt pöördus ta Otstaavli poole, kellega tal oli olnud kogu aeg nii südamlik vahekord, kuid see vabandas sellega, et temal ei ole, ja mis tal on, see olevat kinni pandud.

«Ma sulle ütlesin juba kord,» seletas ta, «et mina ei taha oma ametist midagi muud, kui aga kõigega kokku nii palju, et võiksin kindlustada end tulevikuks, s. t. osta endale kuhugi väikese majaloksi, mõistad. Peale selle tulgu ükskõik misuke revolutsioon või ükskõik misuke kord, mina elan oma majaloksiga ikka kuidagi ära. Vähemalt on ulualunegi. Eks ole nõnda? Ja mul pole kelle kuradigagi pistmist, ega? Ja tead, kui mina juba midagi kavatsen, siis mina ka selle teostan. Arva, kuidas? Ma ei kanna viit kopikatki ülearu raha taskus. Nii mis saan, selle kohe hoiule viin, et kannaks protsenti, sest protsent on leitud raha. Mõnikord viin nõnda ära, et ei jää sööma-

rahagi. Siis laenan sõpradelt rubla või kaks, vahel ainult mõnikümmend kopikat, et aga oma raha kannaks hoiul protsenti. Saad aru: mina ei kanna kunagi oma raha taskus, vaid ainult seda, mis teistelt laenatud, muidugi ilma protsendita, sest kes siis sõbralt laenu eest protsenti võtab, liiatigi kui tasun laenu nädala või paari pärast.»

«Mina oleksin valmis sulle sama protsenti maksma või veel kõrgematki, kui sa saad hoiul, ainult et aga päästaksid mu hädast,» ütles Indrek.

«Mis sa siis arvad, et mina hakkan sinu häda oma kasuks tarvitama ja sind nöörima,» vastas Otstaavel.

«Noh, siis laena mulle muidu või hoiukassa protsendiga,» ütles Indrek.

«Sinul ei ole nähtavasti rahaasjust õiget arusaamist,» seletas Otstaavel nüüd. «Juba köstri juures puudus see sul ja Mauruse kool pole sulle selle poolest midagi juurde andnud, ennem veel sellegi võtnud, mis sul oli. Sina räägid revolutsioonistki, nagu oleks see mõni heategev ettevõte, aga õige inimene küsib kõigepealt: kas ta kannab protsenti?»

«Mis pagana protsenti see revolutsioon peab siis kandma?» imestas Indrek.

«Noh, näed nüüd, et sul pole ei rahaasjust ega revolutsioonist sinise esmaspäeva aimugi!» hüüdis Otstaavel võidurõõmsalt. «Milleks siis revolutsiooni teha, kui ta ei kanna protsenti. Meie vana ütleb, et kindlustagu revolutsionäärid temale uue korra juures kõrgem palk ja vahvamad kõrvased, siis on tema esimene revolutsionäär, nii-öelda riigitruu revolutsionäär. Aga mis teevad revolutsionäärid? Nemad tahavad kõik kõrvaldada, see tähendab kõik protsendid ära võtta, sellest siis ka see tüli. Mina arvan, et Nikolai isegi oleks ükskõik misukese revolutsiooniga nõus, kui aga temale kindlustataks kõrgemad protsendid. Protsent, see on kogu küsimus revolutsiooniga ja ka minuga. Asi ja ettevõte peab kandma protsenti, aga seda ei tohi võtta sõpradelt, seda mitte. Sõprus peab olema ilma protsendita, seda olen ma välja arvanud. Nõnda siis, kui mul oleks võimalik ja kui ma tahakski raha hoiukassast välja võtta, siis ei võiks ma seda teha, sest kui ma ta laenaksin sulle protsendita, siis saaksin ma kahju ja sina kui sõber ei või ometi nõuda, et mina kannataksin sõpruse pärast kahju . . .»

«Ma ütlesin ju, et olen valmis . . .»

«Pea, pea, ära sega,» katkestas Otstaavel Indrekut, «kuula,

mis ma sulle ütlen. Tähendab nõnda: kahju ei või ma sinu pärast kannatada, sest seda ei luba sinu sõprus, eks ole nõnda? Ära aja vastu, sa tead, see on nõnda. Aga kas ma võiksin sinult protsenti võtta? Ei ju või, sest siin on minu sõprus kui igavene Keerub põiki ees. Pealegi, kui ma võtaksin sinult rohkem, kui saan hoiukassas, siis oleks see lausa ülekohus, võtan ma aga sedasama, mis saan sealt, siis pole mul mingit mõtet raha sealt välja võtta, ega ole? Sest raha peab liigutama ainult siis, kui ta kannab selle läbi kõrgemat protsenti, mõistad.»

«Imelik,» ütles Indrek, «sinu arvates on nõnda, et kui oled kellegagi sõber, siis ei saa tema heaks enam midagi teha, sest takistuseks on ikka kas su oma või selle teise sõprus.»

«Justament nõnda,» kinnitas Otstaavel, «sest meie vana ütleb ikka, et aita, keda sa aitad, aga ära aita kunagi sugulast ega sõpra, sest need panevad seda sulle ikka pahaks või löövad su üle ja teevad teiste naeruks. Sõber mõtleb ikka, nagu sugulanegi, et temal on oma sõpruse või suguluse tõttu õigus teistelt midagi saada. Aga sa tead ometi, et niipea kui inimesed jõuavad õiguseni, siis pole rusikad enam kuigi kaugel. Sellepärast siis annan sulle nõu: kui tahad kellegagi sõbraks jääda, siis ära otsi temalt kunagi abi ja ära laena temalt raha.»

Nõnda targutas ja õpetas Otstaavel, nagu oleks ta Indreku isalik nõuandja. See kuulas teda kannatlikult ja mõtles samal ajal oma mõtteid. Kui Otstaavel lõpuks talle paari rubla pakkus, siis ei võtnud ta seda vastu. Aga see käis talle kui uni peale ja seletas:

«Võta julgesti, see ei tee meie sõprusele midagi, sest see pole minu enda raha, vaid laenatud. Seda võib ikka sõbra käest vastu võtta.»

Aga kui Indrek jäi kindlaks, sai Otstaavel haavatud ja ütles:

«Näed sa nüüd isegi, kuis on sõprade vahel: ma pakun sulle kahte rubla, kuid sa ei võta vastu. Aga kui ma pakuks seda kahte rubla mõnele võõrale, siis võtaks ta tingimata vastu ja oleks tänulik pealegi. Sõprus teeb uhkeks ja nõudlikuks.»

«Mina pole uhke ega nõudlik,» ütles Indrek, «vaid paarist rublast pole mul vähematki kasu, sest nõnda peaks mul üle kahekümne sõbra olema, et tervet summat kokku saada. Aga kust võtta nii palju sõpru?»

Nüüd katsus Otstaavel Indrekule maksku mis maksab selgeks teha, et inimesel võib ka üle kahekümne sõbra olla, kui ta

aga ise pole liig uhke ja nõudlik. Temal, Otstaavlil, näiteks olevat nii palju sõpru, et neli-viiskümmend rubla võib ta kas või rublakaupa kokku ajada. Aga muidugi, harva leiduvat ilmas nii vähenõudlikke ja vastutulelikke inimesi, nagu olevat tema, Otstaavel. Seda olevat ta politseis õppinud, sest seal ei saa muidu, kui ole ниже травы, тише воды. Indrek peaks ka paariks aastaks politseiteenistusse astuma, küllap ta siis saaks teada, kuidas peab talitama tõsine ja vähenõudlik sõber. Aga Indrek ei mõelnud esiotsa seda teha ja nõnda nad lahkusid teineteist mõistmata.

Indrek kaebas oma rahahäda ka apteekrist koolivennale Viidikule, keda kohtas tänaval. See kahetses, et ta pole veel proviisor, sest siis ta võiks tingimata teatud summa anda. Päris kindel ta ei olnud, kas ta saaks siis terve summa, pool või ainult veerandi anda, aga pisut annaks ta kahtlemata, kui ta aga oleks proviisor. Ja et ta kord proviisoriks saab, selles ei olevat vähematki kahtlust. Indrek oodaku ainult mõni aasta, küllap ta siis näeb, kes kõnnib Tartu tänavail, korporandi müts peas, sest muidu ei maksvat üldse ülikooli minna, kui ei saa värvimütsigi pähe. Indrek kannatagu pisut oma üliõpilase eksamiga, siis võivad nad üheskoos Tartus pummeldama minna. Küllap näis, kumb neist õige enne värvid kätte saab. Ja mis peaasi: kas Indrek üldse mõtleb korbiks[1] saada või ei, mis ta praegu arvab? See oli muidugi väga tähtis küsimus, kuid et ta Indrekut praegu ei huvitanud, siis läksid nad peagi igaüks oma teed. Ainult niipalju kinnitas Viidik veel lõpuks, et oleks Indrekule mingisuguseid arstimeid vaja, siis võiks ta suurima lahkusega aidata, kõike toimetada, mida aga Indreku süda sooviks, aga raha — jah, seda neil apteegis müüa ei ole.

Ka Viljasoo juurde Indrek läks oma hädaga ja avas talle puhtsüdamlikult kõik oma kaardid, kuna ta koolivendadele puhus midagi parajat hambasse. Viljasood poleks kogu lugu põrmugi üllatanud, kui oleks mängus olnud mõni naine või viin, aga nüüd kirtsutas ta pisut nina ja ütles:

«Teie olete nähtavasti teisiti loodud kui mina, sest mina teen niisukesi asju ainult naiste ja viina pärast. Te ju teate seda Marie asja. Ega seegi palju targem ole kui teie tegu. Vaadake, mina ei oska naistega midagi peale hakata. Aga kui mees ei

[1] Mõeldud: korporandiks, s. o. üliõpilaskorporatsiooni liikmeks. — *Toim.*

oska naistega midagi peale hakata, siis laseb ta kohe raha lendu, sest tema arvab, et see tasub tema oskamatuse. Muidugi on see lollus ja nõdrameelsus, muud midagi. Teie vist ei oska meestega midagi peale hakata ja sellepärast on teil raha nii kergesti näpu vahel. Leidub isegi niisukesi idioote, kes ei oska ei meeste, naiste ega lastegagi midagi peale hakata, ja need ongi kuulsad oma helduse pärast. Inimene tahab ju alati teisele midagi teha, ja kui ta muud ei oska, siis aina maksab, maksab hauaääreni. Teie teo järgi otsustades olete teie üks neist ja sellepärast peab arvama, et teil tuleb veel palju maksta. Minul on peale naiste veel viinaga mõnikord nõnda, et aina maksan ja maksan, kuigi peaksin selleks müüma kogu oma krempli, mis mind siin uputab. Nõndaks! Ja nüüd? Mina võiksin kümme pulka kokku ajada, mitte rohkem, sest minul on ju oma nõdrameelsus, mõistate? Millega see lõpeb, seda ma veel ei tea, sest naistega on nagu revolutsioonigagi — ta läheb ikka pisut teisiti, kui kavatsetud. Aga kümme rubla võiksin nõutada, kui see teid rahuldab. Muidu aga — sülitage kõige peale ja ärge võtke seda nii väga südamesse, sest nagu ma juba ütlesin, revolutsioonis läheb kõik pisut teisiti, kui kavatsetud. Revolutsioonis läheb enamasti kavatsemata, selles on asi. Nagu minul selle Mariegagi. Olid mul temaga mingisugused kavatsused? Ei! Ainult see Bõstrõi raha, mida mõtlesin kasutada.»

«Ja minul tema sõnad, mis ta rääkis oma viimse elupäeva hommikul,» lausus Indrek. «Tema ütles, et peab mõtlema vaid teistele, mitte iseendale, ja mina mõtlesingi.»

«Tähendab tema kiusab meid mõlemaid taga, mind oma tegudega, teid oma sõnadega,» ütles Viljasoo. «Nõnda on need head inimesed ikka, nende käest ei pääse peale surmagi. Laenab sulle raha ja sina oled sees või ajab tühje sõnu suust välja ning ikkagi oled sees.»

Indrekule anti raha muretsemiseks uus tähtaeg, aga kui ka see ei aidanud, siis pidi ta Kröösuse palge ette astuma, kus pealtkuulajaks oli peale Attila veel paar võõrast nägu. Kröösus silmitses Indrekut natukene aega tummalt ja ütles siis:

«Kas teate, mis asjamees te olete? Revolutsiooni äraandja, muud midagi,» vastas ta ise oma küsimuse väikese viivitusega, millega suurendas oma sõnade mõju. «Samal ajal, kus satraapiline tsarism pingutab oma viimseid lõtvu lihaseid revolutsiooni värskete jõudude kägistamiseks, koondades meie väe-

rinnale oma truuksjäänud timukasalku, asute teiegi neid toetama oma seltsimeeste selja taga. Ja millega? Revolutsiooni kassaga! Meie orjastatud vendade veeringutega! Hea küll! Ta ütles teile, tema tapnud politseiniku. Aga tõendused? Ma küsin teilt: kus on tõendused? Ja isegi, kui te need muretseksite, siis — kas maksab politseiniku hing nelikümmend seitse rubla? Pidage meeles: politseiniku hing ei maksa meie kui revolutsionääride silmis neljakümmet seitset kopikatki. Kas kuulete? Politseiniku hing maksab sama palju kui üks revolvripadrun, mitte kopikatki rohkem. Mõistate? Ja rehkendage nüüd ise järele, mitu padrunit saab neljakümne seitsme rubla eest, nii mitu politseiniku ja nuhi hinge võlgnete revolutsioonile. Seda oskate ometi välja arvata, sest te olete üliõpilase-eksamil kaks korda juba läbi kukkunud, nii hiilgava ettevalmistuse olete saanud Mauruse juures. Seal teid vist õpetati oma haledat kodanlist südant teiste rahadegagi rahuldama. Aga revolutsioon ja tõsine revolutsionäär ei tea, mis on haledus. Temal on ainult üks asi ilmas olemas — revolutsiooni võit. Sellele peab tooma ohvriks kõik — isa ja ema, õed ja vennad, sugulased ja tuttavad, ka iseenda, kui vajadus nõuab, terve rahva! Sest tõsisel revolutsionääril on peale revolutsiooni kõik ainult abinõu. Mõistate?»

«Mõistan,» vastas Indrek, «aga mina mõtlesin, et ka sõdur on inimene ja...»

«Inimene, inimene!» hüüdis Kröösus. «Mis on revolutsioonil tegemist inimesega? Revolutsioonil on tegemist ainult revolutsionääriga ja tema vaenlastega ning nende vahel seisab laetud tuleriist, laad revolutsionääri, rauaots tema vaenlase poole — nõnda!» Kröösus pistis revolvriotsa Indreku ninale nii ligi, et see hoopi kartes tahes või tahtmata lõi pea pisut tagasi. Samal hetkel Indreku silm ei tabanud mitte ainult Kröösuse kõhna ja kahvatut nägu, valgeid silmi ja õhukesi pingul huuli, vaid ka Attila vaimustuses säravat pilku eelmise selja taga. «Pidage meeles,» jätkas Kröösus natukese aja pärast, «inimene on revolutsioonis ainult materjal ja sellepärast ei loe üldse kaasa. Sest kus on inimene, seal on ka varsti tõde ja õigus, aga niipea kui saabuvad need, on revolutsioonil jalg kõril. Nõnda arvan mina. Olen veel kord rääkinud teiega kui seltsimehega, kui see ei aita, siis seisab meie vahel dünamiit ja tina.»

Indrek oleks ju võinud enese kasuks meelde tuletada sõduri tõotust, et tema ei tõsta relva oma heategija omaste, sugulaste,

sõprade ja tuttavate vastu ja et ta tahab selles sihis mõjutada ka oma seltsimehi. Ühe sõnaga — ta oleks võinud katsuda seletada, et tema teo otseseks eesmärgiks oli kanda revolutsioon sõjaväkke, luua sõbralikud sidemed vaenlase leeris revolutsiooni võidu kindlustamiseks. Aga see tuli tal alles siis meelde, kui ta istus juba koeramamma juures lauas ja muretses oma heledale kõhule varju. Tema süda oli lõpmata raske ja nukker ning tema meeleolu alla nulli. Ainult nälja kustutamine mõjus nagu pisut ergutavalt ja tal tuli meelde, kuis ta oli mõni kuu tagasi istunud siinsamas, kasaka nuudi verine arm kaelal. See arm oli tema esimene kannuste teenimine revolutsiooni okkalisel võitlusväljal ja täna oli tal tundmus, nagu oleks ta nüüd kaotanud kõik. Tema rõhutud meeleolu torkas majaprouale ja tema lahutamatule kaaslasele, lõõtsutavale koeralegi silma, kes püüdis Indrekut nähtavasti sellega lohutada, et katsus oma keele suhu tõmmata ja lõõtsutamisest loobuda, et oleks võimalik lõuga toetada Indreku jalale. Aga iga natukese aja pärast pahvatasid ta lõuad laiali ja roosa keel lõi uuesti tolknema, liikudes rütmiliselt. Viimaks pisut aega saanud, istus majaproua ise ka Indreku juurde ja ütles talle:

«Te olete täna nii kurb, eks ole?»

«Hädad, hädad, hädad,» vastas Indrek ükskõikselt.

«Aga mina ei taha, et teil on niisuke nägu,» rääkis majaproua. «Enne pidasin härra Bõstrõi nägu silmas, nüüd teie oma. Ma mõtlen ikka, et kui on veel ükski tuttav nägu, mis rõõmus, siis pole viga. Sest kui see üks võib rõõmustada, eks siis mina või ka. Aga kui härra Bõstrõi hakkas lõpuks mossitama, siis hakkasin ma kartma, tuli lihtsalt hirm peale. Ja te nägite, millega see lõppes — hirmsa tapmise ja surmaga. Nüüd hakkate teie omakorda. Ega ometi jälle mõni tapmine või surm ees seisa. Jumal hoidku küll selle eest.»

«Täna pisteti mulle revolver nõnda nina alla, et tundsin külma rauaotsa,» ütles Indrek vaevalt märgatava naeratusega.

«Issand halasta küll!» hüüdis proua. «Sellepärast teil siis ongi niisuke nägu. Ma panin kohe tähele, niipea kui astusite sisse.»

«See nägu polnud revolvri pärast, vaid hoopis teisel põhjusel,» ütles Indrek.

«Ikka veel teisel põhjusel!» imestas majaproua. «Nagu poleks sellest küll, kui sulle revolver nina alla pistetakse.»

«Ah, see pole nüüd midagi,» arvas Indrek. «Revolver on ju ainult mänguriist, nagu mõni suupill või pajuvile.»

«Aga kui ta lahti läheb?» küsis majaproua hirmunult.

«Ega ta ei lähe ju,» ütles Indrek.

«Miks ta siis ei lähe, kui ta on laetud,» vaidles proua vastu.

«Aga kui ta ei ole?» küsis Indrek.

«Tähendab see ei olnud laetud, mis teie nina alla pisteti?»

«Vististi mitte,» vastas Indrek.

«Heldene taevas! Kuidas te mind küll jumalamuidu hirmutate! Mina arvasin, et revolver oli tingimata laetud. Aga mis teil siis viga on, kui revolver oli tühi?» päris proua.

«Eks tea, mis vaesel inimesel viga,» seletas Indrek. «Lubasin laenu teatud ajaks tasuda, aga ei saanud, ja nüüd olen petis ning kelm, sest sõbral on raha hädasti vaja.»

«Kui suur see summa on?» küsis majaproua.

«Puudub ümmarguselt veel kakskümmend rubla,» vastas Indrek, «teise poole ajasin kuidagi kokku.»

«Ja sellepärast siis norutategi?» naeratas proua. «Kas mina võiks teile selle summa laenata?»

«Ma olen teile juba ennegi võlgu,» vastas Indrek.

«Seda lihtsam on teil sedagi vastu võtta,» ütles majaproua. «Võtke, minge tasuge võlg ja tulge homme rõõmsalt tagasi. Küllap hiljem maksate kõik, te olete ju alles noor, noor ja terve... Vaadake veel kord nõnda altkulmu minu poole, veel! Jumala eest! Justament tema! Mina mõtlesin alati, et keda te küll meelde tuletate, aga nüüd tean: minu õepoega. Tema vaatas vahel ka nõnda, aga tema suri juba kaheksa-üheksa-aastaselt. Õde pidi teise ikka linna kooli panema ja mina oleks ta siis oma juurde võtnud, aga suri teine enne ära. Selle õepoja mälestuseks, kes oleks praegu võinud umbes teie vanune olla, laenan ma teile selle raha, ma armastasin seda poissi väga. Mõtlesin ta isegi oma kasvandikuks võtta, sest õel oli veel teisigi poegi. Või kui teile selle poisi mälestus midagi ei ütle, sest teie ju ei tundnud teda, siis laenan selle raha härra Bõstrõi õnnetu surma mälestuseks, sest teie meeldisite temale väga ja mina armastasin teda. Päris õige, nüüd ma tean seda, ja mis sest teie ees salata. See olgu teile õpetuseks, kui rumal on armastus. Enne ei saa temast õieti aru, kui inimene on surnud, siis on kõik korraga selge. Aga ühes ta eksis ometi. Tema ütles ikka, et armastuseks on hirmu vaja. Pead kartma, siis tuleb armastus, need olid tema sõnad. Kuid mina ei kartnud

teda surnult põrmugi, oleksin kas või tema kõrvale puusärki võinud heita, ja ometi armastasin teda. Tütred naeravad mind, kui ma lähen tema hauale. Aga nemad on rumalad. Noored on üldse rumalad, nemad ei tea teise armastusest midagi, nemad armastavad ainult iseennast.»

Kui Indrek astus koeramamma juurest välja, kakskümmend rubla taskus, et seda nõutavasse paika ära viia, murdis ta kogu tee pead, kas noored teavad midagi armastusest või on see ainult vanade eesõigus. Kui vana peab inimene olema, kui ta saab juba taipu armastusest? Kas tema, Indrek, võib juba teada, mis on armastus, või armastab ka tema veel ainult iseennast?

XXVII

Peale viimaseid sekeldusi Indrekul oli tundmus, nagu oleks kulutuli tema ümbrusest üle käinud ja kõik puhtaks pühkinud: ta seisis jällegi üksi, nagu linna tulles, või kuigi mõned olid veel jäänud, nagu näiteks proua Kuusik ja Viljasoo, siis paistsid need praegusel silmapilgul kõige vähem vajalikkudena, pealegi veel sellistena, kellega Indrek ei osanud nagu midagi peale hakata. Eriti suurendas tema üksinduse tundmust see, et sõdur, kelle pärast ta kõik endale kaela oli tõmmanud, ei andnud endast vähematki elumärki, nagu oleks temaga sündinud Viljasoo oletuse kohaselt: nagu oleks ta kõigest hoolimata ometi sisse langenud, nii et Indrekul tarvis ainult oodata, millal ka tema jälile jõutakse. Esimese nädala jooksul kasvas Indrekul ootuseärevus päev-päevalt, nii et öösel tuli unestki puudus kätte, pärast seda lõi ta lootusetult käega. Sõdur oli ju öelnud, et teda võidavat roodust kargamise eest kuni viie päevani kartseri pista, aga kui teda pole ka seitsmendal päeval kuulda ega näha, mis mõte oleks siis veel tema pärast pead murda või südant vaevata. Ja lõpuks valdas Indrekut tundmus, et temale on üsna ükskõik, mis sõduriga on sündinud, tähtis oli talle ainult tema teo motiivid ja kantud ohver. Üks oli temas imelikult kindel: silmapilgukski ei kahelnud ta sõduri aususes ja tema sõnade tõelikkuses, kuigi just see oli punkt, mida kõik ründasid. Sillamäe «Rahva Sõbra» toimetuses, kuhu see rahajant oma ringkäigul mõne päeva pärast jõudis, andis Indreku tõe-usule väga lihtsa seletuse, öeldes:

«Muidugi, mis teil siis nüüd veel muud üle jääb, kui ainult

uskuda, kõike tõeks pidada, sest see on ju ainukeseks lohutuseks. Mõelge ometi oma seisukorda, kui ühel ilusal päeval selgub, et teid on lihtsalt ninapidi veetud. Te olete ju siis rüütel, kes sureb, kaitstes daami au, mida sel juba ammugi enam ei ole.»

«Jah, teie ei ole sugugi soliidne,» lausus Kuru ja vaatas Indrekule halvakspanevalt otsa.

«See kõik on tühi kodanline puru,» ütles Joosua. «Teie unustate peaasja. Teie unustate, et ta pistis käe revolutsiooni kassasse, mis on sama hea, kui pista käsi revolutsiooni enda külge.»

«Ühelgi revolutsioonil pole kunagi mingit kassat olnud,» vaidles Sillamäe kohe vastu. «Revolutsiooni teostavad kas nälgijad, paljasjalgsed ja närukaelad või pole mingit revolutsiooni, on ainult lihtne kuninga tapmine, nagu Inglismaal. Revolutsioonid tehakse kassata, aga kassameistrid kasutavad revolutsiooni.»

«Nõnda on ainult kodanliste revolutsioonidega,» vastas Joosua. «Praegu aga teostame puhtproletaarlist revolutsiooni ja selles . . .»

«. . . ei saa kassata läbi?» pistis Sillamäe vahele. «Eks ole nõnda? Proletaarlasel peab ikka kassa olema, kodanlane võib ka ilma selleta mässata.»

«Sinuga ei maksa neist asjust rääkida,» ütles Joosua nüüd.

«Eks ole,» kiitis Sillamäe järele. «Aga ütle ometi, oled sina või on su mõttevennad proletaarlased? On Kröösus proletaarlane? Aga miks ta siis kahehobuse-voorimehega sõidab?»

«Sa küsi seda temalt endalt, kui julged,» muigas Joosua üle õla, sest ta istus, selg Sillamäe poole. Aga see ei võtnud seda nagu kuuldavakski, vaid jätkas:

«Tead, mis mina sulle ütlen: mitte kõik pole proletaarlased, kes end selleks peavad, vaid paljud neist on proletaarlaste kassameistrid. Need on kaarnad, kes panevad revolutsiooni nisu oma pugudesse.»

«Kaarnad ei armasta nisu, vaid raibet,» ütles Kuru asjalikult.

«Kas kuuled,» pistis Joosua pilkavalt.

«Noh, siis on need kassameistrid raipenokkijad,» vastas Sillamäe teravalt.

Aga nüüd läks Joosua hääl nii valjuks ja tema juuksesalgud hakkasid sel määral peas lendama, et Indrek tundis iga

karjatust ja juukselendu kui etteheidet, sest tema oli kogu selle riiuragina põhjustanud. Ometi ei pidanud ta sündsaks lahkuda ja sellepärast pidi ta kõik ilusasti ära kannatama. Alles tüki aja pärast võis ta kergemalt hingata, sest siis pöördus sõnelemine teisele alale.

«Et ka niisukese inimesega peab ühte lehte toimetama!» kirus Joosua. «Aga nõnda on selle kodanlise rämpsuga ikka: inimesed Soomest ja Saarest kokku ajada ning see peab olema toimetus, kel on põhimõtted. Kus on siin põhimõtted, kui toimetuses istuvad inimesed, kes on nagu tuli ja vesi.»

«Mitte nagu tuli ja vesi, vaid nagu hing ja kolmnurk,» aitas Sillamäe tagant järele. «Aga miks te ei asuta oma lehte, kus oleksid ainult puhtad põhimõtted, muud midagi. Igale poole pange ainult põhimõtted, ja kus põhimõtet ei ole, see jätke panemata. Tehke ka õnnetused ja kuriteod põhimõttelisteks, eriti aga kuulutuste külg. Ja kui kuulutusi ei ole, siis kuulutage ise suurelt-suurelt, et — otsitakse põhimõttelikke kuulutusi.»

«Sa võid ju ironiseerida, niipalju kui tahad, aga ometi on sul väga hästi teada, miks meil pole oma õiget häälekandjat,» ütles Joosua.

«Jumala eest, mitte midagi ei tea ma,» vastas Sillamäe ilmsüütult. «Jõust ei ole teil ometi puudu, kui otsustada mõne mehe sõnade järgi, ja sõjariistu olevat tarbeks, sest neid veetakse teile sisse, muretsetakse kohapeal ja valmistatakse vabrikuis. Mulle räägiti, et mõni vabrik valmistavat nüüd masinate ja vagunite asemel ainult sõjariistu. Sinul on selles asjas muidugi täpsemad andmed käepärast. Ja rahast peaks teil ka jätkuma, sest seda korjate kogu linnas, kas revolvriga või ilma.»

«Kas sul tõesti pole häbi?» küsis Joosua ja pöördus toolil ümber.

«Mille pärast?» küsis Sillamäe vastu. «Teie rumaluse või edevuse pärast, mis?»

«Ei, vaid oma kasimata suu pärast,» ütles Joosua. «Sa teed naeruväärseks ka kõige kõrgema ja pühama.»

«Sa oled idioot!» karjus Sillamäe nüüd. Selle peale viskas Kuru sulepea prahvatades lauale ja laskus lootusetult seljakile toolitoe najale, kuna Joosua toolilt kargas ja punetava näoga, juuksesalgud silme ees, Sillamäe laua äärde sööstis ning vaiksel, kuid väriseval häälel küsis:

«Mis sa minust tahad?»

«Et sa jätaksid oma igavese proletaarlise jõrina, kui lõmp-

sime üheskoos kodanlisel künal,» vastas Sillamäe, «muidu pean arvama, et oled juhm või kelm.»

«Oma ilmavaadet ja põhimõtteid ma kodanlise läätseleeme eest ei müü,» ütles Joosua ja lisas juurde: «aga sina oled mustasajaline ja kodanlaste sabarakk.»

«Mina olen ise kodanlane,» kinnitas Sillamäe.

«Ehk aitab juba,» ütles Kuru rahulikult vahele, «sest nüüd on kõigil teada, mis te olete: üks juhm või kelm, teine mustasajaline või kodanlane. Trükikoda näeks hea meelega, et te muuseas oleksite ka ajakirjanikud, sest muidu jääb leht jälle hiljaks.» Viimased sõnad rääkis ta siis, kui trükikojast ilmuti käsikirjade järele.

Nõnda surusidki kodanlane ja proletaarlane ninad paberile ja hakkasid radikaalset lehte kirjutama, kuna Indrek lahkus toimetusest tundmusega, et mitte need seal, vaid tema on see juhm ja kelm, kellest oli just praegu jutt. Ainult mustasajaliseks ja mingiks sabarakuks ei saanud ta end pidada, seda mitte.

Nõnda lonkis ta kodu poole. Seal ootas teda kiri, mis teatas, et ema on haigeks jäänud, nii et on pidanud arsti tooma. Aga sellest pole suurt abi olnud, sest valud kestvat ikka edasi — paremas puusas, jalas ja külje sees, eriti just viimases. Ainult nii palju olevat arst öelnud, et see võivat kaua kesta, tähendab — haigus ja valud. Lõpuks taheti Indrekult, et tema muretseks linnast paremat rohtu — kangemat, mis võtaks vähemalt valugi ära või tuimendaks keha, et nii väga ei tunneks. Sest kui see on surmahaigus, siis rohud terveks üldse ei tee.

Seda kõike lugedes Indrek mõistis, et häda pidi olema suur, kui Vargamäele tuuakse arst selle sügisese pori ja põhjatute teedega. Aga kuidas võiks tema aidata? Mis rohtu teaks tema nõnda muretseda? Või kuidas seda kätte toimetada? Pead murdes tal meenus Viidik, kes oli hiljuti raha asemel pakkunud arstimeid. Selle poole Indrek nüüd pöörduski. Aga Viidik arvas, et ilma mingisuguste andmeteta haiguse kohta tema ei või ometi kuidagi aidata. Indrek muretsegu lähemaid teateid, lasku saata mõni rohusedel või midagi selletaolist.

Seda oli kergem nõuda, kui täita. Kõige lihtsam oleks olnud Indrekul endal sõita raudteejaama ja sealt minna jalgsi Vargamäele, et oma silmaga näha, mis teha või loota. Kuid see kõige lihtsam osutus kauge maa, ärevate aegade, sügiseste vihmade, pori ja põhjatute teede tõttu ehk kõige raskemaks, liiatigi et polnud midagi kohast selliseks retkeks ei jalga ega selga panna.

Sellepärast rahuldus ta lõpuks kuidagi sellega, et saatis teele kirja, mis pidi vastuseks tooma tarvilikud andmed. Aga ka see lootus nurjus, sest varsti peale kirja ärasaatmist algas postiteenijate streik, mis tegi saadetiste edasi- ja kättetoimetamise üsna küsitavaks. Indrek ootas ja ootas ning ühes ootamisega tumenes mälestusest kõik, mis kirjaga ühenduses, sest oli ju praegusel silmapilgul uusi, erutavaid sündmusi, mis matsid vanad asjad mõne päevaga oma lademe alla.

Inimesed, kogu maailm oli nagu hakanud elama mitte kuude ja aastatega, vaid tundide ja päevadega. Üks päev ei tundnud, üks tund ei mäletanud enam teist. Kõik muutus nii ruttu, et silmis lõi virvendama. Oli imestusväärne, kuidas samad inimesed, kes olid oma eluea rahulikult mööda saatnud, suutsid sellele vastu panna, tehes peale kõige muu ikka veel oma igapäevast tööd ja toimetusi. Lehed, mis levisid üle kogu maa, kõnelesid kuude kaupa aina rahutustest, mässudest, põletamistest, tapmistest, streikidest, koosolekuist, kõnedest, uuest ilmakorrast ja vabadusest ning kõigil oli tundmus, et see suur nõiakatel hakkab ikka kõvemini keema, ikka hoogsamalt üle ääre ajama, ikka segasemalt podisema, ilma et ükski õieti teaks, millega see viimaks lõpeb.

Alguses olid asjad üsna selged: oli valitsus, oli sõda, oli rahvas, kes oli valitsuse ja sõja vastu, nii et võideldi ühel rindel. Aga mida tumedamaks, vihmasemaks ja ähmasemaks muutusid sügisesed ilmad, seda segasemaks läksid ka inimeste asjad. Valitsuse vastu võideldi endiselt, aga lahinguid löödi juba ka eneste keskel, ehk küll paljud kuidagi ei taibanud, milleks see tarvilik. Oli ehk valitsusvõim juba sel määral maha tallatud, et revolutsioonipesas jätkus aega ja jõudu koduseks kakluseks? Ei, otse selle vastu, just viimasel ajal tõstis sandarm, politseinik ja nuhk ikka julgemalt oma pead ning sõdurite vägivallateod maal ja linnas liikusid kulutulena suust suhu.

Veel umbes kuu tagasi oli tulnud rahvas tervikuna oma vabaduseohvrite matusele, ja need, kes jäid tulemata, ei kuulunud rahvasse.

Aga juba tekkis tundmus, et kui veel peaks matma vabaduse eest langenuid, siis oleksid proletaarlastel omad ohvrid ja kodanlastel omad, ja kes teab, ehk võiksid nad juba vastastikku oma endiste kaasvõitlejate ohvreid mõnitada, vähemalt vaikides õlgu kehitada. Veel hiljuti oli mingisugune ühine proletaarlaste vägi, kes laulis üksmeelselt: «Kauem raudu me

kanda ei taha,» aga juba tunti nagu tarvidust eraldada mitte ainult sotsialiste-revolutsionääre sotsiaaldemokraatidest, vaid isegi vähemlasi enamlastest, nagu oleks see ühise vägeva vaenlase vastu võideldes jumal teab kui tähtis või nagu teeks ka sandarm, võmm ja nuhk nii väga vahet, kas ta jälgib ühe- või teisevarjundilist põranda-alust. Eristumine läks veel kaugemale: vene sotsiaaldemokraatia kõrvale ilmus eesti oma. Nii või teisiti pidid kõik need eraldunud hulgad vastastikku teatud määral sõjajalal seisma ja oma jõudu kulutama mitte valitsuse vastu võitlemiseks, vaid oma kaasvenna vääramiseks kogu maa ja rahva silmas. Kui Indrek sattus sellest rääkima Viljasooga, kirtsutas see hulk aega enne nina, kui ütles irvitades, nagu oleks tal sellest kõigest ainult kahjurõõmu:

«Te ju teate, inimene on nagu neljajalgnegi: tema tahab teisest üle olla. Seni kui meil oli tundmus, et meie oleme või saame valitsusest üle, läksime kõik üheskoos, aga nüüd meil nähtavasti enam seda tundmust ei ole ja sellepärast hakkame kedagi teist otsima, kellest oleksime üle. Nõnda siis proletaarlane kargabki kodanlase, vähemlane enamlase, vene sotsiaaldemokraat eesti sotsiaaldemokraadi ja majandusemees aatevenna kõrisse kinni ning vastupidi, sest need kõik on praegu nõrgemad kui valitsus. Valitsuselt ei jäksa me enam midagi võtta, aga üksteiselt loodame kõige paremad suutäied ära kiskuda.»

«Aga nõnda kisub ju valitsus meilt kõik suutäied lõpuks,» ütles Indrek.

«Sest pole ühti,» irvitas Viljasoo endiselt nina kirtsutades, «sellega oleme maast-madalast juba harjunud, et meil midagi ei ole.»

Aga Sillamäe sai asjast hoopis teisiti aru. See selgus siis, kui peatoimetaja tuli temale oma täbarat seisukorda kaebama, lausudes:

«Lihtsalt ei tea, mis teha või mis öelda. Igal parajal juhul sõimavad sind pursuiks, vereimejaks ja teiste kurnajaks, aga sestsamast tulevad ja tahavad raha. Kes siis kumbagi kurnab, kas mina raha andes või nemad raha võttes? Üks kahest: mina kas olen tõepoolest pursui ja proletaarlaste vastane, ja siis jätku nad mind rahu, või ma olen nende kaasvõitleja ja abimees, ja siis ärgu sõimaku mind ja minusuguseid, vähemalt mitte enne, kui praegune võim kõrvaldatud.»

«See on valitsus, kes talitab oma agentide kaudu roomlaste

eeskujul: *divide et impera*[1],» ütles Sillamäe. «Valitsus poetab oma käsilased revolutsionääride ridadesse ja need ajavad seal pilli lõhki — teevad suurejoonelisest poliitikast kildkondlise jõhvilõhestamise ja karvakitkumise, nagu oleks poliitika-erakond mõni tõrreusulahk. Ja mina ütlen: valitsus saavutab nuhkide kaudu lõpuks oma eesmärgi, ajab üksikud rahvakihid enneaegu teineteise vastu üles ja teeb nad siis üksikult vagaseks. Ainult põranda all võib mässutuluke edasi hingitseda. Ja küllap ta oskab ka riigiduumalegi parajal ajal prilli ninale keerata.»

«Seda muidugi,» oli peatoimetaja nõus, «aga üksteist õgida oskame ilma provokaatoritetagi. See on meie ajalooline päranduse. Lisaks veel, et tegemist on põranda-alustega. Nende peas muutuvad nähtavasti kõik ideed pisut nagu tõrreusulahuks, sest igast tagakiusatud mõttest saab lõpuks pöörasus. Ma olen sagedasti mõelnud, et mis küll sünniks, kui need inimesed saaksid võimu oma kätte. Asi oleks vististi hullem kui ühegi tsaari ajal.»

«Niisugused tõrreusulised ei haara mingit võimu,» arvas Sillamäe.

«Ärge ennustage,» hoiatas peatoimetaja, «meie pole kaardimoorid.»

Aga hoiatusest hoolimata kinnitas Sillamäe ometi, et tema silmad seda võimuhaaramist ei näe, või vastasel korral olevat ta valmis ära sööma oma vanad kalossid. Neid viimaseid sõnu kuulis ka Joosua, ja see ütles rõõmsalt:

«Seda tõotust peame meeles. Olen näinud, et loomad närivad vanu saapaid, aga vanade kalosside söömist ma pole veel näinud.»

«Ega näe nüüdki,» vastas Sillamäe.

«Veame kihla, et näen,» ütles Joosua.

«Hea küll, veame pealegi,» vastas Sillamäe. «Kui võidad sina, söön mina omad kalossid, ja kui võidan mina, sööd sina omad, nii et nõnda näed sa tingimata vanade kalosside söömist. Tähtajaks määrame sinu surmapäeva, sest peale surma ei söö ega näe sa enam midagi.»

«Aga sina näed?» küsis Joosua.

«Mina näen,» vastas Sillamäe, «sest mina olen kristlane ja usun elavat hinge, sina aga usud surnud Marxi.»

---

[1] Vana ladinakeelne juhtsõna, täh.: jaota ja valitse. — *Toim.*

«Usu, va vennas, meie mõlemad sureme enne kui Marx,» ütles Joosua veendunult.

«On ta siis surnust üles tõusnud?» küsis Sillamäe imestunult.

«Sa arvad, et ainult Kristus on seda teinud,» vastas Joosua.

«Ma ei arva sedagi,» ütles Sillamäe.

«Aga ikkagi oled kristlane?» imestas Joosua.

«Seda ei arva enam ükski kristlane,» seletas Kuru nüüd vahele, «seda õpetatakse ainult veel paganatele kaugel soojal maal, kus on tiigrid ja meie kured külmaga.»

«Selles eksite,» ütles Joosua. «Alles paar päeva tagasi käisid leeripoisid minult nõu küsimas, mis nad peavad pastorile ütlema, kui see õpetab neile asju, mis käivad mõistuse ja teaduse vastu. Muuseas oli juttu ka Kristuse ülestõusmisest.»

«Noh, ja mis nõu sa neile andsid?» küsis Sillamäe.

«Teadagi, mis nõu,» vastas Joosua.

«Et Marx on surnust üles tõusnud, aga Kristus ei ole, eks,» ütles Sillamäe.

«Ja muidugi,» kinnitas Joosua, «sest Kristus on meile praegu surnud, Marx aga elav.»

«Aga mis siis, kui pastor poissa niisukese õpetusega leerist lahti ei tee, neid lauale ei võta?» küsis Kuru.

«Mis puutub see minusse,» vastas Joosua. «See on praktiline küsimus ja see ei huvita mind põrmugi. Minu ülesandeks oli asja ideeliselt õieti valgustada, poistele õige tee kätte näidata.»

«Kuigi see viiks praktiliselt hukatusse?» küsis Sillamäe.

«Revolutsiooni päivil ei tea keegi, kus on hukatus või kus päästmine,» arvas Joosua. «Pealegi ei või sellest hoolida, kui on küsimuses inimsoo parem tulevik. Ja ükskord peame ometi sellest keskaegsest vaimupimedusest välja jõudma.»

«Küll on sinul ilmas kerge elada!» ohkas Sillamäe. «Sa paned Kristuse asemele Marxi ja asi tahe — maailm on valge.»

«Pisut ikka valgem kui enne,» vastas Joosua.

«Õndsad on need, kes usuvad, sest nemad on vähenõudlikud,» ütles Sillamäe.

XXVIII

Oli ilmunud kusagilt teade, et maale läkitatud sõdurid tõrkunud ühes või paaris paigas ülemuse käsku täitmast, kui

neilt nõutud relvade tarvitamist rahva vastu. See teade jooksis linnas suust suhu, ja ilma et keegi oleks vaevaks võtnud tema tõelikkust juurelda, tehti igasuguseid oletusi ja ehitati õhulosse. Mis sünniks, kui see oleks tõsi? Millisesse seisukorda satuks valitsus, kui mitte ainult siin, vaid ka mujal väed hakkaksid ülemusele vastu?

Mõni päev pärast seda sõnumit Indrek sai «Rahva Sõbralt» teate, et käidud Timofeid küsimas ning lubatud sel ja sel ajal tagasi tulla. See sõnum pani Indrekul südame rõõmu pärast värisema. Tähendab ta ei eksinud. Teda ei petetud. Sõdur ei valetanud. Ta ei ole ka lõksu langenud. Ja kui ta temaga kokku sai, siis ta oleks temale kas või kaela langenud, nii ülevoolavalt oli tal õnne ja rõõmu. Aga see pidi veel suuremaks kasvama, kui nad astusid õhtupimeduses tänavale ja läksid üheskoos kuhugi lihtsasse joogikohta, kus sõdur pudeli õlle juures jutustas oma loo. Ta oli roodust maha jäänud relvi muretsedes ja teda oli tapiga järele saadetud maakonnalinna, kus pisteti vee ja leiva peale nädalaks ajaks. Aga niipea kui pääses välja, ta hakkas kohe tasapisi tööle — hakkas seltsimeestele seletama, mis temaga sündinud ja kes tema päästja ja heategija. Ta rääkinud mõnele seltsimehele ka oma tõotusest mitte relva tõsta oma päästja omaste, sugulaste, sõprade ja tuttavate vastu, lastagu ta maha või poodagu üles.

«Aga kui seltsimehed oleks teid ära annud,» ütles Indrek.

«Eluilmas ei võinud nad seda teha,» vastas sõdur, «sest kes üheskoos on mädanenud Mandžuuria kaevikuis, need ei anna üksteist ära, sündku mis tahes. Halb oli ainult see, et kõik polnud roodus kaevikutemehed, sest meist jäi seal vähe järele ja roodu täiendati hiljem. Nende teistega oli raskem, siin pidi olema ettevaatlik. Aga ka nendega saime lõpuks toime. Ja kui meid siis saadeti maale mõisa, kus moonamehed streikisid ning mässasid, siis juhtus nõnda, et sinna sattusid enamasti kaevikutemehed. Seal ütlesin ma seltsimeestele, et vennad, pidage meeles, mis ma olen tõotanud ja mispärast ma olen tõotanud ning meie ei tõsta oma kätt mitte selle maa ja rahva vastu, kelle keelt ja kombeid me ei tunne. Las nad õiendavad ise oma asju. «Just nõnda, Timofei,» vastasid mulle seltsimehed. Ja nõnda see sündiski. Me pidime moonamehed laiali ajama, kes olid kogunud mõisa juurde, aga meie seisime nagu postid, kui leitnant andis käsu. Seisime ja ei teinud ainustki liigutust, ei lausunud ainustki sõna. Leitnant karjus, sõimas, tõmbas

isegi revolvri taskust, kuid pani selle sinnasamasse tagasi, sest ta teadis, et meil olid laetud püssid käes.»

«Ja millega see siis lõppes?» küsis Indrek suures ärevuses, nagu ei maldaks ta jutustuse jätkamist oodata.

«Teadagi, millega,» vastas sõdur. «Meid käsutati korterisse tagasi ja jäeti kuni selle päeva õhtuni sinna. Vahepeal käidi ja joosti mõisas suure ähmiga edasi-tagasi. Nähtavasti käis leitnant ühes paruni, valitseja ja jumal teab kellega moonamehi vaigistamas, neid meiega ähvardamas ja hirmutamas, sest ega siis need teadnud, et neil pole tarvis meid põrmugi karta. Kuidagi said nad vististi asjad joonde, ja õhtul hilja, kui kõik oli vaikseks jäänud, käsutati meid kõigega, mis meil oli, raudteejaama ja sealt maakonnalinna. Seal laaditi varsti kogu rood vagunisse ja nüüd oleme siin. Kuuldavasti saadetakse meid kui ebaustavaid Piiteri poole tagasi ja meie asemele tulevad uued.»

«Ja teile ei tehtud midagi?» küsis Indrek.

«Ei lausutud sõnagi, et keegi ei saaks teada,» vastas sõdur. «Ainuke, mis tehakse: rood ehk tükeldatakse ära, jaotatakse teistesse väeosadesse. Juba Mandžuurias tehti seda, kui tõrguti käsku täitmast.»

«Mul on nii hea meel, et teil polnud vaja kannatada,» ütles Indrek.

«Aga mina oleksin nii hea meelega teie pärast kannatanud, sest muidu olen nagu armusaaja. Aga koju ma kirjutasin siiski naisele ja näe siin on vastus, kui tahaksite lugeda.»

Indrek võttis kirja ja hakkas lugema. Ligemasti kolm lehekülge oli nimelisi tervitusi ja kummardusi igasuguste sugulaste, sõprade ja tuttavate poolt, siis peaaegu neljanda lehekülje lõpuni sõnumid sündidest, matustest ja ristsetest ning alles selle alumisel serval sõnad: «aga peale selle, mis puutub meie heategijasse, siis palusin juba eile õhtul ja täna hommikul ning palun ka täna õhtul ja homme hommikul ja iga õhtu ja iga hommiku ühes Maanja, Šuura ja Kooljaga tema enese ja ka tema omaste, sõprade ja tuttavate eest, kuni tuled sa ise koju, nii et võime kõik üheskoos paluda meie õndsa surmani iga õhtu ja iga hommiku. Aamen.»

Indrek ei võinud sinna midagi parata, kogu see kiri oli tema meelest nii veider ja liigutav, et tal läksid silmad tahes või tahtmata märjaks. Seda nähes sõdurigi silmad lõid virvendama ja nõnda vahtisid nad teineteisele otsa üle valgeks värvitud, kuid kulunud palja laua, millel seisid kaks õllepudelit ja mõned

lihtsad kandilised klaasid, nagu oleks nende meeleliigutus tingitud alkoholiuimast. Natukese aja pärast ütles sõdur:

«Isand, kas ma võiksin teid veel paluda?»

«Milles?» küsis Indrek.

«Jätke see kiri endale mälestuseks.»

«Hea küll, tänan,» ütles Indrek, võttis taskuraamatu ja pani kirja sinna vahele.

«Ja kas te ehk nüüd annaksite mulle oma nime ja aadressi,» palus sõdur edasi.

Ka seda tegi Indrek. Siis vabandas sõdur ajapuudusega, sest ta olla salaja kasarmust välja hiilinud, ja nad maksid arve ning lahkusid. Kusagil kitsal ja pimedal tänaval mingisuguse vana müüri tühemuses jätsid nad jumalaga, surudes kramplikult teineteise kätt.

«Annab jumal, siis näen teid veel enne surma, isand,» rääkis sõdur liigutatult, ja äkki lasksid nad nagu kokkuräägitult vastastikku käed lahti, haarasid teineteise ümbert kinni ja suudlesid, nagu oleksid nad mõni armastuspaarike, kes pugenud peitu õrnuseavaldusteks.

«Kaitsku teid jumal!» hüüdis sõdur lõpuks.

«Teid samuti,» vastas Indrek ja jäi keset tänavat seisma, kui sõdur tõttas pooljoostes minema. Tänavanurgal laterna all heitis ta pilgu tagasi, aga Indrekut, kes seisis pimedas, ei võinud ta enam näha. Järgmisel hetkel oli ta kadunud. Alles nüüd pöördus Indrek ümber ja hakkas minema. Kogu sündmus tundus viirastusena. Ja ometi maksis see viirastus talle rohkem kui nii palju tõsiasju. Nüüd polnud talle enam kuidagi tähtis, mis teised arvavad tema viirastusest, mitte põrmugi. Teised ei tarvitsenud sellest teadagi, sest mis puutus see neisse. See oli tema eraasi, millel polnud nagu praeguse aja ja tema sündmustega, kogu revolutsiooniga midagi tegemist. Iseasi, kui ka kogu see revolutsioon oleks ainult viirastus, ainult inimeste tujukas õhin, ilma mingisuguse õiguse või tõe aluseta. Siis muidugi oleks tal tegemist selle sõduriga, kes vaatas natukese aja eest tänavanurgal laterna alt tagasi. Aga revolutsioon pole enam ei unistus ega viirastus, vaid igapäine tõsiasi. Sellevastu seda sõdurit ei tõendaks praegu miski, kui Indrekul poleks taskus seda veidrat kirja. Kuid kellele seda kui tõendust näidata? Kes näeb selles üldse mingit tõendust? Kristi ehk, jah, tema ehk, ei keegi muu.

Aga ometi Indrek ei näidanud seda kirja esimeseks temale,

vaid Viljasoole, kes ei pannud teda mikski. Tema luges, muigas, kirtsutas nina ja luges jälle. Viimaks ta ütles:

«Muidugi, mõistan, teie arvate, et nüüd on tõendatud teie heategu ja selle suurus, eks? Aga mis te ütlete minu teo kohta? Te ju teate, mis ma mõtlen. On see heategu või mitte? On, arvate teie. Noh, olgu. Aga kui ma paar päeva tagasi Marie poole sisse astusin, leidsin sealt võõra mehe, kes tundus Mariele üsna omasena. Nad sõid parajasti laua ääres ja ma arvan, minult saadud rahaga ostetud toitu. Ainult viinapudel oli ehk mehe poolt toodud. Lapsed tahtsid mulle vastu joosta, aga ema ja selle mehe paljast pilgust oli küll, et neid keelata.»

Viljasoo vaikis ja kirtsutas mõttes nina.

«Noh, ja siis?» küsis Indrek uudishimulikult ja nagu ärevalt.

«Siis,» kordas Viljasoo, «siis tulin mina ära.»

«Ja te ei öelnud midagi?» päris Indrek uskmatult.

«Mis pidin ma ütlema? Mul ei olnud lihtsalt sõnu. Ma tahtsin enne mõelda, kas üldse midagi öelda või mitte. Ja nüüd olen ma juba paar päeva mõelnud ning otsusele jõudnud, et seal pole midagi öelda. Mina tegin niinimetatud heateo teise inimese rahaga, aga selleks polnud mul vist mingit õigust. Nüüd otsustasin kadunud Bõstrõilt saadud summa tervena tema pärijaile välja maksta, ka selle osa, mis ma juba Mariele ja tema lastele kulutanud. Teen samuti, nagu tegite teie: maksan kogu raisatud summa tagasi. Mõistate — raisatud summa.»

«Mina ei pea seda summat kudagi raisatuks, mis te lastele kulutanud,» ütles Indrek.

«Mina küll,» vastas Viljasoo, «sest ega ma siis ometi selleks kadunud ametivenna raha mängu pannud, et lõpuks seda mehelogaskit oma viinapudeliga eest leida. Mina tahtsin ju neile lastele pisut isaks olla, selleks tegin seda. Ja seda naist tahtsin ma lõpuks ka omale naiseks, mis ma sest salgan. Enne ma seda nii selgesti ei mõistnud, kui just nüüd, kus tean, et seal istub keegi teine mees. Mina mõtlesin asja ajada mõistlikult, s. t. Mariele pisut aega anda, sest esimene mees pole hauas veel ussidest puretud. Aga naistega ei saa midagi mõistlikult teha. Nendega kas jookse tormi või jäta nad üsna rahu, kuid mina ei oska ei ühte ega teist. Ja kas teate, mis otsusele ma selle paari päevaga olen tulnud? Revolutsiooniga on lugu samuti: jookse tormi või ära jookse üleüldse. Ja meie pole osanud õigel ajal tormi joosta, see on minu arvamine. Aga mul

on ka veel teine arvamine, nimelt: revolutsionäärid tahavad olla samasugused heategijad, nagu minagi — tahavad ühtede käest võtta ja teistele anda, pole siis ime, kui mõni kolmas pistab jalad laua alla ja hakkab sööma, surgu või revolutsioonilapsed nälga. Jumala tõsi! Meie kõik tahame rahvale midagi anda, temale nii-öelda head teha. Aga kust me selle võtame, mis me anname? On meil omal midagi? Ei ju ole. Tähendab tahame võtta ühtedelt, et anda teistele. Mis õigusega? Me ütleme — revolutsiooniõigusega. Mina ka toetusin revolutsiooniõigusele, kui võtsin suure matusepäeva õhtul ühe võõra lapse oma sülle ja andsin teise teie kätele, noh, ja nüüd on mul mu palk käes.»

«Mina ei saa ikkagi hästi aru, mis palgast teie räägite,» ütles Indrek.

«Asi on nii lihtne, et siin polegi midagi aru saada,» vastas Viljasoo. «Alguses mina mõtlesin, et teen ja talitan, annan ja aitan ning ei nõua selle eest mingit tasu. Aga inimene on nähtavasti nõnda loodud, et tema ei saa muidu midagi tehtud, ilma et ei paneks seda kui teenet endale arvesse ega nõuaks midagi vastutasuks. Noh, aga mis siis, kui see soovitud vastutasu jääb tulemata? kui sinu teenet ei tunnustatagi? Siis on see, mis on praegu minuga: oled haavunud ja käid norus.»

«Ka sellest ei saa mina aru,» ütles Indrek.

«Oli siis teil üsna ükskõik, kas te oma sõdurit veel nägite või ei ja kas ta teile selle kirja andis või mitte?» küsis Viljasoo.

«Seda just mitte,» seletas Indrek, «sest igatahes suurendas see minu teo väärtust mu enda silmas. Aga ka siis, kui ma sellest sõdurist enam kunagi midagi poleks kuulnud, oleks minu teos endas olnud selline suur tasu või nauding, et mina oleksin alati temast tundnud ainult rõõmu. Isegi siis, kui tänahomme selguks, et mind on ainult petetud, ka siis rõõmustaksin oma teo üle.»

«Sellest ei saa jälle mina hästi aru,» ütles Viljasoo. «Mina ei rõõmusta kunagi, kui mind petetakse.»

«Asi pole petmises, vaid nii-öelda eneseunustamises, egoismist vabanemises, kui tahate. Teada, et oled saanud enesearmastusest silmapilgukski võitu ja et oled sel võidusilmapilgul muutunud nii-öelda teiseks, tuues tema hüveks ükskõik kui suure ohvri, nagu oleks see teine sina ise — see on see, mis annab sügava rahulduse, peaaegu õnnejoovastuse.»

«Teie peaksite minema paganatele ristiusku kuulutama või põranda alla pomme valmistama,» arvas Viljasoo nüüd.

«Ma võiksin üht kui ka teist teha, ainult kui ma usuksin, et sellisel ohvril oleks mingisugune suur eluline tähendus. Paljud inimesed võiksid seda, ainult kui nad usuksid midagi suurt — kui nad seda tunneksid kogu oma organismiga. Ma ütleksin nõnda: paljud inimesed võiksid Kristuse asemel ristipuus surra, kui nad seega lunastaksid kogu maailma pattudest.»

«Olete aga teie inimesenärust kõrges arvamises!» imestas Viljasoo.

«Mitte,» vastas Indrek, «sest seda suurt usku ei ole nimelt või teda leidub nii harva, et inimest arvestades peab sellest loobuma. Teda on ehk veel mõnes metslases või põranda-aluses.»

«Metslastega ma pole ühes teeninud,» ütles Viljasoo nina kirtsutades, «aga põranda-alustest te nähtavasti rohkem usute, kui teate. Mina ise olen pisut nagu põranda-alune, sellepärast võin seda öelda. Olen mina mõni suur uskuja või enesesalgaja? Aga milleks ma siis kadunud Bõstrõi rahaga läksin omale nii-öelda revolutsioonilisi kannukseid teenima? On seda mõni Kröösus? Või peate selleks Joosuat? Na, na! Need mehed toonitavad ainult enese mina. Rahulduvad nad nii väga ainult sellega, et nad on põranda-alused? Ma pole tänini veel ühtegi niisukest näinud — naiivselt edev Attila ehk, te teate ju, see valgete kulmudega kõhetu sinisilmne poisike. Teised kõik loevad oma teeneid rahva ja kogu inimsoo ees ning ootavad sellekohast tasu — kõik, nii või teisiti. Ja kui tasu kipub hiljaks jääma, siis pööravad paljud oma silmad sinnapoole, kust tasu on kindlam ja kiirem. Auahnusest ja edevusest...» tahtis Viljasoo edasi rääkida, aga just sel silmapilgul prahvatas uks lahti ja tuppa kargas Marie hirmunud näoga, lõi ukse enese järel kinni ja surus selja vastu seda, nagu tahaks ta takistada kedagi sisse tungimast. See kõik sündis nii ootamata, et Viljasoo kargas laua taga oma raamatuvirnade vahel püsti ja vahtis pärani silmil ukse poole. Aga enne, kui ta jõudis midagi öelda või teha, kostsid koridorist rasked sammud, mis peatusid ukse juures, ja nüüd avanes see Marie vastuhoidmisest hoolimata pikkamisi ning lävele ilmus töölise välimusega mees, silmad joobnult segased, juuksesalgud mütsinoka all otsaesisel, ise vimmas ettepoole, nagu põrnitseks ta pealekarga-

miseks. Viljasoo tundis temas sama mehe, keda ta oli näinud paar päeva tagasi Marie juures.

«Mida teie soovite?» küsis Viljasoo.

«Kuhu ta jooksis?» küsis mees. «Ta tuli siit uksest sisse.»

Nüüd astus Marie ukse varjult välja, ja hoides ise ukse käerauda, püüdis ust kinni suruda, karjudes mehele:

«Jäta mind rahu! Mis sa tahad must! Ma võin minna, kuhu süda kutsub!»

Aga mees surus ukse hoopis laiali ja astus üle läve tuppa, haaras naisel käest kinni ja ütles:

«Mis?! Sina võid minna, kuhu tahad? Aga kas siis mina ei või? Ma ometi vaatan, mis koht see sul siin on ja mis mehed need sul siin on.»

«Lase käsi lahti!» karjus naine ja sikutas kõigest jõust.

«Eks oota!» irvitas mees vastu.

Viljasoo oli laua tagant nende juurde astunud ja ka Indrek tõusis püsti.

«Minge välja!» ütles Viljasoo mehele käskivalt, «muidu kutsun politsei.»

«Ohoh!» hüüdis mees muiates vastu. «Või politsei? Revolutsiooni aeg ja politsei! Mis mees te olete, kui poete võmmi selja taha? Vaadake mind: ühe käega hoian naist, teine käsi on teie tarvis, jalaga võtan võmmi vastu, niisuke on täis mees revolutsiooni ajal.»

Aga ta ei jõudnud õieti oma sõnu veel lõpetada, kui Viljasoo andis talle rusikaga hoobi lõua alla, nii et ta prantsatas vastu uksepiita ja vabastas naise käe. Nüüd mõtles ta pealetungi alustada, aga Viljasoo rusikas ja kogu keha tema laia ja pika pintsaku sees töötas nii ruttu, et mees lendas üle läve koridori ja uks virutati tema järel kinni ning keerati lukku. Oli ainult kuulda, kuidas mees kobis vandudes põrandalt üles ja kuidas avanesid koridoris teiste tubade uksed, sest kõik olid müra kuulnud ja tahtsid näha, mis lahti. Järgmisel silmapilgul oli mees metsalise möirgamisega uuesti ukse taga ja peksis esiteks rusikatega, pärast jalaga, lubades ukse eest maha lüüa, kui teda ei avata. Et toast ei vastatud musta ega valget, lubas mees minna kivi või mõnda muud löögiriista otsima, et lõpetada oma arved kangekaelse uksega ning nendega, kes ukse taga. Aga vaevalt sai ta hoovile, kui juba tema järel suleti välisuks, nii et kui ta tahtis majja tagasi pääseda, pidi ta kõigepealt ründama välisust. Vandudes läks ta hoovivärava kaudu

tänavapoolsele välisuksele, kuid ka see oli juba lukku keeratud. Südametäiega virutas ta kiviga kord vastu seda ust ja läks siis sajatades minema, ähvardades tulevikus need asjad «sirgeks» teha.

Viljasoo oli vahepeal oma hariliku tuju tagasi võitnud, sest lihaste pingutus mõjub meeleolule ikka hästi. Ta istus oma harilikul paigal laua taga raamatuvirnade vahel ja rääkis:

«Öeldakse ikka, et ega amet leiba küsi. Nägite nüüd, mis hea, kui inimene oskab kakelda. Mis oleks minu endaga ja minu vaeste raamatuvirnadega sündinud, kui ma poleks seda ametit omal ajal õppinud karjas käies ja hiljem külavahel. Aga nõnda teed oma paar tulist ära ja asi joones. Ja uskuge või ärge uskuge, aga see kõik tuli mulle endalegi päris ootamata, sest mina ei teadnud, et ma veel oskan mehe viisil kakelda. Selle mehe sõnad revolutsioonist ja võmmist otsustasid kõik. Sest mõelge ometi, kus selle häbi ots, kui meie revolutsionääridena ei saa ühestainsastki joobnud mehest jagu, vaid kutsume võmmi, aga mis me siis teeme kogu valitsusevõimuga? Kutsume ka kusagilt mõne võmmi, mis? Ise võitleme võmmi vastu, aga kui häda käes, siis hüüame ta appi, eks? Vaadake, need mõtted otsustasid kogu meie saatuse praegu.»

Seda rääkis Viljasoo Indrekule ja ei kirtsutanud ise kordagi nina, nii muhedaks oli muutunud tema meel, et ta oli oma revolutsionääri au puhta hoidnud ja sissetungijaga omal jõul hakkama saanud, ilma et ta oleks tarvitanud politsei abi.

Marie oli laskunud kuhugi madalale raamatuvirnale, istus seal köökus kummargil, selg pooleldi meeste poole ja nuttis. Viljasoo ei lausunud talle sõnagi, heitis ainult vahetevahel pilgu tema poole, millest helkis nagu head meelt, et see naine istub nõnda tema raamatuvirnal. Alles tüki aja pärast küsis Viljasoo:

«Marie, kus on lapsed?»

Naine pööras oma hallid silmad küsija poole, nagu kahtleks ta milleski, ja vastas siis:

«Lapsed on kodus. Nemad ei lase kedagi sisse, seda pole karta. Aga mina ei pääse kuidagi nende juurde, sest see valvab, tingimata valvab, tema on niisuke.»

«Kas sa ei ütleks mulle, Marie, mis mees see õige on?» küsis Viljasoo.

«Lukussepp, teenib vabrikus, oli mu mehe sõber. Ta ei annud mulle selle eluajalgi rahu, tundis mind juba enne mehe-

leminekut ja nüüd on ta nagu pöörane. Seda ma kartsin kohe, kui mees otsa sai, et nüüd ta tuleb, ja sellepärast ma tahtsingi, et oleksite mu kohe oma juurde võtnud, muidu pole mul temast öö- ega päevarahu. Ja lapsed kardavad teda mis hirmus. Nõnda on temaga ja minuga.»

Kui esiteks Viljasoo oli olnud ainult muhe, siis nüüd muutus ta otse rõõmsaks. Selles meeleolus ta laua tagantki tõusis ja Marie juurde astus ning temale ütles:

«Seda te oleks pidanud mulle kohe ütlema, et on olemas niisuke mees, ja siis ma oleks kohe kõik korraldanud. Aga lähme nüüd lapsi vaatama.»

Marie tõusis raamatuvirnalt ja jäi Viljasoo ette seisma, lihtne villane müts peas, silmad ikka veel niisked, huulis kerged tõmmatused, nagu kipuks nutt uuesti peale või nagu tahaks suu veel midagi öelda. Aga ei tema ega Viljasoo lausunud enam sõnagi ja nõnda läksid nad kõik üheskoos uksest välja.

XXIX

Paari päeva pärast Viljasood uuesti kohates teatas see, et tema kolinud juba uude korterisse ühes Marie ja tema lastega: kaks tuba ühes köögiga teisel korral, pealegi veel nii mugavad, et kummalgi toal oma sissekäik, tema omal üldisest koridorist, teisel köögi kaudu, nii et uus elupõlv ei segavat tema tööd põrmugi.

«Tulge meid vaatama,» kutsus Viljasoo, «aga praegu pole põrmugi aega, mõtlen lendlehte välja anda aatemeeste vastu, sest need tahavad mingisuguse kongressi või ülemaalise rahvaasemikkude koosoleku kokku kutsuda. Pealegi tahan ka mina ise sinna koosolekule pääseda ja sellepärast tuleb eeltööd teha, et me ei sõidaks teiste veskile vett vedama.»

«Kes sõidavad veel?» küsis Indrek.

«Tahaksid sõita ka Kröösus ja Joosua, aga kas me kõik valimisel läbi läheme, kes seda teab,» vastas Viljasoo. «Igatahes mürgel peab saama aus.»

Sellest ülemaalisest koosolekust oli neil päevil juttu kõikjal. Joosua arvas teda selleks kasutada, et «neile inimestele» kord arusaadavalt «mokale määrida», et nende aated on lori, nende niinimetatud rahvas — pettus ja nende ülemaalisus — proletariaadi ninapidivedamine. Kröösuse otsus selle koosoleku suh-

tes oli palju lihtsam ja lühem ning avaldus sõnades: tuleb üle võtta. Keegi noor töölinegi, kes õppis Indreku juhatusel vene keelt, tegi juttu sellest koosolekust ja arvas, et olevat kodanlik loba rääkida rahva-asemikkudest, kui inimesed pole valitud neljapügalase valimissüsteemi järgi, sest muidu osutuvat valituiks mitte rahva, vaid kapitali asemikud. Ja aatemehed ei teenivat üldse rahvast, vaid kapitali. Mitte aade ei käsuta kapitali, vaid vastuoksa — kapital aadet, sest kapital on alus, aade peale-ehitis, nagu ütleb Marx.

Isegi poodnik Vesiroos tegi sellest kongressist Indrekuga juttu, kui see läks õhtul hilja tagaukse kaudu endale midagi hamba alla saama.

«Mis seltsis teie liige olete?» küsis Indrek.

«Käsitööliste seltsis,» vastas poodnik, «sest ka mina olen ju käsitööline, teenin kätega omale ja oma perekonnale ülespidamist. Ma olen oma inimestega juba rääkinud, meie valime tingimata käredad mehed, sest mis mõte oleks mõnda memme ülemaalisele koosolekule saata, nagu poleks meil paremaid mehi olemaski. Jumal tänatud, on. Käre aeg, siis ka käredad mehed, aga muidugi ikka mõistlikud käredad, nii et saaks üks kulduura koosolek, mitte mõni miiding, kus on kohe mäss ja revoluutsion. Sest muidu tehku inimesed mis tahes, aga kui nad tulevad üle maa kokku, siis ei või nad ometi kohe mässama hakata, nagu mässaks terve maa. Terve maa ei mässa kunagi korraga. See on nagu see poigodeeriminegi: ühte või kahte-kolme võib poigodeerida, aga ega siis kõiki saa. Teie pererahvas poigodeerib mind, ei osta minu käest, aga ega ta siis kõiki kaupmehi poigodeerida saa. Ja ometi on poigodeerimine see õige kulduura mäss ja revoluutsion. Eks ole tõsi, noorhärra? Teised ütlevad küll, et poigodeerimine polegi mäss ja revoluutsion, vaid et see on nagu treik, ainult pisut nagu teist moodi, aga mina ütlen, et ka treik on mäss ja revoluutsion. Ülepea ütlen ma: mäss ja revoluutsion on praegult nagu see vanajumal ise, temal on mitu olemist — treik, poigodeerimine, konviskeerimine ja kottiajamine. Ning mina arvan, et ega see sellega jää, küllap tuleb veel midagi, tuleb ilmtingimata. Mis teie arvate, noorhärra?»

Kuigi Indrek arvas sedasama, ometi seletas kaupmees veel tükk aega ilmaasju, enne kui sai soovitud kauba kaalutud.

Emand Lohk ei tundnud küll ülemaalise koosoleku vastu vähematki huvi ja vaevalt ta teadiski, et midagi selletaolist

tulemas, ajades inimeste meeli ärevile. Aga temal olid omad asjad, mis teda erutasid — kurvastasid ja rõõmustasid. Juba mõni päev tagasi oli ta hommikul kohvi tuues Indrekule jutustanud, et juut, kes neile nii kaua jumalasõna oli kuulutanud, lahkunud seks korraks oma karjalambukeste juurest. Ta öelnud küll viimasel osasaamisel, et ta ilmub varsti jälle, nagu varas öösel, aga ükski ei uskuvat tema tulekut ärevate aegade pärast. Jumala lapsukesed olevat tänapäev nagu aganad tuule käes, ja et isegi juba juudist on saanud kristlane, liiatigi veel vaga jumalasõnakuulutaja, siis ei ole maailma ots enam kaugel. Sellepärast on emand Lohul tõsine mure, et ta just nüüd peab oma ainukese lapse kodunt välja saatma. Aga onult on Ameerikast juba kiri tulnud ja varsti läkitavat ta ka reisiraha, nii et Kristil pole muud, kui olgu sõiduks valmis. Kui emand Lohk kindlasti teaks, et viimnepäev on ligi, nagu seda tunnistavad ajamärgid, siis kirjutaks ta vennale, et ärgu ta saatku raha, sest mis mõte oleks kuhugi kaugele sõita, kui tõeks saab laulusõna: «See aeg on tõest ukse ees.»

Sellised olid emand Lohu mured ja Indrekul oli väga raske teda lohutada.

«Ma käisin selle asjaga ka juudi jutul, sest tema ise kutsus kõiki, kelle südant vaevab mõni mure või kahtlus,» rääkis emand edasi.

«Noh, ja mis ütles tema?» küsis Indrek.

«Tema ütles, et kes koputab, sellele tehakse lahti, ja kes palub, sellele antakse,» seletas emand. «Aga ainult peab kindlasti uskuma. Ta ütles, et kui mina päris kindlasti usuks ja jumalat paluks, siis võib ta ka viimsepäeva edasi lükata, kui see on tema tahtmine. Just nõnda ütles ta ja pani oma käe mulle õlale, nagu oleks ma mõni mees. Jumal pikendab maailma päivi, kui on ükski ema, kes teda kõigest südamest palub ja kindlasti usub, nõnda kinnitas ta mulle. Aga seda ma ei saa uskuda. Ma usun küll kõik, aga seda mitte ja sellepärast ei saa ma ka seda jumalalt paluda. Olen mitu korda katsunud, aga mitte ei saa. Ja nüüd mõtlen ma, et saagu minust ja mu lapsest mis tahes, aga las viimnepäev tuleb omal ajal, nii et need, kes magavad hauas, võiksid üles tõusta, kui Jeesus Kristus laseb pasunaid puhuda, muidu peab Õnnistegija minu pärast ootama. Ja vahel on mul nii hea meel, et mul pole seda kindlat usku, mis laseks viimsepäeva edasi lükata, nagu ütles see juut, sest väga kindel usk teeks teistele halba. Mis te arvate, kas sel

vagal ristiusu juudil on nii kindel usk, et ta saab jumalalt paluda viimsepäeva edasilükkamist?»

«Ehk on,» lausus Indrek.

«See on hirmus!» ohkas emand õnnetult. «Sest mis oleks, kui ta seda tõepoolest jumalalt paluks. Kui ta paluks, et jumal lükkaks aina viimistpäeva edasi. Siis see jääkski tulemata ja surnud ei tõuseks kunagi lunastamiseks üles. Vaene Jeesus Kristus!»

«Teil on hea süda, te muretsete teiste eest surnust peastki,» ütles Indrek ja ta isegi ei teadnud õieti, mõtles ta seda tõsiselt või heitis ta pisutki nalja.

«Ometi ükski hing, kes seda tähele paneb!» rõõmustas emand südamest, «teised ainult naeravad mind.»

«Kas Kristi ka?» küsis Indrek.

«Tema see naerabki, vanamees saab kurjaks, kui ma temale neist asjust räägin,» vastas emand.

«Neil on omad mured, sellepärast,» püüdis Indrek teisi vabandada.

«Jah, neil on maapealsed mured, minul taevased.»

«Nemad usuvad maapealset paradiisi, teie taevast.»

«Kui hirmus, et inimesed nõnda usuvad!» ohkas emand südamepõhjast. «Nende hinged ei saa kunagi õndsaks.»

«Aga ehk saavad,» arvas Indrek. «Ehk saavad inimesed ka maa peal õndsaks, kui nad aga kindlasti usuvad.»

«Ei kunagi,» kinnitas emand nukralt, «sest kirjutatud on...» Ja ta luges piiblisalmi, mis pidi tõendama tema arvamust.

Nõnda ei tulnud Indreku katsest midagi välja, kui ta püüdis saavutada emanda nõusolekut, et inimesed võiksid ka maa peal kuidagi õndsaks saada. Sest inimene ei lunastu ju enne kui viimselpäeval, ning siis sajab ju tuld ja tõrva ja põlevat väävlit, mis sööb maa ning vee, nii et inimesel ei jää enam jalaaset. Aga kuidas võib siis inimene maa peal õndsaks saada, kui maad enam ei olegi? selle raske küsimuseni jõudis emand Lohk lõpuks välja. Ja et ka Indrek ei teadnud, kuis on see võimalik, siis tulid nad leplikult otsusele, et need asjad, õndsakssaamise asjad nimelt, käivad üle inimese mõistuse.

Ometi Indrek mõtles nende üle järele veel siiski, kui emand oli juba läinud, ja ometi küsis see oma tütrelt, kas tema usub, et ta saab juba maa peal õndsaks? Aga Kristi vastas hooletult:

«Milleks ma peaksin seda uskuma? Ma ei tahagi õndsaks saada.»

«Aga härra Paas ütles, et kes ei usu taevast paradiisi, see usub maapealset.»

«Ma lähen ilma õndsakssaamiseta paradiisi,» ütles Kristi nüüd.

«Ei sa siis usugi paradiisi, kui sa nõnda võid rääkida,» ütles ema. «Ükski inimene ei taha ilma õndsakssaamiseta paradiisi minna.»

«Mina tahan,» ajas Kristi vastu.

«Sa oled rumal, sellepärast. Inimene peab hoopis teiseks saama, ta peab uuesti sündima, kui ta tahab ükskõik mis paradiisi minna. Muidu oleks sama hea, kui mõni läheks sõnnikuveo-riietega kirikusse.»

Sellest ei saanud Kristi kuidagi aru, sest tema oli Attilaga rääkinud ja see oli talle maapealsest paradiisist pajatanud, nagu oleks see kättesaadav igasuguses riietuses. Veel enam: mida viletsamad riided ja mida tühjem kõht, seda kättesaadavam on maapealne paradiis. Ja mitte nõnda, nagu ema arvab, et enne muutugu inimene ja alles siis astugu paradiisi, vaid otse vastupidi — enne paradiisi ja küllap sa seal juba muutud, s. t. õndsaks saad. Attila oli väga lihtsa näite esitanud: Kristi ei pea enne ameeriklaseks saama, kui ta sõidab Ameerikasse, vaid enne sõidab ta sinna ning alles siis võib ta ameeriklaseks saada. Tähendab — ema ei saa asjast õieti aru, ta on lihtsalt ajast maha jäänud. Ka Indrek kipub ajast maha jääma, sellepärast ta arutabki emaga usuasju. Arutab usuasju ja unustab revolutsiooni. Sest mida muud tähendab tema käite usaldatud raha raiskamine, mis pani Kristigi halba seisukorda, sest tema oli Indrekut soovitanud. Hea ainult, et ta lõpuks ometi kõik tasus. Jah, see on hea, sest nüüd ei kannata selle all revolutsioon.

Nõnda mõistis Kristi mõttes Indreku üle kohut, aga seda enam teiste aruga kui oma südamega, sest tahes või tahtmata ta tundis kogu selle rahajandi vastu suurt huvi. Ja mitte ainult kohtunikuna. Kui ta ühes teistega oli Indrekut küllalt hukka mõistnud, siis põles temas ometi uudishimu, mis sellest sõdurist lõpuks sai, kelle pärast Indrek astus oma väärsammu. Ja ta ei leidnud viimaks kuidagi muidu rahu, kui pidi ometi Indreku endaga rääkima. Juhus tuli talle appi. Tõtates kord õhtul tunnist koju, ta jõudis Indrekule tänaval järele, pidi temast

mööda minema, aga viivitas siis sammu ja kõndis temaga kaasa. Esiteks oli nagu mõlemal pisut piinlik, aga pärast sobis jutt, nagu poleks vahepeal midagi sündinud. Isegi sõdurilt saadud kirja näitas Indrek lõpuks kusagil äriakna valgusel.

«Kas te usute hingeõnnistust?» küsis Kristi, kui oli lugenud kirja lõppu mitu korda.

«Miks te seda küsite?» vastas Indrek üllatunult.

«Sellepärast, et ema muretseb nii väga minu hingeõnnistuse eest ja ütleb alati, et mina ei tee midagi, mis võiks mulle õnnistust tuua. Oleks minul ometi ka mõni niisuke kiri, siis saaks ema kohe murest lahti, sest kui see kiri õndsust ei too, siis ei too miski.»

«See küll ei too,» ütles Indrek vaikselt.

«Aga milleks te teda siis taskus kannate?»

«Ta on mälestus, et olen kord õnnis olnud,» vastas Indrek viimast sõna toonitades.

«Ja enam ei ole?» küsis Kristi.

«Ei,» lausus Indrek. «Inimene ei ole elusalt üldse kaua õnnis, vaid ainult silmapilguks.»

«Aga surnult?» päris Kristi nagu uudishimulikult.

«Sellest ma ei tea midagi,» ütles Indrek, «sest ma pole veel surnud olnud.»

«Kõik usuvad ju, et inimene saab alles pärast surma õndsaks,» ütles Kristi.

«Võib olla,» vastas Indrek, «aga mina olen juba enne surma olnud mitu korda õnnis ning tahan veelgi õndsaks saada.»

«Teie pöörate kõik naljaks, aga mina räägin tõsiselt,» ütles Kristi.

«Mina ka, uskuge ometi,» kinnitas Indrek. «Ma võin teile isegi need korrad nimetada, kus ma olin õnnis. See hakkas juba siis, kui ma olin alles väikene. Aga siis ma veel ei teadnud, et nõnda saadakse õndsaks. Esimest korda aimasin seda kusagil suures toas, kus oli suur kapp peaaegu keset tuba, kapi ja seina vahel mingisugune tumepunane roosiline riie, akna all pikk must laud, laua ees keset valgeks kulunud põrandat noor neiu, kes küsis minult: kas ma annaksin talle oma soontest verd, kui tal vaja tuleks? Ja ma tundsin, et ma võiksin kogu oma vere ohverdada, ainult kui aga tema seda vajab, ning seda öeldes oli mul selge, et ma olen õnnis.»

«Ja kus see neiu nüüd on?» küsis Kristi ärevalt.

«Teda ei ole enam,» vastas Indrek ja rääkis edasi: «Teist

korda sündis see kusagil madalas keldriruumis, mille keset põrandat oli mingisugune kaltsuhunnik ja selle otsas nuuksuv laps, kel olid nõdrad jalad, mis ei suutnud teda kanda. Laps oli kaotanud usu, et tema jalad võiksid kunagi terveks saada, ja mina tahtsin talle tema usu tagasi anda. Ning kui see mul õnnestus, siis ma sain teist korda õndsaks.»

«Ja kolmat korda saite nüüd, eks?» küsis Kristi.

«Ei, nüüd selle sõduriga oli juba neljas kord. Kui ma trepist alla tulin ja ta viimasel astmel leidsin konutamas, taipasin talle näkku vaadates, et selle inimese elupäevad on läbi. Aga mina tahtsin talle tema elu maksku mis maksab tagasi anda, sest ta ütles, temal on kodus viis väikest last, ja nõnda pistsin käe revolutsioonikassasse, revolutsiooni enda külge, nagu ütles Kröösus, ning just sel silmapilgul, kus ma seda tegin, tundsin ma suurt õndsusehoogu, sest revolutsioon oli mulle kõige suurem ja püham, ja ometi unustasin ta selle tundmata sõduri laste pärast.»

Nad kõndisid tükk maad teineteise kõrval vaikides, alles siis küsis Kristi:

«Ja see kolmas kord?»

«See oli südaöösel. Väljas oli külm ja tähtine taevas. Mina istusin suures ja kõrges toas, kus hulk musti koolilaudu, suur must tahvel, kateeder ja kaks noodipulti. Just viimaseid mäletan ma nii selgesti, sest üks oli harilik must, teine ebaharilik pruun. Mina istusin lauas, küünlajupp põles ees, sest laelamp oli kuiv. Ma kirjutasin. Kirjutades sattusin hoogu, mis lõppes imelise ekstaasiga: jumala tapmisega — muidugi sõnadega — ja sel silmapilgul ma tundsin õndsust.»

«Kas siis jumalat saab tappa?» küsis Kristi nagu hirmunult.

«Sel öisel silmapilgul ma uskusin, et saab,» vastas Indrek.

Jällegi kõndisid nad vaikides teineteise kõrval. Alles tüki aja pärast ütles Kristi:

«Seda oleks pidanud ema kuulma, kuidas teie õndsaks saate.»

«Milleks seda,» vastas Indrek. «Iga inimene saab omal viisil õndsaks. Teile ma rääkisin neid asju ainult selleks, et te mind pisutki mõistaksite ja ühes teistega ei kahtlustaks.»

«Ma ei kahtlusta ju,» ütles Kristi: «Ma pole kunagi kahtlustanud, aga kui teised...»

«Just nii, et kui teised,» kinnitas Indrek. «Teiste päralt on maailm, selles pole revolutsioon midagi muutnud. Meid endid

pole nagu olemaski, on ainult teised, ja kui keegi julgeb silmapilgukski ta ise olla, siis on ta igasuguste kahtluste alune — kuni revolutsiooni äraandmiseni. Revolutsioon on püha tuli...»

«Attila ütleb ka nõnda!» hüüdis Kristi vahele. «Kui ilusasti see kõlab: revolutsioon on püha tuli vabaduse altaril, eks?»

«Just,» kiitis Indrek järele, kuid äkki need suured sõnad tundusid talle labastena ja kulunuina, nagu oleksid neid korranud juba lugematud huuled, ilma et keegi oleks õieti mõelnud või taibanud, mis nad tähendavad, ja sellepärast ta oleks tahtnud öelda midagi riivavat. «Revolutsioon on püha tuli, aga teostades saab temast ainult vaevaline käsitöö, mis ajab lõkkele kõige halvemad kired. Kahtlustatakse kõiki ja igaühte, olgu see oma isa, vend või õde.»

«Mina ei kahtlusta,» ütles Kristi.

«Siis pole te vist õige revolutsionäär,» vastas Indrek. «Ja nii see ongi, sest õige revolutsionäär on ju põranda-alune, teie aga elate oma kodus. Mina pole ka õige revolutsionäär ja sellepärast kahtlustatakse mind nii kergesti. See algas juba suvel metsas koosolekul. Mõni aeg tagasi kahtlustas teie isa mind ja nüüd olen ma nii-öelda valmis. Aga teate, mis mina ütlen: mina võiksin neid kahtlustajaid endid samuti kahtlustada, nagu nemad kahtlustavad mind.»

«Minu isa ka?» küsis Kristi.

«Miks mitte,» vastas Indrek. «Aga ka Kröösust, Attilat ja iga teist õiget revolutsionääri ja põranda-alust.»

«See on jällegi teie vabamõtlemine, aga Attila ütleb, et mõte ei tohi olla kunagi täiesti vaba, vaid temal peab olema kindel siht. Inimene peab olema vaba, mitte tema mõte, sest muidu pole revolutsiooni,» seletas Kristi.

«See pole mingi vabamõtlemine,» vaidles Indrek vastu, «vaid meie teadmiste puudus. Teie tunnete näiteks oma isa palju paremini kui mind, Kröösust või Attilat...»

«Ei, mul on tundmus, et ma teid tunnen paremini kui oma isa,» vastas Kristi.

«Hea küll, jätame siis minu mängust välja,» ütles Indrek. «Aga ometi tunnete isa paremini kui Kröösust, Attilat ja palju teisi, eks? Öelge mulle nüüd, mis te temast õieti teate? Teate, kus ta käib, mis ta teeb, kellega puutub kokku?»

«Ta käib koosolekuil, räägib oma seltsimeestega ja...»

«Kust teie seda teate?» küsis Indrek.

«Ta ju ise ütleb,» vastas Kristi.

«On siis see teie teadmine, kui tema seda ütleb?» küsis Indrek. «Isegi see ei aitaks, kui mõni teine seda ütleks, sest nemad võivad seista ühe mütsi all. Te peaksite oma silmadega nägema, oma kõrvaga kuulma, kus ta käib, mis ta teeb ja räägib, kellega puutub kokku, siis te teaksite. Ja nõnda peaks see sündima võib-olla nädalate kaupa, et otsusele jõuda, kas ta vahel harvagi ei tee mõnda kõrvalhüpet, mis äratab kahtlust.»

«Tähendab te kahtlustate minu isa?» küsis Kristi ärevalt.

«Ei,» vastas Indrek, «ma ei kahtlusta teda milleski, ma räägin seda ainult näiteks, et iga inimest võib kahtlustada, kui aga tahab, nagu teie isa tegi seda minugagi.»

«Aga tema ei käi ju politseiga läbi,» vaidles Kristi vastu.

«Kust teie seda teate?» küsis Indrek.

«Te ajate mulle hirmu peale,» ütles Kristi õudusega. «Te räägite, nagu teaksite midagi ja varjate seda minu eest. Teie kõik olete targemad kui mina ja sellepärast on teil nii hea minuga mängida.»

«Uskuge, Kristi, ma ei tea midagi ja ma ei mõtlegi teid hirmutada või teiega mängida, ma püüan ainult teile mõista anda, kui kole see on, et revolutsioonis, selles pühas tules, nii palju kahtlustatakse ja et ilma selleta pole ükski revolutsioon võimalik, sest teda on nii kerge ära anda.»

«Aga mis siis peab tegema?» küsis Kristi abitult.

«Ei peaks nii kergesti kahtlustama,» arvas Indrek.

«Aga kui kahtlus ometi tõuseb?»

«Siis kõigepealt kindlaid andmeid koguma, valvama, luurama.»

«See on ju nuhkimine!» hüüdis Kristi põlgusega.

«Mis sinna parata, kui muidu tõtt teada ei saa,» ütles Indrek alistunult.

«Ennem lepin valega, kui hakkan nuhkima,» ütles Kristi kindlasti.

«Aga mina hakkan ennem nuhkima, kui kahtlustan kedagi põhjuseta,» vastas Indrek samuti.

«Seda te ainult mõtlete ja ütlete, aga ei teeks kunagi, kui keegi kahtlustaks teie isa või venda. Ja kas te võiksite ka minu järele luurata?»

«Ehk võiksin, kui see oleks tarvilik,» vastas Indrek.

«Te olete hirmus, lihtsalt kole,» ütles Kristi. «Aga kui te kedagi väga, väga armastate?»

«Oo, siis on nuhkimine kõige kergem,» vastas Indrek, «sest siis hakkad nii hõlpsasti kahtlustama ning tahad tõtt teada saada.»

«Siis ma ei taha kunagi armastust,» lausus Kristi.

Nad olid kodu lähedale jõudnud, ja et mitte üheskoos sisse minna, siis andsid nad kätt ja lahkusid: Kristi kadus hooviväravasse, kuna Indrek tegi väikese ringi, enne kui järgnes temale.

XXX

Inimesed jõudsid ülemaaliselt kongressilt tagasi kärisevate häälte ja kähisevate kurkudega või sootuks hääletult, silmad punased ja tursunud, näod kolkunud ja takused. Aga meeleolu oli hea ja see oli peaasi. Iseteadvus oli suuresti kasvanud, sest nad olid võinud endid nii-öelda ülemaaliselt kuulda lasta.

«Kui nüüd ka lahti ei lähe, siis ei lähegi,» ütles Joosua kähisevalt, pistis käed sügavalt püksitaskuisse ja kaldus kummargil sedavõrd ettepoole, et juuksesalk langes silmile. «Otsused on tehtud, juhtnöörid on antud ja inimesed on mööda maad laiali sõitnud, pole muud, kui tuleb ära oodata.»

«Millest siis kõige enne peale hakatakse, kas tulest või verest?» küsis Sillamäe.

«Miks siis kohe tuli ja veri?» küsis Joosua vastu. «Rahvas võib oma revolutsioonilist tahet ka muidu avaldada.»

«Seda ma usun,» ütles Sillamäe, «aga mind huvitab see, mis teevad need, kelle vastu rahvas oma revolutsioonilist tahet avaldab.»

«See on nende asi,» arvas Joosua.

«Ülemaaline kongress ei ole sind põrmugi targemaks teinud,» ütles Sillamäe nüüd.

«Ja sina targutad edasi, nagu tegid seda ennegi. Istud siin ja targutad, lähed koju ja targutad ning ei tee midagi, aga niipea kui mõni teine oma kätt või jalga liigutab, siis oled üpris väle seletama, et see on võõriti ja halvasti.»

«Liigutasite teie seal oma käsi ja jalgu? Te liigutasite ju ainult keelt.»

«Kohe näha, et sa ainult targutad ja ise midagi ei tea,» ütles Joosua nüüd. «Sina arvad, et kui on tegemist aadete ja õigusega, et siis aitab ainult keelest. Teinekord ei jätku kätest

ja jalgadestki. Jookse kas või peaga vastu seina, niisuke on seisukord.»

«Kuis on aadetega, seda ma ei tea, aga õigusega on lugu lihtne: paku vastasest üle, siis on võit kindel. Seda ma õppisin siinseil koosolekuil tundma ja ma arvan, ülemaalisel kongressil maksab sama seadus. Paku alati üle, muud midagi, ja ära mõtle kunagi tagajärgedele.»

«Seal sa, va vennas, eksid,» ütles Joosua vaevalt kuuldava kähinaga. «Revolutsioonis mõeldakse ainult tagajärgedele: kas hakkab liikuma või ei hakka, kas läheneme eesmärgile või mitte.»

«Aga ohvrid?!» hüüdis Sillamäe.

«Sa tuled igavesti oma ohvritega!» kähises Joosua. «Ilma ohvriteta pole ju ühtegi revolutsiooni.»

«Seda ma tean,» vastas Sillamäe.

«Mis sa siis tahad?» küsis Joosua.

«Mina tahan, et need, kes nii väga toonitavad revolutsiooni ohvreid, ise läheksid ohvriks, aga mitte ei aja selleks teisi,» vastas Sillamäe.

«Ma ei saa sinust aru,» kähises Joosua. «Talupoeg tahab mõisniku alt vabaks saada ja ega siis ometi minul või mõnel teisel vaimuproletaarlasel pole võimalik selleks muud teha, kui aga ainult juhatust anda. Meie ütleme: jäta rent maksmata, jäta ostuhind tasumata, sest maa on meie esiisadelt vägivallaga röövitud, ta on seega meie põline omandus.»

«Ma palun: mitte röövitud, vaid ainult eksproprieeritud või konfiskeeritud ja see on ju sinu enda silmis hoopis midagi muud, kui on seda röövimine.»

«Kui üksik mõisnik talupoegadelt ja vallalt maa ära kiskus, siis oli see ainult täisverd röövimine, mitte midagi muud, ja seda tuleb ükskord lausa välja öelda.»

«Olgu või nõnda,» oli Sillamäe nõus, «aga kui sellele lausa väljaütlemisele järgnevad vägivallateod ja vägivallategudele tuli ja veri, mis siis? Kes vastutab selle eest?»

«Kes on kunagi revolutsioonides vastutanud tule ja vere eest?» küsis Joosua vastu.

«Need, kes kannatanud.» vastas Sillamäe. «Need, kes nõrgemad ja alla jäävad. Ja alla jäävad harilikult need, kes pole ette valmistatud. Kui mina oleksin revolutsionäär, siis oleksin ma talupoegadele öelnud: tahate mõisnikkude alt vabaks saada, siis varustage endid kõigepealt heade sõjariista-

dega. Ja kui te siis lõpuks tõepoolest otsusele jõuate, et on õige aeg peale hakata, siis tehke puhas töö, sest kas te mässate pisut nii või teisiti, mõisnik muretseb ikkagi selle eest, et teid kui koeri üles puuakse või nagu varblasi maha lastakse, seda pidage meeles. Sest igas mõisnikus, igas valitsevas klassis, olgu Baltimaal või mujal, on pisut sellest röövloomast, kellele nimeks antud *blonde Bestie*, ja sel loomal on lugupidamist ainult teise rööviku või murdja vastu. Talupoeg peab kõigepealt näitama, et tema on juba sedavõrd vaba, et ta julgeb tappa, siis võib ta hakata mõisnikkudega sõbralikku juttu ajama. Tapmine on olnud kõige vanemast ajast peale vabade eesõigus ja tapmine on olnud tänini ainuke abinõu vabaduse võitmiseks. See on minu arvamine.»

«Kui kõik läheksid niisuguste targutuste ja ettevalmistustega revolutsiooni tegema, siis poleks maailmas tänapäevani vististi sündinud ainustki revolutsiooni,» ütles Joosua. «Me peaksime siis ehk veel kümme- või paarkümmend aastat ootama, propagandeerima ja ette valmistama, aga siis ehk jääb revolutsioon hoopis tulemata.»

«Aga nüüd võib tulla nii kuumalt, et kõrvetate ainult oma suu, muud midagi,» arvas Sillamäe.

«Sinna pole enam midagi parata, mis tulema peab, see tuleb,» seletas Joosua. «Ja kui mina peaksin ise kaasa kõrbema, siis jumala rahus ja täie teadmisega, et olen selle suure asja juures olnud. Näed, nekrutid tõrguvad ja mürgeldavad juba, see on meie otsuste teene. Kõik peaksid tõrkuma ja mürgeldama, see on minu arvamine. Kõik segi ja uppi lüüa, kõik pahempidi pöörata, see on ainukene abinõu, kui puuduvad kuulipildujad ja suurtükid.»

«Aga miks me siis ise laudu kummuli ei pööra?» küsis Sillamäe.

«Ka seda tuleb teha,» vastas Joosua. «Vähemalt mitte enam endist radikaalset soga sortsida, vaid klassiteadlist proletaarlist lehte toimetada,» kähises Joosua sellise jõuga, et oli kuulda isegi päris häält. Aga need sõnad ärritasid Sillamäed sedavõrd, et ta oma puhanud kõriga, mis polnud kunagi ainustki sõna ülemaaliselt karjunud, lämmatas silmapilk Joosua kähina. Ja kui nemad praegu kahekesi oleksid ülemaalisel kongressil esinenud, siis oleks olnud kuulda ainult radikaalne kodanlane, mitte aga klassiteadlik proletaarlane. Muidugi, mõnes teises kohas oli häälte vahekord otse vastupidine: seal

kähises või kärises kodanlase kurk ja kõmas proletaarlase rind, aga vihane vaidlus oli mõlemal pool ühesugune.

Sündmused samal ajal aga arenesid nõnda, nagu poleks neil tegemist ei aatemeeste, radikaallaste ega proletaarlastega või nagu kähiseksid suurest vaidlusest kõigi nende kurgud sel määral, et sündmused ei kuule nende juhtivat häält. Oli nagu mingisugune tundmatu jõud, mis tõukas ja juhtis. Hõljus nagu midagi õhus, mis hurmas ja joovastas, nii et inimesed sagedasti mõtlesid ja ütlesid ühte ning tegid järgmisel silmapilgul teist. Ei suutnud kirgesid taltsutada ei kõned, hoiatused ega partei distsipliingi. Inimesed tundsid, et aeg on tegutseda ja nimelt nõnda, et see käiks valitsevale korrale risti vastu. Selleks oli valitsus ise lugemata hulk kordi olnud rahvale eeskujuks, tallates jalge alla kõik, millega oldi harjunud, ja sooritades kuritegusid, millele polnud vabandust ega õiget seletustki. Ainult viimasel ajal oli valitsusvõim asunud nagu vaatlevale seisukohale ja kõik ootasid põnevusega, millal ja kuidas ta uuesti tegevusse astub. Kui see lõpuks sündis, tõmmati nagu kergendatult hinge tagasi, sest kõik tundsid jalge all korraga vana tuttavat põhja ja teadsid, et lühike vaheaeg, kus kõneldi õigustest ja usuti vabadust, polnud muud kui ilus unelm, ja et nüüd algab jällegi vana proovitud argielu.

Põranda-alused, kes üürikeses vabadusepuhangus olid muutunud peaaegu harilikeks kodanikeks, pingutades kuni tülpimuse ja oimetuseni oma närve masendavas töös, võisid olla kindlad, et varem või hiljem nad leiavad ihatud puhkust niiskeis ja kopitanud vangikongides, sest vaevalt leidus suuremal hulgal neid, kes oleksid uskunud uusi vabadusvõite lähemal ajal. Kõik teadsid, et kui vanasti vabadused olid verise mõõga otsas, siis nüüd poevad nad peitu pobiseva kuulipilduja ning haukuva kahuri kurku, ja kes käsutab neid, selle päralt on õigused ja vabadused. Vabadusvõitlejail puudusid need, olgu põranda all või põranda peal, nende muretsemise katsed olid tänini kõik äpardunud — sõjaväe mässud olid veriselt maha surutud.

Relv, millega võideti käesolev üürikenegi vabadus, oli vahepeal suurest tarvitamisest kõlbmatuks muutunud: vabrikud, tehased, asutised, ametikohad, koolid, nekrutid ja jumal teab kes kõik olid vabaduseuimas nii palju, nii sagedasti, korratult ja mõttetult streikinud, et streik ei üllatanud enam kedagi, ammugi ei rabanud ta valitsust jalust. Streik oli alguses omatao-

line püha toiming, millele asuti kõnede ja lauludega, nüüd oli temast saanud nagu poisikeste mäng ja temaga edvistasid isegi koolilapsed. Streik oli alles hiljuti vägev võitlusvahend, aga nüüd tarvitati teda ainult korratuse pisielukana, ja revolutsioonijuhid kas ei mõistnud, mis sündis nende silma all, või nad olid võimetud liikumist mõjutama.

Aga kui streik ise kippus oma kõrget kutset kaotama, kes hoolis siis streigikassastki. Küll tembeldati need, kes streigikassat ei toeta, rahvavaenlasteks, aga seegi hirmus nimetus oli oma esialgse teravuse kaotanud. Kuu-poolteist tagasi tähendas ta valitsuse kaitsjat, politsei pooldajat, sandarmite killameest ja mõisnikkude sabarakku ning see tähendus oli igal juhul korraliku inimese silmis alatu ja põlgusväärne, kuulugu see inimene proletaarlaste või kodanlaste kilda. Nüüd aga juba proletaarlased tembeldasid rahvavaenlasteks kas või iga kodanlase, igatahes aga iga südikama aatemehe, nimetades teda erasandarmiks, poliitiliseks kõietantsijaks ja mustasajaliseks, kes õgib aina elavaid töölisi, kuna aga aatemees omakorda arvas, et proletaarlaste esirinnas kelgivad ainult võllaroad, kõlupealised poisikesed, poliitikakingsepad ja ladvikud kõrilõikajad oma killameeste röövlite ja varganägudega.

Nii mitmepalgeliseks oli muutunud üürikeses vabaduseunelmas rahvavaenlase mõiste ja nii väga oli tuhmunud rahvasõbra ainukenegi pale. Boikotiga püüti kaela käänata mitte ainult vägivaldsel võimumehel, vaid ka vastase erakonna lehel, suure suuga mustusevedajal või korstnapühkijal, nagu oleneks neist revolutsiooni nurjumine või õnnestumine. Kelle poole hoiduda selles uisapäisa vehklemises, keda toetada ja kellega kaasa minna?

Ühel ööl oli haruldaselt tugev torm, mis arenes hommiku poole otse pööraseks maruks ja lõppes metsiku välguheitmise ning rahesajuga, nagu poleks praegu mitte hiline sügis, vaid suve lõpp, mis toob ägedaid kõueraksatusi. Õhtul hilja Indrek tuli kusagilt koosolekult, kus arutati üldist seisukorda ja otsiti abinõusid valitsuse uute vägivallasammude vastu, sest need ei pidanud nüüd enam kuigi kaua ennast oodata laskma, nagu arvati üldiselt. Mõned panid suuri lootusi kongressisaadikuile, kes sõitsid antud juhtnööridega üle terve maa laiali ja pidid selle panema varsti kihama nagu sipelgapesa. Teised arvasid, et mis ka need saadikud teeksid, ometi ei või sellel olla kuigi suurt tähendust, sest maal võidakse küll panna tire-

lit lööma mõni mõisnik, kreisiülema noorem abiline või politseikordnik, aga valitsusvõimu ei kõiguta see põrmugi, sest selle tugipunktid asuvad linnades. Maal võidakse isegi kõik mõisad üle võtta ja kõik vallavalitsused ümber valida neljapügalase valimissüsteemi alusel, valitsusvõimu ei pane see aevastamagi, seni kui keskpunktid on kindlad, kust võidakse parajal silmapilgul sõjajõud üle maa laiali saata ja see rahule sundida. Iseasi, kui maa oleks varustatud sõjariistadega, aga seda ei ole. Sellepärast jäävat ikkagi peaküsimuseks, mis teha linnas, kui vägivallatorm algab siin uuesti. Aga just sellele ei saadudki mingit selgemat vastust. Räägiti relvadest, räägiti püroksüliinist ja pommidest, räägiti vastuhakkamistest, räägiti üksikuist ja salajasist terroriaktidest, kuid kõigest ainult räägiti, ilma et oleks asutud midagi otsekohe tegema või ette valmistamagi. Lõppotsus oli — pidi esiotsa veel ootama ja vaatama, mis valitsus teeb. Pidi ka selgusele jõudma, mis sünnib mujal riigis, kas asutakse laiemalt aktiivsele tegevusele või piirdub tegevus ainult ääremaadega, nõndanimetatud muulastega, millisel juhul poleks peale nurjumise midagi loota.

Kui Indrek öösel üksinda koju hakkas tulema, oli torm nii vali, et pidi tänavanurkadel ja neelukohtadel kogu jõu kokku võtma, et mitte lasta end teelt metsa puhuda või jalust rabada. Ümberringi vihin ja vingumine, tuulelippude kriuksumine, aknaluukide mürin, siltide kolin. Siin-seal lendasid õhus katusepapi tükid, vanad roostetanud katusepleki lahmakad, mis langesid kõrvulukustava mürinaga kividele ja lendasid tuules edasi, kuni prantsatasid kuhugi vastu seina või planku, mis võis aga omakorda tormile järele anda ja maha langeda, nii et plekk ragises uuesti kuhugi edasi, kadudes pimedusse.

Indrek kõndis keset porist tänavat, kartes muidu millegagi pähe saada. Tugevatel tormihoogudel tõstis ta loomusunniliselt käed silmade kaitseks ja mütsi hoiuks, et see ei lendaks peast. Aga kusagil kitsal tänaval virutas torm vana kõrge plangu tänavale maha ja sellise hooga, et Indrek jõudis vaevalt tema eest ära karata. Samal ajal lendas talle midagi pähe ja vististi oleks tema pahema silma saatus olnud otsustatud, kui mitte sügavalt pähe tõmmatud paks sonimüts oma varjava nokaga poleks saanud kaitseingliks. Hoop oli ometi nii tugev, et Indrek tuigerdas tagaspidi, komistas vastu langenud planku ja kukkus sinna peale. «Näe, mis hea,» tuikas tal uimases peas, «et torm plangu ümber viskas, muidu oleksin kukkunud

otseteed porisse.» Ta ajas enda plangult uuesti jalule ja käega haiget kohta hoides hakkas uuesti kodu poole minema. Imelikul viisil jalad olid muutunud nagu nõrgaks ja kogu keha tuimemaks. Pooluimasena kobas ta nagu käsikaudu mööda tühje tormiseid tänavaid, kuni jõudis viimaks oma korteri hoovi-väravasse. Toas tulevalgel peegli ees ta leidis, et hoop oli rabanud põiki üle silma. Külmast kompressist hoolimata silm paistetas hommikuks kinni ja sinetas üleni.

«Minu meesterahvas oli ka eile õhtul väljas,» rääkis emand Lohk hommikul Indrekule, «aga tema tuli tervelt koju. See oli ju öösel otse nagu mõni hingetorm. Ma ärkasin mitu korda üles ja mõtlesin, et saab näha, mis see õige tähendab, kas viib majal katuse ära või teeb midagi muud. Seal ta nüüd ongi — teie silm üleni sinine, vaata, et jääb eluks ajaks teine pimedaks.»

Aga ei, Indrek seda ei kartnud, sest hommikul oli esimeseks ülesandeks kätega paistetanud silm lahti kiskuda ja proovida, kas ta näeb või mitte. Silm nägi päris hästi ja paistis kenakesti korras olevat oma varjulises koopas. Muidugi, paar päeva kulub ometi, enne kui ta vähegi joonde saab, nõnda arvas Indrek ja tal oli kahju, et ta just praegu peab tuppa jääma, sest üldise olukorra pinevus oli ka tema ergukavva sööbinud. Aga polnud parata.

Emand Lohul oli selles asjas oma arvamus, sest ta ütles Indrekule:

«Saate nüüd ometi pisutki puhata, muidu ei näe öö- ega päevarahu, nagu minugi meesterahvas. Tema tuli ju veel hiljem kui teie, sest ma kuulsin väga hästi, kui te oma toas kobistasite, aga ega siis mina teadnud, et teil niisuke häda oli.»

«Õige,» lausus Indrek endamisi. «Lohk tuli tükk aega hiljem kui mina ja ometi lahkusime koosolekult ühel ajal. Kus tema küll see aeg võis olla või käia?»

Ja äkki tuli Indrekul meelde, et see pole esimene kord, kus nad on kahekesi samal koosolekul ja kus Lohk tuleb hulk aega hiljem koju kui tema. Aga tänini polnud see kunagi köitnud tema tähelepanu. Miks on see täna teisiti? Vististi on põhjuseks pähe saadud hoop, millest kuumendab veel praegu nagu terve pealuu. Juba unenäod öösel olid kummalised, milliseid ta polnud ammugi näinud, ja teatud määral nad kestavad nagu ilmsigi edasi, muutes iga mõtte imelikult teravaks ja salapäraseks, iga nägemuse selgeks ja tähendusrikkaks. Tema omadki paistavad nagu uues valguses ja vahekordadele teiste

inimestega langevad seni tabamatud varjundid, mis annavad kõigele mingisuguse kahtlase ilme. Tal tulevad imelise selgusega meelde tema jutuajamised Kristiga ja äkki tunneb ta tema pärast nagu hirmu, kuigi selleks pole mingeid olulisi põhjuseid. Ja ta püüab lohutuda teadmisega, et Kristi sõidab ju Ameerikasse, kuna ta alles hiljuti tundis ärevust just selle sõitmise pärast. Lõpuks ärkab ta nagu raskest uinakust, püüab raputada kogu oma keha, et vabaneda painavaist mõtteist, nimetades kõike kuuldavalt lolluseks, aga natukese aja pärast haudub peaaju uuesti olematuid nägemusi ja arutusi, nagu poleks praegu üldse muidu võimalik elada. Iga ringkäigu järel pöörduvad mõtted esialgsele kahtlusele tagasi, mida Indrek märkab sellest, et ta otsib Lohu hilinemisele mingit seletust ja vabandust. Mina ise olen ju samalt koosolekult tulles nii mõnigi kord hilinenud, lausub ta endamisi nagu vastuvaidlevalt ja püüab meelde tuletada, mis ta neil korril oli teinud või kus ta oli käinud, nagu kipuks ta ka iseend tagantjärele milleski kahtlustama. Ja tal tuleb meelde, kuis ta üksinda on kõndinud mööda tühje tänavaid, kuulates iseoma sammude kaja, ning kuis ta kuulmetega on jälginud teiste üksikuid samme, mis kadusid kaugusse ja pimedusse. Nõnda kõndida oli imeliselt rahustav ja hea ja oli kordi, kus tal tõusis tundmus, et ta võiks kogu öö nõnda kulutada ja alles siis koju minna, kui tänavad muutuvad uuesti elavaiks. Ehk armastab ka Lohk seda linnatänavate öösist võlu, eriti tormiga, nagu mineval ööl? Ja Indrek kujutles tema tugevat kuju, tema käharduvaid tihedaid juukseid ning millegipärast tekkis temas arvamus, et selliste juustega inimesed peavad armastama tuult ja tormi. Jah, just nõnda, ainult kui poleks neid väikseid, kavalaid pilusilmi, ainult kui poleks neid.

Veel samal päeval Kristi või Indrekule teate, et linnas on teostatud esimesed vangistused.

«Tähendab algus on käes, mäng hakkab uuesti otsast peale,» ütles Indrek.

«Sedasama ütles ka Attila,» vastas Kristi. «Tema ei ole komiteega sugugi rahul, sest see muudkui ootab ja viivitab. Aga tema tahaks kohe peale hakata, kas või nuhkidele itsi teha, kui paremat pähe ei tule. Hakkab valitsus, siis hakkame ka meie, ütleb Attila.»

«Mis ta nii väga kibeleb,» ütles Indrek, «oodaku pisut, küllap leidub ehk ka temale tegevus.»

«Ennem juba siis vanglasse, kui oodata, ütleb Attila. Vanglas vähemalt kannatad oma ilmavaate ja ideede pärast, aga siin käed rüpes istudes pole sedagi. Üleüldse ütleb Attila, et sotsialistide-revolutsionääride juures on hoopis teine. Seal pole küll nii häid põhimõtteid, aga seal on selle-eest vahvad teod, pole muud kui põmm ja pomm — nõnda arvab Attila.»

«Noh, eks ta siis lähe sinna, mis muud,» lausus Indrek.

«Teised keelavad, ei lase, ütlevad, et küll tuleb ka neil oma tegevus,» seletas Kristi.

Ka Kristi isa oli viimasel ajal kaldunud ikka enam ja enam arvamusele, et peaks energilisemalt ja aktiivsemalt tegutsema. Peaks ühe sõnaga valitsusele näitama, et ta võib oma sõrmed kõrvetada, see ajaks ta ettevaatusele ja tagasihoidlikkusele. Ta seadis lätlasi meile eeskujuks, nagu seda tegi ka Joosua, kui ta vaidles Sillamäega või seltsimeestega omakeskis.

Ka täna Lohk arendas oma sellekohaseid mõtteid, kui ta tuli vaatama Indreku silma ja temale lugeda tooma «Isamaad», mille ta saanud Passelmanni leselt, kes mehe surmast saadik vihkas kõigest südamest «punaseid», kirudes neid igal kohasel või ka kohatul silmapilgul. Et ka Lohku tunti kui punast, siis oleks Passelmann ka teda kirunud ja sõimanud, aga et seda millegipärast ei julgenud, siis pistis ta temale vahetevahel ainult mõne «Isamaa» numbri pihku, kus leidus midagi hästi soolast punaste kohta. Kuna emand Lohk oleks tahtnud, et tema mees kaotaks pisutki oma punasusest, siis polnud temal selle vastu midagi, et varemalt nii ninakas, mehe surmast saadik aga taltsamaks muutunud Passelmanni «naesterahvas» tegi tema mehe kallal «Isamaa» kaudu «miisjonitööd». Lohk omakorda tuli üks ja teine kord saadud lehtedega Indreku jutule, et üheskoos mõnda küsimust arutada. Nõnda ka täna.

«Mina olen ikka öelnud,» seletas Lohk, «et lähme tasa ja targu ning jätame revolutsiooni suurte rahvaste teha, nagu soovitab «Isamaa», või hakkame lihtsalt peale, aga mitte nõnda, et aina räägime revolutsioonist ja ise ootame nagu memmed, et millal see valitsus oma võmmid ja sandarmid saadab meid kinni võtma. Kui õpetatakse võitlust, siis mindagu võitlusse, aga ärgu otsitagu varju vanglas, see on minu arvamine. Lätlastest ma saan aru: kui on revolutsioon, siis olgu õieti — pista tuli otsa ja anna tina.»

«Aga meie pole ju lätlased,» vaidles Indrek vastu; «meie pole kunagi nõnda talitanud nagu lätlased.»

«Ja mis me sellega võidame?» küsis Lohk. «Kas võmm vaatab sellepärast meie peale teise silmaga? Või on mõisnik meid vähem mudind? Keda kuraditki! Sellepärast ütlen mina — tuleb ükskord peale hakata, muud midagi, tuleb lagedale minna, saagu või sitem. Me peame oma värvi näitama, muidu kaotab rahvas usu.»

XXXI

Rahva usuga oli noil päevil imelik lugu. Teda materdati armutult, kui ta oli sihitud jumala poole, ja teda turgutati vahetpidamata, kui küsimuses oli mõni parteiprogramm, lipukiri või loosung. Kui asi puutus jumalasse, siis nõuti tõendusi, ja seda mitte pühast kirjast, vaid midagi olulisemat, aga kui samal ajal räägiti oma poliitilistest unistustest, siis juhatati sind paremal korral tõendusena raamatute juurde, mida kõnelejad isegi polnud lugenud või mida nad lugedes vaevalt-vaevalt taipasid, halvemal korral aga pisteti kahtlejale mõni pisike brošüür pihku ning see pidi täitma käskude ja prohvetite aset.

Inimesed oma enamikus pole kunagi olnud tõenduste suhtes eriti nõudlikud. Kes selles enne kahtles, pidi nüüd tahes või tahtmata oma kahtluse jätma. Nagu hulk loobus kergesti põlvede jooksul omandatud usust, niisama kergesti tema omandas uue usu, kui aga temale seda pakuti küllalt sagedasti ja südilt. Tänini ta oli lootnud taevast paradiisi, ja sellest õndsast lootusest oli söönuks saanud nii mõnigi papp või palvevend, nüüd ta hakkas vahelduseks uskuma maapealset eedenit, arvates selle olevat kättesaadavama kui taevariik, aga ka see usk nõudis esiotsa ainult ohvreid ja ikka aina ohvreid, mida kanti tulevikualtarile lahkel käel.

Paljud olid oma uues usus isegi sellise meisterlikkuseni arenenud, et nad kinnitasid — seisukord olevat seda parem ja lootusrikkam, mida halvem ta on. Oo, see polnud nali, vaid tuliuus tõde, mida julges kuulutada Joosuagi Sillamäega vaieldes, kes karjus mõnikord, nii et kas või vaht suu ääres. Ja seda ta ei teinud mitte selleks, et mõnda teist tõde võidule aidata, sest temal ei olnud mingeid uusi tõdesid käepärast. Sillamäe karjus, sest ta ei suutnud kannatada, kui kellelgi oli midagi, mis temal endal puudus. Aga Joosuat ei peletanud Sillamäe vali hääl põrmugi, eriti pärast seda ülemaalist kong-

ressi, kus ta oli karjunud enda hääletuks, mida kõik pidasid suureks teeneks revolutsiooni ja rahva tuleviku ees.

«Võid karjuda kas või kümme korda suurema häälega, sest jumal on sind selle poolest õnnistanud,» rääkis Joosua üsna rahulikult ja vaikselt, sest ta kartis oma paranevale kurgule uuesti liiga teha, aga enne kui ta sai jätkata, jõudis Sillamäe vahele karjuda:

«Jäta jumal rahule, see ei kuulu sinu parteiprogrammi!»

«Ega ta sinugi omasse ei kuulu,» vastas Joosua. «Jumal on meile mõlemile erapooletu isik, sellepärast võin teda väga hästi nimetada.»

Nüüd pääses pikk ja äge vaidlus selle üle valla, kas jumal on erapooletu isik või mitte, ja kui ta seda oleks, kas siis Joosual kui sotsiaaldemokraadil on õigus rääkida jumala õnnistusest, liiatigi veel sellise vana radikaallase ja nii-öelda jumala isikliku vaenlase suhtes, nagu pidi seda olema Sillamäe, vähemalt tema enda arvates. Joosua muidugi arvas endal selle õiguse olevat, Sillamäe aga eitas seda, sellest siis vaidlus. Oleksid nemad olnud kahekesi toas, siis poleks nad vististi kunagi pöördunud tagasi oma esialgse kõneaine juurde, sest nad oleksid selle lihtsalt unustanud, aga Kuru tüdines varsti jumala rappimisest, ja et mehi sellest eemale meelitada, küsis ta üsna süütu näoga:

«On siis ka jumala õnnistus mängus, kui inimestel on seda parem, mida halvem?»

«Te võite ju naerda, niipalju kui tahate,» ütles nüüd Joosua, «aga minu kui revolutsionääri silmis jääb asi seks: mida raskemas ja lootusetumas seisukorras rahvas on, seda kergem on teda revolutsioneerida, s. t. kihutada vana korda kukutama. Nõnda siis on revolutsionääri esimeseks ülesandeks — rahvast uskuma panna, et tema seisukord on õiguslikult ja majanduslikult viimane, millest armetumat ja ülekohtusemat ei ole ega saagi olla. On inimene selle kord omale kindlasti pähe võtnud, siis lööb ta varsti kõik uppi, lootes, et tuleb, mis tuleb, halvemat tulla ikka ei saa. Selles mõttes võibki öelda, et mida halvem, seda parem, sest mida halvem, seda rutem tuleb revolutsioon, ja see on ometi hea.»

«Aga kui revolutsiooniga tuleb midagi veel hullemat, mis siis?» küsis Sillamäe.

«Revolutsiooniga ei tule kunagi halvemat,» oli Joosua veendunud vastus. Et aga Sillamäe oli teises arvamuses, siis arenes

sellest äge vaidlus, mis ei vaibunud enne, kui vabrikutorud hakkasid üksteise järel üle kogu linna nagu kurjakuulutavalt undama.

«Kuulake parem, mis see tähendab,» ütles Kuru vaidluse vahele.

«See tähendab revolutsiooni,» vastas Joosua natukese vaikimise järel. «Vägivallale tuleb anda viimne hoop, millest ta enam ei toibu.»

Sellega olid kõik päri, aga abinõudes ei suudetud kuidagi kokku leppida. Ainult töölised tundsid igal kriitilisel silmapilgul õieti oma ülesannet ja täitsid täpselt oma kohust — panid kõik rattad seisma. Rohkemaks polnud jõudnud neid lühikesel vabadusepuhangul keegi ette valmistada. Lisaks tegid nad seekord veel ühte: tõmbasid vabrikuile riigilipu asemele punase. See oli nende arvates suur samm, sest ammus see oli, kui julgeti punane lipp pista ainult metsas puulatva, kus peeti koosolekut, või kui temaga tehti katset linna tulla, lüües kasakatega lahingut! Ja nüüd — vabrikuis riigilipu asemel!

«Siit läheb ta otseteed kubernerilossile,» kiitlesid ühed.

«Ei, vaid kubermangu vanglale,» arvasid teised.

«Parem juba Pikale Hermannile,» parandasid kolmandad.

Aga ometi nurjusid need ennustused, nagu oleks nurjumine kõigi ennustuste paratamatu osa: punane lipp ei tõusnud sellejoonega ei kubernerilossile, kubermangu vanglale ega ka Pikale Hermannile, vaid rändas tagasi metsa puu otsa, kus all peeti salajast koosolekut. Selle kohta ütles Viljasoo Indrekule millalgi nagu tröötsivalt, kui vangla kubises juba proletaarlastest, radikaallastest ja isegi aatemeestest ning mõni teab kellest:

«Ongi parem, et nad ei jõudnud punase lipuga Toompeale, sest mõelge ometi seda koledust, kui kõigi nende peade kohal lehviks praegu punane lipp. See oleks siis see tõelik revolutsiooni hukatus. Aga tsaari lipu all vanglas istuda, see pole kuigi hirmus, sellega oleme juba harjunud.»

Selle poliitilise tarkusega pidi ka Indrek tahes või tahtmata nõus olema, aga enne kui ta jõudis selle tarkuseni, kahetses ta ühes teistega nii väga, et punane lipp polnud pääsenud Toompeale. Isegi poodnik Vesiroos oleks seda tahtnud, ainult et tema, kui see oleks olnud tema teha, poleks punast lippu tõmmanud ei kubernerilossile, ei vanglale ega Pikale Hermannile, vaid hoopis teise kanti, hoopis!

«Mis tähendus on vabrikul, vanglal või Pikal Hermannil,»

seletas ta Indrekule. «Punase lipu peab tõmbama landstoale, see on ta õige koht.»

Küll püüdis Indrek vastu vaielda, et kuberneriloss on praegu tähtsam kui «landstuba», aga kaupmees pidas kõikumatult oma arvamusest kinni.

«Lubage, noorhärra, endale öelda,» rääkis Vesiroos, «et teie olete küll hariduse saand ja teil on võõrad keeled suus, aga teie ei tunne siin nooti. Poliitika on teine kui haridus. Poliitika on see, kui punane lipp tõmmatakse kõigepealt landstoale, aga haridus on see, kui räägitakse aina kubernerist ja vanglast. Kuberner on ju sellepärast, et on mõisnikud, kui poleks neid, siis poleks ka kuberneri. Te ometi nägite endise kuberneriga, kuis oli: laskis teine rahva tulla turule miidingut pidama ja lendas, sest mõisnikud ei tahtnud rahva miidingut. Teie muidugi arvate, et kuberner lendas selle tapmise pärast, mis oli turul, nii et olid need suured vabaduse matused, aga mina ütlen — see on haridus, aga mitte poliitika. Haridus arvab, et tapmise pärast, aga kui on poliitika, siis tänatakse tapjaid, nii et tähendab maladets, karassoo, muud midagi. Sellepärast siis, noorhärra, kui on haridus, siis viige oma punane lipp, kus tahate, aga kui on poliitika, siis tõmmake ta landstoale ja kuberner lendab, sest saksad ei taha, et punane lipp oleks nende pea kohal. Eks ole nõnda?»

«Nojah, ega nad nüüd seda küll ei taha,» oli Indrek nõus.

«No näete!» kiitis nüüd Vesiroos võidurõõmsalt. «Kui ometi need haritud inimesed, kes seda revoluutsioni teevad ja neid mässuasju ajavad, ka sellest õieti aru saaksid, nii et hakkaksid ometi kord õigest otsast peale. Teate, mis mina teile, noorhärra, ütlen,» rääkis poodnik vaikselt ja saladuslikult, laskudes letile oma suure kõhuga, nii et see vajus laiali ja andis kogu kehale täispuhutud konna kuju enne talvise une algust, «meie poliitika on suur sitt, muud midagi. Mis on majandus? Mõisnik on meie majandus. Mis on aade? Saks on meie aade. Aga milleks siis see majandus ja aated? Parem juba lihtsalt kohe välja, nii et iga matski mõistaks: meie poliitika on mõisnik ja saks. Eks ole nõnda? Ja nagu praegugi: milleks see kuberner ja võmm, milleks neid poigodeerida? Võmmile pista rubla pihku ja saada uksest välja, aga pista kümme pihku, siis on ta tumm ja kurt ning pime veel pealekauba. Aga eks katsu saksale midagi pihku pista. Sellepärast, teate, peab nendega hoopis teisest otsast peale hakkama, hoopis teisest. Nelja silma all

eneste vahel öeldud,» kaupmees vajus letil veel laiemaks ja tema hääl muutus sootuks vaikseks ja saladuslikuks, «nemad tulid ja võtsid meilt, meie lähme ja võtame nüüd neilt — võtame oma tagasi, muud midagi. Nemad tõid meile ristiusu, meie viime neile punase lipu, nii et oleme täiesti tasa. Vorst vorsti vastu, eks! Seda ütlesin ma ka «Rahva Sõbra» peatoimetajale, sest mina räägin ainult tema endaga, poisikestega mina asju ei aja. Aga tema ütles, et nüüd on teine aeg, nüüd on haridus ja kulduura. Aga ma küsin kas või Jeesuselt Kristuselt endalt, mis haridus ja kulduura see on, kui mõisnik istub alles ülal landstoas ja meie oleme all linnas? Nõnda küsin mina. Kui on kulduura, siis olgu õieti, nii et ka meie istume landstoal, aga kui ei ole, siis on poliitika ning siis ka meie lähme ja teeme poliitikat — hakkame mõisnikust ja saksast peale. Sest ülevõtmine on ju ometi poliitika, mitte aga kulduura. Juba apostlid ajasid poliitikat, aga ei teinud kulduuratööd, sest ka nemad ütlesid, et tooge kõik, mis teil on, ja pange meie jalge ette. Nõnda teeme nüüd ka meie, nagu tegid õndsad apostlid, et ei oleks kellelgi midagi ütlemist. Õieti öeldud, mis? . . .»

Aga poodnik ei jäänud Indreku vastust ootama, vaid rääkis edasi, sest teda ei huvitanudki ükski vastus. Nagu hulk teisi, ei mõelnud ka tema ennast kutsutud olevat tegutsema, vaid ainult rääkima, õpetama, juhatama. Ja kui ilmas midagi äpardus või viltu läks, siis ainult sellepärast, et ei tehtud nõnda, nagu tema, poodnik Vesiroos, seda õigeks pidas. Nad oleksid pidanud eelkõige tema nõu küsima ja alles siis talitama. Aga kogu maailm pidas end nähtavasti Vesiroosist targemaks ja sellepärast oli igal pool häda. Vesiroos elas ometi, nagu poleks revolutsiooni ega midagi, seda võis igaüks näha oma silmaga. Muidugi, ka temal olid oma pisukesed hädad, aga need olid nii lihtsad parandada. Käba näiteks kolis oma näljaste lastega siit majast välja, läks teise linnaserva ja jättis mõne rubla maksmata. Aga sellised kahjud olid Vesiroosil juba ette nähtud ja kogu majapidamine vastavalt korraldatud — hindadele juurde litsutud, nagu ta seda väljendas, nii et lõpuks «klappis» kõik suurepäraselt. Sellepärast arvas Vesiroos ka revolutsiooni kohta, et teda võib ajada, nagu peaks kusagil tänavanurgal väikest poodi, kell ukse küljes, nii et oleks kuulda, kui keegi astub sisse või läheb välja.

«Asi peab klappima, kui ta on õieti aetud,» kinnitas Vesiroos Indrekule mitmel-setmel korral.

Nii imelik kui see ka oli, aga ometi talitas lõpuks Indrek, talitasid ka paljud teised just nõnda, nagu oli arvanud poodnik Vesiroos oma vääramatus tarkuses. Nad jooksid ühelt salakoosolekult teisele, kõnelesid, arutasid, vaidlesid, tõotasid igaks juhuks valmis olla, aga ometi lõppes kõik nõnda, nagu ei jõuaks nad kuidagi otsusele, millest õieti peale hakata, kas jääda tõepoolest ootama, kuni sind kinni nabitakse ja vanglasse pistetakse, nagu oleks see ainuke õige ja aus tasu selle närvipingutuse eest, mis viimaseil päevil läbi elatud, või asuda maksku mis maksab midagi tegema, kuigi see paistaks praegu ja ka hiljem suurema hulga silmis meeletusena või lihtsalt kuriteona. Otsustajaks ilmus lõpuks üldine seisukord oma sõjaseadusega, mis keelas koosolekud ja muud avalikud eluilmutused. Ja kui sellest ei hoolitud, siis tuli rännata kivikongi. On päris kindel, et seda teed oleks läinud niihästi Indrek kui ka Attila, poleks mitte teatud korral päästjaks ilmunud Meigas, kes tundis ümbrust ja oskas juhust kasutada. Tema abil nad pugesid ühes mitme teisega kõrvale, hiilisid mingisuguste kuuride, virnade ja hoonete vahel, ronisid üle plankude, jooksid läbi juurviljaaedade ja jõudsid viimaks sinnamaale, kus tõmmati kergemini hinge ja arvati, et hädaoht on seekord möödas. Meigas see oligi, kes nagu Vesirooski kinnitas, et sõjaseadus ja kõik muu on mõisnikkude töö ning et sellele peab reageerima, maksku, mis maksab.

«Kui olete mehed, siis lähme maale itsi tegema,» ütles Meigas väljakutsuvalt, «las nad istuvad siin linnas oma sõjaseaduse otsas.»

Ja mehed tahtsid olla kõik, keda Meigas oli päästnud vangistusest, mis sai osaks nii mõnelegi teisele, kui paljudele just, seda ei osatud siis umbkaudugi arvata. Lepiti kokku uueks koosolekuks ja seal pidi siis tegevuskava lõplikult selguma. Esiotsa läks igaüks oma teed, et teha ettevalmistusi eelseisvaks retkeks.

Indrekule tegi kõige rohkem muret, mis panna jalga, sest tal oli selge, et valitseva poriga ta ei lähe oma linnakingadega kuigi kaugele — neis saavad jalad märjaks ja nad lagunevad peagi hoopis. Hädas tuli tal hea nõu appi. Lohul ta oli jalas näinud säärega saapaid, mis välimuselt otsustades heas seisukorras. Olgugi, et nad tema jalgadele pisut lohmakavõitu, ometi tahtis ta need endale muretseda. Ettekäändena ta tahtis kasutada ema haigust, mille ta vahepeal sootuks oli unustanud;

ta muutis haiguse peaaegu suremiseks, et oleks minek paratamatum.

«Minu saapad pole ju suured asjad,» ütles Lohk, kui Indrek avaldas temale oma palve.

«Eks nad paremad ikka ole kui minu viksitud kingad,» vastas Indrek. «Iseasi, kui te neid ei taha või usalda mulle anda, sest praegu on niisuke aeg.»

«Seda muidugi ka,» ütles Lohk, «sest nüüd hakkab nähtavasti päris mäng peale. Ega maalgi tea, mis seal võib tulla.»

«Mis siis minuga ikka võib juhtuda,» arutas Indrek, «teed ja teeäärseid tunnen hästi, lähen kas või käsikaudu. Eks ma hoia kõrvale, kui midagi kahtlast märkan. Pealegi mõtlen ma öösise rongiga välja sõita, nii et jala tuleks minna hommikupoole ööd, kus keegi ei liigu.»

«Mina teie asemel siiski ei läheks,» ütles Lohk viimaks, «aga kui te mu saapaid tahate, siis need võin teile anda. Ainult enne pean ühel jalakõverdusest talla kinni lööma ja teisel tagant sääreõmbluse kinni pistma, siis võite nendega minupärast kas või ema matuseid pidada. Määret said nad alles hiljuti.»

«Mis sa selle surmaga nõnda lõõbid,» ütles emand Lohk oma mehele. «Haigused ja surm ei ole ometi naljaasi.»

Need sõnad hakkasid kuidagi valusalt Indreku südamesse kinni. Lohku saapaid parandama jättes ta läks oma tuppa ja istus seal kaua hiljutise vale üle järele mõeldes. Ja äkki tundus talle, et ta polegi valetanud, vaid et ema ongi juba surnud, ilma et oleks jõudnud ära oodata Indreku viidud rohtu. Imeselgena esines talle nägemus tema surmast ja kõigest sellest, mis sündis samal ajal kodu. Selle nägemuse mõjul tegi ta uue otsuse: minna koosolekule ja öelda seal, et tema ei saa kaasa tulla, sest tal on ema suremas ning tema peab sinna ruttama. Jah, tehku seltsimehed mis tahes, aga tema ei lähe nendega kaasa, vaid otseteed Vargamäele, nagu ta seda rääkis Lohulegi saapaid küsides ja nagu seda kuulas kikkis kõrvul pealt Kristigi. Õige, Kristile ta ei hakka valetama, olgu teistega kuis tahes.

Aga ometi läks kõik teisiti, kui Indrek oli otsustanud: ta pidi ikkagi seltsimeestega kaasa minema. Põhjus oli väga lihtne: üks salk mehi pidi suunduma just Vargamäe kanti ja Indrek oli teejuhina sinna nagu loodud. Pealegi võis ta muuseas ka koju minna, nii et oleks üks tee ja kaks asja. See kom-

binatsioon otsustas kõik. Aga koosolekult tulles oli ta süda hirmus raske, nagu oleks ta astunud või otsustanud astuda sammu, millel on saatuslikud tagajärjed. Ometi miski kiskus teda paratamatult teistega kaasa. Oli siin põhjuseks paljas seiklushimu, hiljutisest rahajandist kahtlustamisega tõusnud vimm, paljas tegevustahe, loomusunniline tasumistung või oli tal tõepoolest ühes teistega usku, et nad oma retkega muretsevad suuremal arvul relvi, sellele poleks võinud vastata ei ta ise ega ka ükski teine. Võimalik, et peapõhjuseks polnud midagi muud, kui et Meigas päästis tema ja nii mõnegi teise politsei ja kasakate küüsist. Vastutasuks ta ei tahtnud tema ettepanekut tagasi lükata ega hiljem kord antud lubadusest loobuda.

Koosolekult Indrek tuli veel kord koju, sest Lohk oli jäänud ju esiteks saapaid parandama, lubades pöidadele veel värsket määretki peale panna. Saapad rippusidki toas sooja ahju ääres, kus määre pidi rutemini sisse tõmbuma. Aga aeg oli olnud nähtavasti liig lühike, sest nahk liimendas alles. Lohk ise oli vahepeal välja läinud, kodu olid emand ja Kristi.

«Kas teil on midagi paksemat jala otsa panna, muidu hakkavad saapad käies loksuma, sest nad on teile vististi suured,» rääkis emand Lohk. Ja et Indrekul midagi paksemat ei olnud, siis soovitas ta oma «meesterahva» jalanartsusid.

«Mul oleks ka head kapukad,» seletas emand, «aga nartsud on palju paremad, sest kui neil saavad alumised otsad märjaks — saapad lasevad ehk vett läbi —, siis võib need ülesse pöörata ja ülemised kuivad otsad ümber labajala mässida, nii et olete palju paremini aidatud kui kapukatega.»

Indrek kuulas emanda tarka nõu ja võttis nartsud, aga endal kipitses süda vahetpidamata, nagu valmistuks ta kuriteole, mille kaasaaitajaks meelitab ka teisi teadmatuid kavala valega. Kui ta endale saapaid jalga seadis ja nendega käia katsus, kas nad ehk kusagilt ei hõõru — sest tal tuleb ju palju käia, seletas ta naisväele —, silmitses Kristi teda nii ainiti, et tal hakkas otse piinlik. Sellepärast ruttas ta võimalikult pea oma tuppa, kus pidi olema veel toimetusi. Tal oli raske rääkida, sest iga uus sõna oleks olnud ka uus vale, aga tõtt tunnistada oli hoopis võimata, isegi Kristile. Viimaks oli minekuhetk käes, ta lukustas ukse ja andis võime emand Lohule.

«Te tulete ju varsti tagasi?» küsis emand.

«Niipea kui võimalik,» vastas Indrek ja vaatas ise nagu muremõttes, tõepoolest aga abitult kõrvale.

«Meie ootame teid,» olid emanda viimased sõnad. «Kristi sõidab varsti ära, tulge ikka enne tagasi, tulge teda saatma.»

«Seda muidugi,» ütles Indrek vastuseks ja oli õnnelik, kui ta lõpuks leidis enda pimedalt hoovilt, kust astus välja tänavale.

Ilm oli pilves; udutas nagu vihma; taevas tundus madalana, nagu kannaksid teda kõrgemate majade katuseharjad. Kirikutornid on täna poolest saadik taevas, mõtles Indrek ja tal tuli äkki meelde, kuidas lapsena Vargamäel oli arutatud taeva kõrgust ja kaugust. Ta ei tõtanud minnes, sest tal oli aega küll, jõudis muidugi määratud tunniks kohale. Äkki kuulis ta kellegi jooksvaid samme oma selja taga. Tal tekkis mingisugune kahtlus, kargas mõne hüppega lähema maja juurde, kus teadis olevat kõrge välimise trepi, mis jättis enda ja maja vahele pimeda nurga ja pakkus head varju. Hinge kinni pidades jäi ta siin ootama. Jooksja möödus Indrekust täie hooga ja peatus alles lähemal tänavanurgal, kus vahtis pimedusse ning kuulatas. Kelleltki vastutulijalt küsis ta midagi, ning saanud nõutava vastuse, ta tuli joostes tagasi. Alles nüüd silmitses Indrek teda hoolikamalt ja astus oma peidu-urkast välja jooksjale vastu.

«Kristi, teie!» hüüdis ta imestunult. «Keda te otsite ja taga ajate?»

«Oi, kuis ma kartsin, et ma teid enam kätte ei saa,» hingeldas tüdruk vastuseks. «Katsuge, kuidas mu süda peksab.» Ta võttis Indreku käe ja surus selle oma südamele. «Tunnete! Kuulsin just, et kostavad sammud, ja äkki enam ei ole. Mul hakkas kole hirm!»

«Ja nüüd tahtsite joosta koju tagasi?» küsis Indrek.

«Ei, vaid teisele tänavale, et vaadata, ehk läksite seda mööda,» vastas Kristi avameelselt.

«Te vaeseke,» lausus Indrek. «Ja mina ei tunnud teid esteks ära, alles nüüd, kui tulite tagasi.»

«Tähendab saan rikkaks, kui ei tunnud,» vastas Kristi. «Ema ütleb ikka nõnda.»

«Ega tea, mis Ameerikas sünnib, kui sinna jõuate,» arvas Indrek.

Kristi ei lausunud selle kohta midagi. Ta seisis Indrekule üsna ligi ja vahtis tema poole üles, nagu tahaks ta pimeduses talle silma vaadata.

«Teate, ma ei usu, et te koju lähete,» ütles ta siis. «Seda

ma tahtsingi teile öelda. Tahtsin nimelt küsida, kas mul on õigus või mitte?»

«Ei, ma lähen koju,» vastas Indrek.

«See on nii kole, et ma ei saa teid uskuda, aga ma ei saa kohe, tehke mis tahes. Teie silmad on nagu teised ja teie hääl on teine kui tõtt rääkides. Ja teate, mul tuleb hirm, mul tuleb lihtsalt kole hirm, et ma ei saa teid uskuda. Sest mõelge ometi, mis mul äkki pähe tuli: et teie ei tulegi enam tagasi ja et mina ei näe teid enam kunagi. Saate sellest aru? Öelge mulle ometi puhtast südamest, kas teie ema on tõesti suremas haige?»

«Mul jäi tuppa kiri, mis seda tõendab,» vastas Indrek. «Kahju, et panin ta kohvrisse luku taha, aga kui soovite, ma annan teile võtme, otsige see kiri sealt välja ja lugege oma südame rahustuseks.»

«Ei, ei, seda ma ei tee, mina teie kohvri kallale ei lähe,» ütles Kristi, «kui tagasi tulete, siis võite ise mulle seda kirja näidata, eks?»

«Hea küll,» oli Indrek nõus. «Nii et nüüd usute mind?»

«Nüüd usun,» vastas Kristi: «Aga süda valutab ikka hirmsasti, nagu tahaks teine lõhkeda. Ja kui ta nõnda valutab, siis ma hakkan uuesti kahtlema, sest ma küsin: miks see süda siis nii hirmsasti valutab, kui midagi ei ole ja kui kõik on korras? Teate, kõige parema meelega tuleksin teiega kaasa.»

«See pole ju võimalik,» vastas Indrek, ja äkki ta tundis, et ka temal käis millegipärast hirmuvärin südamest läbi. On see ehk tõepoolest mingisugune kurjakuulutav eelaimdus?

«Ma ju tean, et see pole võimalik, aga ma ütlen muidu niisama, nagu oleks see võimalik. See tuleb vist sellest, et mina teie eeskujul olen õppinud kõiksugu võimatuid asju mõtlema, nagu oleksid need võimalikud. Ja kui nõnda mõelda, siis oleks nagu kergem kui mõtlemiseta. Sellepärast mõtlen ma ka nüüd, et mina lähen teiega kaasa, ja mõtlen seda kogu aeg, kui teie lähete üksinda ja mina jään üksinda koju.»

«Kui te kord Ameerikasse sõidate, siis mõelge, nagu sõidaksin mina teiega kaasa, kas mõtlete?»

«Ei, seda ma ei saa mõelda,» vastas Kristi, «olen juba katsunud, aga mitte ei saa. Selle asemel ma mõtlen alati, et ma ei sõidagi Ameerikasse. Ma tean muidugi, et ma sinna sõidan, sest onu saatis juba raha ning kõik, aga mõttes jään ma siia — mõttes sõidab keegi teine, mitte mina. Mõttes lähen

seda teist saatmagi ja tunnen temast kahju. Kas teil on mõnikord iseendast kahju?»

«Tänini pole olnud,» vastas Indrek.

«Aga minul on endast olnud,» tunnistas Kristi. «Tänagi oli, kui ma seal tänavanurgal seisin ja jooksuga tagasi tulin. Mis sa tühja nõnda jooksed, ütlesin ma iseendale, seda pole ehk kellegile vaja.»

«Teie teete iseendale liiga,» ütles Indrek ja tahtis Kristi käe haarata, aga äkki ja ootamatult tundis ta, et nad hoiavad selle asemel kõvasti teineteise ümbert kinni, seistes ise pimedas keset kõnniteed.

«Mul on ikka hirm,» kaebas Kristi, «mõtted ei aita midagi.»

«Te peate koju minema,» vastas Indrek.

«Muidugi, seda ma pean. Aga ka seal on mul hirm, ükskõik, mis mõtlen.»

«See on täiesti asjata, sest paari päeva pärast olen ma tagasi. Ma saadan teid väravani.»

«Ei, seda mitte,» vastas Kristi, «parem mina saadan teid selle nurgani, kus ma seisin ja kuulatasin. Tulge, ma saadan, nii hea on saata.»

Nad hakkasid minema, hoides ikka veel teineteise ümbert kinni.

«Kas mäletate, millal me nõnda kõndisime?» küsis Kristi ja rääkis ilma vastust ootamata edasi: «Siis oli linn valge, valge, sest saksa teater põles. Ja kui me seal seisime ning tuld vaatasime, siis ütlesite, et see pidi olema kuri inimene, kes seda tegi. Ja teate, mis te veel ütlesite? Et kodus isa alati palvetas, kui paistis tulekahju kuma, ja kui oli mitu kuma, siis luges ta ka mitu palvet.»

Üsna õige, Indrekul endalgi tuli nüüd meelde, et ta tol puhul midagi selletaolist oli rääkinud.

Kui nad jõudsid tänavanurgale, haaras Kristi uue hooga Indreku ümbert kinni ja surus end kramplikult tema vastu ning ütles:

«Minge nüüd! Minge kärmesti! Ma kuulan teie samme!»

Ja sõna lausumata Indrek hakkas minema kiirel sammul. Aga ta ei saanud kuigi kaua minna, kui kuulis oma selja taga jällegi kellegi jooksu, ning ta pöördus ümber ja läks jooksjale vastu.

«Ma ei saanud muidu, ma pidin teid veel kord nägema, andke andeks,» palus Kristi.

«See on see pimedus,» lausus Indrek tüdrukut peaaegu sülle tõstes ja temaga tagasi minnes. «Näete nüüd, et mina pean teid saatma, mitte teie mind.»

Aga kui nad jõudsid endisele tänavanurgale tagasi, kiskus Kristi enese äkki lahti ja ütles:

«Seiske siin, mina jooksen! Ehk ei! Parem teeme nõnda, et jookseme mõlemad, igaüks oma poole. Üks, kaks...»

Aga ta ei saanud veel kolme öelda, kui Indrek haaras veel kord ta ümbert kinni, nii et ta luud-kondid ragisesid.

«Ai, ai, ai!» karjus Kristi, «te murrate mu ära.» Ja nagu pöörases hirmus vabastas ta enda noormehe kätest ning kadus joostes pimedusse. Indrek pistis teisele poole, niipalju kui jalad raskete saabastega andsid. Kui tal juba hing kippus jooksust kinni jääma, peatus ta äkki kuulatamiseks, aga natukese aja pärast jätkas ta rahulikult oma teed.

XXXII

Kusagil linna servas oli nii-öelda eelkogunemispaik, sest need, kes olid ümbrusega tuttavad, võisid minna otseteed linnast välja ja oodata seal teatud paigas, kuni jõuavad kohale ka teised. Indrek läks eelkogunemiskohale, sest ka Meigas lubas sinna ilmuda. See oli üksik, uuesti rajatud tänav, kus ääres ühel pool mõned harvad majad, teisel pool muuseas mingisugune puuladu, mis piiratud planguga. Plangu äärt mööda seisid kõrged munakivikuhjad, oodates nähtavasti tänava sillutamist. Just need kivihunnikud olidki paigaks, kus pidi kokku saama.

Indreku sinna jõudes Meigas oli juba kohal ja temaga kaasas kolm teist meest, nähtavasti ka vabrikutöölised, keda Indrek ei tundnud. Kokkuleppe kohaselt oodati veel paarkümmend minutit. Selle aja jooksul saabus veel kaks meest, nii et kõiki kokku oli seitse, kui nad hakkasid minema. Nende tee viis neid suuremast ja elavamast ning juba sillutatud tänavast üle. Aga enne, kui nad jõudsid sinnamaale, kostis sealt hobusekapjade plagin kividel. Nad jäid kuulatama ja vahtima, et näha kauges laternahelgis, kes seal liigub. Natukese aja pärast laususid paar meest tasakesi:

«Kasakad! Laseme nad mööda minna.»

Aga kui nad natukese aega olid oodanud ja kapjade plagin oli jõudnud juba nende tänava otsa kohta, vaikis äkki kõik.

«Pöörasid siia,» sosistas Meigas. «Tagasi!»

«Oota, kuulame!» vastas teine ja kõik jäid silmapilguks uuesti seisatama.

«Tulevad,» oli nüüd kõigi ühine arvamus ja sellepärast pöördusid kõik tagasi, esiteks kiirel käigul, varsti aga joostes, kuni jõuti vanale paigale.

«Üle plangu!» käsutas Meigas, kes etendas nagu juhi osa ja ronis esimesele kivihunnikule ning sealt plangule. Teised talitasid tema eeskujul. Aga vaevalt oli Meigas sisse saanud, kui tema kraes oli kinni juba öövaht ja hakkas karjuma. Tema hääl lõigati kui noaga pooleks, sest Meigas oli talle revolvri otsaette surunud ja kohe lasta ähvardanud, kui ta silmapilk ei vaiki.

«Tola,» ütles Meigas öövahile, «ega me ometi mõned vargad ole. Kuuled, sealt tulevad kasakad, kui sa praegu julged piiksatadagi, siis oled surnumuld. Aga oota, las kasakad lähevad mööda, siis kaome, nagu tulimegi. Istu!»

Vanamees istus kuhugi pakule. Ka teised võtsid tema ümber aset ja ootasid vaikides kasakate möödumist. Kui see sündinud, küsis keegi öövahilt:

«Kas ei ole siin redelit?»

Ei, redelit ei olnud, aga selle asemel leidus mingisugune pukk, millelt sai kerge vaevaga plangule. Nõnda kadusid mehed üksteise järel ööpimedusse.

«Pea meeles, vanamees,» ütles Meigas üle plangu tagasi, «mitte sõnagi kellegile meist, kui sul on elu armas.»

«Mis sa vanainimesest tühja hirmutad,» sõitles keegi Meigast, kui nad olid uuesti tänaval.

«Parem on parem,» vastas Meigas, «mõni aegki peab ehk suu kinni.»

Nüüd jõudsid nad ilma mingisuguse segaduseta linnast välja maanteele. Seal peatusid nad kokkulepitud paigal ja Meigas vilistas. Silmapilk vastati tee kõrvalt pimedusest samasuguse vilega ja natukese aja pärast ilmusid mustad kogud teele. Pimeduse tõttu oli raske aru saada, mis mehed need õieti olid, aga Indreku arvates oli ootajate hulgas niihästi linna- kui ka maamehi — vististi nende seast, kes olid linna kokku tulnud ja siin kinnivõtmisest pääsenud.

Karjas plärtsiti mööda keset porist maanteed linnatuledest kaugemale, mis paistsid lõpuks ainult üldise kumana taeva all, kuni tuhmus kõik ühiseks läbipaistmatuks sumedaks ja rõskeks sügiseööks.

Räägiti vähe, nagu oleks kõigil iseenesega küllalt tegemist või nagu kannaksid mehed üksteise peale mingit vimma. Aga sammu aina lisati, nii et Indrek pidi peagi palituhõlmad nööpidest päästma ja mütsi kuklasse lükkama.

Nõnda velgiti tundi kaks suurema arupidamiseta, sest kõigil oli ju teada, kuhu ja milleks mindi. Kõik olid veendunud, et ei kunagi varem ega ka praegu pole niipalju tegemist Vene valitsusega kui oma mõisnikkudega: nemad pidid olema kogu maa ja rahva õnnetuse alus. Põlvest põlve oli see sel määral kõigile verre ja närvikavva läinud, et kuigi keegi oleks tahtnud praegusel äreval silmapilgul vastupidist tõendada, siis poleks ta peale iseenda kahtlustamise midagi muud saavutanud. «Sakste poolt ära ostetud!» oleks talle vastu karjutud ning juurde lisatud: «Maha, maha!» ja peale seda oleks päevakorras edasi mindud.

Ka Indrek ei teinud sel sügiseööl midagi muud, kui astus päevakorras edasi. Sakslased olid rahvale sõjaseaduse ja kõik muud hädad kaela tõmmanud, ja nemad kuulutasid sakstele sõja, see oli lihtne ja loogiline. Nemad ei jäänud ootama, et oleks kokku tulnud suur malev, ei, vaid nemad asusid lihtsalt sõjaretkele, lootes, et vägi kasvab käigul iseenesestki. Neid oli üldiselt ainult mõnikümmend hakkajat meest, kes mõistsid silmapilgu nõuet ja ei kõhelnud, nagu seda tegi suurem hulk, aina mõeldes, aina arutades. Nende otstarve oli lihtne ja arusaadav: Vene tagurliku valitsuse ja tema ustavate kannupoiste — mõisnikkude vastu tuli võidelda elu ja surma peale, seda olid nad mitmel-setmel korral tõotanud kui truud seltsimehed, kes seisid ühenduses kogu suure ilmariigi vabadusvõitlejatega. Selleks võitluseks oli vaja raha ja sõjariistu, palju raha ja häid sõjariistu. Nende arvates oli ainsaks paigaks, kus pidi leiduma ühte kui ka teisi — mõisad, vihasemate vaenlaste kuldsed kodud. Sellepärast siis võimalikult ruttu, nii ruttu, et siia komandeeritavad väed ei jõuaks segama, nii-öelda tuulekiirusega üle kogu maa laiali ning mõisad tühjendada rahast ja relvadest. Iga silmapilk viivitust võis põhjustada kogu ettevõtte nurjumise. Mehed ülepeakaela salkadesse ja linnast välja maale, iga salk ise teed.

Indrek ei tundnud oma salgas peale Meika kedagi. Attila oli määratud kuhugi teise salka, sest ei ju tahetud, et samas salgas oleks rohkem inimesi, kelle võimed tundmata ja proovimata ja kes ei tea õieti isegi, mis nad tahavad või suu-

davad. Indreku salga teiste meeste hulgas leidus neid, kes olid juba mõni nädal varemalt teinud väikese retke maale, nagu Indrek seda taipas mõnest langetatud sõnast. Need olid niiöelda salga au ja uhkus, tema vana kaardivägi.

Võis olla möödunud tundi kaks, kui pahemal pool kõrval tõusis eemal kaugel punane kuma taeva alla. Mehed jäid silmapilguks seisatama. Indrekul käis jube värin südamest läbi, sest talle meenusid lapsepõlve pimedad sügiseõhtud, kus nad käisid õues või õueväravas samasuguseid kohutavaid kumasid vaatamas. Pärast istusid nad küdeva reheahju ees, küpsetasid pihlakamarju ja arutasid, kui kaugel küll üks või teine kuma võiks olla. Ka nüüd lapsed käivad kusagil, võib-olla ka Vargamäel, samuti tulekahjukumasid vaatamas ja istuvad pärast reheahju paistel, ainult mina olen ühes teistega siin teel, mõtles Indrek. Aga tema mõtteid segas keegi sõnadega:

«Näete, seltsimehed on meist ette jõudnud.»

«Arvad sa tõesti?» kahtles teine.

«Kindlasti, ei see muud ole,» ütles esimene. «Ühe mõisa toss tõuseb juba taeva poole.»

Sellele ei vastanud enam ükski midagi. Kõik pöördusid minema ja sammusid veel südimalt ja suurema hooga kui tänini. Indrekul käis nagu külm tuul südame alt läbi. Mis see siis tähendab? mõtles ta. Võitlus? Ei saadud muidu jagu? Ei pääsetud raha ja relvade jaole? Ja kui ta tüki aja pärast sattus Meika kõrvale, kelle ta pimeduses ära tundis, küsis ta:

«Milleks nad põletavad?»

«Ei ju tea õieti, mis tuli see on,» vastas see. «Võib-olla lihtsalt õnnetus.»

«Jah,» oli ka Indrek nõus, «sest mis mõtet oleks meelega. Varandus on varandus, ja kui uskuda võitu, siis on see ju lõpuks kogu rahva varandus. Ning kui võitu mitte uskuda, mis mõte oleks üleüldse sellel kõigel.»

«Mõte oleks siiski, kui lihtsalt itsi teha,» arvas keegi pimedusest kähiseva häälega, nagu oleks ta mõni ülemaalise kongressi saadik.

«Mõte on hirmu nahka ajamiselgi,» arvas teine. «Esimene kord peletasime valitsuse palja streigiga, aga nüüd muidugi see enam ei aita, sellega ollakse harjunud. Nüüd peaks võtma tule ja vere abiks. Valitsus on küllalt valanud süütut verd, poleks halb, kui nüüd hakataks valama süüdlaste verd. Et linnas seltsimeestel käsi vabastada, selleks peab väed maale

meelitama. Aga millega siis meelitada, kui mitte tulega? On seda parem teha verega? Mis te arvate, seltsimehed, kummaga on kergem?»

«Tulega ikka,» arvas keegi. «Paistab kaugemale.»

«Ja inimlikum ka kui verega,» ütles teine.

«See on ju nii, seltsimehed,» rääkis nüüd Meigas, «aga koosolekul leppisime ju muus kokku. Koosolek otsustas nõutada ainult raha ja sõjariistu. Me lubasime seda ja selleks asusime teele. Seda otsust tuleb täita, arvan mina.»

«Mina arvan sedasama,» ütles nüüd ka keegi teine.

«Ka mina tulin ainult selleks välja,» ütles Indrek.

Sellega arvamuste vahetamine seks korraks lõppeski. Ükski ei vaielnud enam vastu, nagu oleksid kõik sellega päri, et üheskoos tehtud otsust tuleb ka üksi-kaksi täita. Aga ometi Indrek ei pääsenud kuidagi aimdusest, et salgas leidub küllalt mehi, kes ei pane tehtud otsust mikski, vaid kellel on täiesti oma isiklikud arusaamised ja kavatsused.

Esimeseks peatuti kusagil kroonu viinapoe juures, mis piirati sisse. Otsustati müüja äratada ja temalt kassa nõuda. Aga samal ajal, kui ühed läksid seda teostama, murdsid teised viinamüügiruumi akende eest luugid puruks, milliseks tegevuseks olid nähtavasti nõutavad riistad kaasa võetud, löödi aknad sisse ja roniti tuppa, kus süüdati põlema laelamp ja algas purustamine. Terved riiuli- ja kastitäied pudeleid lendas hirmsa mürina, kolina ja klirinaga põrandale ja mehed plärtsisid saabastega lausa viinas. Mida ei saadud hulgaviisi maha lükata, see purustati malakaga või pilluti läbi akna välja. Isegi tühjadele pudelitele ei antud armu. Purustajad sattusid nagu marru ja nad oleksid tahtnud hävitada kõik — mitte ainult täied ja tühjad pudelid, vaid ka kastid, riiulid, lauad, toolid, uksed ja aknad.

Mis Indrekut selle juures kõige rohkem rabas, oli see, et isegi palja pealtvaatamisega valdas ka teda mingisugune imelik ärevus ja tung ühes lõhkujatega tegevusse astuda. Kui poleks olnud paari maameest ja Meigast, kes jäid kogu aeg rahulikuks pealtvaatajaks, siis Indrek oleks vististi ka läbi akna sisse karanud ja ühes teistega asunud hävitustöösse, niisuke imeline ihk sündis tal kogu kehas, kuulates purunevate pudelite klirinat.

Veel rabas tema tähelepanu asjaolu, et lõhkusid mis lõhkusid, ikka leidus veel kusagil mõni terve pudel katkiste seas, mis

polnud purunenud isegi ülalt kõrgelt riiulilt kukkudes. Kuis oli see olnud võimalik? Keegi poleks võinud seda seletada, kuigi oleks tahtnud, aga praegu polnud siin peale Indreku vist ainustki, kelle tähelepanugi see oleks köitnud, sest inimene on sellega harjunud, et ilmas sünnib iga päev asju, mida ei saa seletada, ehk olgu siis, et räägitakse juhusest või jumala tahtmisest. Just see viimane meenus Indrekule, kui ta kuulis purustajaid vanduvat, et ikka olevat veel mõni pudel terve, ja kui ta nägi nende kasvavat viha jumala tahtmisest säilinud pudelite vastu. Inimene oma aru ja jõuga võitles jumala kaitsva tahtmise vastu, sest ta ei leppinud, et pääseks ainuski tilk uimastavat ainet hävitamisest. Aga lõpuks mehed kaotasid nagu lootuse, et jõuaksid purustada viimse pudeli, sest äkki hüüdis keegi:

«Tuli kuradile otsa, muud midagi!»

«Õige, tuli otsa!» karjusid teised vastu.

«Mehed, välja, väljast pistame tule, muidu kõrbeme ise ühes, saapad lähvad jalas põlema.»

Ja üksteise järel kargasid purustajad aknast välja. Samal ajal panid kõik korraga tähele, et müüja eluruumides karjub laps, ei — et seal karjub kaks last, üks suurem, teine väiksem, hoopis väikene. Millegipärast mõjus see kainestavalt, tõi purustajad nende tuhinast argiellu tagasi.

«Jätke tuli, seltsimehed,» ütles Meigas, «kuulete, lapsed karjuvad.»

Üksele ilmusid mehed, kes olid käinud kassa järel.

«Müüjat ennast pole kodu, ainult naine kahe lapsega ja keegi vanainimene,» seletasid nad.

«Kassa käes?» küsis Meigas.

«Ainult mõnikümmend rubla,» vastati temale.

«Hea seegi,» arvati vastuseks ja asutati minema. Aga siis märgati äkki, et öist taevast valgustab juba kaks kohutavat kuma. Kõik seisatasid silmapilguks.

«Need on signaalituled meie seltsimeestelt,» ütles keegi.

«Me peaksime ka märku andma, et meiegi ei maga,» arvas teine.

«Jätke naised ja lapsed rahule,» manitses Meigas ja teda toetasid mõned teised hääled.

Nõnda siis sammuti edasi. Aga enam ei olnud seda vaikust, mis valitses meeste keskel enne. Näis, nagu oleks pudelite purustamine kõigisse mõjunud erutavalt või nagu oleksid kõik

sattunud rõõmsamasse tujju selle mõnekümne rubla pärast, mis saadi viinapoe kassast. Aga nagu hiljem selgus, siin oli mängus juhus või jumala tahtmine: neist pudeleist, mis pilluti suures tuhinas läbi akna välja, olid mõned jäänud imelikul viisil terveks, ja olgugi et käsk oli kõike purustada, libistati ometi ööpimeduses tervelt tasku paar pudelit, kust rüübati vaheldamisi juba viinapoe juures ning hiljem ka teel. Ainult Meigas kõndis paari teisega endist viisi vaikselt ja vahtis ajuti uurival pilgul pimedusse. Äkki tegi ta tugeva hüppe ja siis lendas midagi klirinal kuhugi kivi vastu puruks.

«Mis, kurat, peab siis see tähendama?!» karjus keegi kähiseva häälega.

«See peab tähendama, et ei jooda ennast purju, kui ollakse tõsise asja pärast väljas,» vastas Meigas.

«Seda öelge oma linnameestele, aga mitte minule,» kähises hääl pimedusest vastu.

Aga nüüd hakkas mitu häält korraga rääkima ja kõik nad manitsesid kähisevat vaikimisele, seletades, et Meikal on tingimata õigus. Pealegi lisasid nad lohutuseks:

«Oleme ju oma tipsud saanud ja aitab, muidu läheb tõepoolest liiale.»

«Ükskõik,» vastas kähisev hääl, «aga mis õigusega mul pudel peost puruks lüüakse? Ma oleks ta isegi kraavi võinud visata, kui seda nii väga tahetakse.»

«Ma ju pimedas ei seletanud, arvasin, et mõni oma mees,» vabandas nüüd Meigas, et asjale lepitavat lõppu saada.

Teatud määral oli tema vabandus usutavgi, sest pudelist olid maitsnud niihästi maa- kui ka linnamehed. Küsimus oli nüüd veel ainult selles, kas purustatud pudel oli viimane või ehk leidus mõnel taskus veel midagi. Selle küsimuse otsustamiseks pidid kaasa aitama kõik süütud, s. o. need, kes polnud ühestki pudelist maitsnud. Ka Indrek kuulus nende sekka ja sellepärast pidi ta Meika kõrvalt lahkuma ja teiste seltsi otsima, et seal silmas pidada, kas tuleb kusagilt veel mõni pudel nähtavale. Aga salajane valve ei andnud mingeid tulemusi — meeste kurgud jäid kuivaks, nii et pidi järeldama — nende taskud olid tühjad. Varahommikuks, kui nad jõudsid esimese mõisa juurde, oli kõigil kerge alkoholiuim kadunud ja kõneainet leidus nüüd niisama vähe nagu õhtulgi, kui nad lahkusid linnast.

Esimeseks astuti sisse valitseja juurde, kes polnud veel magamast tõusnud. Nõuti silmapilkset ukse avamist, vastasel korral

ähvardati sissemurdmisega. Kui uks lahti, käsutati valitsejal käed üles ja nõuti niihästi relvade kui ka mõisa raha väljaandmist. Valitseja oli kõhukas sakslane, kes kandis Vilhelmi eeskujul üleskeeratud vuntse, aga praegu rippusid nad sorus allapoole ja värisesid ühes kahekordse lõuaga, nagu oleks neid äkki tabanud külmtõve valing. Siin said mehed teada, et härrastemaja on tühi, sest saksad on sõitnud linna. Samuti said nad juhatusi metsaülema asukoha leidmiseks, mis seisis mõisast vahest pool kilomeetrit eemal metsa ääres. Sinnapoole asus ajaviitmata teele viis meest, kuna ülejäänud salgaliikmed läksid härrastemaja juurde, kus löödi ilma pikema arupidamiseta või ootamiseta välisuks eest maha.

Mehed käisid kogu kahekordse ruumika härrastemaja tuba toalt otsast otsani läbi, hoides revolvreid igaks juhuks laskevalmis käes. Tühi mis tühi, kusagil mitte hingegi! Aga kui nad otsaga alumistesse ruumidesse tagasi jõudsid, oli juba avatud uksest mõisa moonamehi ja teisi töölisi härrastemajja tunginud, sest sõnum mässajate ja vabadusekuulutajate tulekust oli edasi lennanud elektrisädemena. Ka need hakkasid oma mudaste jalgadega, olgu nad kaetud saabaste või pasteldega, mööda parketti ja vaipu päterdama. Inimesed olid siin sündinud, kasvanud ja vanaks saanud, aga nende silmad polnud kunagi näinud neid ruume, mööbleid, pilte, ehteid, nüüd oli ometi paras juhus saabunud, et oma uudishimu vaigistada.

«Kae kuradit, kuis siin elatakse,» vandus keegi nässis vanamees, kel sasis habemes juba tublisti hõbedat, mida ta nagu märkas alles täna esimest korda siin suure punasest puust raamis peegli ees. «Aga kui mina tahtsin valitsejalt paari lauaotsa, et oma toapõrandat paigata, siis ei täinud mulle sedagi anda, ütles, et ei või, sest siis tulevad teised ja tahavad ka.»

Nõnda endamisi rääkides ja oma karvast, peaaegu nagu mõne looma nägu peeglis vahtides vanamees märkas äkki, et tema räpases ja kühmus kujus on midagi haletsemisväärset, kui ta seisab keset selle ruumi toredust ja hiilgust, ning temas tõusis hirmus viha kõige vastu, mis helkis peeglist. Enesele aru andmata tõstis ta korraga parema käe rusika ja parema porise jala, nagu tahaks ta peeglit äiata ülalt ja alt korraga. Seda liigutust nähes Indrek tahtis haarata tema ülestõstetud käe, aga enne kui ta jõudis oma kavatsuse teostada, peatus rusikas iseenesestki vanamehe pea kohal, kuna jalg jäi kuidagi tõllakile vastu teist jalga. Nõnda seisatas ta hetkeks, tuletades kuidagi

meelde linnukoera, kes haistab äkki linnu lähedust ja kes kardab, et see võiks tema süü pärast enne lendu tõusta, kui kütt jõuab ligi. Kartis ehk vanamees midagi? Ei, tema ei kartnud. Tema ei võinud praegu hirmu tunda, sest tema vihavaling oli selleks liig suur. Temal oli üsna ükskõik, mis temaga oleks sündinud pärast kavatsetud tegu, sest ta aimas nagu äkki millegipärast, et pole enam mingit mõtet elamiseks, kui on kusagil läheduses selline ümbrus, nagu piirab tema räpast kuju peeglis. Ainult ühel tingimusel võiks ta veel edasi elada ja endiselt hommikust õhtuni rähelda: kui ta teaks, et enam ei ole seda hiilgust ja toredust, mis paistab peeglist. Et ta siiski peeglit ei saanud rünnata, tuli sellest, et ta tundis, nagu peaks ta iseennast ründama, iseenesele rusika ja jalaga virutama — iseennast oma käega kavatsetava teo pärast juba ette karistama. Midagi selletaolist liikus tema tuimas peaajus.

Tema rünnakut ja ülalhoitavat rusikat oli keegi linnamees tähele pannud. See astus vanamehe juurde ja ütles naerdes:

«Ajas hirmu nahka, mis? Ei julge, ega? Vaata, kuidas sellega peab tegema.»

Siniste silmadega ja kõrgete õlgadega ning paksude mustade juustega noormees lähenes peeglile küljelt ning ootamata ja ette valmistamata andis ta temale nii tugeva tõuke, et peegel lendas täie hooga raginal põrandale, purunedes tuhandeks tükiks. Noormees ise läks naeratades minema, nagu kuuluks tema tegu kõige harilikumate kilda. Vanamees vaatas talle lollakalt järele, aga tema silmis süttis imelik tuluke, mis lõi kord-korralt ikka tugevamalt leegitsema. Seesama tuluke süttis pikkamisi ka teistes, nagu oleks peeglikildudest lennanud lugematu hulk sädemeid igale poole. Kõiki valdas nagu hullustushoog, mis oli ammugi olemas, kuid ei leidnud enne pääseteed, kui purustati esimeseks peegel, millele järgnes üldine metsik ja meeletu purustamine ja hävitamine. Ei aidanud mingisugused manitsused ega kellegi keelamine, inimesed olid kaotanud arusaamise ja otsustusvõime. Möllas kirg, mis tõusis joobumuseni, ekstaasini. Meigas käsutas omad mehed viinavabrikusse ja -keldrisse, lootes nõnda hullustusele piiri panna, aga ta karjus kurtidele kõrvadele, sest kõik ihkasid rüüstamisele kaasa elada, olgu osavõtjate või pealtvaatajatena, nagu oleks just see kogu revolutsiooni peamõte.

Indrekki tundis kogu selles purustusmöllus midagi ahvatlevat ja hurmavat. See oli midagi sellist, mis pani unustama viha,

tasumishimu, kahju, eesmärgi ja mõtte, ainult kui võiks purustada ja hävitada, et joovutada teisi ja joobuda ka ise. On lõpuks ükskõik, kellele kuulub hävitatav varandus, joobumus hävitusest on seda suurem, mida kallim varandus hävineb. Inimene muutub nagu lapseks, kes ehitab ja ehitab plokkidest või papitükkidest mingit majakest ja hävitab lõpuks kogu oma saavutise ainsa käe- või jalahoobiga.

Seisis kusagil saalinurgas raske ovaalne punasest puust laud pärsia vaibal. Sama vanamees, kes peatus hiljuti ülestõstetud rusikaga iseenda peeglikuju ees, nägi praegu kurja vaeva, et seda lauda purustada. Ta otsis parajat löögiriista, aga ei leidnud. Ta katsus lauda puruks murda, aga jõust ei piisanud selleks. Ta kahmas kolm-neli tugitooli üksteise järel ja tappis nendega lauda, aga laud oli tugevam kui toolid: tal pudenesid küll punased killud, aga ise jäi hea tervise juurde. Vanamees tõstis laua suure vaevaga üles ja viskas ta prantsatades põrandale, kuid laud jäi ikkagi terveks. Hakkas otse kahju sellest vaesest vanamehest. Ta oleks võinud minna tuua kive, aga nähtavasti ei läbenud, tahtis rutemini lauast võitu saada, ja nõnda heitles ta temaga, kuni sai jämedad higitilgad otsaette. Siis jättis ta äkki laua sinnapaika ja kargas vaiba kallale, et seda, otsa jala alla pannud, puruks käristada, aga ka see ei tahtnud kuidagi õnnestuda. Lõpuks puutusid talle silma vaasid ja iluasjakesed ahjusimsil, ta tormas nende juurde ja peksis nad murdunud toolijalaga puruks. Kõrvaltoast leidis ta raamatukapi, silmapilguga tõukas ta selle suure mürinaga ümber. Paari tõmbega olid aknakardinaist järele jäänud ainult närud.

Samuti talitasid ka kõik teised, kes ruttasid toast tuppa ja saalist saali, purustasid, käristasid, lõikasid nugadega, raiusid mingisuguse vana mõõgaga, mille nad kusagilt olid kätte saanud, tõukasid ümber, mida võimalik tõugata, murdsid kõik sahtlid ja uksed lahti ning pildusid sisemuse mööda põrandat laiali. Magamistoast leitud lõhnaõli kallati riietele, pähe, kätele, isegi poristele jalanõudele, ja nii mitmedki olid hiljem surmahirmus neid saatva lõhna pärast. Voodivaibad käristati siiludeks või nende otsas trambiti jalgadega. Patjade suled lendasid mööda tube, hakkasid inimeste riietesse, juustesse, habemesse, tungisid ninasse, suhu ja silma, ning kui aknad purustati, siis kandis tuul nad välja, kus nad lendlesid kogu mõisa õuel, pargis puude vahel ja isegi kaugel väljade kohal.

Keegi vanamees haaras tüseda pakkjalgse eide kaenlasse, tõmbas ta pehmele vedrumadratsile ja kiikus seal. Siis aga kargasid kaks poissi jaluli samasse voodisse ja püüdsid hüpates vedrusid purustada, kuid katse ei õnnestunud ja nõnda hüplesid nad nagu kummipallid voodis. Viimaks tüdinesid nad, kargasid põrandale ja lükkasid voodi ühes eide ja taadiga ümber, kes langesid naerdes põrandale just sel silmapilgul, kui mees ütles naisele:

«Mis oleks, eit, kui me ühegi lapse oleks võind muretseda niisuksel asemel.»

Aga enne kui need sõnad jõudsid lõpule, nad lamasid juba põrandal, nii et naine võis õigusega mehele vastata:

«Meil kodus omal parem ase, seal on õlekott külje all.»

Kuid pikkamisi vaibus ometi hullustushoog ja selle asemele asus viha, miks ei saa ühel hoobil kõike hävitada, lihtsalt olematuks teha, sest kõik, mis siin silmaga näha, tuletas meelde, mis tänini olnud, ja andis ennustavalt mõista, et see on ka tulevikus samuti, kui ei tehta kõigele lõppu. Ja lõpu võis tuua ainult üks abinõu — tuli, mis mõlkus kõigil meeles. Ja nõnda ei teadnud lõpuks keegi, kes oli asunud üldise mõtte teostamisele, tunti ainult äkki suitsuhaisu.

«Kusagil põleb!» hüüdis Meigas Indrekule vastu tulles ja nad jooksid kahekesi üheskoos tuld otsima. Kui nad ta olid leidnud, tõmbas Meigas kuue seljast ja hakkas sellega kustutama; tema eeskujul talitas ka Indrek. Aga nad olid alles natukene aega töötanud ning polnud veel kaugeltki tulest võitu saanud, kui Indrekule lendas midagi rasket ja kõva vastu külge, lüües ta peaaegu hingetuks. Meigas sai millegagi hoobi pähe, nii et lõi jalul tuikuma.

«Kuradi kaagid!» kirus ta läbi hammaste ja pöördus ümber. Tema ees seisid mõisa moonamehed.

«See on meie tuli, teil pole sellega asja!» ütles üks neist.

«See on meie mõis, meie võime temaga teha, mis tahame, teie pidage oma näpud rahu,» ütles teine.

Aga Meigas astus, revolver käes, meestele vastu ja ütles:

«Esimese, kes julgeb tulekustutust takistada, lasen kui koera maha, pidage seda meeles!» Ja revolvrit uuesti tasku pistes pöördus ta uuesti tuld kustutama. Neile abiks ilmusid varsti mõned linnamehed ja paar talupoegadest, kellega nad linnast üheskoos tulnud. Ühisel jõul said nad viimaks tulest võitu.

Härrastemaja oli otsast otsani, katusealusest kuni keldriruu-

mideni läbi käidud ja otsitud. Raha ei leitud peaaegu sugugi ja relvadena saadi ainult mõned jahipüssid ning paar revolvrit. Üks neist anti laetult Indrekule, sest tema oli tänini ilma. Vahepeal olid ka need mehed tagasi jõudnud, kes olid käsutatud metsaülema majja. Need tõid kaasa paar püssi, revolvri ja suurema summa raha.

Nüüd oli aeg minekut teha, sest väljas oli juba lai valge. Ühed hobused lasti rakendada parimate sõidukite ette, teised pandi sadulasse, et jätkuks ruumi kõigile, kes lähevad kaasa. Indrek pidi istuma sadulasse, sest parteimehed olid võtnud sõidukid eneste alla, kandes sinna ka mingisugused täidetud kotid. Indrek oleks heameelega visanud sadula kus seda ja teist, sidunud oma märale ainult mõne riidetüki selga ja sõitnud nõnda, sest sadulat polnud ta tänini kunagi ratsutades tarvitanud. Aga polnud parata, sadulata ei andnud moodi välja, sest tema tundis äkki, et tema on ühes tõllassõitjatega pealtvaatajate silmis tähtis isik — mässaja ning vabaduselevitaja — ja tähtsad isikud sõidavad ikka sadulaga. Nõnda siis tuli sellega leppida.

Mõisast lahkuv salk oli siiatulnust palju perekam. Oli neid, kes sõitsid ise vabatahtlikult kaasa, oli ka neid, keda pidi manitsema kaasaminekule, tuletades meelde igaühe kohuseid revolutsiooni vastu. Sest kes on revolutsiooni poolt, see on ka rahva poolt, ja kes on revolutsiooni vastu, see on ka rahva vastu. See oli asjade lihtne loogika. Ja kes julges või tahtis noil päevil saada revolutsiooni ja rahva vastaseks? Ei keegi, või ta oli mõisnikkude sõber, valitsuse kannupoiss.

«Poisid, lähme ühes itsi tegema, saab nalja!» kuulis Indrek kedagi poisikeseohtu noormeest ütlevat oma kaaslastele, ja nõnda läksidki paljud kaasa, et saaks «nalja», nagu oleks see, mis sündis siin või mis sünnib ka edaspidi, ainult tühipaljas tembutamine ja rumal veiderdus.

Kui nad olid mõne kilomeetri edasi sõitnud, tegi tee pöörangu, nii et mahajäänud mõis osutus paremal pool kõrval. Indrek pööras siin pead ja vaatas tagasi. Ta jahmatas ja peatas hobuse, et oleks parem vaadata: mõisa härrastemaja kohal keerles suits pakseneva joana taeva poole. Indrek kihutas tuhatnelja sõidukeile järele ja karjus, niipalju kui hääl suutis:

«Mõis põleb!»

«Las uurgab!» hüüdis keegi naerdes vastu.

Indrek kihutas selle sõiduki kõrvale, milles istus Meigas, ja

kordas ka temale oma endisi sõnu, nagu tahaks ta temalt teada, kas peab tagasi pöörduma tuld kustutama või sõitu jätkama. Aga Meigas ei vastanud sõnagi, ta lõi ainult nagu lootusetult käega. Seda nähes Indrek tundis äkki, kuidas tema südame ümbert muutus nagu külmaks. Ta jäi oma hobusega sõidukitest ja ratsanikest pisut maha, et olla iseendaga üksinda, ja puudus vähe, siis oleks ta üksinda ümber pöördunud ja põleva mõisa poole tagasi kihutanud, sest tal oli äkki naljakas tundmus, et mõtteta on edasi sõita, kui selja taga põleb nõnda inimeste peavari ja hävineb varandus, mis kogutud aastakümnete, võibolla sajandite jooksul. Jah, nagu esimest korda taipas ta praegu õieti, et see oli inimeste varandus, mida tema oma silma all nõnda meeletult hävitati. Ja uuesti ilmus ei tea kust silma ette rabava selgusega see sasis habemega ja hallide juustega vanamees seal kõrge peegli ees ning hiljem lauda purustades ja põrandavaipa käristades. Aga ta nägi ka seda siniste silmadega noormeest, kes tõukas peegli ümber ja päästis seega kõigis meeletu kire valla. Sel noormehel näis üldse olevat ainsaks tungiks kõik ümber tõugata, kõike kukutada, nagu oleksid need sõnad ja mõisted sööbinud tema närvikavva ja peaajju poliitilistest brošüüridest ja lendlehtedest, kus räägiti aina kukutamisest ja ümbertõukamisest. Indrek nägi, kuidas see noormees kõndis toast tuppa ja otsis, mida ta võiks ümber tõugata. Raamatukogutoas pidi ta peaaegu elu ohverdama oma kirele, sest vähe puudus, siis oleks raske ja kõrge täiskiilutud raamatukapp ta matnud enese alla. Mitte tema, see noormees, ei karanud jaluli lamavatele kappidele, et neid sisse tallata, mitte tema ei olnud see, kes tarvitas hiljem akende purustamiseks raskeid saksa-, prantsuse- ja venekeelseid raamatuid, mis lendasid läbi klirisevate ruutude raagus ja nõres põõsastesse, ei, seda tegid juba teised, tema tõukas ainult ümber, sünnitades seega nagu kahuripauke ja pannes ajuti kogu maja kuni alusteni värisema.

XXXIII

Nad jõudsid kuhugi vallamaja juurde, kus oli suur hulk rahvast koos, küll jala, küll vankritega, enamasti mehed. Oli see mõni ametlik koosviibimine või olid need inimesed kokku tulnud, et põlevate päevaküsimuste üle aru pidada, seda ei saanud Indrek kunagi teada, sest tema oli teistest pisut maha

jäänud, ja kui ta jõudis vallamajja, seisis Meigas juba püsti laual vanade ajalehtede virna otsas ja kõneles, seletades, mis sünnib linnas ja milleks nad tulnud maale. Ta rääkis lühidalt, selgelt, lõikavalt, nagu jagaks ta hoope millegi raske ja teravaga. Aga ta ei lausunud targu sõnagi sellest, milline vastuolu oli nende maaletuleku eesmärgi ja tegeliku talituse vahel. Just seda oleks pidanud toonitama, seda seletama, arvas Indrek, ja kõigile südame peale panema, et head eesmärki ei muudetaks arutu mölluga lihtsaks rüüstamiseks.

Meika järel kõneles vallakirjutaja. Tema läks oma nõudmistes ja kavatsustes palju kaugemale kui eelkõneleja. See oli rääkinud nõnda, nagu seisaks kõige raskem võitlus vana korraga alles ees ja nagu peaks kõike jõudu pingutama, et temale mitte alla jääda. Kirjutaja sõnust aga kostis veendumus, nagu poleks enam vana korda ega võitlust temaga, on ainult rahvas ja selle tahe, mida peab teostama. Tema oli üks ülemaalise kongressi käredaid saadikuid, ja seal tehtud otsuste elluviimine pidi olema nagu mõni lapsemäng. Oli ainult vaja valida uus vallavolikogu neljapügalase süsteemi järgi ning siis läheb kõik nagu lepse reega: hakatakse üle võtma ja pannakse vaiitsusasutised ning ametnikud boikoti alla, kuulutatakse nad olematuiks. Ja kus on see võim, kes suudaks midagi kogu rahva vastu?

Aga Indrek ei saanud ikkagi aru, miks peab kõik hävitama, mida rahvas samal ajal mõtleb üle võtta, pidades seda oma varanduseks. Ja kui lõpuks äkki sõnavõtja seda meelde ei tuletanud, ei võinud Indrek muidu, kui pidi ise kõnelema, seistes sealsamas laual lehtede virnal, kus olid seisnud teisedki. Esimest korda elus pöördus ta sõnadega juhusliku hulga poole. Süda tõmbus äkki sootuks külmaks ja vaevalt oleks ta üldse midagi öelnud, kui ta poleks näinud otse laua ees Meigast, kes vahtis talle otsa ja kelles oletas pooldajat. Nõnda siis hakkas ta kõnelema, esiteks sõnu ja mõtteid otsides, aga varsti leides neid sellises külluses, et ei teadnud, mis nendega teha või kuhu nad panna, sest väljendada ei suutnud ta neid kõiki. Ta rääkis inimesest ja tema õigustest ning vabadusest, ta rääkis revolutsioonist ja selle kõrgest, pühast mõttest ning eesmärgist, ta rääkis vanast korrast ja selle ustavamaist tugedest — mõisnikest, ta rääkis talupoegadest, meist enestest, meie nõuetest, ta rääkis abinõudest meie soovide rahuldamiseks, ta rääkis uuest, paremast ja õiglasemast korrast ning lõpetas viimaks:

«Aitab rüüstamine meid meie eesmärgile lähemale? Vastake, vennad ja seltsimehed? Algame ja alustame meie sellega paremat ja õiglasemat korda, et purustame ja hävitame nagu arutud? Astub unistatud uus inime seega oma esimesi samme, et rüüstab teiste kodasid, kuigi need oleksid meie verivaenlaste omad? Pange õieti tähele mu sõnu: küsimus pole vaenlase varanduses, vaid meis enestes, sest kui me juba oma esimestel sammudel anname voli oma madalamaile, nii-öelda tõpralikele loomusundidele, kuidas suudame endid taltsutada siis hiljemgi? Aga öelge mulle, mu vennad ja seltsimehed, mis saab revolutsioonist, mis saab inimesest, tema õigustest ja vabadusest, kui juba algusest peale on peaperemeheks loomalik instinkt? Kas ei sünni meiega, inimestega, samuti nagu härjagagi, kes lööb sarved heinakuhjale makku ja puistab tema laiali kuni orijalgadeni, tallab jaluli haljal kahiseval toidul ja sureks lõpuks talvel nälga, kui tema eest ei mõtleks, kui teda ei kaitseks tema enda pimeda loomusunni eest inimene, kes selle kuhjagi kogunud ja valmistanud? Varandus jääb varanduseks, ja kes ei märka võõra varandusega muud paremat peale hakata, kui teda ainult meeletult hävitada, see õpib vaevalt iseomagi varandust hindama või teda endale soetama. Sellepärast siis, mehed, vennad, pöördun teie poole...»

Talle karjuti vahele, talle pandi sõnad suhu ja vastati neile, ilma et oleks lastud edasi rääkida. Ja lõpuks jõuti ometi otsusele, et pole mingit mõtet säästa härrastemaju, sest neid ei olevat kogu nende sisustusega rahval vaja. Meie maa, isegi kogu maailm ei olevat nii rikas, et võiks loota ka kõige suuremas vabaduses, kõige õiglasemas ühiskonnakorras sellist jõukust, mis laseks kõigil inimestel endale muretseda niisuguseid eluhooneid ja sisseseadeid, nagu leidub seda meie mõisamajades. Aga milleks siis see toredus, kui temast ei jätku kõigile? Teda pole üldse vaja, sest tema tekitab ainult viha, kasvatab kadedust ja ajab inimesed üksteisega vaenujalale. Sõdadegi põhjuseks on ainult see, et üks on rikkam kui teine, et üks elab toredamini kui teine. Sellepärast maha selline toredus, millest ei jätku kõigile. Niisugune oli vallakirjutaja arvamus, ja kui esiteks suurem hulk kaldus Indreku poole, leides tema sõnus mõistlikku mõtet, siis karjusid nüüd kõik nagu ühest suust kirjutajale:

«Õige! Tõsi! Just nii! Maha, muud midagi! Milleks vihavaen! Rahus peab elama!»

Muidugi, Indrek oleks võinud ju kirjutajale vastata, et kui varandus on vihavaenu alus, siis peab lõpparve pidama ka peremeeste varandusega, sest muidu ei kao kantnikkude, popside, saunikute, vabadikkude ja sulaste viha ning kadedus, aga ta vaikis parem, sest ta teadis, et selle väitega võidakse ta välja vilistada ja maha karjuda või ta võib lõkkele ajada niisugused kired, mis löövad enneaegu segi kõik vabadusvõitlejate read.

Paaritunnilise arutuse järel, kui kõik pidasid tarvilikuks rahu ja head läbisaamist, asuti teele mõisa poole, mis seisis siit ainult mõni kilomeeter eemal. Mõisas oli vabadusekuulutajate tulek ette teada. Valitseja oli põgenenud ühes kahe vana mõisapreiliga, kes omanikud, kuna mõisa majapidamise juht, keegi noor parun, juba varemalt oli sõitnud linna. Nõnda oli mõis üsna tühi. Ka metsaülemat ei leitud kodunt. Igal pool, kuhu mindi, olid ees ainult naised ja lapsed, kes pugesid hirmunult nurka või karjusid meeletult, värisedes ühes emaga. Ei aidanud järelepärimised ega ka ähvardused; kuhu metsaülem ja valitseja läinud, sellele ei saadud õiget vastust. Arvatavasti olid nad ka suurema hulga raha ja paremad relvad kaasa võtnud, nii et selle kõige tarvilikuma saak, mille pärast maale tuldud, osutus minimaalseks. Vastutasuks süüdati põlema niihästi metsaülema kui ka mõisavalitseja eluhoone ja valvati juures, et tuld ei saaks kustutada, ainult asju lubati majadest välja kanda.

Ka härrastemajal polnud pikka pidu, sest siin ei tahtnud enam keegi lõhkumise ja purustamisega vaeva näha, vaid kõik jäeti tule hooleks. Rüüstamise asemel valdas inimesi hoopis teistsugune marutõbi ja Indrek ei saanud kuidagi muidu, kui pidi selle panema vähemalt teatud määralgi oma kõne arvele, mille ta pidas vallamajas: inimesed hakkasid põlevas majas varandust kokku kraapima ja välja kandma. Esiteks kahmiti väärtasju, niipalju kui neid oli siia maha jäänud härraste põgenemisel, pärast haarasid käed igasuguste riidetükkide, patjade, vaipade, ihupesu ja linade järele. Töötati sellise agaruse ja isegi eneseohverdamisega, et pandi elu kaalule, ja kui kõrvalt vaadata, siis võis arvata, et need inimesed päästavad iseoma varandust. Segavalt mõjus ainult see, et võis näha inimesi, kes haarasid korraga samast asjast kinni ja sikutasid nüüd vastamisi, sest kumbki ei tahtnud lahti lasta, pidades asja omaks ainult sellepärast, et tema oli enese arvates teda enne

puudutanud kui teine. Sellised lahkarvamused kippusid paiguti arenema peaaegu riiuks.

Indrek seisis ja vahtis nagu juhm seda sibavat, askeldavat hulka — mehed, naised, neiud ja noormehed, isegi lapsed läbisegi. Kõige rohkem rabas teda see, et isegi need, kes pidid aitama teatud korda pidada, ei hoolinud millestki, vaid andsid oma kätele vaba voli, toppides tasku kõike väärtuslikku, mis puutus pihku. Tehti isegi otse pööraseid tegusid, võttes sedagi, mida polnud kuhugi panna ega saanud tarvitada või mille väärtus oli sootuks tühine. Ta nägi küürakat eite, kes oli hiljaks jäänud tulekuga ja sellepärast peale ööpoti enam midagi kohast ei leidnud, nüüd läks ta kärmesti ja kärmesti sellega, kael õieli, poolpimedad ahned silmad pilukil, suu lahti, kust paistsid mustad, harvad hambad, kaelasooned lõua all rihmadena pingul. Ja oleks seegi riist olnud terve, aga ei — tal paistsid praod servas. Eit läks Indrekust mööda, nagu oleks tema talle ainult õhk, aga uksel tuli talle vastu noormees, kirju rätik kaela ümber sõlmes, lõhkise nokaga vana mütsilott peas, paljas pihtkasukas seljas. Selle ees jäi eit nõutult seisatama.

«Issand jumal, ema!» hüüdis noormees, heites pilgu Indrekule, kes neid silmitses, kahmas siis vanainimeselt õõriista ja viskas selle kõigest jõust minema, pealegi nõnda, nagu oleks ta temaga sihtinud Indrekut: riist lendas suure kolinaga Indreku jalge eest mööda ja purunes vastu ahju. «Ma ju ütlesin sulle, et tehku teised mis tahes, meie ei määri oma käsi vargusega.» Ja ta haaras sõna lausumata oma vana ema sülle ning kandis ta nagu lapse trepist alla. Indrek läks võlutuna talle järele. Aga jõudnud trepist alla, noormees peaaegu viskas ema maha, kes jäi tuikuvail jalul seisma ja ümber vahtima. Noormees ise tõttas peaaegu jooksusammul kuhugi vankri juurde, kus kaks meest koperdasid kummuti kallal.

«Karla!» hüüdis noormees teisele kummutitõstjale, «mis see on, mis sa siin teed? Kas sul pole ometi häbi? Viska kummut vankrilt maha! Ja mis sul seal kotis on? Tule jumal appi, ka sina oled ühes teistega aru kaotanud.»

«Need põlevad ju niikuinii ära,» vastas kummutiseadja.

«Las nad põlevad!» hüüdis noormees vastu. «Põlegu tuhat korda, ainult ära sina põleta ega röövi. Tehku seda teised, kui nad ogaraks läind.» Ja sõna lausumata asus ta kummuti kallale ja tahtis selle vankrilt maha tõsta. Aga vahele astus teine, vanem mees ja ütles:

«Jäta kummut rahu, mina aitasin ta peale tõsta, ja kui Karla teda ei taha, siis mina võtan ta omaks.»

«Käi kuradile!» karjus noormees vastu. «Tahad kummutit varastada, siis too omale hobune ja vanker ja vea, aga ära aja teda teise mehe kraesse. Karla, pane käed külge, ole mees, kuula, mis ma sulle ütlen.»

«Karla, ää ole laps, näe, kõik võtavad, mis siis meiegi ootame,» rääkis vanem mees.

Aga ometi kuulas Karla lõpuks noormeest, pistis käed kummutile külge ja aitas selle vankrilt maha tõsta — puu alla paigutada, kuhu ta jäigi. Peale selle võttis ta vankrist ka täidetud koti, viis selle kummuti taha, võttis seal ta suu lahti ja puistas siis tühjaks. Tühja koti viskas ta tagasi vankrisse. Peale selle päästis ta hobuseohjad puu küljest lahti ja istus vankrisse, kutsudes sinna ka teist, aga kui see nagu kõhkles ja silmadega mahatõstetud kummuti ümber keerles, andis Karla hobusele äkki piitsa ja sõitis mürinal minema, nagu oleksid tal tagaajajad kannul. Noormees vahtis ringi, nagu otsiks ta veel tuttavaid, kelle kallal maksaks misjonitööd teha, aga kui ta kedagi ei näinud, tegi ta minekut, nagu lööks ta kõigele käega.

Indrek sai tema eeskujust julgust, jooksis trepist uuesti üles tubadesse, kus juba hakkasid võimust võtma tuli ja suits. Kaks naist tulid talle vastu sohvaga. Sõna lausumata tõukas ta selle nende käest sellise hooga maha, et sohval murdus üks jalg. Aga naised haarasid uuesti sohvast kinni, sest nad arvasid nähtavasti, et Indreku tegu sündis suitsu tõttu kogemata.

«Näe mädandit, üks jalg läks teisel alt ära,» hädaldas üks naine.

«Võtame jala kaasa, küllap mehed panevad alla tagasi,» vastas teine.

Aga Indrek virutas teist korda neil sohva käest, pealegi veel sellise hooga, et murdus kaks teist jalga.

«Jätke ükskord see sohva rahule, muidu murran tal ka viimase jala alt!» karjus Indrek.

«Meil pole ju muud midagi kui ainult see,» vastas vanem naisterahvas.

«Siis jätke ka see siia paika,» ütles Indrek ja tõttas minema, sest karta oli, et võib tulle jääda. Väljas leidis ta Meika paari teise mehe seltsis nendega heitlevat, kes ladusid asju vankrile. Ka Indrek läks nende juurde. Väevõimuga kiskusid nad kellegi käest mõned pehmed toolid ja ühe taevakarva

sinise siidriidega kaetud sohva, kuid sellele tulid karjas appi teised ja Meigas oma kaaslastega pidi taganema, kui ei tahtnud kakelda või päris lahingut alustada.

«Jätame kogu kupatuse kus kurat ning sõidame edasi,» andis keegi Meikale nõu, kuid häda oli selles, et nende meestest suurem hulk puudus. Härrastemaja ümber polnud neid näha ja sellepärast jäi ainukeseks tõenäoliseks oletuseks, et nad on viinavabrikus või viinakeldris, sest osa mehi oli pidanud sinna minema. Nad leiti viimasest. Ka need olid siin rahvahulgaga vastamisi läinud. Nemad olid tahtnud viinavaatide põhjad sisse taguda, aga neid oli selles takistatud: nõuti, et mõnedki vaadid jäetaks terveks. Oli isegi paar vankrit siia aetud, kuhu peale taheti veeretada vaate.

Aga siin ei mõistnud Meigas nalja. Sõna lausumata haaras ta ühe kaaslase käest kirve ja kargas viinavaatide juurde, mis juba keldrist välja veeretatud. Ise karjus ta ähvardavalt, nagu seisaks tema seljataga määratu jõud:

«Revolutsiooni nimel! Ja kes takistusi teeb, see on surma laps!»

Uusi mehi nähes, kes tõttasid endistele appi, viinavaatide kaitsjad kohkusid silmapilguks tagasi, ja enne kui jõudsid toibuda, olid juba kõigil vaatidel põhjad sisse löödud ning kange märjuke maha lastud. Ainult nii palju said mõned teha, et haarasid oma mütsid, rätikud ja isegi kuued seljast ning kastsid maha viina sisse, et siis pärast neid välja väänata.

Meigas oma seltsimeestega läks härrastemaja juurde tagasi, et asuda edasisõidule, aga siin ootas teda uus üllatus: temale määratud sõidukis oli hulk röövitud asju. See avastus oli seda rabavam, et alles hiljuti, kui Meigas takistas inimesi võõrast varandust vankrile ladumast, oli keegi talle öelnud, et tema tahaks muidugi kõik endale saada, ning Meigas oli siis oma revolutsionääri ausõnaga kinnitanud, et tema ja ta seltsimehed ei otsi muud kui ainult raha ja relvi tsaari valitsuse ja mõisnikkude võimu kukutamiseks. Ning nüüd leiab ta äkki oma sõiduki täidetud olevat hariliku võõra varandusega, nagu oleks ta oma seltsimeestega lihtne rüüstaja ja röövel. Sõna lausumata tahtis ta kõik välja pilduda, sõiduki tühjaks teha, aga seltsimehed astusid vahele, takistasid teda seletusega:

«Jäta, see on ju kuld ja hõbe! See on sama hea kui sularaha. Kui me seda ka ei võta, siis me ei saa ju midagi, sõidame üsna asjata ringi.»

Meigas peatus mõttes. Siis astus ta teiste sõidukite juurde, silmitses neid ja küsis:

«Ainult kuld ja hõbe?»

«Sõjariistad ka,» kõlas vastus.

Meigas seisatas jällegi mõttes, nagu ei usuks ta oma seltsimeeste sõnu, ja Indrek teadis väga hästi, kui põhjendatud oli Meika kahtlus. Lõpuks ometi ta istus sõidukisse, sest ta jõudis nähtavasti otsusele, et tema salk sulaks liiaks kokku, kui ta tahaks igas asjas tarvitada oma mõõdupuud. Oli paratamatu, et üksik inimene ei muutnud ümbrust, vaid ümbrus pidi muutma üksiku inimese, kui see ei tahtnud hukkuda, paremal korral jääda üksinda.

Norus peaga ratsutas Indrek põleva härrastemaja juurest minema, kus ümber askeldasid tundmatud inimesed, mehed ja naised. Ta heitis pilgu puu alla, kuhu oli esiteks jäänud vankrilt maha tõstetuna kummut, aga enam polnud temast jälgegi. Ka kotist maha raputatud asjad olid kadunud. Samal paigal seisis praegu rammus ja vaos laudjaga võik hobune, kellel imeilus valge ja pikk lakk ning saba, mõlemad pisut kähardunud, ja tema ümber askeldasid tuttavad naised, kes seadsid jalutut sohvat vankrile, mille kõrval maas seisid murdunud jalad. See pilt mõjus Indrekusse nõnda, et ta oleks peaaegu hobuse seljast maha karanud, ta sinnapaika jätnud ja jalgsi edasi läinud. Kuid siis oleks ta teistest maha jäänud. Et ta seda ei tahtnud, siis ei võinud ta hobusest loobuda, aga tal oli imelik rahuldustunne, et ta vähemalt sadulagi oli ära visanud ja ilma milletagi hobusele selga istunud, nagu oleks see vähem väärt kui sadul või tema omandamine ja tarvitamine korrapärasem kui sadula kasutamine.

Järgmine peatus oli monopolipoe juures, mis juba varemalt rüüstatud ja millele pandi nüüd ainult tuli otsa, sest kui Indrek jõudis salgale järele, oli juba kõik sündinud, peeti ainult vähekene vahti, et keegi ei saaks algavat tuld kustutada. Kui see mure oli möödunud, sõideti suure kisaga edasi, kuna viinamüüja ühes naisega jäi oma isiklikku varandust tulest päästma.

Kolmandas mõisas kordus seesama mis kahes esimeseski, ainult selle vahega, et siin oli härrastemajas kodu keegi vanahärra — pikk, kuivetanud ja kahvatu, sootuks hall, peaaegu valge, aastailt igatahes tublisti üle seitsmekümne, suu närviliselt pisut viltu, värisevad käed ja pool-oimetud jalad nagu

loomuvastaselt pikad. Kui meestekari sisse tungis, seisis ta nagu sookurg iseteadvalt, kuigi kepi najal, keset põrandat, püüdes oma kangestunud liikmeid võimalikult sirgu ajada ja vahtides võõrastele otseteed silmi, ilma et pilk oleks avaldanud imestust, hirmu või isegi viha.

«Kes te olep ja mis te soovip?» küsis ta Meikalt, kes astus tema ette ja teretas.

«Meie oleme revolutsionäärid,» vastas Meigas, «kes tahavad kukutada tsaarivalitsuse ning murda mõisnikkude omavoli, anda rahvale tagasi maad ja metsad, põllud ja heinamaad, mis tema käest ülekohtuselt ära kistud. Me otsime raha ja sõjariistu ning selleks on otsustatud tühjendada kõik mõisad kogu maal.»

Vanahärra kuulas Meigast tähelepanelikult ja vastas siis:

«Maja on lahti, teie votap, mis te soovip,» ja ta katsus oma pahemat pool-oimetut kätt tõsta, et avatud ruumide poole näidata.

«Kus on raha ja relvad?» küsis Meigas.

«Te otsip ise,» vastas vanahärra peaaegu ükskõikselt.

Meestekari valgus mööda ruume laiali, ainult üks pidi jääma vanahärra valvuriks ja selleks osutus Indrek, kes seisis ukse kõrval, nõjatudes õlaga vastu piita. Vanahärra jäi tükiks ajaks algseisu, ilma et oleks katsunud end liigutada. Siis vaatas ta toas ümber, nagu asuks ta siin ihuüksi, ja tegi katset oma elutuid jalgu paigast nihutada. Aga see kõik sündis nõnda, nagu võiks ta kogu oma kõrendlikus pikkuses põrandale langeda.

«Roosi!» hüüdis ta, ootas natukene ja kordas siis endist nime valjema häälega, aga ükski ei ilmunud, sest kõik olid nähtavasti püssimeeste ees pakku pugenud. Nüüd astus Indrek vanahärra juurde ja ütles:

«Võin ma ehk teile milleski abiks olla?»

Vanahärra tõstis silmad tema poole, nagu näeks ta teda alles nüüd esimest korda, vahtis teda tükk aega ainiti ja ütles siis:

«Sina aitap mu sinna toolile.»

Indrek ei teadnud õieti, milles tema abi peaks seisma, aga ta pistis ometi käed vanahärra külge ja katsus teda kõnnil kuidagi toetada. Pikkamisi ja suure vaevaga jõudsid nad tugitooli juurde, kuhu vanahärra laskus liikmete nagisedes ja oiates. Äkki meenus Indrekule midagi kauget kodust: millalgi

Vargamäel olid tema oma isa liikmed samuti naksunud, samuti kanged olnud ja isa oli neid painutades samuti äganud ja aietanud, nagu see vanahärra, see mõisnik siin. Ning talle näis, et see saatus varitseb kõiki, elagu nad talus, mõisas, lossis või palees, see saatus varitseb teda ennastki ja selle saatuse kaudu seisab ta ühenduses niihästi oma isa kui ka selle mõisnikuga. Tema mõtiskelu katkestas vanahärra, öeldes, et Indrek võtaks toolitoelt villase rätiku ja mässiks talle ümber jalgade. Kui Indrek seda oli teinud, jäi ta keset põrandat istuja ette seisma. See silmitses teda tükk aega vaikides ja küsis siis:

«Kes sa olep?»

«Minu isa oli talupoeg,» vastas Indrek.

«Tema ka vihkap oma herra nagu sina?»

«Minu isa rääkis oma härrast nii mõndagi head,» vastas Indrek.

«Jumalal' tenu!» lausus vanahärra ja lisas: «Aga oma lapsed ep ole ta seda opetanud. Sina olep koolis käind?»

«Gümnaasiumis,» vastas Indrek.

«Gümnaasiumis?» kordas vanahärra, vaatas Indrekule silma ja kõngutas pead, kuna tema viltukiskunud suunurgas närvlikult tõmbles. «See kool, see vene kool. Aga kas teie tahap see Vene valitsus kukutada? Kus votap teie see joud ja söjariistad?»

«Terve rahvas on meie poolt ja sõjariistad saame mõisadest ning ostame,» seletas Indrek.

«Teie eksip,» vastas vanahärra, «rahvas ep ole rahvas nink moisast teie ei leiap söjariistad.»

Sel silmapilgul tulid mõned mehed tagumistest ruumidest tagasi. Ühel oli käes kindrali munder. Ta astus sellega vanahärra ette ja küsis:

«Kelle see on?»

«Minu,» vastas vanahärra.

«Tähendab teie olete vene kindral?»

«Kindral,» kinnitas vanahärra.

«Siis ajage munder selga, ruttu!» käsutas mees.

«Jäta vanainimene rahule,» segas Indrek nüüd vahele.

«Mis on sinul siin ütlemist?» küsis keegi Indrekult. «Sa pole parteiliigegi, muust rääkimata.»

«Selleks pole ometi vaja mõne partei liige olla, et vanainimest kaitsta,» vastas Indrek.

«Kas meie vanu on mõisas teol kaitstud?» küsis keegi Indrekult.

«Aga kui keegi varastab sinult hobuse, pead siis ka sina tema hobuse varastama?» küsis Indrek vastu.

«Jäta oma intelligendi lora,» ütles mees, kes hoidis käes mundrit, tõukas Indreku kõrvale ja tahtis käsitsi minna vanahärra kallale. See vihastas Indrekut sel määral, et ta andis omakorda vastasele sellise müksu, et see tuikus selja taga seisvate kaaslaste poole.

«Mis kurat see siis peab tähendama!» hüüdis mees, viskas mundri kellegi teise kätte ja tahtis karata Indreku kallale, kes seisis vanahärra ees ja kahetses jälle kord, et tal polnud oma venna Andrese kasvu ja rammu. Aga enne, kui tüli jõudis areneda lööminguks, tuli Meigas, astus meeste vahele ja päris aru.

«Nad tahavad vanainimesele mundri selga ajada, aga see ei seisa ju peaaegu jalulgi,» seletas Indrek.

«Ja see siin takistab revolutsioonilist tegevust, mis tõstab meeleolu ja annab julgust ning lootust,» vastas teine. «Mina olen soldat olnud ja tahan, et kindral mind teeniks. Ka minu seltsimehed on endised soldatid ja tahavad sedasama. Meie ja meie esivanemad on küllalt mõisnikke orjanud, orjaku siis ükski neist ka meid.»

«Ta on ju jalutu!» hüüdis Indrek.

Vaidlus kestis tükk aega ja lõppes viimaks sellega, et mundri tooja ajas iseendale kindrali mundri selga ning et vanahärra pidi oma endises riietuses hakkama mehi teenima, neile lauda katma, viina ja õlut klaasidesse valama ning sigari otsa tuld andma. Ta tegi seda üleolevas ja stoilises rahus, kuigi jalad ei tahtnud kuidagi sõna kuulda ja kuigi värisevad käed ähvardasid kõike pillata ning maha läigitada. Nii mõnigi roosiline taldrik, voolitud klaas ja nuga ning kahvel lendas põrandale ja jäi sinna vedelema kas purustatult või tervelt, sest vanahärra ihuliikmed ei paindunud küürutamiseks.

Aga ometi näis nõnda, nagu muutuksid nad paljast liikumisest painduvamaks ja sõnakuulelikumaks ja selle poolest ei sarnanenud vanahärra mitte ainult Vargamäe Andresega, Indreku isaga, vaid ka Vargamäe vanade hobustega. See avastus rabas Indreku meeli tugevamalt kui miski muu. Kui imelikult on siinilmas kõik loodud: parun või krahv, lisaks veel kindral, aga allub Vargamäe vanade hobuste seadusele! Ja veel lähe-

dasemana tundus talle see vanahärra, kes pingutas praegu oma nõtra jõudu noormeeste teenimiseks, sest et need olid temast jõuliselt üle.

Ja Indrekul tuli meelde üks vana põline Vargamäe hobune, kelle jalad jäid hoopis kangeks ja kelle hambad ei purenud enam heinu, vaid keerutasid ainult sigareid, nagu öeldi. Tõusis küsimus, mis temaga teha, kas koorimiseks müüa või ise tema eluküünal kustutada, et ei saaks teda enam võõrad käed piinata ja vaevata. Kogu pere arutas seda küsimust lõunalaual ja kõigil oli ühine arvamus, et mitte müüa. Vana loom pidi maha lastama ja nõnda seda toimetatama, et ta ei tunneks vaeva ega valu. Indrekule paistis praegu, et mis oli hea vanale loomale, see kõlbaks ka vanale inimesele ja et sel vanahärral oleks vististi kergem surra, kui neid võõraid inimesi teenida.

«Säh, joo ka ise,» käsutas kindrali mundris mees vanahärrat ja lükkas täidetud klaasi tema poole.

«Ei, tänan,» vastas vanahärra.

«Joo, kui pakutakse!» käskis mundris mees, kelle silmad lõid juba alkoholist kilama.

Vanahärra seisis kõrgilt ja ükskõikselt, nagu tahaks ta öelda, et siin majas pole kellelgi midagi pakkuda, ainult temal.

«Sõna kuulda, kui kindral käsib!» käratas mundris mees oma soldati vene keeles. «Sest mina olen nüüd kindral, mul on ju munder!» Ja ta tõusis lauast ning astus ähvardavalt vanahärra ette.

«Teie teep, mis teie soovip, mina ei joo,» ütles vanahärra rahulikult ja kindlalt.

«Jäta, seltsimees,» keelas Meigas, kuid vaevalt oleks seda tähele pandud, kui poleks kogu küsimus lahendunud teisel teel: tagumistest ruumidest ilmus äkki suits ja väljast paistis videvikku valgustav helk. Kas olid mehed ise esiteks kusagil tulele alguse pannud või olid seda mõned teised teinud, tungides tubadesse tagauksest, see küsimus ei huvitanud nähtavasti kedagi. Algas ainult üldine liikumine ja sibamine. Kõik tõusid lauast, misjuures keegi tõukas nagu poolkogemata selle ühes kõigega ümber. Lendasid noad-kahvlid, klaasid ja taldrikud, suupisted ja pudelid. Ainukene, kes hoidis alal endise rahu ja enesevalitsemise, oli vanahärra oma pikkadel peentel jalgadel. Kõik olid nähtavasti tema unustanud. Ta silmitses välist valgushelki ja tubades paksenevat suitsu ja mõtles hakata ukse poole liikuma. Sel silmapilgul ilmusid mehed

uuesti, kes olid endale selga ajanud kas mantlid või kallid kasukad. Mõnel ulatus tema uus üleriie maani.

«Teie tulete kaasa,» ütles kindralimundris mees vanahärrale. «Pange omale midagi selga.»

Indrek jooksis Meigast otsima, ja kui ta tema oli leidnud, hüüdis ta:

«Seltsimees, mis see ometi tähendab? Milleks seda vigast vanainimest kaasa vedada?»

«Nad ei kuula, mina ei või sinna midagi parata,» vastas see. «Just praegu öeldi mulle, et mina ei kõlba juhiks. Kõik läheb kuradile. Aeg kaob ja me ei tee peale rumaluste midagi.»

«Kui te selle vigase vanainimese kaasa veate, siis jään mina maha,» ütles Indrek.

«Tehke, nagu arvate,» vastas Meigas.

Samal silmapilgul tulid mehed karjas uksest välja, põgenedes tule eest, mis võttis juba suure hooga maad. Nad talutasid eneste vahel vanahärrat, kellele olid jalga tõmmatud pikad vildid ja selga aetud riidega poolkasukas. Et ta ei suutnud küllalt kärmesti astuda, siis pidi teda peaaegu kandma. Ümberringi seisis inimhulk, nähtavasti mõisarahvas, kuid ei leidunud ühtegi, kes oleks söandanud või tahtnud segada relvastatud jõugu toimingut. Vanahärra paigutati sõidukisse.

«Milleks nad küll seda teevad?» küsis Indrek nagu iseendalt.

«Võtavad pantvangiks, ütlevad nad,» seletas Meigas, «sest mis mäss see on, kui pole pantvange.»

Nende sõnade ajal astus ligi kindralimundris mees ja küsis Meikalt:

«Seltsimees, kas sõidame edasi, kõik on valmis?»

«Mina ei tule enam kaasa, kui te seda vigast vanainimest maha ei jäta,» ütles Indrek väljakutsuvalt.

«Tähendab jooksik, äraandja, nuhk?!» hüüdis kindralimundris mees teravalt, kelles munder või lauas tarvitatud alkohol oli nagu avastanud sootuks uued loomujooned. «Tead sa, mis on nuhi ja äraandja palk?» Silmapilkselt tõmbas ta revolvri taskust, pistis selle Indrekule nina alla ja käsutas: «Sa tuled kaasa, või ma tapan su siinsamas.»

«Jäta oma tembutamine ja pane revolver ära, teda läheb mujal vaja,» ütles Meigas.

«See pole tembutamine,» vaidles teine vastu. «Aga minugi poolest, kasi või kuradile, ainult vanamees tuleb kaasa!» hüüdis ta lõpuks ja läks minema.

«Tähendab teie ei tule?» küsis Meigas.

«Ei,» vastas Indrek kindlasti. «Nõnda muutub kõik mõttetuks.»

Meigas seisis natukene aega norus päi, nagu murraks ta millegi üle pead, ja ütles siis:

«Mina pean kaasa minema. Ma katsun teha, mis suudan, rohkem ei või keegi mult nõuda. Ja teie? Linna tagasi?»

«Ma ei tea,» vastas Indrek. «Ma ei taha enam kuhugi. Tõepoolest, seltsimees.» Viimast sõna hääldas ta äkki nõnda, nagu oleks selles paitus või kallistus. Nad surusid teineteise kätt ja vaatasid silma ning äkki oli Indrekul tundmus, nagu peaks ta selle mehe ümbert kõvasti kinni võtma ja teda sülelema. Aga see oli ainult silmapilguks nõnda.

«Elage hästi,» ütles Meigas, ja millegipärast tundis Indrek, et nemad ei kohtu enam kunagi.

«Elage hästi!» vastas ta ja haaras veel kord lahkuja käe, et seda suruda viimast korda.

Oli juba üsna pime, kui vabadusekuulutajad lahkusid mõisa õuelt. Märguandeks lasti revolvrist paar pauku ja siis puhuti jahipasunat, mis siit kaasa võetud. Sõidukites istusid salgajuhid linnunahka kasukais, ainult Meikal olid omad riided. Kindralimundris mees tahtis nüüd tingimata ratsutada, milleks valiti mõisatallist hobune. Ka siit inimestest kargasid mitmed teiste juurde sõidukisse või ronisid hobuste selga, et «nalja» pisutki kaasa teha. Nõnda kadusid varsti kõik suure kisa ja käraga vanuvasse videvikku.

Viimaks kostis veel:

«Mõisad põlevad, saksad surevad,
mets ja maa saab matsile.»

Ja võrukaelne saatus tahtis, et seda laulu joriseti viisil, mille järele kogu maa inimpõlve kestes oli tantsinud saksa reinlendrit[1].

Mõisa ümbrust valgustas heledamaks muutuv loit, sest tuli võttis ikka enam ja enam hoogu. Inimesed seisid summas tema paistel ja ühelgi ei tulnud nähtavasti pähe teda kustutada või temast midagi päästa katsuda. Oligi hilja, leegid sulgesid juba kõik teed. Ainuke õnn, et sädemed ja londid kandusid tuules

[1] Saksa keeles: Rheinländer. — *Toim.*

üle pargi põllule, kus polnud midagi süttimas. Seal seisis küll viljaküün ühes peksumasina ja kuivatisega, aga temani ei jõudnud ka suurim säde ega tulelont, kõik kustusid enne rõskes, uitsetavas sügisõhus.

XXXIV

Esiteks mõisa sõites Indrek oli näinud ristteel nimelauda, mis juhatas lähemasse raudteejaama, sinnapoole ta nüüd seadis oma sammud. Aga kui ta jõudis juba soovitud teele ja hakkas nagu kergendatud südamega minema, nägi ta tulekuma vastu helkivat mingisugusel punasest telliskivist korstnal ja kuulis leekide praginat. Ning ta isegi ei teadnud, miks või milleks ta kargas üle maanteekraavi ja läks lausa mööda mõisa põldu, põiki lendlevate sädemete ja tulelontide alt läbi. Pimeduses sattus ta viljaväravate juurde, läks neist esiteks mööda, aga istus siis ometi nende alumisele pulgale, selg maantee poole.

Tema ees kusagil kaugel tundus olevat mets, sest tule heledamail loidanguil helkis seal midagi suurt ja musta. Aga sädemeist ja tulelontidest ei jõudnud ükski sinnamaale, kõik kustusid ammu enne. Nad ei jõudnud õieti Indrekunigi, sest enne mahalangemist kadusid nad kõik silmist, nagu istuks Indrek kustuvate tähtede saju all. Teda ümbritses juba pilkane pimedus, nii et ükski neist, kes tõttasid mööda teed kiirel sammul mõisa poole, ei võinud näha teda. Indrek kuulis vahetevahel ainult nende astumist, kui saapakonts tõukas vastu kivi. Inimesed olid nähtavasti nagu liblikadki, neid meelitas valgus kokku, mis kumas kõrgel taeva all, kuhu poole sööstsid pragisevad leegid esiaegse hiigel-eluka punaselt nilpava keelena. Raagus puud, mis ümbritsesid põlevat härrastemaja, joonistusid heledate leekide tagapõhjal musta võrgustikuna, mis tumenes või kustus vahetevahel ähmaseisse suitsupahvakuisse. Seda vahelduvat valguse ja pimeduse mängu vaadeldes Indrekule meenus ei tea miks linnast lahkumise silmapilk, kus nad ei saanud Kristiga teineteisest kuidagi lahti ja lõpuks põgenesid igaüks ise külge. Ka nüüd oli Indrekul tundmus, nagu ei saaks ta sellest praksuvast tulest ja neist juhuslikest viljaväravaist muidu lahti, kui peaks jooksma, põgenema, kuni jääb hing rinnus kinni. Ja siis kuulis ta äkki iseoma häält ja sõnu: «See on kuri inimene, kes seda tegi.» Kes kordas hiljuti neid sõnu? Eks olnud see Kristi, kellest ta

ei suutnud ennast lahti kiskuda. Võib-olla see oli just nende sõnade pärast nõnda, ainult tol silmapilgul Indrek ei teadnud seda. Ta ei teadnud seda sellepärast, et ta uskus muud, uskus suurt ja ilusat, uskus ülevat ja ideaalset, uskus ohvritoomist ja ristikandmist inimsoo parema tuleviku nimel. Ta ei teadnud isegi õieti, mida ta siis uskus või mida lootis, ta ainult tahtis uskuda ja loota, sest muidu polnud nagu elul mõtet. Aga tema usk oli teostunud hoopis teisiti, kui ta oletanud, ja sellepärast ta istub nüüd ihuüksi siin viljavärava alumisel pulgal, ilma et õieti teaks, mis edasi teha või kuis olla. Teised, tema kaaslased, usuvad ja loodavad nähtavasti teisiti kui tema ja sellepärast lähevad nemad edasi ja ei jää kuhugi istuma ega mõtlema. Nemad on temast õnnelikumad, sest nemad ei mõtle enam, kui nad usuvad. Nende usk pühitseb nende teod, muudab nad õigeks ja õiglaseks, muidu poleks arusaadav ei see lähedane ega ka need kauged tulekumad, mis tõusid taeva alla juba mineval ööl ja tõusevad ka täna.

Indrek laskis silmil ümber käia, ta tõusis isegi värava pulgalt ja astus jalaga sinna peale, et nõnda paremini näha. «Üks, kaks, kolm,» luges ta. «Tähendab kolm ja meie oma neljas.» Neli usuleeki, neli meeletut kireleeki! Neli suurt lootust, neli hirmsat häda! Neli arutut vihaloitu, neli kättemaksu tuleriita! Neli pöörast karjatust taeva poole mineviku ja oleviku pärast ning tuleviku nimel!

On ükskõik, mil määral need inimesed, kes tuld toovad või tuld näevad, mõistavad, mis nad õieti teevad või mis nad näevad. Mõistmine tuleb hiljem, mõte saab selguse ehk alles siis, kui kõik tuled on juba kustunud, kõik söed kurdunud. Arusaamine tärkab alles siis, kui istud üksinda, nagu Indrek teeb seda siin keset mõisapõldu, mille kohal kõrgel lendavad sädemed ja tulelondid, kustudes nagu langevad tähed.

Kui kaua ta õieti siin istus, seda ta pärast ei teadnud, aga tuli jäi pikkamisi väiksemaks ja kuma tõusis aina kõrgemale, nagu põletaksid leegid augu taevasse. Juba tulid mõned inimesed mõisa poolt tagasi. Enamasti kõnelesid nad eneste vahel nii tasa, et raske oli sõnadest aru saada. Aga oli ka neid, kes rääkisid suure hääle ja täie rinnaga.

«Vahvad poisid,» kiitis keegi, «oleks niisukesi rohkem, saaksime sakstest mõne päevaga lahti.»

«Ära usu,» vaidles teine vastu, «pole neist enne saand ega saa ka nüüd. Küll nad omale Peeterburist abi muretsevad, ega

Pimeduses sattus ta viljaväravate juurde, läks neist esiteks mööda, aga istus siis ometi nende alumisele pulgale, selg maantee poole.

keiser neid hädasse jäta. Hooned neil tule vastu kinnitud, tõmmavad veel toredamad häärbärid üles.»

Aga esimene arvas, et neid hooneid ei jõua ükski kinnitusselts välja maksta, mis nüüd maha põletatakse, ja sellepärast tulevat ikkagi mõisadele lõpp. Teine vaidles ka sellele väitele vastu, ja nõnda kadusid nad kuulmisringist.

Natukese aja pärast kostis kellegi noor ja kõlav hääl:

«Oleks mina sel ajal mõisas olnud, siis oleks kohe kaasa sõitnud, ilma pikema jututa. Mõtle ometi, see ongi nüüd see mäss ja revolutsioon, mida pole kunagi enne meil olnud ja mis ei tule ehk enam kunagi meie päevil. Mina oleks tingimata läinud vaatama.»

«Ei tea, mis nad sest vanast krahvihärrast kaasa vedasid,» ütles teine vanem hääl, «see on ju küll rahva vastu hea olnd.»

«See on nõnda mässu ja revolutsiooni plaani sees, sinna ei või ükski midagi parata,» seletas kolmas.

«On see sakstegi asi hull küll,» kostis naise hääl, «mõis rahvast täis, aga ükski ei liiguta kätt ega jalga, kui võõrad inimesed möllavad.»

«Aga mis nad siis palja käsi pidid tegema, kui teistel olid revolvrid ja püssid,» ütles vanem mehe hääl.

«Kui on mäss ja revolutsioon, siis ei või ükski midagi,» arvas kõlav noormehe hääl.

Peale seda oli tükk aega vaikust. Siis hakkas jällegi kostma mõisa poolt kõnekõma, aga enne kui Indrek jõudis midagi kuulda, vaikis see ja noore neiu hääl hakkas täie hooga laulma: «Õrn ööbik, kuhu tõttad sa?» Sellega seltsis varsti mehe hääl ja nõnda lauldes nad möödusidki Indrekust.

Hääled, kuigi tugevad ja kõlavad, langesid nagu lauljate eneste jalge ette maha, ilma et oleksid kandunud või kostnud kuhugi kaugemale, sest õhk oli sumpas ja raske. Ta oli nagu pehmeks puuvillataoliseks massiks kokku rõhutud, mis ei lase püssikuuligi läbi, veel vähem siis midagi nii jõuetut, kui on inimese hääl. Aga Indrekuni tungis laul siiski ja tema ei mäletanud, et ta oleks kunagi kuulnud midagi imelikumat, peaaegu jubestavamat, aga ka köitvamat ja kaasakiskuvamat kui see laul keset seda rõsket pimedust, kui taeva all kumas tulekahi ja heitis oma helki ikka veel mingisugusele kaugemalseisvale korstnale.

Indrek tundis äkki, et temal on külm ja tema südant läbib värin. Ta tõusis püsti ja katsus end raputada, nagu teevad seda

hobused, kui tõusevad piherdamast. Siis tõstis ta palitukrae üles, pani ülemise nööbi kinni, surus käed tasku ja hakkas maantee poole tagasi minema, et rutata järele häälele, mis jätkas laulu. Tahtis ta ehk seda lähemalt vaadelda, kes võis täna nõnda laulda? Ei, ta ei tahtnud midagi muud, kui ainult minna, rutata, et saaks sooja, sest hilissügisene külm niiskus oli tunginud nagu luudeni ja üdini. Ta oleks ehk viljavärava alumisel pulgal võinud istuda kangestumiseni, kui poleks tulnud seda noort elurõõmsat häält oma kevadelauluga. Tema oli tundnud istudes nagu mingit lõppu, elumõtte lõppu, sest kõik läheb siinilmas teisiti, kui oletad, unistad, mõtled, kavatsed. Igast kõige ilusamast kujutlusest saab teostamisel ikka midagi väga inetut, iga kõige mõistlikumgi mõte võib muutuda kõige pöörasemaks tõsiasjaks. Aga kuis siis veel mõelda või tegutseda? Parem juba ainult istuda ja suikuda nagu poolunes, et poleks enam mõtet ega tegu, unistust ega kavatsust.

Sellesse meeleolu oimetusse lõikaski see jubestav laul, värske ja hoolimatu nagu elu ise. Ja äkki Indrek taipas, kui mõttetu on istuda nõnda siin viljavärava alumisel pulgal ja vahtida põleva mõisahoone kumasse, kui võidakse veel nõnda laulda, nagu oleks ilm täis kevadet, luulet, armastust ja unistust. Nagu võlutuna läks ta laulvale häälele järele. Aga kui see pöördus mõne aja pärast maanteelt kõrvale kuhugi pimedusse, kust vilkusid akendest kauged punased tulukesed ja kust kostis koerte haukumine, sammus Indrek nagu soojendatud südamega üksinda edasi, sest ta oli kindel, et sündigu, mis iganes sünnib, kusagil leidub ikkagi veel mõni, kes avab suu kas või pilkases pimeduses ja laulab, kui ümberringi kumavad kohutavalt õudsed tuled.

Puruväsinult Indrek jõudis raudteejaama, kuid küllalt õigel ajal, et saabuda öisele rongile, mis tuli linna poolt. Vagunid olid rahvast täis, vaevalt leidis ta endale ruumi. Inimesed vahtisid akendest välja ja näitasid üksteisele tulekumasid pimeduses.

«Mõelge ometi, tükki kümme on meie kätte paistnud, õudne!» ütles keegi naisterahvas.

«See on turul tapmise ja sõjaseaduse eest, mis muud,» lausus keegi mees vaikselt, nagu mõttes, ja tema hääles polnud ei imestust, viha ega hukkamõistmist, vaid lihtsalt tõsiasja toonitamine. «Kuidagi peab see ometi kusagilt välja lööma.»

«Aga ega see teiseltki poolt selleks jää,» arvas teine mees,

«täna on juba tragunisi ja kasakaid maale saadetud ja küllap saadetakse veelgi. Nüüd põlevad mõisad, varsti leegitsevad talud.»

«Muidugi,» oli esimene mees nõus, «aga mis sinna parata, see on ikka nõnda olnud.»

«See on lihtsalt ässitus, muud midagi,» seletas keegi kolmas mees vahele.

«Ässitus muidugi ka,» oli esimene mees sellegagi nõus, «aga kas te arvate, et on võimalik sütitada, kui pole kuiva materjali, mis tuld võtab?»

«Toored lepadki põlevad reheahjus,» sähvas kolmas mees.

«No näete,» naeratas esimene, «kui põrgu küllalt palav, süttivad kividki, eks ole?»

Keegi ei lausunud siin enam sõnagi, nagu poleks enam midagi öelda või nagu võiks nüüd ainult veel midagi selletaolist väljendada, mida ei tohi kuulda juhuslikud kõrvad. Aga samas vagunis paar vahet edasi süttis natukese aja pärast ei tea millest äge vaidlus.

«Te hädaldate — tuli, tuli!» karjus keegi noormees, «aga suuruke on siis tulehäda, iseasi, kui voolaks juba veri. Tuld tühja ei maksa rääkidagi. Vaat meil Mandžuurias: kõigepealt inimesed maha — kõik: mehed, naised ja lapsed, noored ja vanad ning alles siis tuli otsa. Tuli üksi pole midagi, ajab ainult vihale. Küll te näete, selle eest, et ei tapeta, maksavad mõisnikud kõige hirmsamini kätte. Sõjas on ikka nõnda.»

«Ega siis meil pole sõda,» vaidles keegi vastu.

«Mis see mäss siis on, kui põle sõda. Mäss on sõda iseoma riigi vastu ja sõda on mäss võõra riigi vastu, see on kõik. Üks ja seesama nottimine ja põletamine puha ja sellepärast ei tähenda paljas tuli midagi. Vaat kui meie, kes me Mandžuuriast läbi käind, mässuotsa lahti teeks, küll te siis näeks alles, mis on mäss ja revoluutsia. Aga meie ei tee, sest meie teame, et pane talle nimeks mäss, revoluutsia ehk sõda, üks tapmine ja põletamine ta kõik. Ja sõjas on ikka nõnda, et täna mina tapan ja põletan teist, homme tapab ja põletab teine mind. Aga mõnikord on ka nõnda, et kes täna tapab ja põletab, teeb homme дай бог ноги, ja siis tapetakse ja põletatakse ülehomme seda, kes pole ei tapnud ega põletanud, vaid ainult paigale jäänud. Sest kui kedagi on tapetud ja põletatud, siis tahab ta tingimata vastu tappa ja põletada, et oleks maksetud vorst vorstiga. See on niisuke sõjaseadus Mandžuurias ja mujal. Ja

mis sa hing teed, kui ei saa seda kätte, kes sind on enne tapnud ja põletanud? Pole muud, kui poo ja pussita seda, kes iganes pihku puutub, sest muidu jääb sõjaseadus täitmata. Aga seadust peab täitma, muidu see ilmakord jalul ei seisa. Hiinlastega oli nõnda, et kui meie andsime armu, siis jaapanlased tegid maatasa, aga kui nemad andsid armu, siis tegime meie maatasa, sest kui sõjas antakse kellelegi armu, siis on see äraandja ning äraandjaga pole muud kui maatasa. Sellepärast ütlen mina: kui põletada, siis juba kõik, muidu teed inimese äraandjaks.»

«Jätke niisuke hirmus jutt,» manitses sõdurit keegi vanem naisterahvas.

«Nüüdu mul hirmus!» hüüdis mees. «Sõda isegi põle kuigi hirmus, ainult peab temaga harjuma. Esteks olnd Mandžuurias küll hull, aga kui mina sinna sain, siis oli juba kõigil amet selge, põlnd muud kui дай бог ноги. Sõjas ja revoluutsias on ikka nõnda, et kes seda ei mõista, sel läheb räbalasti. Mõisnikud teavad seda, nemad pistsid kõik tuhknai linna poole, ja kui tuleb kord meie kätte, siis on mees, kes teeb ka tuhknai дай бог ноги.»

«Ei õige hõlma hakka keegi kinni,» ütles vanamehe hääl veendunult.

«Näha kohe, et te pole sõjas ega revoluutsias olnd!» hüüdis sõdur. «Õige hõlma see just hakataksegi kinni, sest õela hõlm ei puutu pihku. Mis te arvate, et need mõisnikud, kellele nüüd itsi tehakse, on need kõige kurjemad ja õelamad? Need on kõige paremad, kes teadsid, et nad pole kellelegi kurja teind ja jäid julgelt oma mõisa. Ja nüüd? Nüüd on mässajatel nagu pirukas peos. Ja need kurjad ning õelad? Need tegid hirmuga дай бог ноги ja lillutavad nüüd linnas. Samuti oli ka Mandžuurias...»

«Mõisnikud on kõik ühesugused, kõik on nad meie kaelalõikajad,» rääkis keegi vahele, sest ei tahetud enam Mandžuuriast kuulda. «Kõik nad kisuvad eneste poole, kõik!»

«Nemad eneste poole, meie eneste poole,» ütles sõdur. «Just nagu Mandžuuriaski! Kollanägu ja kõõrdsilm oma poole, meie oma poole. Nõnda see sõda ja revoluutsia käibki. Aga kel juba sõda selge, sel pole sest õhkagi: täna paneb tema mulle pirni, homme mina temale. Ikka kordamööda ja nõnda seni, kui ükskord tehakse rahu, siis on see sõda ja revoluutsia mööda ja võib hakata uut ootama ning selle vastu

valmistama. Just nagu Mandžuurias lahingutega! Saad täna ühega läbi, lidud mõne hea päeva, aga siis on viimaks stopp ja juba hakatakse uuega peale. Käib kui käkitegu. Inimene on ikka nõnda: saab sellel luual võrud peale, kohe uus luud käsile, et saaks ka sellele võrud peale. Ja kui tuleb raagudest puudu, siis pole muud, kui muretse juurde. Nagu Mandžuurias püssidegagi! Sõdisime, sõdisime ja lidusime, lidusime, ning siis tuli neist puudus kätte. Aga muretseti uued, ikka muretseti uued! Ja kui mul poleks jalad nõnda alt ära läind, siis oleks nad mulle kuni sõja lõpuni aina uue püssi muretsenud, kindlasti! Aga nüüd põlnd enam tarvis. Sest kui sõjamehel pole enam jalgu all, mis sõjamees ta siis veel on. Sellepärast ütlesin mina Mandžuurias ja ütlen ka siin, et seni kui inimene võib öelda дай бог ноги, pole tal häda veel midagi. Ja ka siis, kui tal pole enam дай бог ноги ega kedagi, pole tal ikkagi häda midagi. Sest põletakse mis põletakse, tapetakse mis tapetakse, kõike ei jõuta ometi põletada ega tappa. Kunagi ei jõuta kõike põletada, midagi jääb ikka järele. Ja tapa, mis tapad, ega sa igat inimest ikkagi tapa. Mõni jääb ikkagi kuhugi järele. Nagu Mandžuuriaski: tapsime meie, tapsid jaapanlased, tapsid hunhuusid, aga põlnd asigi, inimene elas edasi. Inimene elab ikka edasi, tulgu, mis tuleb. Võta loomal jalad alt ära, viskab vedru, aga võta inimesel, hakkab luudi tegema, pastlaid lappima või saapaid tallutama. Ainult raod ja nahatüki peavad teised kätte tooma. Ja lõõtsmoorikut käristan nagu muistegi, muudkui tantsida, pratt, netu, nihtsuviil! Plotski mekib veel paremini kui enne, aga kärakast, sindert, ei kanna enam kuigi palju, sest nüüd läheb teine, ligund, kohe pähe, aga enne läks jalgadesse. Tema niru pärast on mul jalgadest kõige enam kahju. Linnas öeldi mulle, et me paneme sulle uued jalad alla, kapsid kui kukk künnisel, aga mina ütlesin, et aitab mulle karkudestki, sest ega niisukesi jalgu ikka enam saa, mis selle va elutilga endasse kaaniksid, nii et pea hakkaks jälle rohkem teda põrgulist kandma. Jah, nõnda nende inimeste tarkusega on, jalad oskavad sul ilusasti alt ära võtta küll, aga uusi alla panna ei oska. Ehk kuigi panevad, siis niisukesed, et viina vastu pole neist kasu. Sellepärast ütlen mina, et olgu keiser mõisnikkude poolt kas või süle ja seljaga, mis ta ikka võib. Mõisadega on samuti kui minu jalgadega: põletada oskab neid igaüks, aga üles ehitada ei keegi. Mis teeb keiser? Kas tema hakkab uusi mõi-

sasid ehitama? Ei seda ole. Tema annab ainult käsu neid põletada, kes enne põletanud. Aga kui neil midagi põletada ei ole, mis siis? Siis tehakse samuti, nagu meie tegime Mandžuurias: põletakse neil, kel midagi põletada on, et aga oleks põletatud ja sõjaseadus täidetud, sest seadust peab täitma, kui keiser käsib ja mõisnikud paluvad...»

Jalutu sõdur rääkis lõpuks peaaegu ainuüksi, vahel harva tegi mõni teine paarisõnalise märkuse. Vaguniakendest helkivad tulekumad tegid meeled raskeks ja köitsid keelepaelad. Pealegi oli suurem hulk nähtavasti sõduri suhtes samal arvamusel, nagu see mees, kes lausus Indreku läheduses:

«Selle mehe pea pole jalgade kaotusega mitte ainult viina vastu nõdraks läind.»

Ja ometi mõjus selle nõdrapealise väsimatu rääkimine Indrekusse kuidagi nagu lohutavalt. Ta tekitas tundmuse mingisugusest suurest paratamatusest, millega peab tahes või tahtmata leppima, kui tahad elada. Aga kui juba kord kuhugi ei pääse, eks ole siis parem liitsuda rõõmuga kui norus päi. Eks ole kergem laulda, nagu see neiu seal rõskes pimeduses, kui veeretada muremõtteid. Silmapilk rõõmu on ehk rohkem väärt kui igavik muret. Ja äkki Indrekut rabas aimdus, nagu kõneleks jalutu sõdur sellestsamast, millest laulis see neiugi. Veel hiljemgi, kui ta üksinda sammus pimeduses Vargamäe poole, tuikas see tundmus tal meeles. Aga kui tuleks keegi, kes annaks sõdurile tema endised jalad tagasi, nii et pea kannaks jällegi viina, kas ta ka siis kõneleks ilmaasjust nõnda, nagu ta teeb seda nüüd? Või kui tuleks uus suur õnnetus, mis röövіks temalt ka käed, et ta oleks kui ussike siin maa peal — veel viletsam kui ussike —, milliseks kujuneks tema maailmasuhtumine siis? Kas võiks ehk inimese õnnetuste ja loobumiste kaudu juhatada uuesti eedenisse? Ehk oleks võimalik saavutada suurt rahuldust, suurt õnne ainult sellega — nagu Indrek kusagilt lugenud —, et kõik vormid taanduvad algvormile — pallile, kerale. Sellistena liiguvad lugematud taevakehad lõpmatus ruumis, selliseks püüab iga silmapisar, iga vihmatilk. See ongi ehk selle päris paratamatuse, päris rahulduse, päris õnne algkuju, millest kõik unistavad ja räägivad. Sõdur kaotas jalad ja sai ümarikumaks ning õnnelikumaks, kaotab ta ka käed, siis saab ta veel ümarikkust ja õnne juurde, aga kui läheks kaduma ka pea, siis oleks see päris õnn käes. Seda mõelnud, kuulis Indrek selja taga kauget kapjade plaginat, mis lähenes, ja

enesele aru andmata kargas ta käsikaudu üle maanteekraavi ning läks metsa, kus kükitas jämeda puu taha, nagu võiks teda keegi sinnamaale pimedas näha. Natukese aja pärast kihutas temast mööda tubli salk ratsanikke. «Tähendab rahustajad,» mõtles Indrek maanteele tagasi tulles ja jälle minema hakates. Ja siit saadik muutus ta hoopis ettevaatlikuks. Paarist külast, kust kostsid nagu kahtlased hääled, möödus ta suure ringiga mööda põldusid. Samuti ta talitas ka ühe teeäärse mõisaga, sest ta oletas siin rahustajate tugipunkti ja kartis salajast valvet.

XXXV

Hämarikus Indrek jõudis Vargamäele. Siin ta sattus kohe mingisse raskesse õhkkonda, nii raskesse, et peaaegu kahetses oma tulekut. Sest milleks võtta endale vaeva, kui ei saa sellega kergendada teiste koormat. Ja Indrek mõistis peagi, et tema on jõuetu aitamiseks.

Kohe kambri astudes ta kuulis sonivat oigamist, mis kostis suletud ukse tagant. See hakkas nii imelikult kõrvu kinni, lõikas äkki luusse ja lihasse, et Indrek ei märganud teretadagi.

«Heldene aeg, sina, Indrek!» hüüdis Liine kohkunult ja oleks peaaegu põrandale pillanud kausid, mida mõtles viia tuppa. Ometi ta sai nad lauale tagasi panna ja pühkis põllega oma paremat kätt, et seda teretamiseks vennale pakkuda.

«Kas ema oigab nõnda?» küsis Indrek, nagu ei usuks ta oma kõrvu.

«Aga kes siis?» vastas õde imestunud küsimusega. «See on olnud nõnda terved nädalad, öed ja päevad. Alguses olid pikemad vaheajad, aga nüüd käib see peaaegu vahetpidamata. Esteks ei saand öösel keegi muidu magada, kui pidime kordamööda valvama, nii et teised võisid lakka põhku pugeda, aga nüüd oleme juba harjund. lõõskame ka kambris.»

«Kas sellega saab siis harjuda?» küsis Indrek nagu hirmunult, et inimesed võivad ka sellise häda vastu tuimaks ja ükskõikseks muutuda.

«Aga kuhu sa hingega pääsed,» vastas õde lihtsalt. «Ainuke, mine ära, et ei kuule, mine Vargamäelt alla, et ei näe, muud midagi. Aga keegi peab ju ometi siin olema, keegi peab ometi ema aitama ja seda kuulama. Ja tead, Indrek, mina ei

nurise sugugi, et mina veel Vargamäel olen ja ema häda siin päev päeva kõrva näen. Ma olen mõnikord isegi rõõmus, et see on nõnda läind, sest nüüd ma tean, kui rumal on nõnda hädaldada, nagu meie seda sagedasti oleme teind. Mis on meil emaga võrreldes viga? Mitte midagi. Ema häda on mulle terveks eluajaks õpetuseks, et peab õppima kannatama, kui tahab elada.»

«Sa räägid nagu vana inimene, Liine,» ütles Indrek õele.

«Ma olengi ju vana inimene,» vastas Liine. «Meie kõik oleme ema haiguse ajal mõne nädalaga vanaks läind. Ainult Ants, tema on endine, sest tema ei võta midagi südamesse. Aga temaga ongi ka teine asi, sest tema on alati väljas, kambris näeb teda ainult söögi ajal. Õhtuti käib ta jumal teab kus ja ajab mõni teab mis asju. Kui ema hädast jutt tuleb, ütleb ta alati: see häda on ühe inimese küljes ja seda ei saa parandada, aga on hädasid, mis on tuhandete ja miljonite küljes korraga ja mida võib parandada. Tema jookseb ja muretseb ainult niisukeste hädade pärast, nagu ta ütleb. Käivad ju teised kirjutaja juures koos ja eks see neile kõigile seda tarkust sisse ajagi, et oma häda oleks nagu puu küljes, ainult teiste inimeste häda maksab midagi. Isa keelust ei hooli ta enam põrmugi, ähvardab ainult ära minna, kui teda tahetakse Vargamäel vangina pidada, ähvardab sinna minna, kus ta teeb oma töö ja on pärast seda vaba. Ja isa kardab, et Ants läheb tõepoolest minema, nii et hakka võõrast sulast otsima, sest Andresest ei kuuldu enam ammugi kippu ega kõppu.»

Sel silmapilgul tuli isa toauksest kambri. Hallis hämarikus ta jäi kohmetunult seisma, nagu ei usuks ta oma vanu ning tõntse silmi.

«Oled ikka tõesti sina, Indrek, või?» küsis ta siis ja astus paar sammu edasi.

«Mina ikka mina,» vastas Indrek ja astus isale vastu, et temale kätt pakkuda.

«Oled sa Andresest midagi kuulnud?» küsis isa kohe, nagu seisaks see asi tal esimesena keelel ja südamel.

«Mitte midagi,» vastas Indrek.

«Siis nad tapsid ta ikka ära,» arvas isa.

«Kui ta ehk sattus vangi, siis on ometi võimalik, et pikk tee,» katsus Indrek lohutada. Aga isa raputas uskmatult pead ja vastas:

«Imelikul viisil võiks see ju olla, aga minul pole elus ühtegi

imet olnud, nii et raske oleks ka seda imet uskuda. Ja mõni teda teab, kas ta üldse Vargamäele oleks tahtnud tagasi tulla, sest tema oli kroonus nii tugevaks läind, et enam ükski temale vastu ei saand, ja sellepärast tahtis ta kangesti minna mööda maad-ilma otsima, kas ehk ometi kusagil meest ei leidu, kellele tema vastu ei saa. Tema oli juba kodus niisuke tormakas: võtab heinahangu või sõnnikuhargi, kohe tahab katsuda, kas ta ehk ei jõua selle vart katki tõsta. Ja tõstiski katki, enne süda rahu ei saanud. Soo, nüüd ma tean, et ka see vars mulle vastu ei piisa, ütles ta siis. Niisuke oli tema. Antsuga on samuti häda, sest tema ajab aina ilmaasju, omal olgu kodus kas või kõik uiai. Sina, Indrek, oled nüüd laiemalt käind ja suurt tarkust õppind, kas ehk sina tead, mis asi see ometi on, et noored inimesed nüüd kõik on niisukesed, et nad kõik jooksevad ilmaasjade järele ja omad asjad jätavad laokile. Kui mina veel noor olin, siis meie ei olnd nõnda. Meie kõik oleks jäänd koju, aga ei saand, sest meid oli mitu ja ainult üks koht hulga peale. Mina pakun siin oma kohta, ja ükski ei taha teda, anna või viimaks mõnele võerale. Andrest ei ole, Ants ähvardab igapäev Vargamäelt alla minna, sinust ka pole asja, ja kui Sass kasvab, ega siis temastki targemat tule, kardan ma. See oleks nagu mõni hull haigus lastel küljes. Kas sina oled sellest midagi kuulnd või lugend? Neis lehtedes ja raamatutes, mis sa meile siia koju oled saat, ei seisa sellest küll midagi. Seal on kõiksugu hullud asjad, aga mitte seda, mida otsid. Ja mina olen otsind. Ma vaevasin oma vanu silmi pooled ööd, et ometi kuskilt otsa peale saada, aga mitte kui midagi.»

«Neid asju ei ole raamatuis, Vargamäest ei kirjuta keegi,» ütles Indrek.

«Aga mis sa siis raiskad oma rahast ja saadad meile neid raamatuid ja lehti, kui seal midagi tarvilikku sees ei ole?» küsis isa etteheitvalt. «Või oled sa juba nii rikkaks läind?»

«Ei, isa,» vastas Indrek, «mina olen vaene ja jäängi vist vaeseks, sest mul on Vargamäe veri.»

«Noh, siis ära osta neid raamatuid ja ära saada neid meile,» õpetas isa. «Seal on muidugi kõik ilmaasjad sees, kõik mässud ja need teised uued asjad, aga neist pole ju kasu, kui te kõik pistate Vargamäelt minema. Nüüd ma hakkan juba uskuma, et Hundipalu Tiidul on õigus, kui ta ütleb, et sellepärast lähevadki kõik ära, et kuulevad liig palju ilmaasjust. Nüüd on igal pool see mõisade põletamine käsil, sest Ants seletab, et

kui mõisu enam ei ole, siis tuleb vabadus. Aga kuule, ütlen mina, mis sest siis kasu, kui te mõisad kõik ära põletate ja saate selle suure vabaduse kätte ning pistate siis kõik üksteise järele riburada mööda Vargamäelt alla? Mis ma teen selle suure vabadusega, kui ma ulun kui hunt üksinda siin poolkuivanud pedakate all? Enne olime vähemalt kahekesi, aga sest saadik, kui ema nõnda maha jäi...»

Tagakambri uks tehti sel silmapilgul lahti ja lävele ilmus noor neiu, keda Indrek esimesel silmapilgul peaaegu ei tundnudki — nii väga oli välja kasvanud ja muutunud kuue-seitsmeteistkümnene Tiiu. Välimuselt oli ta rohkem isasse kui emasse ja tema hallid silmad vaatasid rõõmsa imestusega vennale otsa.

«Ema tahab teada, kellega isa räägib nii palju eeskambris,» ütles Tiiu, ja pöördudes silmadega haige poole, seletas ta tasakesi naeratavalt:

«See on ju Indrek. Indrek on koju tulnd.»

Nüüd polnud enam parata, Indrek pidi kohe ema juurde minema. Ta astus peaaegu hirmuga üle läve tagakambri ja jäi nagu arusaamatuses haigele otsa vahtima, sest ta ei tundnud teda enam õieti ära, nõnda oli vaev ja kannatus tema välimuse muutnud. Ema lamas ristselili asemel, pea madalamal padjal, sest nõnda pidi tal parem olema, ja kui ta tahtis Indrekut näha, siis ei saanud ta seda muidu, kui Tiiu pidi oma käe padja alla pistma ja tema pead kergitama. Nõnda seisis kaks peaaegu võhivõõrast nägu Indreku silme ees, üks noor ja õitsev, teine koltunud ja lõppenud, ühel silmad selged ja säravad, teisel silmade asemel peaaegu mustad tühjad koopad.

«Noh, kas tunned ära?» küsis Tiiu emalt.

«Miks mina teda ei tunne,» vastas ema: «Aga kas tema mind, mulda?» Ja uuesti tahtis ta, et tema pea lastaks madalamale langeda, nagu ei oleks tal enam himu oma pikisilmi oodatud poega näha. Endiselt lamas ta, aga ei oianud, nagu katsuks ta Indreku pärast natukene aegagi tummalt kannatada. Tummalt seisis Indrekki, sest teda oli rabanud avastus, kui hirmus ruttu muutub siinilmas kõik. Ka kõige lähedasemad, kõige armsamad saavad üleöö võõraiks ja tundmatuiks. Samuti peab sündima ka meie enestega teiste suhtes. Lahkud omasena ja pöördud mõne aasta pärast tagasi sellisena, et emagi ei oska sinuga midagi peale hakata.

«Noh, sa aina rääkisid, et Indrek tuleb ja tuleb ning toob

rohtu, mis päästab valust, nüüd on ta siin, eks sa ei ütle talle midagi,» rääkis Tiiu ja tahtis jällegi ema pead kergitada, aga see andis märku, et antagu talle rahu, lastagu tal olla, nagu ta on.

«Mine ära,» ütles ta tasakesi Tiiule. «Minge kõik ära,» lisas ta natukese aja pärast juurde.

«Indrek ka?» küsis Tiiu.

«Ei,» vastas ema vaevalt kuuldavalt.

Nõnda siis lahkusid tagakambrist kõik peale Indreku, kes seisis ikka veel endisel paigal sängi jalutsis ja vahtis üksisilmi ema kokkukuivanud keha, mis oli nii nääpsukeseks jäänud, et teda polnud vaiba all peaaegu tundagi. Käed, mis puhkasid vaibal, olid paljas luu ja peaaegu mullakarva kortsunud nahk, ning esimest korda Indrek pani õieti tähele, kui hirmus pikad ja peened võivad olla inimese sõrmed. Ja äkki tuletasid need käed millegipärast meelde kellegi teise käsi, mida ta nii väga oli armastanud, aga mitte kunagi julgenud puudutada. Jah, need olid Ramilda käed, Ramilda-Rimalda käed, neid tuletasid ema käed millegipärast meelde. Ta nägi neid käsi sel silmapilgul, kui nad tõusid ja temasse tahtsid kinni hakata, teda puudutada, aga enne seda langesid alla ja tõmbusid tagasi. See oli seal pika musta laua ees ja väljas oli siis kevad, esimesed haljad rohulajud ajasid oma teravad otsad tänavakivide vahelt välja. Neil oli siis jutt verest, jah, verest... Indreku pilk peatus ema kätel, nagu tahaks ta otsusele jõuda, kas ka neis on veel verd näha või kas ka neid võiks veel elustada kellegi teise värske veri. Ja ta pani tähele, et parem käsi teeb nagu hirmsaid jõupingutusi, et end vähegi liigutada, aga ei saa sellega kuidagi hakkama. Ja Indrek astus siis sängi ette, kummardus ema üle ja küsis:

«Tahad sa midagi?»

«Istu mu juurde,» sosistas ema.

Indrek tegi seda, ja et vaikust peletada, ta küsis:

«On sul väga valus?»

«Ei,» vastas ema vaikselt: «valuga harjub ära, kui ta nii kaua kõrvetab, aga oiata tahab, see on kõik.»

«Siis oiga ometi, ema,» ütles Indrek.

«Sa pole ju sellega harjund,» vastas ema.

«Küll ma harjun,» kinnitas Indrek.

Ja nõnda algas vaikne, soiguv oigamine uuesti, nagu see oli alguses kostnud eeskambri.

«Kus on valu kõige suurem?» küsis Indrek.

«Kõige kuumem on paremas küljes,» vastas ema, «ja veel kusagil sees, aga kus just, seda ei tea.»

«Tähendab ikka see parem külg,» lausus Indrek süüdlaselt, ja mis teda eriliselt masendas, oli see, et tema ei püüdnud nüüd enam midagi varjata, vabandada või pehmendada, vaid ütles lausa:

«Ikka see! Ikka seesama koht, kuhu sinu kivi siis seal kartulimaal läks.»

Indrek katsus kogu seda sündmust uuesti meelde tuletada, nagu ta seda juba teinud palju kordi, aga täna libises kõik kujutlusvõimest, ainult seda nägi ta selgesti, kuidas ta läks ema juurest nutetud silmadega keset pikki kartulivarsi, et tuua oma müts, mille Andres oli sinna visanud. Eriti selgesti nägi ta neid kartulipealseid: nad olid alles üsna haljad, ainult harvad mustad laigud lehtedel, ja nad ulatusid temale mõnes kohas peaaegu kaenla alla, kui ta kõndis mööda vagu. Nii väike olin ma alles siis, tuikas tal peas, ja nii suurt häda tegin ma. Nüüd on ta suur, samad kartulipealsed ulatuksid tal praegu ainult pisut üle põlve, aga ometi ei suuda ta väiksena tehtud kurja heaks pöörata isegi oma ema vastu. Kas ehk siinilmas üldse ei saa midagi heaks teha? Hea võib siin ainult kurjaks pöörata, mitte vastuoksa? Sellepärast ehk ongi inimene juba ammust ajast otsinud abi lunastusest, ohverdamisest? Aga Indrek ei usu mingit ohvrit. Lunastustki usub ta ainult siis, kui inimene teeb seda ise. Igaüks peab iseenda lunastama, või lunastusel ei ole mõtet. Igaüks peab iseenda ohverdama, või ohver on pettus.

«Millega võiksin sind aidata, ema?» küsib Indrek ja lisab härdalt juurde: «Ma teen kõik, mis sa tahad.»

Aga ema ei taha midagi, mitte midagi, ainult kui poleks seda hirmsat oigamist.

«Indrek, kas usud, ma lähen hulluks iseoma oigamist kuulates,» räägib ema. «Teiste kõrvad saavad vahetevahelgi puhata, aga minu omad ei kunagi. Hommikust õhtuni, õhtust hommikuni ikka üks ja seesama. Aga ma ei kaeba, ma ei hädalda, ma heidan alla, las olla valu, ainult milleks see oigamine? Tead, Indrek, selle valu olen ma ära teenind, seda ma kannan rõõmsa meelega. See kõik on Jussi pärast, minu esimese mehe pärast, kes poos enda sauna taha kuuseoksa. Andres, sinu isa, juuris küll selle kuuse üles ja istutas pihlaka tema

asemele, sellesama, mis kasvab veel praegu sauna taga, jämedad magusad marjad otsas. Kuusest oleks saand ilus palk, temast oleks saand mitu posti, aga Andres lõikas ta tulepuuks ja põletas ära, et ei jääks temast muud järele kui aga tuhk. Okstest oleks saand ilusad aiavarvad ja neid oli väga tarvis, aga Andres viis oksad sohu karjasillaks ja vedas neile mitu koormat kivirähka peale, et ei jääks neist tikkugi paistma, kui loomad tallavad nad sügavamalt ja sügavamalt porisse. Nõnda tegi Andres ja jäi rahule, sest rohkem ta teha ei saanud. Ta arvas, et nüüd on Jussiga lõpetud, et nüüd on surnud Juss samuti valmis nagu elavgi. Aga surnud Jussist Andres jagu ei saanud, ainult elavast. Sina ju ei tea, keegi ei tea peale minu ja Andrese, et Juss tahtis teda enne pussiga tappa, kui ta enda oksa tõmbas. Nii et kui ta oleks saand seda teha, siis poleks sinul isaks olnd Andres, vaid Juss ja siis poleks minul neid valusid. Sest need valud on surnud Jussi pärast, sellepärast, et Juss ei saanud pussiga Andresest võitu. Seda pole ma kellelegi hingand ja ei hinga ka, Indrek, ainult sinule, sest sina oled minu patu laps. Sina selle kiviga juba karistasid mind mu patu pärast, sest jumal on su minu vastu pannud oma asemikuks siinilmas. Mina seisan sinu ees kui oma jumala ees ja mina ei tahaks oma suud kordagi avada suure valu pärast, sest see valu on õige ja hea. Aga see on see teine, keda keegi ei näe ega tunne, see on see, kes armastas Jussi ja tema lapsi, kes armastab neid ikka veel, see karjub, see oigab, sest tema ütleb, et miks pean mina nüüd valu käes vaikima, kui ma pole süüdi, sest ma armastasin ju Jussi. Nõnda siis ta oigabki, nagu karjuks see, kes armastas Andrest ja peab nüüd kannatama. Nõnda on sellega, mu poeg ja mu jumal! Andres ei saand surnud Jussist jagu, sest mina mäletasin teda. Andres istutas kuuse asemele pihlaka, aga mina mäletasin, mäletan tänapäevani, et enne kasvas seal suur kuusk ja sel oli hea jäme ja pikk oks, mis nii kõrgel, et paras nööri üle visata. Andres põletas kiva lõhkudes kuuse ära, aga mina mäletan, et seal ja seal seisid toa taga enne suured kivid, mis läksid lõhki selle kuuse tulest, poodud Jussi kuuse tulest. Ja nõnda mõtlen vahel, et mitte Andres pole neid kiva lõhkund ega ära vedand, vaid poodud Juss, sest kui Juss poleks end üles poond, siis oleks ehk need kivid hoopis lõhkumata jäänd. Ja kui lehmad tulevad, udarad täis, mööda uut silda, mis tehtud Jussi kuuse okstest, siis mõtlen, et see on poodu õnnistus, sest ilma temata

poleks seda silda olnd ja lehmad oleks roomand mööda muda. Seda ja palju muud ma mõtlen Jussist, mõtlen vahetpidamata, kui see teine oigab, kes ei pea Jussi pärast kannatama. Ja mul on hea meel, et ükski ei näe ega kuule, mis ma mõtlen. Aga mul on üks salajane, iseäralik mõte, see tuli alles hiljuti, see tuli selle oigamisega. Ainult sinule, Indrek, räägin ma seda. See on see, et Juss maeti surnuaia taha, ja kui mina tahaks, et mind maetaks tema kõrvale, siis peaks ka mind sinna matma. Aga sinna ei maeta muidu, kui peab käe ise oma elu külge pistma, peab tegema, nagu tegi Juss, kui ta ei saand Andresest pussiga võitu. Ja mina tahaks Jussi kõrvale, ning kui ma saaks, siis ma teeks nõnda, et mind viiakse sinna. See on see uus mõte, mis ma nüüd mõtlen, kui kuulen seda oigamist. Aga ma ei saa, ei saa, ja mind viiakse, kuhu ma ei taha: mind viiakse surnuaia sisse, kus on teised.»

«Ema, kas sa siis tõesti ennem lähed aia taha Jussi juurde, kui ühes meiega aia sisse?» küsis Indrek.

«Juss vaevab mind, Juss ratsutab valudega minu seljas ja ükski ei aita, ükski ei päästa mind tema käest, tema kisub mind oma valudega enese poole. Olen kutsund Andrest, olen kutsund kõiki, aga ükski ei aita, ükski ei saa Jussi vastu. Ma ootasin sind, Indrek, ma ootasin ööd ja päevad ja lootsin, et sina päästad mu, et sina saad Jussi valudest võitu. Sina olid mu ainuke lootus, Indrek. Sina oled mu südamevere patt, sina oled mu suur karistus ja lunastus, kui sina ka ei aita, siis ei aita mind keegi ja siis lähen ma aia taha Jussi juurde, et saaks ta lõõg kord täis. Seda ütlen ma sulle, Indrek.»

«Ema, mina aitan, mina võidan surnud Jussi, mina saan temast jagu,» rääkis Indrek, kuna ta ise tundis, nagu jääks tal peas ja südames midagi peatuma.

«Seda ma teadsin, seda uskusin,» rääkis ema. «Ma ütlesin kõigile, et las tuleb Indrek, las ta aga tuleb, küll tema juba teab ja teeb. Tema on nüüd prevosser ja tema sõbrad on prevosserid, neil on rohud, mis ohutavad Jussi valud. See tohter siin käis kaks korda, aga ei temal olnd rohtu, mis saaks Jussi valude vastu, temal ei olnd midagi. Küll andis teine tilku, küll pulbreid, küll rattaid, aga oigamine jäi seks — hommikust õhtuni, õhtust hommikuni. Sa kuuled ju isegi, Indrek. Kes jõuab seda kauemat aega välja kannatada, kes jõuab, kes jõuab...»

Ema lamas ristseliti, terav kondine lõug peaaegu püsti, kaela

sooned nagu nöörid pingul. Õhukesed mustad juuksesalgud kleepusid peanaha külge, nagu oleksid nad higist märjad või millegagi võitud. Silmad olid tal kinni ja sügavad silmakoopad mustasid. Kondine otsaesine oli imelikult suur ja ettetükkiv. Kogu rääkimise ajal avas ta ainult paar korda silmalaud, kuid laskis neil varsti jälle kinni langeda. Sõnad vaheldusid oietega, laused katkesid sagedasti ja vahetevahel pidi tükid ajad ootama, enne kui kõneleja jätkas endist mõtet. Ajuti tundus, nagu kipuks rääkijal kõik segi minema, aga siis ilmus jällegi harilik arusaamine ja selge sõna. Lõpuks ütles ema Indrekule:

«Mine nüüd ära, et sa oigamist enam ei kuule, muidu harjud ka sina sellega, nagu teised, ja arvad, et see peabki nõnda olema. Aga see ei pea mitte! Teised seda ei tea, sina tead. Sina tead kõik, nemad ei tea midagi. Andres ka ei tea. Tema ei tea sedagi, et need valud on Jussist, need valud ja see kivi, mis sa seal kartulimaal viskasid. Tema arvab, et mina jampsin, et minu aru on segi, seda arvab tema, sest tema ei tea sellest kivist ja Jussist midagi, ei saa aru. Peab kaua kannatama, enne kui tuleb õige arusaamine. Ütle nüüd sina, Indrek, kas ma jampsin või on mu aru selge?»

«Selge, ema,» vastas Indrek.

«Nii et sina viskasid selle kivi ja nüüd ta valutab?»

«Mina viskasin ja nüüd valutab,» kinnitas Indrek.

«Ja eks ei olnd see Jussi kivi, mis sa viskasid?»

Indrek viivitas ja mõtles, mis vastata. Ema avas äkki silmad, pööras suure vaevaga pisut pead, vaatas Indrekule otsa, katsus aga nukralt naeratada ja ütles siis peal tagasi langeda lastes ning silmi sulgedes:

«Ka sina ei saa sellest aru. Sina oled küll prevosser, aga Jussist sa aru ei saa. Just nagu teisedki.»

«Ei, ema,» vaidles Indrek vastu, sest sellega mõtles ta kannatajat lohutada, «mina saan Jussist aru, nüüd saan ma aru. Siis, kui ma viskasin, ma ei saand, aga nüüd saan.»

«Siis ütle ka teistele, et sa saad Jussist aru ja tema kivist,» käskis ema, kuid lisas natukese aja pärast juurde: «Ei, Indrek, parem ära ütle midagi. Ära lausu sõnagi sellest kivist, see on meie kahe ja Jussi asi.»

«Hea küll, ema,» oli Indrek nõus.

«Nüüd mine, las ta oigab,» ütles ema otsustavalt ja Indrek lahkus tema juurest.

XXXVI

Eeskambris ootasid Indrekut isa ja Tiiu; Liine kuuldi talitavat toas. Varsti Indrek jäi isaga üksi, sest Tiiu puges tasakesi tagakambri, et olla igaks juhuks käepärast, kui ema peaks vajama. Ants oli hommikul vara, ammu enne Indreku tulekut, läinud veskile ja teda oodati koju alles pärast lõunat; Kadri ja Sass olid koolis, kuhu nad viidi nädala leivakotiga, nii et neid sai näha ainult suurtel pühadel ja laupäevaõhtuti, kui nad tulid, tühjad moonakotid seljas. Kadri oli juba viieteistkümne-aastane tüdruk ja õieti poleks tal enam vajagi olnud kooli minna, aga ema oli tahtnud, et ta läheks tänavu veel kas või jõulutenigi kümne-üheteistkümnesele Sassile seltsiks ja toeks, ja ema tahte kohaselt siis toimitigi. Muidugi, asja otsustamise ajal polnud ema haigus veel sealmaal, kus praegu, ja siis polnud hädavajalik, et üks inimene istuks alati, olgu öösel või päeval, ema voodi ees. Selle tõttu polnud Kadrit siis sugugi sel määral kodu vaja nagu nüüd. Seda kõike Indrekule seletanud, isa lõpetas sõnadega:

«Ja nõnda me nüüd elame päevast päeva, et aga saaks kuidagi surma poole, hauale lähemale. Ja emaga on tõelikult nõnda, et tema elust ja surmast ei tea midagi. Tohtri tõime kaks korda, aga viimati ütles mulle ainult nii palju, et surm võib tulla täna-homme, aga võib ka ennast oodata lasta kuud ja aastad, nii et kõik on jumala käes. Jah, mis seal muud on, kui veri rikutud ja sellepärast on igal pool kanged valud. Iseäranis kaebab ta oma paremat külge, nagu oleks seal mõni valude pesa. Tohter küsis ka seda paremat külge, et mis sellega on, aga meie keegi ei tea, mis temaga õieti on. Mina ütlesin küll tohtrile, et tohtrihärra, ärge kuulake minu, rumala vanainimese juttu, aga see ehk on ometi nõnda, et temal, s. t. emal on nii suured valud, et ta ei saa surra, suurte valude pärast surm ei tule. Kui mina olin alles poisikene, siis olid ühel naisel ka nii suured valud, et nad pidid teda kolme mehega asemel kinni hoidma, ja temal ei tulnud ka enne surm, kui valud andsid järele, siis suri. Et kui saaks meie emaga ka nõnda teha, et tal poleks enam neid hirmsaid valusid, siis saaks ehk ka tema viimaks vaevast lahti. Nõnda rääkisin ma tohtrile. Tema siis lubaski kirjutada pulbrid, mis pidid valu ära võtma, aga need ei teind midagi, ainult pisut nagu tuimendasid, see oli kõik. Aga nii palju ütles tohter viimane kord minule

päris kindlasti, et see haige ei võta enam kunagi jalgu alla, ei tõuse enam kunagi oma asemelt.»

«Mina tahan tagasi minna linna,» ütles Indrek, «katsun, ehk saan seal rohtu valude vastu.»

«Jah, linnas on ehk paremad rohud ja sinule antakse nad ehk välja,» arvas isa. «Sa oskad tohtrite ja apteekritega paremini rääkida. Minule, taluinimesele, nad ei anna, lubavad küll, aga ikka ei anna.»

Samal ajal, kui Indrek isaga eeskambris rääkis, kostis tagakambrist ühesoodne oigamine, mis oli nagu veel valjem kui alguses Indreku tuppa astudes. Aga isa ajas oma juttu edasi, nagu ei kuuleks ta üldse midagi. See ükskõiksus ja tuimus mõjus Indrekusse kõige masendavamalt ja sellepärast oleks ta ei tea kuhu läinud, et aga mitte oigamist kuulda ja mitte temaga harjuda. Ta läks välja, käis toas, reiaall, lautades, kus Liine söötis parajasti loomi. Ka siin oli kõik uueks ja võõraks muutunud. Hobustest oli ainult üks, keda Indrek mäletas hästi, teised olid uued, tundmatud. Lambad olid kõik võõrad, isegi nende häälest oli see tunda. Lehmadest teadis Indrek ainult kahte nime järele, kõik teised sarvekandjad olid temale olematud suurused, mida ei elusta ükski mälestus. Ta ei tundnud nende häält, nende eluviise, nende riukaid. Liine hüüdis neid nime järele ja patsutas neid käega nagu vanu häid tuttavaid, ja kui nad temale vastu inisesid, siis Indrek oleks tahtnud peaaegu imestada. Ja ometi olid sellest ainult mõned harvad aastad möödunud, kui tema ise oli talitanud samuti.

«Me oleme mitu korda üheskoos arutand,» rääkis Liine loomadele sülega põhku ette kandes, nagu aimaks ta Indreku tundmusi, «et kas tunned veel huvi Vargamäe loomade vastu, kui sa tuled linnast koju, või ei tunne. Meie Tiiuga ütlesime, et tunned, Ants vaidles rauda vastu, et ei tunne. Aga näe, ikka on meil Tiiuga õigus, mitte Antsul, sest sa oled täna kõik me laudad läbi käind ja kõik loomad ära vaadand.»

«Ma vaatan, kuidas kõik on muutunud, inimesed ja loomad,» ütles Indrek.

«Kas mina ka?» küsis Liine.

«Sina mitte nii väga,» vastas Indrek.

«Eks ole!» kinnitas Liine õnnelikult, nagu peituks muutumatuses mõni suur hüve või voorus. «Mina armastan sind, Indrek, ikka endiselt, veel enamgi. Ja tead, mis ajast saadik see nõnda on? Kui me kahekesi selle linase särgiriide pooleks

lõikasime, tead, seal kirstu ees, ja kui me siis kahekesi mööda teed alla läksime, pamp minu seljas — siis ma hakkasin sind veel palju rohkem armastama. Ja nüüd ma ei jäta sind enam kunagi, ei muutu kunagi.»

Indrekul oli hirmus raske seda tundmuste-valingut kuulata, sest ta ei osanud sellele midagi kohast vastata, liiatigi, et õel seisid rääkides peaaegu pisarad silmas. Indrek peaaegu ei kuulnudki õe sõnu, või kuigi kuulis, siis ei taibanud nende mõtet, sest tema kõrvus kumises ainult kellegi ühesoodne oigamine, kellegi peaaegu sosistatud sõnad mingisugusest kivist ja valudepesast külje sees. Kui võiks summutada selle oigamise, kui võiks hävitada valudepesa, alles siis räägiks ta armastusest, alles siis. Siis vaataks ta õele otseteed silma ja ütleks: ka mina olen sind armastanud, armastasin sind juba enne seda särgiriiet, armastan teid kõiki. Ta ütleks veel: ma armastan sellepärast, et ei ole elul mõtet ei Vargamäel ega mujalgi, kui pole armastust. Ja on üsna ükskõik, miks keegi kedagi armastab, kas mõne särgiriide või ilusate silmade ja maheda hääle pärast, peaasi on, et ta armastab. Nõnda Indrek ütleks, kui poleks seda oigamist, aga nüüd ta ei ütle midagi selletaolist, vaid lausub ainult:

«Kui imelik on kõik!»

«Jah, hirmus imelik,» on Liine kohe nõus, ilma et annaks endale õieti aru, mis on imelik.

Veskilt tulles Ants tõi sõnumi, et mõisa tulnud salk ratsanikke, aga nad sõitnud varsti edasi, et mässajaid ja mõisapõletajaid püüda.

«Ega nad seda meiegi mõisaasja seks jäta,» arvas isa, «küllap hakkavad siingi uurima ja kuulama, kes seda tegid ja kes seal olid. Vaata, et sindki lõpuks kinni ei nabita.»

«Mis nad siis minust tahavad,» vaidles Ants vastu, «mina jõudsin ju mõisa, kui juba kõik põles, kõik oli purustatud. Ma vaatasin ainult ühes teistega põlemist pealt.»

«Kes niisukesel korral sellest küsib, kas oled midagi teind või ei, peaasi, et sind nähti sel ajal seal,» rääkis isa. «Aga eks omad vitsad peksavad. mina olen sind küll keelnud, aga või siis ükski minu keeldu kuulab.»

Ja nüüd jutustas isa pika hädaldava loo, kuidas ükski tema, vanainimese, sõna enam ei kuula ja kuidas sellepärast kõik läheb Vargamäel allamäge. Isa rääkis seda nõnda, nagu otsiks ta Indrekult abi ja õigust. Aga Indrekul polnud anda isale

ühte ega teist, sest tema ise oli teinud asju, mida isa oleks mõistnud kõige kurjemalt hukka, kui ta aga oleks neist teadnud. Viimaks ütles Indrek, nagu teeks ta järelduse kõigest räägitust:

«Tähendab peab jala vaksali minema, et kergem oleks peitu pugeda, kui vaja.»

«Mis siis sinul karta on?» küsis isa nagu arusaamatuses.

«Ei midagi, isa,» vastas Indrek, «aga kui kõik räägivad, et linnamehed käivad mööda maad ringi ja põletavad mõisasid, siis on ometi iga linnamees kahtlane.»

«Aga sul on ju ometi ema suremas, tulid teda vaatama,» vaidles isa vastu.

«Ah, isa, kes küsib mässu ja revolutsiooni ajal isast või emast,» ütles Indrek. «Tallinnas lasti mõnikümmend inimest maha, mehed ja naised ning lapsedki läbisegi, kes küsis seal millegist. Ja mis need inimesed tegid? Kellele nad kallale läksid? Kui ei tahetud enam, et seal kõneldakse, siis oleks küllalt olnud paarist tulekahjupritsist, et tervet turgu inimestest puhastada. Aga ei, verd taheti! Mis siis veel nüüd rääkida, kus nii palju mõisasid tuhaks tehtud. Nüüd pole muud, kui hoia eest.»

«Jah, õigust ei ole ilmas enam kusagil,» ohkas vana Andres. «Mina olen kogu eluaja siin Vargamäel kembeld oma üleaedsega, ja nüüd, näe, on mujal ilmas needsamad päevad käes, veel halvemadki päevad. Vargamäel pole ükski punast kukke oma vihamehe katusesse pistnud, aga nüüd ei kuulegi enam muud, kui aina, et põletavad, olgu need heinakuhjad või küünid, karjalaudad või eluhooned. Lõpuks on kord jõudnud mõisade kätte. Enne ikka veel palusid jumalat, et see hoiaks sind tule eest, aga mis sa paraku nüüd veel palud, kui inimesed ise teevad seda. Kuidas saab jumal hoida, kui inimene, kuriloom, teeb ise meelega? Ei siin aita enam palve ega miski.»

«Palve pole kunagi aidand,» seletas Ants targalt, «ennemalt olid inimesed ainult rumalad ja uskusid, et palve aitab.»

«Sinul on muidugi kõik ilmatarkused käes,» ütles isa pilkavalt.

«Igatahes paluma ei hakka ma mitte, tulgu, mis tuleb,» vastas Ants. «Ennem palun teist inimest, kui jumalat. Ja lauale ka ei lähe, leerist lahti saades käisin esimest ja viimast korda.»

«Indrek, sa oled nüüd mitu aastat linnas koolis käind ja kõiksugu tarkust õppind,» rääkis isa, «kas seal ka noored

nõnda vanade õpetust naeruks panevad? Mina siin Vargamäel ei saa sõnagi lausuda, kui juba tuleb kümme ässa vastu.»

«Isa, meie kõik oleme noorelt hirmus targad,» ütles Indrek peaaegu kurvalt.

«Nii et minusugusel vanal pole enam muud, kui oota surma,» lausus isa samuti.

«Ei, isa, vaid sina pead kannatama, kuni noored saavad vanemaks,» vastas Indrek.

Isa vaatas Indrekule otsa, ja nähes selle naeratust, naeratas talle samuti lepitatult vastu. Nüüd arvas Ants olevat saabunud paraja silmapilgu praktilise tähenduse tegemiseks.

«Tead, Indrek, kui sa tahad jalgsi vaksali minna, siis tulen mina sind saatma,» ütles ta. «Põllupank kaevas siin uue suure kraavi ja selle kallast mööda on hea otsekohene tee minna. Pealegi loeb seal ainult hunt meie jalajälgi. Nõnda käime umbes pool teed mööda metsa ja raba, kus pole ühtegi ratsanikku ega urjädnikut. Ja kui sul see tee kord selge, siis võid ka tagasi tulles seda tarvitada.»

Isa pidas seda teed pimedas käimiseks küll kohatuks, kuid pojad jäid oma plaani juurde kindlaks — tahtsid minna nõnda, et neid kodumail ükski hing ei näeks. Öösise rongiga oli Indrek tulnud ja öösisega tahtis ta ka linna tagasi minna, selleks oli tal küllalt põhjuseid.

Indrekule teejuhiks minnes olid Antsul peale muu veel oma erilised asjad ning nendest hakkas ta kohe peale, niipea kui nad jäid kahekesi. Kõige esmalt: mis arvab Indrek, kas tuleb lõpuks see õige vabadus, millest räägib kirjutaja, et poleks enam keisrit ega kuberneri, sõjaväge ega politseid, vaid ainult miilits, s. t. rahvas ise? kas on nüüd mõisnikel ja mõisadel lõpp, kui neile on kõigile tuli otsa pandud, ja kas nüüd tuleb üldine mõisamaade jagamine, nii et igaüks saab oma jao? kas selleks, et oleks õige vabadus ja et võiks mõisasid jaotada, peab praeguse vallavolikogu laiali kihutama, nagu manifest käsib, ja uued neljapügalalised valimised ette võtma, nii et saaks jäme ots õige proletariaadi kätte, või peab lihtsalt asjaga hakatust tegema? kas neile ratsanikele, kes nüüd mööda maad ringi kihutavad, peab vastu hakkama, nende eest põgenema või laskma enda kinni võtta, ja mis tehakse mujal, kas hakatakse vastu või kuidas? kas on õige, et linnas on revolutsionääridel sõjariistu küll ja et kui tuleb paras aeg, siis pistetakse igale mehele pihku püss ja pomm? kas tulevad revolutsionäärid lin-

nast maale appi, niipea kui siin peaks haprasti minema, ja mis arvab Indrek üldse kogu kupatisest? Selliseid küsimusi sadas Antsu suust nagu vihma, sest tema arvas, et koolitatud vennal on nende vastamine lihtsalt mänguasi. Isegi kirjutajal on igale küsimusele paras vastus valmis, aga Indrek peaks neid mässuasju ometi palju paremini tundma kui tema, sest Indrek tuleb otseteed linnast, kus on mässupesa ja tehakse kõik need suured otsused, millega neil pole maal muud kui paljas täitmise vaev.

Aga Indrek valmistas vennale oma vastuste ja seletustega suure pettumuse, peaaegu nii suure, et ta muutus isegi selle silmas paljaks pettumuseks. Ants ei saanud lõpuks kuidagi aru, mida see Indrek seal linnas õppinud või teinud, kui ta ei tea kõige lihtsamaid asjugi. Ja milleks saatis ta maale neile lehti ja raamatuid või milleks kirjutas ta nii pikki kirju, kui tal enesel pole asjast selget arusaamist? Kirjutaja ja koolmeister teavad rohkem, hoopis rohkem, ja nemad räägivad asjast nii lihtsalt ja selgesti, et iga lapski võib neid mõista. Aga Indrek kahtleb, Indrek nämmutab. Nämmutab on just õige sõna, arvas Ants. Kirjutajal on asjast selge ots käes, sest ta ütleb: kui lõpp, siis lõpp, tuli otsa ja muud midagi. Aga Indrek: milleks põletada, ainult raha ja relvi oli vaja. Pagan võtaks, milleks relvi, kui neid revolutsionääridel küll? Kirjutaja teab seda selgesti, et on küll. Või on kõik vale — vabadus ja revolutsioon? kõik eksitus — põletamine ja mäss? kõik rahva ninapidi vedamine — lehed, raamatud, kõned, koosolekud, otsused, resolutsioonid, loosungid, manifestid? On see siis kõik mõni tondipiibel või? Jumala eest — ainult tondipiibel, mis?

Aga ei, Ants arvas — ennem on Indreku seletused ainult tondipiibel kui kõik see mäss ja vabadus, kõik see suur usk ja lootus. Indreku enesega peab midagi viltu olema, see on kõik — nõnda otsustas Ants, kui ta kõndis pimedas mööda kraavikallast kodu poole, ja nüüd oli tal peaaegu ükskõik, kas Indrek veel tagasi tuleb või ei. Jäägu ta oma «nämmutamisega» linna, nemad saavad maal isegi toime. Aga kui ta jõudis juba Vargamäe maile, sai iseoma kraavikaldale, tegid mõtted tal mingisuguse järsu pöörangu; just nagu oleksid nad pikk õlekõrs, millele murtakse äkki klõksti! mõlk sisse. Ja nüüd hakkas ta Indreku seletusi uuesti meelde tuletama, nende üle järele mõtlema. Ehk oli neis ometi midagi tõtt? Ehk ei ole ometi kusagil sõjariistu ega revolutsionääre, kes tulevad püsside ja

pommidega, kui rahval häda käes? Ja mis peab siis rahvas tegema, kui tulevad ratsanikud püsside, võib-olla suurtükkidegagi, nagu ütleb Indrek? Kirjutaja ütleb küll, et kui oleks uus volikogu, see õige vabaduse volikogu ja vallavalitsus, siis määrataks vallakassast üks hea summa ning toodaks igale mehele püss kätte, aga seda õiget volikogu ei ole ja pole ka teada, kas ta üldse tuleb, selle asemel tulevad ehk ratsanikud ja hakkavad läbi otsima ning kinni võtma, nagu tehakse linnaski. Õige, milleks lasevad revolutsionäärid linnas inimesi kinni võtta, kui neil on nii palju sõjariistu ja pomme, miks ei hakka nad vastu? Mida nad ootavad?»

Kui Ants jõudis välja äärde ja tundis kindlat maad jalge all, kahetses ta juba peaaegu, et ta polnud Indrekut paremini kuulanud ja et ta oli temale nii ägedasti vastu vaielnud, mille tagajärjel Indrekul tahtminegi kadus edasi rääkida. Aga Antsul oli lohutus omast käest: Indrek tuleb ju tagasi, ta tuleb tingimata, selles pole kahtlust, sest ta armastab ema ja toob rohud kas või läbi tule ja vee Vargamäele, ning siis tahab Ants temaga kogu selle revolutsiooni- ja mässuasja nii põhjalikult läbi võtta, nii selgeks teha, et ta võib isegi koolmeistrile ja kirjutajale haagid ette lükata, kui vaja. Just nõnda!

Samal ajal Indrek jõudis ilma äpardusteta raudteejaama ja jäi rongi ootama. Temaga seltsisid varsti ka mõned teised. Aga rong hilines, ei tulnud, miks? keegi ei teadnud õieti. Ametnikud, kelle poole pöörduti, vastasid põiklevalt ja kehitasid õlgu, nemad kas ei teadnud isegi midagi või nad arvasid targemaks vaikida, sest kogu seisukord kõigi oma kuuldustega tüüris sinnapoole, et pidi olema kõiges ettevaatlik. Kus aga paar-kolm tuttavat ninapidi koos oli, seal sosistati raudtee lõhkumisest, sildade õhkulaskmisest, rongiõnnetustest, ratsanikest ja nende võitlustest rüüstajate ja põletajatega. Aga keegi polnud oma silmaga midagi näinud ega oma kõrvaga kuulnud, vaid kõik rääkisid seda edasi, mida keegi teine jutustanud, kellele kõnelnud keegi kolmas või neljas. Kinnitati, et on olnud surnuid ja haavatuid, aga kumb pool võitjaks on jäänud, selles läksid kuuldused lahku: ühed kuulutasid võitu revolutsionääridele, teised aga ratsanikele. Üks näis olevat ometi kindel: on alanud suur mäng, suurem kui kunagi varem kogu aasta jooksul.

Saabus lõpuks hommik, aga rong jäi tulemata. Indrek sai viimaks nelja silma all kätte ühe roopaseadja, kellega tal vare-

malt paar korda kokkupuutumist olnud, ja sellelt kuulis ta, et olevat tõepoolest olnud mingisugune raudteeõnnetus, nii et enne õhtut ei ole sellepärast mingit rongi loota. Üldse olla küsitav, kas sõidurongiga niipea edasi pääseb, iseasi, kui tahaks logistada mõnes tühjas kaubarongivagunis. Nõnda polnud siis parata, Indrek pidi jääma ootama. Aga kus olla see aeg? Roopaseadja oma korterisse ei tohtinud võõraid võtta, sest see olla sõjaseadusest saadik kõvasti keelatud, aga ta tutvustas Indreku kellegi vagunilaadijaga ning see viis ta enda juurde. Seal Indrek magas õndsa und peaaegu kogu lühikese päeva. Kuid sellega polnud ta ootamisel lõpp, sest alles järgmisel päeval pärast lõunat ta sai minema ja jõudis õhtul kella kaheksa-üheksa paiku linna.

Esimeseks ta tõttas kohe oma korterisse, aga koputuse peale ei avanud keegi. Sellevastu paotati vastasuks ja Passelmanni lesk pistis oma pea uudishimulikult välja. Nähes Indrekut, ta ilmus üleni nähtavale ja ütles, et Lohkusid ei olevat kodu, nemad läinud tütart sadamasse laevale saatma, sest see sõidab Ameerikasse. Seda kuulnud, Indrek tõttas neile järele, lootes jõuda veel õigeks ajaks pärale enne laeva väljasõitu. Aga tal oli alles tükk maad minna, kui mingisugune laevatoru puhus kolm korda. Indrek pistis jooksu, kuigi teadis, et on mõtteta joosta, kui puhub see laev, millega lahkub Kristi. Ta jooksis siiski kõigest hingest ja jõudis suure lõõtsutamisega kohale sel silmapilgul, kui mingisuguse laeva tuled särasid parajasti sadamasuus kaugenedes. Indrek vahtis tükk aega laevale järele, ilma et oleks õieti teadnud, kas kaob pimedusse see laev, mille pärast ta veel praegu lõõtsutab, või on see ehk mõni teine, mis temale ükskõikne. Aga siis märkas ta sadamasillal rahvahulka ja läks kelleltki küsima, kas sõitis ehk praegu lahkunud laev Ameerikasse, ja sai vastuseks, et see laev suundunud Soome.

«Kus on siis see laev, mis läheb Ameerikasse?» päris Indrek ärevalt. Aga seda see inimene ei teadnud. Kuid temale asus kõrvale keegi teine ja see seletas, et Ameerikasse ei lähegi laeva, vaid et Soome laev võtnud ka Ameerikasse minejad kaasa ja et neil tuleb alles Soomes istuda Ameerika laevale. Nüüd seisis Indrek tükk aega üsna rahulikult omaette ja katsus veel kord silmadega leida lahkunud laeva tulesid, aga siis kuulis ta äkki, et keegi nutab rahvahulga keskel, ja ta küsis samalt mehelt, kellega ta esiteks mõtteid vahetanud, et mis need

inimesed siin vahivad ja mis nende paatide ja tuledega seal veepinnal tehakse.

«Keegi hüppas üle parda sisse,» vastas mees; «laevgi hilines selle tõttu, aga sõitis lõpuks ometi minema, kui sissehüppajat ei leitud. Ja nüüd nad jändavad seal all ning otsivad, aga näe, sadamas on kaunikene lainetus, see takistab.»

«Kes see oli, kes sisse hüppas?» küsis Indrek, tundes ise, et millegipärast tema süda kipub värisema.

«Keegi noor neiu,» vastas mees tasakesi, nagu oleks see saladus. «Pidanud teine Ameerikasse sõitma. Isa ja ema olid laeval teist saatmas, näe, seisavad teised seal, ja otse nende silma all kartsumdi!»

Indrek puges inimeste vahelt läbi nuuksuva naise poole, kelle kõrval seisis suur ja tugev mehemürakas. Nüüd polnud enam kahtlust, keda otsiti sadamaveest. Indrek trügis otseteed nutja juurde, nii et seisis temaga külg külje vastu.

«Mis tal, hullul, küll pähe tuli, et ta seda tegi,» nuuksus naine kaeblikult kellelegi teisele. «Oleks veel, et meie oleks teda nii väga ajanud, aga tema ise tahtis sõita, sest onu kutsub, lubab talle seal hea koha ja teenistuse. Meil oli õnne, saime talle hea reisiseltsilisegi, sellepärast oli mul süda nii rahul, et las sõidab, saab ilusasti sinna. Onu pidi olema laeval vastas, nii et kõik oli tehtud ja muretsetud. Mis asja me onule nüüd kirjutame. Oh jumal, jumal küll!»

Indrek ei julgenud endast märku anda, ta seisis muidu õnnetute vanemate juures pimedas ja kuulas nende kaebust. Isa vaikis enamasti, ja kui avaski suu, siis ennem arutu ema lohutamiseks ja vaigistamiseks kui hädaldamiseks või kurtmiseks. Temale lõpuks Indrek julgeski läheneda, võttes tal tasakesi käest kinni ja surudes seda tummalt. Lohk ei saanud esiteks hästi aru, mis temaga sünnib või mis temast tahetakse, ja taganes pisut eemale, aga siis vahtis ta pimedas Indrekule tükk aega otsa ja tundis ta ära. Nüüd tõstis ta sõrme põiki huulile, sellega märku andes, et Indrek vaikiks, sest nähtavasti arvas ta, et tema ilmumine võiks leinavale emale tuua uue vapustuse. Pikkamisi eemaldus ta naistest ühes Indrekuga ja rääkis siis tasakesi:

«Kas mõistate, et otse meie eneste silma all, otse meie käte vahelt, et ei leia ega leiagi teda. Ja mina veel enne seda ütlen temale, et kui sa ehk sõita ei taha, tahad koju jääda, siis jää, aga tema vastab minule: ei, ma sõidan, koju jääda ei

taha. Hea küll, ütlen mina, nõnda ongi ehk parem, sest ma mõtlesin selle peale, et tema ka jooksis mööda neid koosolekuid ja võib-olla on nuhid teda tähele pand, nii et nabitakse viimaks kinni, pistetakse kivikongi. Parem siis Ameerikasse, et oleks sellest igavesest mässust väljas... Teile ta kirjutas enne mõned read, kiri on kodu laual. Jumalagajätuks, ütles ta. Õigem — ema tuletas talle meelde, ütles, et kas sa siis härra Paasiga jumalaga ei jätagi. Siis ta läks ja tegi mõned read. Aga esiteks ajas vastu, ütles, et tema olla teiega juba jumalaga jätnud. Ehk ütles ta teile midagi oma kirjas, miks ta nõnda tegi. Aga muidugi, veidi imelik oli see laps meil alati, nii et...»

Lohu kõne katkes nii-öelda poolel sõnal, sest rahva hulgas tekkis äkki elav liikumine ja kostsid hääled:

«Leidsid üles! Käes! Tõmbasid välja! Surnud! Valmis! Muidugi! Selle külmaga!»

Lohk tõttas oma naise juurde, kes tõstis arutut kisa. Indrek puges sadamasilla servale, et paremini näha. Tõepoolest, uppunu oli leitud, ta tõsteti paati ja läheneti temaga sadamasillale. Vaest ema lohutati mitmelt poolt, et tütar pole selle ajaga veel surnud, vaid et ta äratatakse ellu. Ta on ju ainult tund aega vees olnud, aga isegi kahe tunni pärast võidakse uppunuid ellu äratada. Leidus nii mõnigi, kes jutustas imelikest juhtumeist, kus elluäratamine õnnestunud veel kauema veesolemise järel. Räägiti peaaegu nagu muinasjutte või lugusid ilmatu suurest võiduloosist.

Aga mis teeb õnnetu ema muinasjuttudega, kui tema enda silma all tõmmatakse jääkülmast veest tema ainukese lapse elutu keha? See on peaaegu niisama hea, kui jutustada neid muinaslugusid uppunule endale lohutuseks, öeldes üsna mahedalt, et — armas uppunu, ära muretse oma uppumise pärast, mõnikord äratatakse uppunud ellu, aga iseenesest mõista ainult sel juhul, kui sinu südamega pole juhtunud midagi erakordset, millise asjaolu selgitame peagi. Sest kui sa ei hakka omal jõul hingama tunni või kahe pärast, nii et meil pole enam mõtet sind rullida ja loksutada ning sinu käsi murda, siis on kindel, et see pole üldse sellepärast, et sa oled uppunud, vaid et sinu südamega on midagi juhtunud. Niisugune on sinu kurva sündmuse teaduslik tõde ja selle võime tõestada kõige paremini sinu keha lahkamisega. Aga ära karda, sellega ei tee me sulle enam mingit vaeva, sest kui su südamega on juhtunud

vees midagi erakordset, mis mõte on siis kõigel muul. Seda mõttetust tahamegi veel teadusliku tõega tõestada.

Nõnda see oligi, uppunu südamega pidi olema tingimata midagi harukordset juhtunud, sest ta ei ärganud kõigist katseist hoolimata kuidagi hinge. Kui ühed elavad töötades väsisid, astusid teised nende asemele, aga surnu oli ikka üks ja seesama: tema pidas üksinda kas või kümneile elavaile vastu. Ei teda nõrgutanud isa jõud ega ema pisarad. Esimest korda elus tundsid nad õieti, kui hirmus kange on nende pikkade ja suurte kätega tütar. Raske oli temaga, kui ta alles elas, veel raskem nüüd, kui ta surnud.

XXXVII

Indrek ei saanud peaaegu kogu öö silma kinni, ja kui ta hommiku eel lõpuks uinus, siis piinasid teda mingisugused segased, tumedad ja ebamäärased nägemused, mis kadusid meelest, enne kui ta jõudis ärgata. Ainult kehasse jäi roidumus ja tuim valu, nagu oleks teda raskesti tallatud või millegi pehmega pekstud. Aga niipea kui ta katsus uuesti uinuda, algas kohe uus nägemuste rodu: oli nagu põgenemine ja tagaajamine, heitlemine ja rüselemine, kostis nagu kellegi karjumine, appihüüdmine, ning kõigest sellest kihutas nagu üle lõpmatu loomakari, millest polnud muud näha kui ainult jalad. Indrek tahtis näha, et kas jalgadel on kabjad või sõrad, kas nad on rautamata või rautatud, sest tal oli mingisugune tume aimdus, et kihutav hulk on ehk ratsanikud, kuid jalgade väleduse tõttu ei saanud ta millestki aru. Aga kui ta nõnda neid välkuvaid jalgu vahtis, hakkas läbi nende sibava hulga paistma kellegi kuju, aga nii tumedalt, et silm teda vaevalt seletab. Indrek katsub ennast üles ajada, sest ta on ühes teistega ruttavate jalgade all maas, ta katsub paistvale inimkujule lähemale saada, aga ta takerdub millessegi, langeb jällegi maha ja tunneb, kuidas temast minnakse üle, teda sõtkutakse. Ta katsub uuesti tõusta, kuid langeb sinnasamasse ja virgub endise tuima valuga kehas.

Õhtul oli Lohk teda hoiatanud mitte siia jääda, sest teda käidud juba otsimas ja tema järele olevat valve, aga Indrek ei hoolinud sellest, ennem ta peaaegu ootas, et tuleksid kinnivõtjad, sest siis oleks kõik möödas, oleks kõik ühel pool,

poleks enam valikut ega arutamist. Siis poleks sest enam midagi, et Kristi on surnud ja et Vargamäel oigab ema, oodates temalt valuvaigistavat rohtu. Siis poleks enam millestki midagi, seda tunneb Indrek. Aga nüüd on tal nagu pisut hirm ja õudne Kristi pärast, veel enam ema valude ja oigamise pärast Vargamäel: kodu seisab nagu tont kusagil kaugel. Ja äkki näib talle, et öine kuju, mis paistis läbi sibavate jalgade, polnud miski muu kui Vargamäe oma oigava emaga, kes kannatab ja ootab päästmist, lunastust. Alles nüüd hakkab Indrek nagu taipama, miks ema nimetas teda oma patupojaks ja oma jumalaks — mõlemaks korraga, ja tal hakkab jube oma jumaluse ees. Ta ei taha sinna, kus meeletu valu teeb temast jumala, aga ta ei taha ka siia jääda, sest siin on Kristi oma kirjaga, sellepärast ootaski ta täna öösel kinnivõtjaid. Ometi tõmbas ta hommikul kergemini hinge tagasi, kui tundis end alles vabana, ja ta hakkas uuesti lugema Kristi mõnerealist kirja, mida ta oli juba öösel lugenud korduvalt. Selles seisis: «Teie valetasite mulle ometi sel õhtul: teie ei läinud ema vaatama. Siis ma tundsin seda, nüüd tean. Ja ninapidi vedasite mind kogu aeg, sest mina olen rumal, nagu ütleb ema. Seda asja teadsite juba ammugi, muidu poleks te nii tihti sellest juttu teind: teie valmistasite mind ette. Nüüd ma tean kõik, aga isa ja ema ei tea, et ma tean. Mis see aitaks. Kõik on ühesugused — ka Teie, aga nüüd on see ükskõik. Ma ei sõida Ameerikasse — ma ei taha enam kuhugi sõita, ei taha kuskil olla. Mind ei armasta keegi, sest mul on inetud käed ja ma ise olen rumal. See muu ka, Te teate. Mis ma teen, ei tea, aga et ma teen, see on kindel. Elage hästi ei ütle, ei taha, kirjutan Teile ema soovil, tema armastab Teid. Kristi.»

Kiri oli venekeelne, vististi selleks, et vanemad ei saaks lugeda, kui nad peaksid ümbriku avama. Et nad läheksid kirja lugemiseks võõrast abi otsima, seda Kristi nähtavasti ei oletanud. Aga sellest, et kiri oli venekeelne, Indrek järeldas veel midagi, nimelt: kirja kirjutaja ei võinud ometi oletada, et tema kiri jäetaks läbi lugemata sel juhul, kui ta teeb oma elule lõpu, nagu täna. Ei, nii rumal ei võinud ta olla. Tähendab võõras keel oli määratud kaitseks ainult vanemate uudishimu vastu, muud midagi. Aga siis ei võinud kirja kirjutajal kirjutamise silmapilgul kavatsust olla nõnda talitada, nagu ta lõpuks talitas. Temal pidi olema mingi teine plaan, kui tal oli üldse midagi. Tema võib-olla mõtles lõpparve teha kusa-

gil kaugemal merel ja arvatavasti nõnda, et üldse poleks teada saadud, kus või kuidas ta hukkunud. Siis oleks võinud Indrekule määratud kiri seista avamata päevi, aga ka nädalaid, ja selle aja jooksul oleks Indrek tingimata tulnud ise oma kirja avama. Nõnda pidi Kristi mõtlema kirja kirjutades. Aga miks muutis ta oma esialgse kavatsuse? Või oli kõik ainult paljas juhus? Nagu Indreku linnatulekki. Paljuke puudus, et tema oleks jõudnud pärale kaksteistkümmend tundi varem ja siis poleks olnud seda kirja ega midagi ning üks elav hing oleks olnud maailmas rohkem — seda uskus Indrek kindlasti. Aga kõik läks teisiti, harilikult läheb ikka kõik teisiti, kui kavatsetud.

Kiri ise oli mitmeti arusaamatu ja äratas kahtlusi. Indrek näiteks ei mõistnud kuidagi, mis asja tema pidi teadma juba ammugi ja milles tema pidi olema Kristit ette valmistanud. Siis veel isa ja ema, kes ei tea, et Kristi teab... Igatahes vaheajal oli midagi sündinud, millest Indrekul polnud aimugi. Neist tundmatuist sündmustest tekkisidki kõik arusaamatused ja ebamäärased süüdistused ning kahtlustused. «Rumal tüdruk tõepoolest,» lausus Indrek lõpuks. «Mõni teab, millise rämpsu pärast omal elu võtta.»

Aga vanematele jutustas ta kirja sisu nõnda, et kadusid kõik kahtlused. Milleks vaevata neid õnnetuid inimesi, kui sellega ei saa enam midagi muuta, arutas Indrek. Paratamatuses jäägu kõik kahtlused kõrvale. Häda algas kirjaga siis, kui ema nõudis tema sõnasõnalist tõlget, sest tema oletas oma valus, et kirjas peaks ometi midagi leiduma, mis annaks Kristi meeletule teole mingisuguse seletuse või oletuse. Ometi sai Indrek ka tõlkimisega rahuldavalt toime, kuigi ema käis näpuga sõnalt sõnale ja nõudis iga üksikut tähendust eraldi, vannutades lõpuks Indrekut tema hingeõnnistuse ja Jeesuse Kristuse süütu vere nimel, et ta tõlgiks kirja täpselt ja õieti. Indrek tõotas ja vandus, mis õnnetu ema temalt nõudis, ja tõlkis, nagu südametunnistus sel silmapilgul soovitas.

«Issand jumal,» ohkas emand Lohk, «lase ometi nüüd see vaga ristiusu juut meie linna tulla, et ma leiaks õiget tröösti!»

Aga issand jumal ei kuulnud vaese ema ainukest suurt palvet ja ei lasknud seda vaga ristiusu juuti mitte talle tröösti tooma. Nii siis pidi emand Lohk seda mujalt otsima. Ja nõnda võttis ta endale pähe, et ta peab Kristi kirja Indrekult maksku mis maksab endale mälestuseks saama. Sellega polnud

Indrek mingil tingimusel nõus. Nõnda kestis heitlemine kirja ümber tükk aega, sest ema süda ei leppinud kuidagi sellega, et tema lapse viimne kiri, nii-öelda tema surisõnad jääksid kellegi teise kätte. Küsimuse lahendus leiti lõpuks selles, et Indrek soovitas kirja kadunule puusärki pea alla panna, et saaks kõik ühteviisi mullaks ning et poleks kellelgi kadunust midagi muud kui paljas mälestus.

«Et poleks muud kui paljas mälestus,» kordas ema nõus olles.

Kogu päeva Indrek kulutas oma toas, alles õhtul pimediku saabudes ta läks välja. Esimene käik oli Viljasoo poole, sest temalt lootis ta saada seisukorra kohta lähemaid teateid. Aga Viljasoo korterist leidis ta ainult Marie oma lastega.

«Teie olete alles lahti!» imestas Marie.

«Kas siis teised on kõik kinni?» küsis Indrek.

«Kõik,» kinnitas Marie.

«Viljasoo ka?»

«Tema vist veel mitte, sest tema puges põranda alla,» seletas Marie ja jutustas, milline õnnetus Viljasood tabanud. Temale tunginud tänaval see mees kallale, kellega ta vanas korteris kord kakelnud, nagu Indrek ehk veel mäletab, ja hakanud teda taga ajama, mingisugune löögiriist käes, ning karjunud, et — nüüd sa, kurat, enam hingega ei pääse, sest on mässuaeg. Viljasoo jooksnud ja jooksnud ning ise võtnud revolvri välja. Viimaks, kui hakanud väsima, lasknud esiteks muidu niisama hirmutuseks, ja kui see pole aidanud, siis pihta, vastu jalgu. Nõnda siis jäänudki see teine sinnasamasse ja Viljasoo saanud minema, teinud sääred. Sest saadik ongi nüüd põranda all. Kõige halvem kogu loos olevat see, et mees saanud ainult haavata ning nüüd võtvat ta veel rohkem südant, nii et mõni teab, millega toime saab. «Viljasood ajab aga politsei taga, käib minu käest küsimas, et kus ta on, aga mina ei tea tõepoolest tema peidupaika, sest tema ütleb, et parem on, kui sa midagi ei tea, siis pole sul midagi hoida ega varjata,» rääkis Marie.

«Ma mõtlesin, et saan vähemalt üheks ööks siin ulualust,» rääkis Indrek.

«Ruumi oleks ju küll,» arvas Marie, «aga see on üleüldse väga ettevaatamata, et te siia tulete, siit te saate kohe omale saba taha.»

«Aga kas ma ei võiks vähemalt oma asjanatukesed siia

tuua?» küsis Indrek. «Keelatut ja kardetavat pole nende hulgas midagi.»

Oh jaa, seda võib Indrek väga hästi, aga toimetagu seda ekspresside kaudu, et poleks vaja endal enam teist korda nägu näidata, selline oli Marie sõbralik arvamus. Samuti lubas ta katsuda korraldada, et Indrek kohtaks teatud paigal Viljasood, kuid see võis sündida alles homme õhtul, mitte varem. Nõnda siis Indrek läks ekspressi otsima.

Lohkude juurest lahkumine muutus pisut raskeks, sest emand oleks tahtnud, et Indrek jääks vähemalt matusteni, pärast seda tehku ta, nagu süda kutsub. Pealegi neil enestelgi pole enam mõtet nüüd seda korterit pidada, vaid nad kolivad väiksemasse. Kõik kolivad nüüd mässuajal väiksemasse. Isegi kaupmees Vesiroos mõtleb odavamaid ruume leida, aga tema tasku voolavad ometi kõigi sissetulekud. Tema ähvardab ka mässu ja revolutsiooniga — ähvardab hakata müüma ainult sularaha eest. See olevat see kõige suurem revolutsioon maailmas, ainult seda ei olevat võimalik kuidagi läbi viia, sest kõiki kaupmehi ei saa ühe mütsi alla. Mõni annab ikka võlgu ja see lööb «kunded» teiste käest üle, nõnda arvab Vesiroos. Jääb järele ainus abinõu — litsu hinda juurde, kus võimalik. See on see kaupmehe mäss ja revolutsioon maksva korra vastu.

Emand rääkis küll kaua kaupmehest ja tema revolutsioonist, rääkis isegi Passelmanni lesest, kel olevat nüüd muidugi rõõmupäevad, sest sel on suu ikka naerul, kui näeb emand Lohu nutetud silmi; kõnet oli isegi majaperemehest ja tema prouast ning kõigist majaelanikest läbisegi, aga Indreku südant see ei nõrgutanud, tema tahtis lahkuda kohe. Tema tahab lahkuda varsti üldse linnast ja viib asjad sinna, kus nad pole kellelgi tüliks ja kus nad enam saadaval, kui neile tullakse järele.

«Aga matusele te ju tulete ikkagi?» küsis emand hirmunult, sest tal tuli äkki kiri meelde.

«Seda muidugi,» kinnitas Indrek.

Vana Lohk ise oli muutunud üsna sõnakehvaks. Tema ei keelanud ühegi sõnaga Indrekut minemast, nagu ootaks ta pikisilmi, et saaks temast ükskord lahti. Ta tegi juttu ainult ükskõikseist asjust.

«Noh, kas mu saapad pidasid ka vett?» küsis ta Indrekult.

«Väga hästi, nii et olen teile väga tänulik,» vastas Indrek.

«Mis teeb ema tervis?»

«Hirmsad valud, pean linnast rohtu viima.»

«Millal mõtlete välja sõita?»

Seda Indrek ei teadnud.

«Muidugi, kes võib seda nüüdsel ajal teada,» oli Lohk nõus ja pilgutas nagu kavalalt oma väikseid virvendavaid pilusilmi.

Indrek, kui oli ekspressi asjadega minema saatnud, läks otsima Viidikut, et rääkida rohu pärast. Aga ta ei tabanud teda, pidi homme apteeki tagasi minema. Nüüd Indrek kõndis eesmärgita mööda tänavaid ja ei teadnud, kuhu minna. Muuseas ta oli tahtnud Viidikult küsida, kas ta ehk tema juures seks ööks ulualust ei leia, aga nüüd luhtus ka see lootus. Kuhu minna, mis teha, kelle poole pöörduda? Ei jäänud lõpuks muud nõu üle, kui seadis sammud Otstaavli poole, kuigi see pidi olema see viimane, kellelt ta tahtis minna abi otsima.

«Nagu kutsutud!» hüüdis Otstaavel talle vastu. «Just täna tuli jaoskonda järelpärimine, kas ei ela siin keegi talupoeg Indrek Andrese poeg Paas, kel kahe aasta vallamaksud võlgu, kolm kuuskümmend aastas, kokku seitse kakskümmend. Noh, mis on, kas tahad ära maksa? Teine kord pahandasid, et tunnistasin su kadunuks ja saatsin paberid valda tagasi.»

«Nüüd olen tõepoolest kadunud, nii et politsei ei leia mind,» ütles Indrek.

«Kuidas nii?» küsis Otstaavel. «Sa oled mul ju peos.»

«Kolisin vanast korterist välja ja uut pole veel leidnud, aga mul on lootus oma koolivenna Otstaavli juurde seks ööks ulualust saada,» seletas Indrek.

«Tähendab võmmi võib sulle vana aadressi järele kaela saata?» ütles Otstaavel.

«Võib julgesti,» vastas Indrek.

«Siis on see asi klaar,» ütles Otstaavel, «aga mis ulualusesse puutub, siis on sellega pisut täbar lugu, sest esiteks on sinu koolivend politseiteenistuses, teiseks maksab sõjaseadus, kolmandaks oled sina pisut, nagu näha, põranda-alune ja neljandaks läheb teil praegu üsna räbalasti. Aga ütle, inimene, kuidas oled sina veel lahti?»

«Tulin eile õhtul maalt,» vastas Indrek.

«Mis? Maalt? Tähendab olid mõisasid üle võtmas? Ei, va vennas, siis ma sulle küll ulualust ei anna,» rääkis Otstaavel.

«Mitte mõisasid üle võtmas, vaid ema vaatamas, ja nüüd tulin talle linnast rohtu viima,» seletas Indrek.

«Annan sulle nõu, jäta rohud kus seda ja teist, kui sa tahad

oma emale rõõmu teha, sest iga linnamees, keda praegu maal tabatakse, tõmmatakse ilma pikema jututa oksa või tehakse muidu vagaks. Praegu valitseb mõõduandvates ringkondades arvamine, et maale läheb linnast ainult see, kes mõtleb mõisasid rüüstata või põletada.»

«Ükskõik,» vastas Indrek, «rohud viin emale siiski ära, kui mind enne kinni ei võeta.»

«Mina sinu asemel ootaks vähemalt mõne päevagi linnas, et näha, kuidas asjad arenevad. Praegu võetakse ju alles hoogu ja maal läheb asi varsti palju hullemaks kui linnas, selles võid sa meie vana teateid usaldada. Tema ütleb ikka, et hiljuti oleks võinud mässajad politsei samuti üle võtta, nagu võtsid lõbumajad ja monopolid, aga nüüd hakkab politsei neid üle võtma. Ainult kahju, et ülal Toompeal nii vähe ruumi, pole kohta, kuhu mahutada, hakka tahes või tahtmata pooma ja pussitama. Seda aga meie vana ei armasta, sest tema on rahulik inimene ja sellepärast on ta väga rõõmus, et timukatöö teevad sõjaväed. Meie vana läheks ennem revolutsionääride poole üle, kui et hakkaks tapma, niisuke rahulik inimene on tema. Sõjavägi, see on teine asi, hoopis teine, ütleb meie vana. Sõjavägi on tapmiseks. Politsei on aga vaikne ja rahulik rahva ori. Temal muuda pisut nimetus ja varustus ning las orjab tasapisi edasi. Sellepärast ei karda minagi oma koha pärast enam nii väga. Las rüüstavad ja põletavad, las poovad ja põmmutavad, aga politsei jääb paigale, sest tema on ainukene erapooletu võim riigis ja hoiab sinna poole, kuhu kaldub võit...»

Nõnda Otstaavel õpetas Indrekule politseilist ühiskonnateadust ja Indrek katsus temale mitte vastu vaielda, sest muidu võiks tema tänaöösine ulualune luhta minna, mis paneks ta täbarasse seisukorda.

Järgmisel päeval Indrek sai Viidikult soovitud rohu, mingisugused pulbrid, aga enne kui ta nad Indrekule üle andis, veeretas ta kaua karpi peos. Sest see, mis ta tegi, polnud kuigi korralik, aga kui ta seda ometi tegi, siis ainult sellepärast, et nad olid üheskoos Mauruse laua taga istunud.

«Ühest peaks küllalt aitama,» seletas Viidik pulbrite kohta, «ainult äärmisel korral kaks, aga kolm on korraga kindlasti liig, seda pea meeles.»

«Pean meeles,» vastas Indrek, «võid üsna julge olla.»

Nõnda nad lahkusid. Aga kui Indrek oli mõned sammud

edasi läinud, tuli Viidik talle peaaegu joostes järele ja nõudis pulbreid tagasi, sest ta tahtvat talle homme teised anda, mis kohasemad. Indrek ei tahtnud sellest kuuldagi, sest tema mõtlevat veel täna õhtul linnast lahkuda, kui see vähegi võimalik. Tükk aega seisid nad tänaval ja vaidlesid pulbrite pärast, kuni Viidik viimaks leppis ja oma teed läks.

Viljasooga Indrek kohtus, nagu kokku räägitud. Aga seda meest ta ei tundnud pimedikus, enne kui see jäi naerdes tema ette seisma: ta oli muutnud oma riietust ja oli maha ajanud oma laia punase habeme ning pikad vuntsid.

«Näete, mis võib mehega juhtuda, kui ta hakkab veel vanas eas naistega jändama,» ütles Viljasoo. «See on see minu revolutsioon. Uskuge või ärge uskuge, aga kui mina oleks teadnud, et vana ametivenna raha õiglane kasutamine niisukese kupatuse kaela toob, siis oleks ma ta ennem annud kas või misjoniseltsile piiblite ostmiseks paganate tarvis. Vähe puudus, et minust oleks saanud mõrtsukas. Peaaegu tahtsin talle pähe lasta. Veel viimasel silmapilgul tuli meelde, et vana revolutsionäär ei tapa ometi teist naise pärast. Aga Mariele oleks meeldinud, et minust oleks saanud mõrtsukas, kas või ainult sellepärast, et siis poleks olnud vaja enam seda teist karta. Naised on palju praktilisemad kui meie. Oleks ju peaaegu üks välja teinud, kas ma oleks ta maha lasknud või ainult vigastanud, nagu nüüd, karistus oleks vististi sama olnud. Sest ma oleks võinud alati öelda, et tappa ei tahtnud, ainult kogemata, sest teine tuli rauapurakaga.»

«Mis siis nüüd saab?» küsis Indrek.

«Midagi ei saa,» vastas Viljasoo. «Seda asja ma ei kardagi, aga kui ma enda selles asjas politsei pihku annan, siis kraamitakse poliitilised patud välja ning nendega on Siber kindel, kas või administratiivsel teel. Sinna ei tahaks ma sõita, põranda-alune on soem ja lähedamal, katsun esiotsa sellega läbi ajada. Aga ma ei saa ennast trööstida, et pidin põranda alla pugema nii-öelda naise pärast. See ei mahu mulle lihtsalt pähe. Oleks see mees olnud mõni nuhk, siis oleks hoopis teine asi, aga ta on ju harilik hoorajääger ja mina pean temaga kaklema. Ainult ühest ei saa ma hästi aru, kes meist kolmest on süüdi, kas see mees, mina või Marie. Kindel on, et ühega peab midagi viltu olema, sest kui kaks meest ühe naise pärast kaklevad, on ikka midagi viltu. Ja mina kaldun põranda all ikka

enam ja enam arvamisele, et süüdi pole ei see mees ega mina, vaid Marie. Tähendab mitte mees, vaid naine. Just kui revolutsiooniski: süüdi pole inimesed, vaid revolutsioon, sest tema võib igast inimesest teha revolutsionääri. Mõni ootamata ahvatlus, pisitilluke kiusatus revolutsiooni poolt ja juba astubki inimene sammu, mis muudab ta revolutsionääriks. Ning oled sa kord revolutsionäär, siis ei pääse sa enam inimeste sekka — valitsus ei lase. Revolutsionäärist võib saada ainult revolutsionäär või — nuhk, muud midagi, niisuke on põranda-alune looduseseadus. Nii et marksismus peab ka siin paika: iga olukord tekitab need jõud, mis hävitavad olukorra. Tsarism tekitas põranda-aluse ja see hävitab tsarismi. Põranda-alune tekitab nuhi ja see hävitab põranda-aluse. Nagu see Lohk: oli peaaegu põranda-alune, kaotas aga käe ja juba kaotab nüüd põranda-alust...»

Indrek võpatas neid sõnu kuuldes.

«Siis on ju kõik selge!» hüüdis ta.

«Mis nimelt?» küsis Viljasoo.

«Kristi, Lohu tütar, uputas enda eile ära,» ütles Indrek.

«Teda kahtlustati ühes isaga, ei lastud enam koosolekuile, veeti ninapidi,» vastas Viljasoo.

«Kristi oli süütu, tema ei teadnud midagi,» ütles Indrek.

«Võimalik,» vastas Viljasoo, «aga isa võis tema rumalust kasutada.»

«See on eksitus,» vaidles Indrek vastu, «see tüdruk polnud sugugi nii rumal, oli isegi väga nutikas ja revolutsioon oli talle suurimaks pühaduseks.»

«See'p see häda ongi, et revolutsioon on meile kõigile mingisuguseks pühaduseks, tõelikult on ta aga paljas praktiline küsimus. Meie arvame, et kõik inimesed, kes pühadusega tegelevad, on ka ise pühad. See on suur eksitus. Võib isegi jumala endaga ühes lauas istuda, temaga ühest karikast juua ja ikkagi tema ära anda; võib kogu eluaeg olla jumalasulane, tegemist teha ainult pühadustega, ja ometi ise olla kelm ja kaabakas, nagu see Lohk. Sest mõelge ometi: samal ajal, kui talle anti toetust kui kannatanud revolutsionäärile, võttis ta juuda palka politseist. Kena, eks! Aga muidugi, kui Õnnistegijat võib ära anda, miks siis mitte revolutsiooni, sest ega tema püham ole kui Õnnistegija.»

Nad sammusid tükk aega vaikides teineteise kõrval. Siis küsis Viljasoo:

«Arvate teie tõesti, et tüdruk tegi omale otsa peale isa ameti pärast?»

Vastuse asemel Indrek võttis taskust kirja ja Viljasoo luges selle lähema laterna all läbi, kirtsutades ise mitu korda nina, nagu leviks kirjast mingit teravat lõhna.

«Huvitav, kas vanemad peaksid oma lapse surma põhjust aimama või mitte,» lausus Viljasoo alles tükk aega pärast kirja lugemist.

«Ema igatahes mitte, isa võib-olla,» vastas Indrek.

Jälle vaikis Viljasoo natukene aega, enne kui ütles:

«See oleks suur ohver ametialtarile. Nuhkimine oleks siis ka peaaegu püha talitus, nagu põranda all oleminegi. Õieti öelda, ühed põranda-alused on nad mõlemad, revolutsionäär ja nuhk, ainult üks on maksva korra põranda-alune, teine põranda-aluse põranda-alune. Tähendab nuhk seisab taasi veel madalamal, veel sügavamal, veel pühamal paigal.»

«Kuidas te küll kõik pea peale pöörate!» hüüdis Indrek. «Tõepoolest ühed teenivad ainult raha, teised ohverduvad oma ideaalidele.»

«Ka teie näete revolutsioonis ainult pühadust, mitte praktilist küsimust,» seletas Viljasoo. «Tõelikult töötavad mõlemad tasu eest, olgu nuhid või revolutsionäärid.»

Sellest ei saanud Indrek kuidagi aru ja sellepärast rääkis Viljasoo edasi:

«Aga muidugi! Ainult nuhk saab tasu sularahas, revolutsionäär nii-öelda natuuras — ideaalides, mida vaja realiseerida.

«Pidage!» hüüdis Indrek vahele. Aga Viljasoo ei peatunud, vaid kirtsutas nina, kui jätkas:

«Iseasi, kui revolutsionääril kuluvad aja jooksul ideaalid viimase jupini ära, siis muidugi võtab ka tema tasu ainult sularahas. Nõnda see harilikult sünnibki ja sellepärast saab revolutsionäär kahekordset tasu: esiteks pistab ta pintslisse ideaalid ja teiseks nõuab ta veel muud tasu, nagu oleks see ei tea milline teene, et ta on oma ideaalid kinni pistnud. Üleüldse meie, revolutsionäärid, oleme väga nõudlikud inimesed. Me armastame mässu ja poeme selleks põranda alla, aga loodame teistelt, et nad peaksid meid kas või vagadeks kannatajateks.»

«Tõsine revolutsionäär kannatab ju inimsoo parema tuleviku pärast,» hüüdis Indrek vahele.

«Millalgi olnud keegi, kes kannatanud kogu ilma eest, kuid ilm pole sellest põrmugi õnnelikumaks saanud,» vastas Viljasoo. «Aga edasi: oleme põranda-alused, aga tahame maksku mis maksab põranda peale. Ning kui oleme kõige selle saavutanud, jääme ootama ausammast.»

«Kui teie sõnu tõsiselt võtta, siis on korralikum olla nuhk kui revolutsionäär,» ütles Indrek.

«Ei, seda mitte,» arvas Viljasoo nina kirtsutades, «aga nuhk rahuldub vähemaga: saab oma tasu ja asi tahe. Ei mingit oreooli, ei mingit ausammast, vaid ainult põlgus ja unustus. Raskes elukutses, kus pead ohvriks tooma oma ainukese lapsegi, pole see hiilgav.»

«Aga keegi pole ju selleks sunnitud,» ütles Indrek.

«Mõni on ka sunnitud,» vastas Viljasoo, ja äkki viirastus Indrekus mingisugune tume kahtlus, et kas ka Viljasoo ise pole nuhk, sest kuis ta muidu võib nõnda arutada. «Ja teate, miks meie, revolutsionäärid, oleme nii nõudlikud?» küsis Viljasoo ja vastas ise: «Sellepärast, et peame revolutsiooni ja ka iseenditki pisut pühaks. Kõik sellepärast! Pühad on kõik nõnda. Kristuski ei tihanud muidu maailma lunastada, kui tahtis selle eest ilmakuulsaks saada: kõik pidid teadma, et just tema on see lunastaja, mitte mõni teine.»

«Mina arvan, et asi on otse vastupidi,» ütles Indrek. «Kristuse ilmakuulsuse eest muretses inimene, mitte tema ise. Tema ei pannud ju midagi kirja, vaid seda tegi inimene. Kristus ise vist ei tahtnudki, et maailm teaks, kes ta lunastas. See ongi, mida võiksime ehk eeskujuks võtta. Ma olen sagedasti mõelnd, et kui näiteks minus oleks midagi, mis võiks, ütleme, kas või vihmalimukagi lunastada, ja kui mina tahaksin seda teha Kristuse eeskujul, siis peaksin selle limuka lunastama, ilma et seda teaks tema ise või ka laulev ööbik puuoksal. Ma ei peaks sellest lausuma ühelegi hingele, et olen lunastanud vihmalimuka. Ja seda mitte sellepärast, et mul oleks häbi, miks lunastasin tumma ussikese, kui on alles lunastamata laulev ööbik, vaid et ma ei taha mingit tasu teo eest, mille tegin sisemise tarviduse ajel. Tarviduse rahuldamine ise ongi juba tasu. Aga te mõelge, mis muidu sünnib: mul on pahe, voorus või tarvidus vihmalimukat lunastada, aga ma ei tee seda muidu, kui raiutagu mulle kõigepealt ausammas valmis, eks? Mille eest? Et mul on niisuke voorus, pahe või tarvidus, mis?»

«Aga mis siis, kui vihmalimukas ei tahagi, et te ta lunas-

tate, vaid ütleb: enne ööbik, siis mina, sest temal on suurem häda kui minul, miks ta muidu nõnda karjub — kas ka siis võib ilma ausambata?» küsis Viljasoo.

«Ma ei saa teist midagi aru,» ütles Indrek.

«Muidugi mitte,» oli Viljasoo nõus, «sest mina mõtlen hoopis midagi muud kui teie. Mina mõtlen praktiliselt, sest muidu ei maksagi mõtelda. Te ehk olete juba kuulnud, et nii-öelda kõik on kinni, kõik peale nende, kes oleksid võinud kinni olla, nagu näiteks mina. Sest mis olen mina? Revolutsionäär? Ma istun ju redus naise pärast, kel kaks last. Teeb seda mõni õige revolutsionäär? Ah jaa! Kröösus on lahti, tema üksi. Kui ma ise poleks alles lahti, hakkaksin teda kahtlustama. Ütlesin seda temale endalegi.»

«Ja tema?» küsis Indrek põnevusega.

«Irvitas mulle näkku,» vastas Viljasoo, «ja ütles: meiesuguseid ei taha keegi. Aga tema pole ometi minusugune. Või on ka temal mõni naine? On siis ainult need veel lahti, kel on mõni naine ja lapsed kaelas? Lihtsalt hirmus! Mis revolutsioon see on, kui kõik on kinni — kui kõik lasevad end kinni võtta. Mõistate — lasevad võtta! Lähevad nagu kanad ühte kongi ja — armsad võmmid, tulge nüüd jaole, siin oleme kõik, rohkem meid ei ole. Tõepoolest, puudub ainult, et ise oleksid politseile sõna saatnud.»

«Aga ehk saatsidki,» arvas Indrek.

«Ah mis!» vastas Viljasoo. «See on see, kui revolutsioon on inimestele püha asi, kui peab aina olema mingisugune üliinimlik vaimustus, et tüki kas või limukaid lunastama, nagu teie ütlete. Kaua see võib siis nõnda kesta? Varsti on väsimus, tüdimus, vaimustusest mitte tuhkagi ja siis pole muud, kui katsu luku ja riivi ning tapi ja taba taha oma loorberitele puhkama. Ühe sõnaga: limukad on lunastatud, ööbik las laulda. Uskuge või mitte, aga mõnikord näib, et targem on olla Attila nahas, kui nõnda lunastustööd teha.»

«Mis on Attilaga?» küsis Indrek.

«Suu mulda täis,» vastas Viljasoo. «Tema on lunastatud.»

«Ja Meigas?»

«Surnud,» vastas Viljasoo. «Langes võitluses tragunitega. Räägitakse, et oleks teine võinud ühes teistega põgeneda, aga ei märganud, sattus õhinasse. Mina imestan ainult, et teie siin olete.»

«Miks nii?» imestas Indrek omakorda vastu.

«Teie läksite ju kaasa, ma tean, aga kuidas te saite ära tuldud, kui teised surid, seda ma ei mõista,» seletas Viljasoo.

«Minu ajal ei surnud veel ükski,» ütles Indrek; «ma lahkusin enne, sest et ei suutnud kauem teiste vaimustust kaasa teha. Minu arust oli see nii meeletu ja ülekohtune.»

«Imelik inimene, tema läheb revolutsioonist otsima aru ja õiglust,» kirtsutas Viljasoo nina. «Mina olen ikka öelnud: revolutsioon on nagu naine, aru ja õiglusega ei pääse siin kuhugi.»

«Siis ei kõlba ma ei revolutsioonile ega naistele,» arvas Indrek.

«Jah, mõlemiga peab olema kerge süda, ei tohi ei revolutsiooni ega naise tegusid liig tõsiselt võtta. Kõik läheb mööda. Lõpuks on ehk ometi kõige targemad need, kes lasid end kinni võtta: nüüd on neil seks korraks rahu majas, asjad ühel pool, ootavad kohut või väljasaatmist, tähendab — lihtsalt praktiline küsimus, kuidas on praegusel silmapilgul soodsam. Aga nii või teisiti nad vabanevad uuesti ja viivad revolutsiooni lõpule.»

«Usute teie tõesti, et viivad lõpule?» küsis Indrek peaaegu erutatult.

«Kindlasti!» ütles Viljasoo veendunult. «Mina ei taha enne surra, kui olen vabadust näinud.»

Indrekul oli nii imelik kuulda, et üldise põgenemise ja kartuse, peaaegu hirmu silmapilgul leidub inimene, kes usub revolutsiooni võitu. Ja kuigi ta ei osanud endale selgesti aru anda, kas ka tema ise suudab seda kaasa uskuda, aga üks oli tal ometi selge: hea ja lohutav on teada, et on kusagil keegi, kes usub kõikumatult selle saabumisse, mida nii paljud ihaldavad.

Indrek ei pääsenud nii ruttu linnast, nagu ta seda oli kavatsenud. Ta pidi nii mõnegi päeva pelgupaika otsima, ja alles pühade eel, kui rahvast rohkem liikumas, sai ta minema. Pelgupaiga suhtes, nagu muiski asjus, Viljasoo toonitas aina praktilisust ja sellepärast arvas ta, et Indrek tegi suure rumaluse, kui ta tuli Lohkude juurest ära. Oleks pidanud tingimata sinna jääma.

«Hunt oma pesa ümbert ei murra,» ütles Viljasoo, «ennem tõrjub teisedki hundid eemale.»

Aga nüüd polnud enam parata, pidi muidu läbi ajama ja mujalt ulualust otsima. Selle leidis ta lõpuks sealt, kus ta ei osanud teda oletadagi. Pimedikus astus ta «koeramamma»

juurde sisse nälga vaigistama. See võttis ta õnneliku naeratusega vastu.

«Jumal tänatud!» ohkas ta, kui oli kutsunud Indreku tagaruumi, kus nad olid üksinda. «Teie olete alles vaba. Mina arvasin, et olete juba ammugi Toompeal, sest sinna viidavat nüüd kõik, kes ei saa põgenema. Taevas teab, mis nad nendega seal tegema hakkavad. Aga saksad saavad nüüd uuesti pukki. Kõik on niisukeses ärevuses, et ajab minulegi judinad peale. Ja kas te võite uskuda, et isegi koer kaotas oma rahu, läks nii närviliseks, et ei saanud enam ööl ega päeval magada. Söögi-isu kadus teisel sootuks, sest loom on peaaegu nagu inimenegi, koduloom nimelt, kui pole und, siis ei taha ka süüa. Ainult vingus ja niuksus teine, lamas kõhuli, lõug käppadel, silmad pärani — ööd ja päevad läbi nõnda. Nagu oleks teisele midagi sisse söödetud, mis teeb valu. Rääkisin sellest ka Viljasoole — te ju teate, misuke ta on — ja tema ütles kohe: koeral on revolutsiooni eliting kõhus. See olevat niisuke sigade haigus, mis hakkab revolutsiooni ajal ka koertesse. Tema vastu ei olevat muud rohtu kui aga kloroformi plaaster, mis pannakse ninale, see võtvat valu nagu peoga ära. Ma lasin tema nõuande järgi teha ja teate, mis sündis? Koer suri ära. Kui ma sellest Viljasoole rääkisin, kehitas ta ainult õlgu ja ütles: «Mis parata, üks revolutsiooni ohver rohkem. Revolutsioon nõuab ohvreid ka koerte seast.» Nii olen nüüd üsna üksinda. Üks tütar põgenes kellegi revolutsionääriga, kes käis siin söömas — ma arvan, ta oli ristimata juut: niisuke must, nina tõnts ja lai, suu suur ja paks ning punane; teine elab — uskuge või mitte — armukest; minust ei hooli keegi, ütlevad, et nüüd on revolutsiooni aeg, ja lõpuks viis see revolutsioon või eliting mu koeragi. Kõik lähevad härra Bõstrõile järele.»

Sellises armetus ja mahajäetud seisukorras oli proua Kuusik, kui Indrek talle ütles, et tema seisukord on veel viletsam, sest temal pole ulualustki.

«Jääge siia,» ütles proua kohe; «jääge lihtsalt minule seltsiks, sest siit ei tea teid keegi otsida.»

Ka Indrek ise arvas, et siin oleks hea ulualune, sest siin liigub palju inimesi, nii et tema tulek ja minek ei ärataks kelleski vähematki tähelepanu ega kahtlust.

XXXVIII

Raudteesõitjate järgi otsustades meeleolu pidi olema maal vaheajal suure muutuse läbi teinud. Enne valitses teatud ärevus ja uudishimu, nüüd aga kahtlus ja hirm. Vagun oli samuti rahvast täis, nagu siis, kui Indrek oli viimati sõitnud, aga ometi valitses teatud vaikus ja rusutud meeleolu või nagu kahtleks iga inimene oma naabris ja ei julge tema läheduses õieti kõhatadagi, veel vähem rääkida, et oma arvamist avaldada. Ja kuigi kusagil mõni leidus, kes tegi juttu kõiki erutavaist sündmustest, siis tingimata hukkamõistvas toonis, hukka mõistes nimelt neid, kes tõmmanud rahvale praeguse häda kaela.

«Nojah, mis neil viga, kes tulid ja põletasid ning rüüstasid,» rääkis keegi vanamees; «on neil maja või maad? Täna on nad siin, homme seal, mine püüa neid. Aga mis meie teeme? Kuhu meie lähme? Kuhu ma jätan oma naise ja lapsed, kuhu panen hooned ja loomad? Pole muud, kui võta head ja paremat vastu, kui kroonu käsi tuleb.»

Ja ei leidunud ühtegi, kes oleks siunatute vabanduseks ainukesegi sõna lausunud. Aga veel mõni päev tagasi oleks üks või teine seda tingimata teinud.

Raudteejaamast minema hakates Indrek sai mõni verst ühelt eidelt ja taadilt küüti, könutades nende reeotsal. Aga äkki paistis eestpoolt tuli, mis aina kasvas. Taat pidas hobuse kinni, et oodata ja vaadata ning aru pidada. Pöörduks tagasi, läheks teist teed, aga see oleks liig suur ring. Ei, eit ja taat otsustasid lõpuks edasi sõita, sest olgu tee ääres mis tahes, neisse ju see ei puutu, sest nemad pole kellessegi puutunud. Aga Indrek arvas paremaks maha jääda. Ta ütles, et tema läheb tagasi. Tõepoolest aga pöördus ta teelt kõrvale ja sumas läbi lume, mis polnud veel kuigi sügav. Nagu hunt vahtis ta vahetpidamata tule poole, kui ta tegi tema ümber suure ringi, et pääseda tülitamatult uuesti teele. Kui ta nõnda mööda lund sõtkus, viirastus talle, et millalgi varem on ta samuti talitanud. Ah jaa! See oli kusagil linnaserval lepikus, kus kasvas suur mänd, mille alumise oksa külge ta kätega kinni kargas. Pärast läks ta samuti mööda põldu ja vahtis linnatulede kuma. Ja siis tundus talle äkki, et ta on nõnda pimedas kõndinud lugematu hulk kordi ja ikka on ta vahtinud mingisugust kauget kuma, aga ta on kõik unustanud, ainult seda kahte korda ta mäletab veel. Kogu tema elu pole olnud muud kui pimedas kõndimine, silme

ees mingi petlik või kohutav kuma, mille ümber liiguvad pisitillukesed mustad kujud.

Küla koerad haukusid, nagu haistaksid nad näljast kriimsilma. Aga mööda lumist põldu sammus ainult Vargamäe Indrek, taskus mingisugused valuvaigistavad valged pulbrid, mida ta tahtis viia oma emale. Ja ta needis külma ning lund, mis oli raskendanud salajase liikumise ning mis ei lasknud lähenevat hädaohtu küllalt aegsasti ette teada: regi ei mürisenud nagu vanker ja lumisel teel ei kostnud ratsanikkude müdin kuigi kaugele. Kui putkasid teelt metsa, jäid igale poole äraandlikud jäljed ja isegi südaööl võis silm seletada musta inimkogu tüki maa taha helevalgel lumel. Niisugune häda oli külma ja lumega, mille jumal oli lõpuks saatnud selleks, et inimesed võiksid tuua oma loomadele heinu soode ja rabade, jõgede ja järvede tagant, et nad veaksid endale terveks aastaks puid ja hagu, käiksid veskil ja kirikus, laadal ja kõrtsis, ning et nad sõidaksid isegi linna, kus saksad ootavad mune, võid ja liha. Jah, isegi sinna peavad nad sõitma, sest jumal hoolitseb sakste eest, et neil poleks millestki puudus.

Jõudnud lõpuks üksildasele metsarajale ja soid läbivale kraavile, Indrek tundis, et jumal oleks nagu temagi eest muretsenud oma külma ja lumega: praegu oli siin palju parem käia kui sula maa aegu. Pealegi silm seletas nüüd pimedas palju paremini teed. Ainult jäljed, need äraandlikud jäljed! Neid mööda võidakse sulle veel järgmisel päevalgi järele tulla. Indrek oli kuulnud vanu jahimehi rääkivat, rebane olevat nii kaval loom, et ta pühkivat sabaga oma jäljed lumel tasaseks. Oli see õige või mitte, seda Indrek ei teadnud, aga niipalju oli kindel, et oleks temal, Indrekul, saba, siis tema oleks küll nii kaval, et ta pühiks praegu ja ka tulevikus lumelt kõik oma jäljed, kuni see hädavajalik. Kahjuks ei olnud Indrekul sellist saba, millega jälgi pühkida, ja rebasel pole ehk nõutavat mõistust, vaid on ainult saba. Nõnda jäävad Indrekul kui ka rebasel jäljed lumele, kui nad kõnnivad mööda metsa või lähevad mööda kraavikallast üle lageda raba. Õnnetu inimene, õnnetu loom!

Aga ometi jõudis Indrek õnnelikult Vargamäele, pealegi veel silmapilgul, mil teda enam keegi ei oodanud, sest kõik arvasid, et Indrekuga on sündinud seesama, mis sünnib tänapäev nii mitmega: ta on kinni võetud. Nõnda siis oli üllatus suur, kui Indrek astus sisse. Aga ka Indrekut ootas suur üllatus: isa ja

Antsu olid soldatid ära viinud juba eile õhtul, kuhu? polnud teada, nagu ka seda mitte, millal nad tagasi tulevad. Ainult ühes olnud isa ja Ants ise ja olid ka kõik teised kindlad, et küllap nad juba varsti tagasi tulevad. Kahest ohvitserist osanud teine eesti keelt ja see pärinud ka Indreku järele, sest tal olnud teada, et see viibinud hiljuti Vargamäel ning et ta pidavat olema veel praegugi siin. Nõutud tema väljaandmist, vastasel korral tulega ähvardades. Ei ole aidanud isegi isa vandega kinnitamine, et Indrek käinud küll kodu, aga läinud linna tagasi emale rohtu tooma, kust ta tänini tulemata, nii et nad teda enam üldse ei ootagi, ikka võetud terves majas läbiotsimine ette, käidud isegi reiaall, kõlguses, aganikus, aitades, karjalautades, üldse igal pool, kuhu vähegi osati ronida ja pugeda. Iga natukese aja pärast* põrutanud ohvitser ikka ja jälle Andresele uuesti peale, et andku ta Indrek heaga välja, või muidu saab ta tüki tina ja hooned tehakse maatasa.

«Ma olen kogu oma elu võidelnud tõe ja õiguse eest, kuis ma siis nüüd vanas eas hakkaks sakstele valetama,» ütles Andres. «Mis ei ole, see ei ole ja isegi surm ei saa seda võtta.»

«Kui surm seda ei saap, keda ta tahap, siis tema voib votma ka ühe teise,» vastanud ohvitser selle peale.

«Muidugi, kui see on jumala tahtmine,» öelnud Andres.

Viimaks ometi lõpetatud otsimine, aga kaasa võetud peale isa ja Antsu kõik kirjad ja paberid, kuhu midagi peale sirgeldatud, muuseas ka Indreku kirjad, mis see saatnud koju isale, Antsule või Liinele. Samuti viidud ka ära Indreku saadetud raamatud ja lendlehed. Soldatid sattunud oma agaruses sellisesse õhinasse, et ajanud kotti isegi «Siioni kandle», «Vürsti Taaveti kojast», «Maailma ja mõnda», hakatuseta ja lõputa romaani, saksa keele õpperaamatu, täieliku unenägude seletaja, piibli ja muud selletaolist. Ainult Andrese vahelesegamise tõttu antud suurem osa neist raamatuist kohe tagasi, kuid «Vürst Taaveti kojast» ning nimetu romaan viidud ometi kaasa, sest et esimesel olnud punased kaaned, mis sõdureile kahtlased, ja teisel pole olnud üldse kaasi, hakatust, lõppu ega nime. Aga mis raamat niisuke on, millel puuduvad kõik need atribuudid? Ainult kahtlased raamatud ja asjad võivad loovutada kõige selle, mis teistele samasugustele hädavajalik. Nii siis rändas «Valguse» romaan, mis nii pikk, et tema hakatus lugedes enne ära kulus, kui lõpp pärale jõudis, mässukirjandusena kotti, kotiga reele ja reega mõisa, kust sõideti teise mõisa, sest

esimene mõis oli rüüstatud ja ära põletatud. See oleks olnud halenaljakas, kui ta ühes sellega poleks olnud nii tõsine ja kurb. Aga seda viimast taipab õieti vististi ainult Indrek. Tema ainuüksi mõistis oma kirjade tähendust, mis ta saatnud koju isale, vennale või õele. Sõjaseaduse piirkonnas võivad need praegusel silmapilgul kaela tuua ka kõige halvema. Selle oletuseks oli seda enam põhjust, et kuuldused ringi liikusid, nagu oleksid juba mõned inimesed maha lastud, ilma et keegi oleks teadnud, mispärast. Lihtsalt kutsuti toast välja, seoti esimesel parajal paigal mõne posti või puu külge, kustutati paari pauguga tema eluküünal ja jäeti laip sinnapaika, kas omaste korjata või koerte nuuskida.

Indrek ei saanud kuigi kaua õdedega jutelda, sest ema oigamine ei andnud rahu. Pealegi oli Indrekul endalgi huvitav teada, kas toodud rohud suudavad ema vaeva vähendada või mitte. Sellepärast ilmus ta jällegi ema voodi ette. Kui Liine emalt küsis, kas ta ehk tunneb, kes seisab tema ees, vastas see silmi paotamata või pead pööramata, nagu näeks ta läbi laugude:

«Indrek.»

«Kuidas sa mind tunned, kui sa ei vaata?» küsis Indrek.

«Tunnen,» vastas ema tasa ja lisas natukese aja pärast: «Küljega.»

See pani Indreku võpatama.

«Jampsib,» sosistas Liine Indrekule tasa-tasa, aga ema vastas selgesti:

«Ei jampsi.»

Nüüd tuli Liinele õudus ja hirm, et ema äkki nii hästi kuuleb. Ta oleks tahtnud vennale öelda, et ema hakkab vististi surema, aga ei julgenud, sest ema oleks võinud ka seda kuulda. Nõnda seisid nad vaikides, kuni Indrek ütles:

«Ema, ma tõin nüüd rohtu, kas tahad võtta?»

«Anna,» vastas ema lühidalt.

Indrek andis talle katseks ühe pulbri. See pani haige paariks tunniks vaikselt lamama, nagu magaks ta rahulikult, aga siis algasid oigamised uuesti, esiteks segase üminana, nagu läbi raske une, pärast jällegi harilikul viisil.

Kui Indrek käis esimest korda kodu, siis arvas ta, et ema on kehaliselt seisukorras, millest haletsemisväärilisemaks ei või muutuda enam ükski inimene, kui ta tahab kuuluda veel elavate hulka. Aga nüüd pidi ta oma imestuseks nägema, et tema

oli siis põhjalikult eksinud. Varemalt paistis, nagu poleks emast enam muud järele jäänud kui luu ja nahk, nüüd tundus, nagu oleksid veel ainult luud, imestad ainult, kuidas nad küll koos seisavad. Kogu nägu tuletas meelde mitte enam elavat inimest, vaid surnu pealuud.

Aga ometi puresid seda luukere hirmsad valud, selles polnud kahtlust, sest oigamised omandasid kord-korralt aina selgema kõla, kuni äkki Indrek kuulis ema ütlevat:

«Anna veel.»

Ja Indrek andis, aga jällegi ainult ühe pulbri. Nõnda ta toimis kogu selle päeva ja ema oigamist polnud peaaegu kuuldagi. Lähenes õhtu, jõuluõhtu, aga kellelgi ei tulnud seda õieti meeldegi. Täna pidi vorstigi tehtama, aga ei tehtud; samuti jäeti tegemata ka saiad. Keegi ei tahtnud millestki kuulda, seni kui polnud teada, mis saab isa ja Antsuga. Muretseti ainult hädatarviliku eest: et oleks inimestel igapäevane toit laual ja et loomad oleksid söödetud-joodetud. Õlgigi ei toodud tuppa soojamüüri äärde, kuigi Kadri ja Sass, eriti viimane, hästi ei mõistnud, mis puutuvad õled isasse või Antsusse. Vorstid ja saiad, see on teine asi, sest neid peab tegema, aga õled on ju valmis, pole muud, kui too sisse. Ja kui Liine ning Tiiu sellega ometi ei leppinud, siis hakkasid Kadri ja Sass hoopis teisest otsast rünnakut jõuluõhtule.

«Kas siis loomadele ka leiba ei anna?» küsis Sass. «Ega siis nemad tea, et isa ja Antsu kodus pole.»

«Arvad, et vana mära ei tea?» küsis Tiiu vastu.

«Noh, aga lehmad ja lambad?» küsis Kadri. «Nemad ikkagi ei tea, miks siis nemad peavad ilma jääma? Kui õlgi sisse ei too, siis viime lehmadele ja lammastelegi nende osa, las tunnevad ometi nemadki, et on jõuluõhtu.»

Ja Kadri ning Sass painasid vanemate õdede kallal seni, kuni ka Indrek heitis nende nõusse, ja nõnda ei jäänud Liinel ja Tiiul muud üle, kui häälteenamusele järele anda. Aga nad ütlesid kohe, et kui juba saavad leiba lehmad ja lambad rõõmutäheks, et Õnnistegija on sündinud Petlemas, siis ei või ka hobuseid ilma jätta, sest ka nemad tahavad Lunastaja sündi kaasa rõõmutseda.

Nõnda siis valmistatigi lehmadele, lammastele ja hobustele tõsine jõuluõhtu, ainult sead unustati, nagu seisaksid nemad inimestega ühel pulgal. Ja ei mäletanud Vargamäe Eesperes ükski seda hullu asja, et loomad oleksid maitsnud jõulurõõmu,

kuna inimesed istusid nukralt ümber laua ja rääkisid ilmalikest asjust, nagu oleksid nemad need ainukesed paganad siin hoonetes.

Aga ükski ei pannud seda imeks neil päevil, sest ilm oli kurjaks läinud ja inimeste südamemõtlemised ei otsinud õndsuseteed. Indrekulgi, kes oli vanal õndsal ajal paukuvate kelladega jõuluõhtul kirikusse sõitnud, et seal imetseda kuuse suurust ja küünalde rohkust, tuikasid peas sootuks maised mõtted: kas ööseks koju jääda või kuhugi kaugemale küüni heinte sisse magama minna, kust teda juhtuval korral keegi ei teaks otsida?

Muidugi, ettevaatuse-abinõud polnud unustatud, neist rääkis hommikul vara Liinegi kohe: Indrek ei pidanud kogu päev ennast väljas näitama ja keegi ei tohtinud tema kojutulekust ainustki sõna lausuda ühelegi elavale hingele. Pidi igal juhul talitama nõnda, nagu poleks teda olemaski. Ainult jõulurõõmu käis ta ühes teistega südaööl loomadele viimas, sest neist polnud karta, et nad kannaksid keelt.

«Nemad ei räägi kellelegi, et oled siin, nemad on head,» ütles Liine jäära pead silitades, kes oleks tahtnud heameelega taganedes hoogu võtta ja võmmu anda, kui jõululeib otsas.

«Jah, loomad on head,» kiitis Indrek nõus olles järele, kuna ta ise mõtles midagi hoopis muud. Ta mõtles, et mis küll saab, kui isa ja Ants ei tule ei täna, ei homme ega ka ülehomme — kui nad ei tule üldse enam tagasi. Mis hakkavad õed üksinda kodu peale? Tema, Indrek, võiks ju minna isa ja Antsu otsima, aga tal on kindel veendumus, et tema ei suuda neid aidata, viskab ainult iseenda hundi lõugu. Teda ei peleta ohver, vaid paneb mõtlema ohvri asjatus. Temal on äkki aimdus, nagu kaaluks tema elu vähem kui isa ja Antsu oma. Neid oleks tema arvates ilmas rohkem vaja kui teda. Vajab teda üldse keegi? Eks ei ole ta nagu tilk ämbri uurdes, mis võib sealt langeda ükskõik millal, ilma et ükski paneks seda õieti tähelegi. Õdedelgi ja väikesel Sassil seisab ta ehk ainult seni meeles, kui ta asub nende keskel, aga sel silmapilgul, mil ta kaoks maailmast võiks ta ka jäljetult kaduda nende meelest, sest tema ei ole neile tegelikult kuidagi tarvilik. Ema ehk ainult, surma vaakuv ema ehk loodab temalt midagi, ilma et isegi õieti teaks, mida just. Aga sellegi jaoks pole tal muud tagavaraks kui mõned pulbrid, mis vähenevad päev-päevalt, isegi tund-tunnilt. Ja on nad kord otsas, mis siis? Läheb ta linnast uusi nõutama?

Kui kaua see tal õnnestub? Kas ei lange ka tema lõksu, nagu see on sündinud nii paljude teistega?

Alles teise püha õhtul pimedas saabus isa. Ta tuli hobuse ja reega nii tasa õue, et ükski ei pannud seda tähele. Kuuldi äkki, et keegi avab reiaaluse väravaid. Kõik jooksid karjas välja vaatama, ainult Indrek jäi kambri. Aga varsti tulid kõik tagasi, sest isa ajanud nad külma käest ära, käsutanud ainult Indreku ja Liine endale appi. Lapsed vahtisid arusaamatuses üksteisele otsa, et milleks küll isa vajab Indreku ja Liine abi. Ning äkki küsis Kadri:

«Miks Antsu ei ole?»

Nüüd pahvatas äkki kõigil meelde, et kus on Ants. Aga reiaalusel selgus Indrekule ja Liinele ilma pikema jututa, kuhu on saanud Ants: tema lamas nii pikk kui ta oli reel vaiba all. See oli veel sama vaip, millega Andres ja Mari olid millalgi ammu sõitnud kirikusse, kui Juss piilus neid tee ääres kuuskede taga ja vahtis neile pärast keset teed seistes järele. Nüüd oli Juss hauas, Mari haua äärel ja vaibal juba augud sees, aga Antsu kangunud keha kattis ta veel üsna kenakesti, kuigi kirikusõiduks tarvitati tänapäev juba uuemat vaipa, mis aga ei saanud oma kirjadega kuidagi selle vana vastu. Kõik lapsed arvasid Vargamäel nõnda ja imetsesid, kuidas võidi küll vanasti nii ilusaid vaipu kududa ja miks ei tehta seda enam nüüd.

«Tapsid ära,» lausus Indrek isale, nähes tumeda laterna valgusel vaiba all sirget ja liikumatut inimkuju.

«Tapsid ära, kuradid,» kordas isa kirudes, nagu Indrek polnud seda temalt kunagi varemalt kuulnud. Tundus, nagu oleks isa viha ja meeleheide sedavõrd suur, et kurvastusele ei jätku enam põrmugi maad. See isa meeleolu hakkas ka lastesse, nii et ka nemad ei tundud venna pärast õiget leina, vaid midagi sellist, millele ei osatud anda nimegi. Kui sel ei olnud muud head omadust, siis vähemalt oli nõnda kergem kurba sündmust haige ema eest varjata.

XXXIX

Pikkamisi selgusid isa sõnadest kogu loo üksikasjad. Neid ja teisi — sest oli ka teisi kinnivõetuid — veeti ühest paigast teise ja ikka ühes ähvardusega, et kes katsub põgeneda, see

lastakse jalamaid maha. Teise püha hommikul sõideti edasi naabermõisa, kus pidi olema kohtumõistmine. Kusagilt madalalt karjamaalt läbi minnes peetud hobused kinni ja soldatid hakanud teeservalt parajaid pajusid lõikama. Sedasama pandud ka tegema nooremaid mehi, muuseas Antsu. Soldat seisnud püssiga juures ja mehed lõiganud. Esiteks pole keegi taibanud, milleks see vitste lõikamine, kuid siis olnud äkki kõigil nagu tuulest selge: lõigati vitsu peksmiseks. Saksad tahtsid talupoegadele meelde tuletada vanu õndsaid aegu, kus härrad võisid oma orje kas või iga päev lasta tallis rookida. Kuid meeste arusaamisest hoolimata lõigati vitsu ometi edasi. Vargamäe Andres, kes istus reel, oli nii sügavasse mõttesse langenud, et isegi piip oli kustunud, kuigi ta seda oskas kas või magadeski popsida, sest nii selge oli tal see amet. Äkki võpatas ta püssipaukudest — põmm, põmm, põmm. Mitu korda just lasti, seda ta ei tea, aga varsti lõpetati paugutamine ning keegi tõsteti põõsaste vahelt lumelt ja kanti tema reele. Alles nüüd ta taipas õieti, mis oli sündinud. Aga Ants elas alles, ta elas veel tüki aega, kui nad sõitsid edasi.

«Peksku, keda tahavad, mind nad juba enam ei peksa,» kordas isa Antsu sõnu.

«Poeg, peksavad ehk haavatultki,» vastanud Andres.

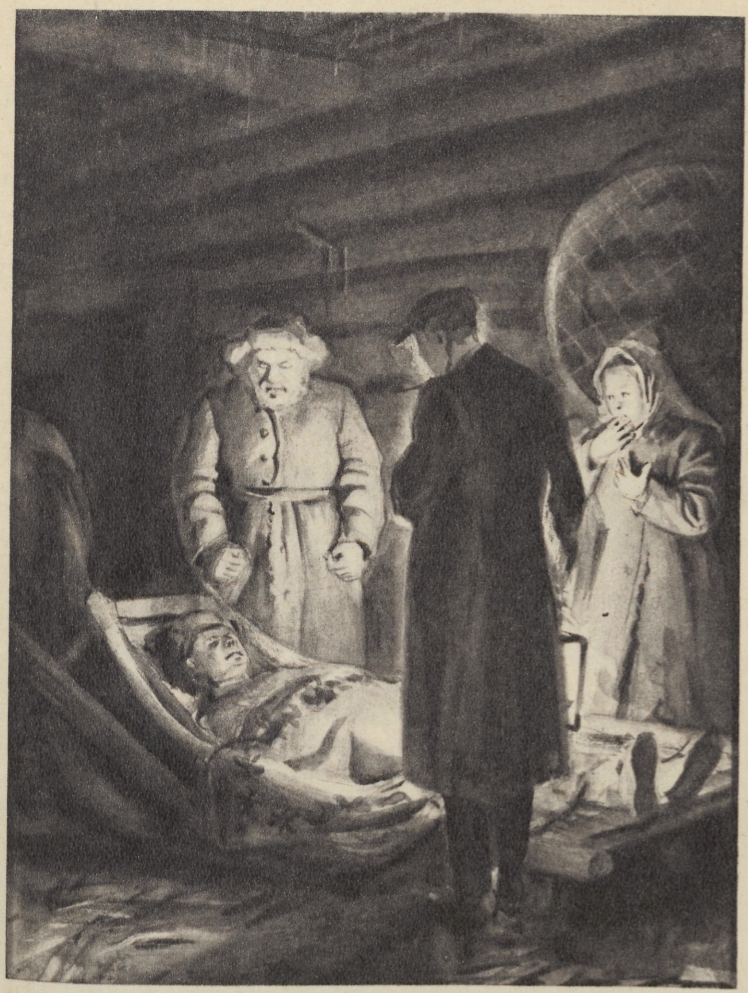
«Surnult võivad peksta, kui tahavad,» öelnud Ants ja vaikinud.

Nõnda nad sõitnudki tükk aega vaikides edasi. Andres vahtinud ainult seda punast rada, mis jooksnud tema ree järel, vahtinud kuidagi mõttetult, nagu ei mõistakski ta, mis see on või mis ta tähendab. Aga siis hüüdnud äkki vahisoldat midagi, kes istunud nende reel, ja kui Andres silmad pööranud — ta istunud poolviltu, sest kange kõle tuul olnud vastu —, näinud ta, et Antsu nägu olnud imelikult valge ning silmad klaasiselt lahti. Nüüd mõistnud ta äkki kõik. Ta pöördunud ümber, võtnud kustunud piibu suust ja labaku käest ning surunud Antsu silmad kinni. Ja alles nüüd saanud ta õieti aru, mis Ants viimaseks öelnud: tema tähendab tegi katset põgenemiseks ainult selleks, et leida surma, sest nii tark pidi ta küllalt olema, et pääsemise lootust põgenedes polnud siin peaaegu mingisugust, oli ju ümberringi lage maa ja raagus võserik.

Et Ants selle soo peal surma sai, see nagu ei vapustanudki Andrest nii väga, sest oli ju kadunu soos karjas käinud, soos jahti pidanud, soos marju korjanud, soos heina niitnud ja soos

kraavi kaevanud. Ta oli sõitnud üle soo kirikusse, poodi, laadale, veskile ja linna, ta oli vedanud üle soo heinu ja hagu, kartuleid ja vilja, miks ei pidanud ta siis lõpuks soo peal surmagi saama, kui see on jumala tahtmine. Pealegi, kui ta oleks ellu jäänud seal soo peal, siis oleks ta vaevalt pääsenud surmast hiljem mõisas, kus mõisteti nende peale kohut. Seda tehti küll väga imelikult, sest ühtegi neist ei kuulatud üle ega esitatud neile ainustki küsimust, aga ikkagi oli see nagu kohtumõistmine, sest otsus anti ometi teada, loeti ette. Aga oleks ju võidud nõnda teha, et otsusest ka poleks teatatud, oleks lihtsalt otsus täide saadetud, muud midagi: kes surma, see surma, kes peksupingile, see peksupingile, kus hakatakse ilma pikema jututa andma ja antakse, seni kui jagu täis. Ise võid hoope lugeda, kui nende arv sind huvitab, teistel pole muud, kui annavad. Sest Andres arvas, et kui kellelgi on süda täis, milleks peab siis veel ütlema, et sel ja sel on süda täis, seda näeb ju igaüks oma silmagagi. Ning kui keegi hakkab teisele südametäiega andma, milleks ta siis peaks ette teatama, kui palju ta just annab, sest kust ta teab, et viha just nii ja nii mitme hoobiga üle läheb. Nõnda arvas Andres ja ütles, et kohtumõistmine on ikkagi olnud, sest mis otsuse nad siis muidu teada andsid. Et aga kohtumõistmine sündis ilma ülekuulamiseta, siis võidi ka Antsu üle kohut mõista, kuigi ta oli ree peal juba ammugi kange. Tema mõisteti surma, sest tema olevat asutanud Vargamäe vabariigi, mille presidendiks tema ise. Vana Andres kuulis seda uudist esimest korda ja seletas sellekohasele küsimusele vastates, et tema teada ei saa Vargamäel olla mingit vabariiki, sest poolel mäel valitseb alles tema, Andres Paas, ja teisel poolel Pearu Murakas, kes on mõlemad truud Vene riigi alamad. Aga siis pisteti talle mingisugune paber nina alla ja küsiti, kas ta lugeda oskab, mille peale tema vastanud, et oskab küll, kui prillid ette paneb. Aga seda ta muidugi ei saanud teha, sest prillid olid koju jäänud, ja nõnda polnud tal ka võimalik lugeda seda lehte, kus pidi olema juttu Vargamäe vabariigist. Nüüd tahtis Andres tütardelt kuulda, kas ehk nemad ei tea, mis loom see Vargamäe vabariik on ja kes temast sellele paberilehele kirjutanud, mida saksad temale näidanud.

Vargamäe vabariigi asjadega kursis oli kõige paremini Tiiu. Tema laulis sellest kui lõoke, sest tema oli see, kes aidanud Antsu tema raskes töös. Muidu olnud kõik juba joones, ainult

Aga reialuses selgus Indrekule ja Liinele ilma pikema jututa, kuhu on saanud Ants: tema lamas nii pikk kui ta oli reel vaiba all.

kodanikud puudunud uuel vabariigil. Olnud ainult üks kodanik, nimelt president ise, aga pühade ajal pidanud nad teisi juurde muretsema. Vabariigi sissetulekuiks pidid olema summad, mis saadakse vähkide, metsalindude, pähklite ja jõhvikate müügist. Nõnda pidi aasta jooksul korjatama mitu rubla. Väljaminekute hulgas olnud viimati märgitud muuseas: Ämmasoo Juulile krõmpskaunu 22 kopika eest, Hundipalu Eevile niknakki 15 kop. eest. Niisugune olnud see Vargamäe vabariik.

«Ja selle teie rumaluse pärast pidin mina mõisatallis peksa saama, nagu oleks ma veel mõisa ori,» ütles Andres nüüd.

Nende sõnade mõju oli lastesse otse masendav: kes karjatas, kes tegi mingisuguse ebamäärase liigutuse, kes tammus jalgadel. Indrekul läks äkki kõik silmade ees mustaks ja ta pidi käega soemüürist tuge otsima, et mitte tuikuda või isegi kukkuda. Talle tundus, et kergem oleks olnud kuulda isa surmast kui peksmisest.

«Ja sinu, Indrek, lubasid nad maha lasta või võlla tõmmata, kui nad su kätte saavad,» segas isa laste tundmusvalingut. «Nad ütlesid, et sina ja sinusugused on see kurja juur, mis tuleb põhjani välja kiskuda.»

Alles hiljem isa seletas asja lähemalt, sest laste kuuldes ei tahtnud ta kõike öelda. Neile kinnitas ta ainult omakorda, et Indreku kojutulekut ei tohi ükski elav hing teada, sest see tooks temale surma ja teistele kõigile suure häda kaela. Suure häda all tuli mõista Andrese enda kinnivõtmist ja eluhoonete mahapõletamist, nagu isa jutustas pärast nelja silma all Indrekule. Seda oli talle öelnud kirikuõpetaja, sest ka see olnud peksmise ja mahalaskmise juures, andes jumalaarmu neile, kes seda soovinud. Aga soovijaid olnud vähe, sest mehed saanud varemalt teada, et õpetaja tahtvat nüüd sõjaväe abil vanu võlgujäänud kirikumakse sisse nõudma hakata, ja sellepärast surid mehed ennem ilma jumalaarmuta, kui et oleksid temalt midagi vastu võtnud. Meid tahetakse püssitikkudega kirikusse ajada, öelnud mehed ja arvanud, et ennem lähevad nad püssidega põrgu kui kirikusse, nii hirmus kanged olnud inimeste südamed. Aga Andres arvas, et kui oleks tähele pandud tema palvet ja peksmine muudetud mahalaskmiseks, siis oleks tema küll õpetajalt vastu võtnud jumalaarmu, aga nüüd on tema ära vandunud kiriku ja usu ning isegi jumala.

«Seda räägin ma ainult sinule, Indrek,» ütles Andres pea-

aegu kesköö1, kui nad läksid kahekesi hobustele ööseks heinu ette andma. Isa seisis, pihtkasukas seljas, peaaegu kummargil oma sootuks vimma kiskunud pihaga, latern pahema käe könksus sõrmede otsas. Tuli valgustas vaevalt ainult nende lähemat ümbrust ja laskis paista paaril hobuse sabal ja tagajalal, kuna heinu krõmpsutavad suud asusid juba pimedikus. Õhku täitis heina lõhna ja värske sõnniku haisu segu, mis tõi Indrekule nii elavalt meelde möödunud aegu. «Sina oled rohkem käind ja näind ning oled ilmatarkust õppind, nii et võiksid juba minust vanainimesest aru saada. Kui ma seal nõnda selle surnud Antsuga sõitsin, soldat püssiga reel ja vereoja ikka veel järel, palusin ma oma südames jumalat ja ütlesin: «Armuline issand! Karista mind, kuis tahad, kui olen pattu teind, aga päästa mind sakste peksust. Minu isa oli kohaomanik ja mina olen kohaomanik, sellepärast las ma ennem suren, nagu mu poeg Ants, aga ära anna mu keha ja ausat nime sakstele määrida. Tee seda oma poja Jeesuse Kristuse, meie Õnnistegija pärast. Tee seda, oh jumal, sellepärast et sa tunned mu neerud ja mu südame mõtlemised ning näed, et kui sa mind ei aita, siis võin ma meele heita, sest see häbi on suurem, kui ma suudan kanda oma tuttavate ja sõprade ning oma vana vingamehe Pearu Muraka pärast.» Nõnda rääkisin ma oma südames jumalaga ja palusin teda silmaveega, mida nägi see soldatki, kes istus minu reel oma püssiga. Tema mõtles muidugi, et mina nutan oma surnud poega, aga ei, ma palusin ainult jumalat, et ta päästaks mu sakste peksust, kui see peaks olema nende kuri nõu minu vanainimesega. Aga kui saksad minu palvest ei hoolinud ja isegi kirikuõpetaja mulle tuli seletama, et mina panevat ikka veel oma südame jumala ees kõvaks, kui mina tahtvat viieteistkümne vitsahoobi asemel surra, siis tundsin ma, et jumalaga on minu südames halb lugu. Ja ma ütlesin õpetajale, et auväärt hingekarjane, kui sa tõesti tahad, et ma ei salgaks meie issandat jumalat, meie Õnnistegija Jeesuse Kristuse isa, siis mine sakste juurde sisse ja palu minu nimel, et kui ma tõesti olen niisukest kurja teind, et mind peab karistama, siis lastagu mind ennem maha nagu poegki, aga ärgu peksetagu mind vanainimest, sest see toob mulle kõige kurjema hingehäda. Nõnda ütlesin ma. Ometi ei võtnud õpetaja mind kuulda ja nõnda tõmmati mind väevõimuga pingile ja pekseti. Mõistad sa, poeg, et kui minule oleks antud tuhat hoopi, kui mulle oleks antud sadagi, siis oleks ma kergema meelega kanna-

tanud kui seda viitteistkümmet. Sest mina ütlen, et need viisteist polnud mitte nuhtluseks mõeldud, vaid ainult minu, vanainimese häbistamiseks, minu retsimata nime sittamiseks, minu au määrimiseks. Sest mis süü see niisuke on, mille eest minule peab andma ainult viisteistkümmend vitsahoopi? Olen ma mõni kelm karjapoiss või väike hobusevaras? Nad ütlevad, ma ei ole õieti oma lapsi kasvatanud, sellepärast. Aga teie kõik ja kogu ilm on minu tunnistaja, et mina olen teid juhatanud jumala nimel tõe ja õiguse teed. Saksad seda ehk mulle süüks panevadki, sest neile ja ka kõigile teistele meeldib rohkem Pearu oma semlakkidega, kes istuvad kõrtsis. Aga kus on siis jumal? Kus ta on, et ta seda maailma kõverust ei näe? Kus ta on, et ta ei kuule inimese häält, mis hüüab hingehädas tema poole tõe ja õiguse nimel? Miks laseb ta seda sündida ja ei kuule õige inimese palvet? Minu südamesõnad ja silmavesi said naeruks, seda tundsin, kui istusin uuesti oma surnud poja kõrval reel ja mära, ohjad lontis, kõrvad kikkis, sõrkis omapead aiste vahel, sest ta tõttas koju. Aga mina ei tahtnud enam koju, mina ei tahtnud enam Vargamäele, kus ma olen elanud ja oma lapsi kasvatanud jumala nimel. Usu, mu poeg Indrek, esimene kord elus mõtlesin ma nende inimeste peale, kes pistavad iseenda käe oma elu külge, ja puudus vähe, et ma oleks sidunud ohjaotsad reekorvi külge ja saatnud mära surnud Antsuga koju ning oleks ise läinud esimese paraja puu alla ja seal tõmmanud enda oksa. Õigel ajal tulid mul veel meelde õndsa isa sõnad, mis see ikka ütles enesetapjate kohta, ja nende läbi sain endast võitu. Inimene ei ole iseenda koer, et ta peaks oma käega enesele nööri kaela panema — nõnda ütles isa ja mina küsisin endalt, kas siis mina olen see iseenda koer? Ja mul tuli Juss meelde, kes tõmbas enese sauna taha kuuske, mille mina võtsin kõigi juurtega üles, et ei jääks temast asetki, ning istutasin tema asemele pihlaka, mis on iga aasta punaseid marju täis. Kus on see, küsisin endalt, kes teeks sedasama selle puuga, mille oksas mina ripun? Ja ma teadsin, et seda inimest ei ole ja et see puu jääks endiselt kasvama ning võeraid inimesi ja nende lapsi kohutama. Võeraste inimeste ja nende laste pärast jätsin ma oma hullu teo tegemata, sest see oleks olnud ülekohus nende vastu. Aga kui ma jõudsin lagedale mõisasoole, kus ma sagedasti lasknud hobust jõulupühade ajal nõnda lillutada, et külm tuul käib südame alt läbi, läks mu meel härdaks ja ma nutsin suure häälega — nii

hirmus mahajäetud olin ma jumalast ja inimestest. Ja ma ütlesin iseendale: «Andres, Vargamäe Andres, sa oled teinud kogu eluaeg tühja tööd. Sa oled sigitanud tütreid ja poegi, aga sina ei saa neist abi, sest tütred lähvad mehele ja pojad võtab sõda või tapavad saksad. Sul on olnud kaks naist, kes olid su laste emad, aga üks neist on juba ammugi hauas ja teine seisab oiates haua äärel. Sina ise oled valvanud oma südame ja nime puhtuse järele, aga nüüd on su nimi määritud igaveseks, kuna aga Pearu särab sinu kõrval nagu Kristuse talleke. Sa palusid ikka jumalat, kui läksid kraavi kaevama, kiva lõhkuma või soosilda tegema, aga sinu kraavid vajuvad täis, lõhutud kivide asemele kerkivad maapõhjast uued ja soosild kaob pikkamisi porisse, ning kuhu on jäänud sinu jumal? Pearu ei ole kunagi palveraamatut avanud, nagu poleks jumalat ja tema poega, meie Õnnistegijat, maailmas olemaski, aga ometi elab tema paremini kui sina. Temal pole ühtegi poega tapetud, tema naine elab ja tema oma keha ja nimi on peksust määrimata.» Nõnda kõnelesin ma iseendaga Antsu surnukeha juures, ja kui jõudsin oma välja alla, needsin oma südames kõik palved ja usu, needsin tõe ja õiguse, mida ma kogu eluaeg taga nõudnud ja teile, oma lastele, õpetanud, needsin jumala see isa, jumala see poja ja jumala see püha vaimu ning lootuse oma hingeõnnistuseks, sest see kõik on olnud tühi töö ja vaimunärimine siin Vargamäel tema soode ja rabade keskel. Ma vandusin, et ei kunagi enam vii ma oma jalga üle kirikuläve iseenda pärast, ning ma kahetsesin, et ma olin soldatitelt tagasi nõudnud «Siioni kandle», piibli ja muud palveraamatud. Nüüd viskan nad oma kapist välja ja panen nad musta kambri lae alla laudile, et nad oleksid koos rämpsu ja satikatega, keda inimene kiusab taga kui oma keha ja vaimu vaenlasi. Nõnda teen mina. Aga sina, Indrek, oled ainuke mu laste seas, kellel olgu teada, miks su isa talitab nõnda, nagu oleks ta mõni tõlner või pagan. Ja kui sina ning ka teised tahate mind sellepärast hukka mõista, siis mõistke, minu süda ei nõrku. Kui ma olen teile halb ja ei kõlba teie isaks, siis jätke mind üksinda siia Vargamäele ja ma tahan siin elada nagu hunt. Isegi kui jumal tuleks ühes oma pojaga, meie Õnnistegijaga, mind noomima, siis ei muudaks ma oma meelt, vaid ütleks temale: «Vägede Jehoova, kes sa ilmud suitsus ja pilves, tagane Vargamäelt, sest mina olen su neednud ühes sinu pojaga ja mina ei pööra oma silmi enne sinu poole, kui sa oled

annud märki, et sa oled tõe ja õiguse jumal. Mine ühes oma poja ja püha vaimuga sinna, kus on kõverus ja ülekohus, Vargamäel ei pea sul pidu ega paika olema. Mine nende juurde, kes tapavad süütuid ja häbistavad ausaid.» Nõnda ütleks ma jumalale endale ja tema pojale, meie Õnnistegijale. Ja kui Jeesus Kristus jätaks mind sellepärast lunastamata ning jumal saadaks mu põrgu, siis lähen ma rahuliku meelega, sest kusagil peab ometi inimene leiduma, kes kaitseb tõde ja õigust jumala endagi ees.»

Nõnda rääkis Vargamäe Andres oma poja Indrekuga, kui nad seisid südaööl hobuste juures tallis, kus need krõmpsutasid heina. Ja Indreku meel läks väga raskeks oma vana isa kuulates, sest tema ei saanud kuidagi muidu, kui pidi arvama, et kõik õnnetused, mis on Vargamäed tabanud, on teda tabanud tema, Indreku pärast. Tema oma kirjade, raamatute ja lehtedega põhjustas kõige selle, mis viis isa meeleheitele, röövis temalt ainukese lohutuse. Vargamäelt oleks nagu hävitav tuli või laastav torm üle käinud. Keset mahajäetud, tühja väljamäge seisab vana Andres oma kõnksus sõrmede, kookus põlvede ja vimmas pihaga, paras paarimees poolkuivanud pedakaile. Ja keegi oigab, jah, keegi oigab! See lõikab Indrekul luusse ja üdisse, lõikab nüüd äkki veel palju hirmsamini kui tänini. Ajuti see polegi nagu õige oigamine, vaid lapse tihkumine või koera niuksumine, nagu sellest rääkis proua Kuusik. Seal oli Viljasoo leidnud valu ja vaeva diagnoosi — revolutsiooni elitinga, mille võib koertel parandada ainult kloroformi plaaster. Aga kus on see, kes ütleb, miks oigab, tihub ja niuksub Vargamäe Mari, nagu oleks temas korraga koos inimene, laps ja koer? Kus on see, kes vaigistaks ka tema valud, lõpetaks tema vaeva?

Iga kord, kui ta toibub sissevõetud pulbrist uuesti ja hakkab tundma valu, on tal keelel ainuke palve, ainuke õhkamine ja ihk — et ometi kord tuleks surm. Aga surm ei tule ning ikka ja jälle kannataja pöördub uuesti jumala poole, lootes, et viimaks ometi võetakse teda kuulda. Mari ei nea jumalat, Õnnistegijat ega püha vaimu, sest tema teab, et temal pole õigust jumalat paluda. Temal pole ka õigust loota, et jumal võtaks tema palvet kuulda, tema palub ainult hea õnne peale, ainult et aga paluda.

Sest saadik, kus Indrek tuli oma pulbritega, Vargamäe Mari palub ka teda, palub isegi härdamalt kui jumalat, et ta

võtaks temalt ta valud, võtaks jäädavalt. Mari tahab, et Indrek annaks talle pulbrit aina rohkem ja rohkem, et ta annaks, nii et kohe aitaks. Kui Indrek katsub seletada, et väga palju korraga ei või, sest siis läheb liiale, ei taipa ema kohe, mis tähendavad poja sõnad. Aga varsti ta aimab nähtavasti nende mõtte ja nüüd hakkab teda äkki piinama pöörane hirm, et pulbrid võivad lõppeda otsa. Ta pärib ja mangub Indrekult ühteviisi, et kui palju on veel pulbreid ja kui kauaks neist jätkub, ning Indrek kinnitab ikka ja jälle, et pulbreid on küll, või kuigi nad peaksid lõppema, siis tema muretseb kohe uusi.

Tõepoolest aga ei jätku pulbritest kuigi kauaks ja uute muretsemine on praegusel silmapilgul enam kui küsitav, sest hirm ja ahastus võtavad ikka enam maad ja liikumine on kardetav nagu sõjaajal. Pealegi ei või Indrek kauemaks koju jääda, kui ta ei taha omastele kaela tõmmata veel suuremat viletsust, veel raskemaid katsumispäevi, sest palja juhusegi tõttu võidakse tema siinviibimisest teada saada.

Kogu see õhtu, kui isa koju tuli, ei näidanud ta ennast emale, et sel poleks põhjust Antsu järele küsida. Aga hommiku poole ööd, kui ema ärkas oma pulbriuimastusest, kuulis ta isa norskamist asemel ja ütles Indrekule, kes valvas tema voodi ees:

«Isa kodu.»

«Magab,» vastas Indrek.

«Ants?»

«Magab eeskambris.»

«Annaks jumal,» ütles ema, nagu kahtleks ta Indreku sõnade tõepärasuses. Ja kui valud hakkasid talle uuesti liiga tegema, sosistas ta: «Indrek, ma tahan surra.»

«Oota, ema, surm tuleb varsti,» lohutas teda Indrek.

«Surm ei tule,» vastas ema.

«Kas tahad, ma annan sulle jälle rohtu?» küsis Indrek.

«Anna,» vastas ema. «Anna rohkem.»

«Ma annan, ema,» ütles Indrek.

«Anna, et poleks enam tarvis anda,» mangus ema, ja kui Indrek sellele midagi ei vastanud, küsis ta: «Kuulsid sa, Indrek?»

«Kuulsin, ema,» vastas Indrek ja lähenes pulbriga haigele. Aga see ei võtnud seda temalt vastu, tahtis teada, palju seal on. Ta kustunud silmad vahtisid mustadest pealuukoobastest õudse tungivusega Indrekule otsa ja ta krimpsus surnud huu-

led sonisid härdalt: «Indrek, ma tahan surra! Ma tahan Jussi juurde, et saaks ta lõõg täis! Aita mind, Indrek, kui sa võid! Aita mind, patust! Sa ise oled samast patust! Aita mind mu küljevalu pärast! Aita mind selle kivi pärast, mis sa siis kardulimaal viskasid! Aita, Indrek, mu patulaps!...»

«Ema, mõistad sa ise, mis räägid?» küsis Indrek.

«Mõistan, pojake, mõistan,» vastas ema.

«Ma ei või ju seda, ema,» ütles Indrek.

«Võid, pojuke, pead võima. Ma ei jäksa enam, ei suuda.»

«Oota, ema, veel ükski päev, surm tuleb,» rääkis Indrek.

«Surm ei tule,» vastas ema. «Aita mind, ole surmale abiks.»

Indrek, kes istus ema voodi ees, langes kummuli, haaras kondise käe, kattis seda suudlustega ja palus härdalt:

«Halasta, ema! Halasta oma lapse peale!»

«Ei, Indrek,» vastas ema. «Vargamäel pole halastust, Vargamäel peab.»

Indrek hoidis veel tükk aega kondist kätt, lootes, et ema muudab ehk oma meelt, aga kui see mangus üksisõnu edasi, vannutades poega peaaegu hullumeelse hardusega, tõusis see viimaks voodi eest ja ütles:

«Ema, ma teen seda ainult sinu pärast. Teen, et sa enam ei kannataks. Teen täie teadmisega meeletut kurja.»

Need olid ta sõnad. Aga tema mõtted olid teised. Mõtted ahmisid endasse nagu poole maailma ja selles vilksatas uppunud Kristi, mingisugune lõõtsutav koer, kel ripneb roosa keel suust, noormees, kelle kätt ta surub kramplikult, vimmas vanamees, kes ütleb: tehtud on ainult see, mis tehakse teistele, pikk, kuivetanud, viltuse suuga vanahärra, kellele tahetakse ajada selga kindralimundrit, jalutu sõdur, kes räägib Mandžuuriast, surnukeha reel punasekirju aukliku vaiba all, isa oma kõnksus kätega, needes kõike, mis olnud talle tänini suurimaks elutoeks, noor neiu pika musta laua ees, paludes südameverd, noormees, kes tapab oma jumalat, küünlajupp põlemas ees, palja peaga vanamees talvises tuisus, toppides talle tasku viit vene rubla, kui ta läheb eesti jumala vastu, väike poiss, kes kahmab vihavalingus maast kivi ja viskab pimesi, millele järgneb oigamine, mis kestab tänapäevani. Indrek isegi ei tea, mis vilksatas kõik sel silmapilgul tema mõtteis. Tundus, nagu teeks ta kogu oma eluarvet, pealegi veel pöörase kiirusega, sest ema ootab lausudes:

«Tee täie teadmisega, kui mind armastad!»

«Armastan, ema,» kinnitas Indrek, ja alles nagu nüüd ta taipas esimest korda oma armastuse suurust ja oma tegude raskust, mis vaevas teda nagu kuri vanne.

«Siis on kõik hea, Indrek,» ütles ema imelise selgusega, «sest Vargamäel on armastust rohkem vaja kui kurja eest hoidmist.»

Ema vaikis. Ka Indrek ei lausunud sõnagi, nagu peaks ta kogu oma jõu hoidma tarvilikuks toimetuseks, mis muidu võiks jääda tegemata. Alles siis, kui ta oli nii kaugel, et võis parema käe pista ema padja alla pea kergitamiseks, kuna ta pahemaga hoidis sisseantavat rohtu, lausus ta:

«Noh, ema.»

«Jeesuse nimel, poeg,» vastas Vargamäe Mari ja võttis Indrekult rohu vastu.

„TÕE JA ÕIGUSE" KOLMANDAST KÖITEST

Klassiühiskonna vastuolulistes tingimustes leidub alati suuri kirjanikke, kes tõusevad kõrgemale valitseva klassi eelarvamustest ja jõuavad oma loomingus ühiskonnas eksisteeriva sotsiaalse ebaõigluse ja ülekohtu hukkamõistmiseni, kuid kes samal ajal pole võimelised leidma väljapääsu sellest olukorrast, mida nad halastamatult paljastavad ja hukka mõistavad. Ühiskonna arenemise objektiivsete seaduspärasuste mittetundmise tõttu nad kas üldse loobuvad selle väljapääsu otsimisest või soovitavad selleks teid ja vahendeid, mis on sageli vastuolus elutõega. Nende viimaste hulka kuulus ka Anton Hansen-Tammsaare oma loomingulise arenemise protsessi teataval etapil.

Juba kirjandusliku tegevuse algusest peale veendus Tammsaare järjest enam ja enam selles, et valitsevate klasside ja rahva tee lähevad lahku.

Kirjeldades oma romaanis «Tõde ja õigus» eesti kodanluse tekkimist ja arenemist, näitab kirjanik veenvalt, et ka kodanlus, kes astus aadli asemele, ei liikunud rahvale lähenemise teed, vaid rahva uue orjastamise, uute ekspluatatsiooni vormide arendamise teed.

Tammsaare jõuab selles teoses järeldusele, et nii isevalitsusliku kui ka kodanliku korra alus on ebainimlik ning kõlbmatu. Ühiskonnakorralduse kõlbmatuse põhjust nägi kirjanik eelkõige selles, et ühiskond on jagatud töötavaks massiks ja teiste töö arvel jõude-elu elavaks koorekihiks.

Kuid tunnustades ühiskondlike ümberkujunduste vajalikkust, otsis kirjanik väljapääsu tekkinud olukorrast mitte revolutsioonilises võitluses, vaid inimese moraalses enesetäiustamises, mis peaks toimuma ligimese armastuse ja lugupidamise nimel.

Tammsaare ei uskunud, et revolutsioonilise vägivallaga võib parandada ühiskonda, kus inimeste peamiseks iseloomujooneks on egoism, mis sunnib neid mõtlema ainult endale, hoolitsema ainult enda eest. Samal ajal püüdis aga kirjanik tõestada, et inimeses on olemas potentsiaalsed alged, mis võivad võita tema nõrkused ja pahed ning võimaldavad tal jõuda tõele lähemale nii elu kui ka inimeste mõistmises.

Kõige tähtsamaks teguriks, mis Tammsaare utoopiliste oletuste kohaselt peaks etendama otsustavat osa inimese ja kogu ühiskonna ümberkujunemisel, on igasugustest teistest põhimõtetest kõrgemal seisev ligimese armastus, mis tekitab vastuarmastuse. Sellisest armastusest unistab kirjanik ise, sellest jutlustab «Tõe ja õiguse» kolmandas köites vanahärra Bõstrõi, selle armastuse kehastusena on romaani teises köites kujutatud Tiinat.

Kuid näidata, kuidas võiks selle armastuse abil kurjast tegelikult võitu saada, kuidas lahendada kõik elu vastuolud, seda kirjanik ei suutnud.

Nii siis tekkis Tammsaare loomingus ühelt poolt terav kriitiline suhtumine tema aja ühiskondliku elu vormidesse, teiselt poolt kurja juurte, kurja sügavuse ja kurjast võitu saamise teede mittemõistmine.

See sügav sisemine vastuolulisus on omane niihästi Tammsaare filosoofilisele publitsistikale kui ka ilukirjanduslikele teostele, kuna nii ühed kui ka teised väljendavad nende töötava rahva arvukate mitteproletaarsete kihtide, kes kirglikult vihkasid oma rõhujaid, kuid kes oma ühiskondliku seisundi tõttu polnud suutelised nägema reaalset väljapääsu kodanlikust ühiskonnast, tõekspidamisi ja maailmavaadet, mis on täis seesmisi vastuolusid juba oma olemuselt.

Kõige eredamalt on need vastuolud kajastunud töötava haritlase Indreku kujus romaani «Tõde ja õigus» köidetes. Indreku elu ja see ummik, kuhu ta lõpuks jõuab, näitab ilmekalt seda traagikat, mis oli iseloomulik haritlaskonna sellele osale, kes jõudis kodanliku korra eitamiseni, kuid keda kohutas revolutsioon ja proletariaadi diktatuur.

Tammsaare viimane romaan «Põrgupõhja uus Vanapagan» tõendab, et kirjanik ise ületas lõpuks need vastuolud ja lõi teose, mis annab tõepärase pildi rahva seisukorrast, tema õiglusetusest ja rõhutud olekust kodanlikus ühiskonnas, ning märgib ära need astmed, mida mööda rahvas kirjaniku arva-

tes jõuab ekspluataatorliku korra tõelise olemuse mõistmiseni ja selle korra hävitamiseni.

Romaani «Tõde ja õigus» kirjutas aga Tammsaare aastatel, mil ta polnud jõudnud veel vabaneda oma utoopilistest tõekspidamistest ja vaadetest ühiskonna arenemisele. Revolutsiooni kui ühiskonna arenemise seaduspärase nähtuse mittemõistmine on vajutanud kirjaniku realismile selles teoses sügava jälje.

Kirjaniku vaadete ja tõekspidamiste piiratus ühiskonna arenemisega seoses olevate probleemide ja küsimuste käsitlemisel ilmneb eriti teraval kujul romaani kolmandas köites, kus autor on oma vaatluse ja kirjeldamise objektiks võtnud ajaloolise sündmuse, mille tähtsust ja tõelist olemust ta ei mõistnud.

Hinnates 1905. aasta revolutsiooni, näeme meie, nõukogude inimesed, selles töötavate hulkade võimsas liikumises kõigepealt suurt ajaloolist sündmust, mis oli määratu tähtsusega poliitilise kasvatuse kooliks tuhandetele ja miljonitele töölistele ning talupoegadele, kes olid jõudnud arusaamisele, et ainult vägivallaga on võimalik kukutada tsaarivalitsust ja vabaneda mõisnike ning kapitalistide orjusest.

Tammsaare aga, olles arvamisel, et ühiskonda, kus rahva tõde ja õigus, nagu ta seda veenvalt näitab, on jalge alla tallatud, võib ümber korraldada ainult siis, kui inimesed end seesmiselt ümber korraldavad eetilis-moraalse enesetäiustamise teel, hindab 1905. aasta revolutsioonilisi sündmusi teistsugusest vaatevinklist.

Kuigi kirjanik tunneb kaasa rahva kannatustele ja õigustab selle taotlusi, puudub tal endal ajalooline perspektiiv ja usk revolutsioonisse kui ühiskonna ümberkorraldamise ainukesse õigesse vahendisse, sest rahvaste ja riikide ajaloos näeb ta ainult asjatut verevalamist, kus iga pööre, mis on läbi viidud vägivallaga, on alati teed tasandanud uuele vägivallale. Olles sellisel arusaamisel rahvaste ajaloost, võis kirjanik tööliskiassis küll tajuda määratut monoliitset jõudu, kuid ta ei olnud võimeline mõistma selle klassi erilist ajaloolist ülesannet ja sellepärast nägi ta masside revolutsioonilises võitluses mitte ühiskonna arenemise seaduspärast nähtust, vaid ainult rahva usku ja lootust paremasse ellu, mille saabumise võimaluses Tammsaare ise aga kahtleb.

Väär arusaamine revolutsiooni ees seisvatest ülesannetest ja eesmärkidest võttis kirjanikult oskuse leida kirjeldatavais sündmustes, nähtustes ja teoses antud revolutsionääride kuju-

des kõige tähtsamat ja olulisemat selleks, et eraldada see ebaolulisest, juhuslikust, ning viia see lugejani tüüpiliste nähtuste ja tüüpiliste kujude loomise teel.

Selle suure ja tähtsa ülesande on kirjanik lahendanud oma teoses ainult osaliselt, mille tõttu romaani kolmas köide ei anna 1905. aasta revolutsioonist ja selle kandvatest jõududest niisugust kunstilist üldistust, mis oleks vaba tõsistest eksimustest nii ajaloolise kui ka kunstilise tõe vastu.

Teeksime aga vea, kui väidaksime, et «Tõe ja õiguse» kolmandas köites, mis kahtlemata on Tammsaare viieköitelise romaani kõige nõrgem osa, ei ole peale kirjaniku eksimuste midagi, mis vääriks tähelepanu. Selline väide suleks meile tee nende tõsielu külgede nägemisele, mida Tammsaare kui kirjanik-realist on oma teoses õieti valgustanud ja mis on sattunud karjuvatesse vastuoludesse autori subjektiivsete tõekspidamistega siis, kui nende tõekspidamiste lähtekohtadeks on tegelikkuse ajaloolise arenemise tõele risti vastu käivad kontseptsioonid. Need kahjulikud kontseptsioonid ja tõekspidamised on kirjanikku eriti mõjutanud revolutsioonilise liikumise juhtivate tegelaste hulka kuuluvate kujude loomisel ja üksikute sündmuste ning nähtuste tõlgitsemisel, kuid nad ei suuda varjutada kogu seda elutõde, mis käsitletava teose lehekülgedel on leidnud kunstilise üldistuse, mille tunnetusliku tähtsuse alahindamine oleks ekslik.

Samuti nagu «Tõe ja õiguse» teises köites, kuulub ka romaani kolmandas köites esiletõstetud kujude hulgas keskne koht Indrekule. Selle juhuslikult revolutsiooni keerisesse sattunud noore inimese elamuste, meeleolude ja mõtiskluste kaudu laseb Tammsaare hinnata sündmusi, mis teose lehekülgedel lugeja silmade ees lahti rulluvad.

Indreku usk elusse ja inimestesse lõi juba õppimisaastail tugevasti kõikuma. Kool, millest ta oli sunnitud lahkuma, oli teda õpetanud nägema inimeses kõigepealt ainult halba: alatust, silmakirjatsemist ja valet. Selle asemel, et sisendada oma kasvandikesse kindlaid, objektiivsele tõele vastavaid veendumusi, tõekspidamisi ja teadmisi loodusest, inimesest ja ühiskonnast, surus kool maha isegi need nõrgad aiged, mis tärkasid stiihiliselt õpilaste teadvuses ja mis tuginesid nende isiklikele tähelepanekuile ja arusaamadele. Kool, kus õppis Indrek, tegi kõik selleks, et kasvatada temast sõnakuulelikku tööriista valitsevaile klassidele ja kehtivale korrale. Elust saa-

dud tähelepanekud, mis olid vastuolus härra Mauruse õppeasutuse ees seisvate ülesannetega, ei lubanud aga Indrekul juba kooliski jääda täiesti ükskõikseks selle vale ja pettuse vastu, mis teda õppimisaastail ümbritsesid. Kuid nende vastu võitlemiseks puudus tal jõud, sest puudusid veendumused. Ja kui Indrekus hiljem tärkabki soov võitleva rahvaga kaasa minna, siis selgub peagi, et tal puuduvad selleks vajalikud eeldused.

Kuid romaani kolmanda köite peategelaseks ei ole teoses esiletõstetud üksikud kujud, vaid poliitilisele elule ärganud rahvas. Kui analüüsime romaani, kerkibki meie ette kõigepealt küsimus sellest, mil määral Tammsaarel, vaatamata teose tõsistele puudustele ja kirjaniku eksimustele realistliku kunsti ees seisvate ülesannete ja eesmärkide vastu, on siiski õnnestunud edasi anda masside võimsat liikumist seoses 1905. aasta revolutsiooni sündmustega Eestis.

«Tõe ja õiguse» teises köites Tammsaare näitas, missugust hirmu tekitasid eesti kodanlusele revolutsioon ja sotsialismi ideed juba sajandi vahetusel. Selle hirmu põhjuseks olid järjest tugevnevad vastuolud kiiresti kasvava töölisklassi ja kodanluse vahel. See hirm sundis eesti kodanlust liitu otsima meie rahva põlise verivaenlase ja orjastaja balti aadliga ning lömitama tsaarivalitsuse ees. Hirm rahva ees sundis isand Mäebergisid ja härra Mauruseid käiku laskma kõiki vahendeid selleks, et lämmatada hulkade aktiivsust ja mürgitada nende teadvust oma jõusse mitteuskumise mürgiga. Klassivastuolude maskeerimise ja mahasalgamise eesmärgil jutlustasid nad eesti rahvast kui ühtsest tervikust, kus puuduvad klassivahed ja igasugune pind revolutsiooniliste ideede levikuks, ning oma klassi huvid kuulutasid nad silmakirjalikult kogu eesti rahva huvideks. Nende ideoloogia oli üles ehitatud töötavate hulkade petmisele ja vihavaenu õhutamisele rahvaste vahel, et mitmesugustest rahvustest töötajad ei saaks üksmeelselt oma kurnajate vastu välja astuda.

1905. aasta revolutsioon paljastas kodanluse vale eesti rahva terviklusest ja tema huvide ühtsusest ning näitas, et koos balti aadliga ja tsaarivalitsusega moodustas kodanlus ühise rahvavastase leeri.

II

Esimese Vene revolutsiooni alguseks sai 1905. aasta 9. jaanuar, mida nimetatakse ajaloos «veriseks pühapäevaks». Et kasvavat revolutsioonilist liikumist tööliste verre uputada, oli isevalitsus otsustanud sel päeval ettekavatsetud plaani kohaselt korraldada Peterburi töölistele tapatalgu. Juba järgmisel päeval peale tsaarivalitsuse poolt korraldatud verist roima tõusis protestistreikide laine üle kogu maa. Kõikjal toimusid miitingud ja demonstratsioonid, millega kaasnesid kokkupõrked politsei ja sõjaväega. Revolutsioon haaras kiiresti ka Baltimaad.

Revolutsioonilise liikumise keskuseks Eestis kujunes Tallinn. Saanud teada sündmustest Peterburis, otsustas VSDTP Tallinna Komitee organiseerida üldstreigi protestiks julma veretöö vastu. Streigist, mis algas 12. jaanuaril, võttis osa üle 10 000 töölise. Tekkisid kokkupõrked politseiga ja soldatitega, mille tagajärjel mitu töölist sai surma ja paljud haavata. Jaanuari ja veebruari vältel toimusid peaaegu kõigis suuremates linnades massilised streigid. Revolutsiooniline liikumine oli haaranud endaga kaasa suurema osa eesti töörahvast. Töörahva võitlus äratas ka talurahva. Külakehviku, rentniku ja sulase liitis ühisesse rindesse põline vaen kurnajate vastu, mida orjapõli sajandite jooksul oli sünnitanud. Talupojad hakkasid ründama oma peavaenlast — mõisnikku.

Revolutsiooniline liikumine külas kandis aga peamiselt stiihilist iseloomu. Kannatuse kaotanud talupojad põletasid mõisade maju, kõrvalhooneid, heinakuhje või mõisametsi. Ärahirmutatud mõisnikud põgenesid linnadesse, kus nad nõudsid võimudelt kõige karmimate abinõude tarvituselevõtmist talupoegade vastu.

Revolutsioonilistest sündmustest 1905. aasta jaanuaris ja veebruaris, samuti ka kevadel, on Tammsaare oma romaanis vaikides mööda läinud. Ainult kaudselt näitab kirjanik neid sotsiaalseid põhjuseid, mis sundisid töötavaid hulki üle kogu maa võitlusse astuma oma rõhujate vastu.

«Tõe ja õiguse» kolmanda köite algus viib meid Tallinna tööliste agulisse, kus sogases veeloigus tänaval solistavad räpased lapsed palja jalu ja kuhu kostab «Dvigateli» toru undamine, millega ühinevad ka teiste vabrikute torud. Auru väljalaskmisega kateldest kuulutasid Tallinna töölised järjekordse streigi algust.

Ajalooliste andmete järgi otsustades oli see Tallinna tööliste juulistreik, mis kuulutati välja peale seda, kui valitsusvõimud olid areteerinud VSDTP Tallinna Komitee peaaegu terves koosseisus ja rea aktiivsemaid töölisi. Valitsus lootis revolutsiooni lämmatada juhtiva keskuse ja poliitiliselt arenenumate tööliste kõrvaldamisega liikumisest. Kuid areteeritute asemele astusid uued, kes jätkasid võitluse juhtimist.

Sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide algatusel korraldati 24. juulil Rahumäel koosolek, millest võttis osa ligi 20 000 töölist.

Sellele koosolekule metsa laseb autor minna ka Indrekul, kes läheb sinna koos oma kunagise koolivenna Otstaavliga, kellest on vahepeal saanud politseijaoskonna kirjutaja.

Koosolekust võtavad osa töölised, kel on «päikese ja tuule pargitud või umbsetes töökodades koltunud näod, kanged ja nurgelised liigutused, käsnas käed, vimmas pihad, kulunud küüned» (lk. 17).

Kõnelejad jutustavad neile «parteidest, koalitsioonist, ametiühinguist, streikidest, miitinguist». Räägitakse «töölise õigusest, kelle higi ja vaev peab kogu ilma ülal» ning kutsutakse töölisi võitlema oma õiguste eest. Juhitakse ühtlasi tähelepanu sellele, et see võitlus nõuab ohvreid ja verd, «sest ärgu mõeldagu,» ütleb miitingul esinev kõneleja, «et politsei revolver oleks laadimata, et kasaka käerandmel ei ripuks nuut või et sandarmitel puuduksid rauad. Need kõik on ka... valmis praeguse koosolekugi ründamiseks, ainult käed on lühikesed, jõud ei ulatu, sest jõud on töölise pool, jõud on töölise rakkus kätes» (lk. 19).

Koosolekule minejate ja sellest osavõtjate meeleolu kirjeldamisega, samuti koosolekul esinevate kõnelejate üleskutsetega annab kirjanik tõetruu ettekujutuse sellest üldisest meeleolust ja võitlusvaimust, mis valitses neil päevil töötavates hulkades. See meeleolu ajab hirmu peale Otstaavliile, kes saab aru, et need tuhanded inimesed, kelle hinges põleb viha ja kättemaksmise kirg, on valmis ründama oma vaenlast — isevalitsust ja tema käsilasi, sandarmeid ja politseid.

«Kas neid võiks miski päästa? Kas aitaks siis kasaka nuut, kaloti revolver, müürid ja rauad?» — küsib Otstaavel Indrekult. «Usu,» vastab ta ise oma küsimusele, «ei aitaks, miski ei aitaks?» (lk. 21).

Ka Tammsaare ei kahtle rõhutud rahva jõus, kuid ta ei usu,

et revolutsiooniga võib inimest ja maailma paremaks muuta. Kirjaniku abstraktne humanism on ühtesobimatu ohvrite ja verevalamisega, mis aga revolutsiooni puhul osutuvad paratamatuiks. Seepärast laseb autor samal politseikantselei kirjutajal Otstaavlil, kes ise nimetab nii ennast kui ka politseid, mille teenistuses ta on, viimaseks jätiseks, Indrekule jutustada verejanust ja loomalikest instinktidest, mis miitingul kõnelejad temas äratanud.

Ka kirjaniku enda mõtted romaanis elust, inimesest ja tema tegevusest on elukauged siis, kui autor, filosofeerides inimesest abstraktselt, rebib ta lahti neist konkreetseist ühiskondlikest põhiteguritest ja suhetest, mis ühiskonna arenemise vastaval etapil tingivad ka inimese mõtteviisi ja tegevuse.

Tammsaare ei tee vahet vallutussõdade ega kaitsesõdade vahel, kodanlike revolutsioonide ega proletaarsete revolutsioonide vahel. Igasuguse vägivalla ainukeseks põhjuseks peab kirjanik inimese kiskjalikku olemust. «Alles selliseil koosolekuil,» ütleb kirjanik lõppkokkuvõtet tehes ühest põranda-alusest koosolekust, kus keegi üliõpilane kritiseerib sotsialistrevolutsionääre ja anarhiste, «võib õieti näha, milline kustumata tapmiskirg istub inimeses, milline verejanu! Aastatuhanded on ta nõnda põlenud tapmis-ihas, aastatuhanded on olnud tema suurimaks naudinguks muuta korjuseks kõik, mis on elav» (lk. 54).

Nähes riikide ja rahvaste ajaloos ainult mõttetut kirgede möllu ja verevalamist, ei suuda kirjanik mõista ka proletariaadi vabadusvõitluse olemust ega eesmärke. Nii vabadust ja survet kui ka kõiki teisi samalaadseid mõisteid käsitleb Tammsaare siin abstraktselt, ilma et ta seoks neid konkreetsete ajalooliste nähtustega ja sotsiaalsete jõududega. «Vabadus,» ütleb ta, «on see imelik taim, mis sööb iseenda — sööb vägivallaks! Kus on need vabad, kes ei usuks ainult vägivalda ega küsiks imestusega: mis on vabadus? Iga ori usub ainult vabadust — iga vaba ainult vägivalda ja mõlemad talitavad sellekohaselt» (lk. 166).

Mõistete abstraktsioon viib kirjaniku võitlevate ühiskondlike jõudude ühevääristamiseni. Tammsaare ei maini siin seda, missugused need ühiskondlikud jõud klassiliselt on, kes võitlevad vabaduse eest. Ta ei tee vahet tsaaristliku vabaduse ja kodanliku vabaduse ja proletaarse vabaduse vahel. Me teame aga, et need on põhimõtteliselt erinevad. Kui kodanlik vabadus on ühis-

konna ekspluataatorliku vähemiku vabadus enamikku rõhuda ja kurnata, siis on vabadus, mille eest võitleb proletariaat, ühiskonna enamiku vabadus, ja seda ei saa proletariaat enne teostada, kui ta ühiskonna kurnamisest ja rõhumisest vabastab. Selle ajaloolise ülesande teostamiseks peab proletariaat paratamatult tarvitama vägivalda nende suhtes, kes oma vabadust kasutavad sotsiaalseks rõhumiseks.

Tammsaare seab aga sellele vägivallale vastu oma unistuse utoopilisest jõust, mis peaks ühiskonna antagonistlikud jõud ligimese armastuse nimel ühte sulatama. «Kes sulatab need kaks vastandit üheks, see on saanud inimsoo õnnesepaks» (lk. 167).

See fantastiline jõud eksisteeris küll kirjaniku unistuses, kuid elus otsis ta seda jõudu asjatult. Elus näeb ta ainult vaenu, lepitamatuid vastuolusid ja võitlust. Ta näeb, et kannatuse kaotanud töötavate hulkade hinges põleb kustumatu viha ja kättemaksutuli, näeb võitlevat rahvast, kes oli jõudnud arusaamisele, et tema kannatustes ja hädades on süüdi kogu see ühiskondlik kord, mis on rajatud kurnamisele.

Rahvas, näitab kirjanik, oli kaotanud viimase usu valitsusse. «Kõik pidasid endastmõistetavaks, et kui valitsus midagi kinnitab, siis peab otse vastupidist uskuma, ja et kui valitsus ajab midagi valeks, siis on see kaljukindel tõde. Valitsust usuti ainult siis, kui ta kinnitas oma lüüasaamist, sest see valmistas rõõmu ja seda taheti uskuda, ning kui ta teatas, et see või teine tema käsilastest . . . on revolutsionääride poolt tapetud» (lk. 61).

Kõike seda näeb Tammsaare, kuid abstraktne humanism ei luba autoril jääda ükskõikseks seal, kus on tegemist verevalamisega, kus kutsutakse üles vägivalla rakendamisele. Ja valitsuse lüüasaamine sunnib kirjanikku lausuma: «Jah, seda usuti ning kellelgi ei tulnud mõttesse, et siingi on tegemist inimeluga, inimese vere valamisega. Seda mitte!» (lk. 61).

Revolutsioonilised sündmused aga arenevad edasi ja kirjanik loob neist tõetruid pilte, sattudes aga uuesti vastuollu elutõega siis, kui ta toimuvaid sündmusi oma eluvõõraste tõekspidamiste kõrguselt kommenteerima hakkab.

Kestavad edasi streigid, miitingud ja koosolekud, kus kutsutakse jätkama võitlust ja võetakse vastu resolutsioone, milles töölised esitasid oma nõudmisi valitsusele.

«Seda,» kirjutab Tammsaare, «polnud veel mõni aeg tagasi

kuulda, et oleks nõutud, sest seda lihtsalt ei julgetud. Tähendab midagi erilist oli nagu sündinud . . . ja selle tõttu olid kõik erevil. Kõigi kannatusekannelde keeled olid viimase võimaluseni pingutatud ja ükski ei teadnud, mis sünnib, kui neid puudutada, kas nad katkevad või löövad helisema» (lk. 91).

Poliitilisele elule ärganud rahva võitlusvaimu ei olnud aga kerge katkestada. Üha kindlamaks kujunes masside teadvuses mõte, et «löömaks see läheb». Ja viimse võimaluseni pingutatud kannatusekandle keeled lõid helisema. «Nad lõid helisema — lõikavalt, huugavalt, undavalt, kutsuvalt, julgustavalt, ässitavalt» (lk. 91).

Kõik kuulsid seda helinat. Rahva enamik läks selle helina kutsel võitlusse, «aga ei mõistnud seda helinat ükski nii hästi kui tööline Käba oma seltsimeestega» (lk. 91). Käba ja tema seltsimehed — see on töölisklass — teadsid kindlasti seda, «et kui hakkab täna-homme kusagil helisema, siis peab kaasa helistama, sest kannatusehelinast peab saama suur rõõmuhelin», mis kajab üle maa. Käbale ja tema seltsimeestele, kel «on juba kolme-neljakümneselt vimmas pihad, könksus sõrmed, pahkas käed ja kanged ihuliikmed» ja keda «kodu ootavad . . . närudes naised, kaltsudes lapsed», oli revolutsiooni helin ainukeseks lootuse helinaks.

Kirjanik näitab, et töölisklassil tuli võidelda äärmiselt raskes olukorras. Puudusid relvad, puudus ka raha nende muretsemiseks. Kodanlus, kes revolutsiooni mahasurumisel tegutses käsikäes tsaarivalitsusega, määras töölised, kellele pikema aja kestel ainukeseks võitlusvahendiks oli poliitiline streik, nälgimisele.

Kuid nälg ei suutnud murda tööliste võitlustahet. Vaatamata sellele, et poodnik Vesiroos ähvardab töölist Käba «streigiga», kui see oma toiduarvet temale ei tasu, hoolimata sellest, et Käba koos perekonnaga nälgib, paneb ta ikkagi «oma vabrikutoru ühes teiste torudega undama» (lk. 92).

Iseloomustades meeleolu, mis neil raskeil, kuid lootusrikkail päevil valitses tööliste ridades, kirjutab Tammsaare: « . . . hääles, toonis, intonatsioonis võidutseb rõõm, vaimustus, julgus, iseteadvus ja usk oma teo pühadusse. Pisarad veavad tahmunud palgeile heledamad vöödid. On need tööst ja vaevast? On need väsimusest? Aga miks ei või nad olla suurest rõõmust, sügavast meeleliigutusest, ennastsalgavast andumusest, pühast hardusest oma määratu ülesande ees?» (lk. 92/93).

Revolutsiooni käigus oli töölisklassile selgeks saanud, et selle ülesande täitmine ei nõua palveid, vaid vägivalda ja relvi. Kuna relvade muretsemiseks puudus raha, otsustati neid konfiskeerida äridest, kus nendega kaubeldi. Relvade konfiskeerimist tööliste poolt ja segadusse sattunud valitsusorganite jõuetust kasutasid aga igasugused kahtlased elemendid äride rüüstamiseks. Valitsus oli jõuetu korda jalule seadma. «Üks pood ees või taga, üks puhtaks riisutud inimene vähem või rohkem, mis see loeb,» — selline, näitab Tammsaare, oli pea kaotanud politseipristavi suhtumine tekkinud olukorrasse.

Kuid mitte politseipristav üksi, vaid ka kindral ja kuberner olid kaotanud pea. Valitsuse ringkondades valitses üldine segadus. «Meie mees,» kurdab Otstaavel Indrekule, «ärgu näidaku nüüd parem nägugi» (lk. 106).

Samal ajal võis aga näha kõikjal inimhulki. Neid võis näha umbseis ruumides ja ka lageda taeva all, isegi sügisese vihma käes, jalge all pori. Need kuulasid kõnelejaid kas või päevad otsa.

Nagu teada, haaras 1905. aasta oktoobristreik kogu Venemaa. Seisid tehased, vabrikud ja raudteed, lakkasid töötamast post, telegraaf, telefon. Kogu riigis jäi elu seisma. Tsaarivalitsus püüdis algul streiki sõjalise jõuga maha suruda, kuid see osutus võimatuks.

Üksmeelselt võttis oktoobri üldstreigist osa ka Eesti proletariaat. Tallinnas kujunes olukord nii keeruliseks, et kodanlus kõige tõsisemat hirmu hakkas tundma oma elu ja varanduse pärast. Ta nägi, et valitsus nii oma võimu kui ka pea oli kaotanud.

«. . . Linnaisade seisukord,» kirjutab Tammsaare, «oli täbar, sest nad pidid oma valijate varandust kaitsma, kuigi neil polnud selleks käsutada mingit jõudu. Sest karta oli, et riigivõim, mis hoidus kõrvale mineval ööl, hoidub kõrvale ka tuleval, nagu oleks ta juba revolutsiooni poole üle läinud» (lk. 108).

Administratsioonil ei jäänud muud midagi üle, kui linnavalitsuse vaheltsobitusel tööliste poole pöörduda ja kauplema hakata, kas ja millistel tingimustel töölised nõus oleksid julgeoleku ja korra säilitamise linnas enda peale võtma. Töölised olid nõus valitsuse ettepanekut vastu võtma siis, kui tänavailt kõrvaldatakse sõjaväepatrullid ja kui vabastatakse poliitilised vangid. Kuberner pidi selle ettepanekuga nõustuma.

Sellest kokkuleppest teeb aga Tammsaare väära järelduse. Ta näeb siin loobumist põhimõtetest armastuse nimel ja otsustab, et elus maksab armastus «millegi või kellegi» vastu rohkem kui põhimõtted. Kirjanik ei arvesta seda, et töölised läksid ajutisele kokkuleppele administratsiooniga mitte oma põhimõtetest loobumise arvel, vaid taktikalistel kaalutlustel. Kokkulepe andis neile võimaluse päästa oma juhtivaid seltsimehi vanglast selleks, et need uuesti oleksid võinud revolutsioonilise liikumise etteotsa astuda.

Olemasolevad ajaloolised andmed tõendavad, et valitsus ei täitnud oma lubadusi. Ta ei kutsunud tänavalt sõjaväepatrulle ära ega vabastanud ka kõiki poliitilisi vange.

Vangide vabastamist kujutab Tammsaare kui tööliste esimest võitu, mille puhul rõõmustati ja mis kinnitas töölistes usku oma jõusse. «Kes kogu seda rõõmutsevat mitmekesist rahvahulka nägi, oleks võinud peaaegu arvamusele tulla, et temaga hõiskab kaasa kogu linn, kogu maa» (lk. 110).

Kuid kirjanik kõneleb ka sellest, et samal ajal, kus töölised kandsid oma vabastatud seltsimehi läbi vaimustatud rahvahulga, leidus linnas ja ka maal neid, keda teiste suur rõõm kurvaks tegi. Kurvastasid need, kes arvasid, et rõõm hulkade südames «on röövitud rõõm, mis tuleb tagasi anda valituile, kel on maailmas ainuõigus rõõmutsemiseks». Ja kurvastajate «südameid kõrvetas tuline viha. Ja nad vaevasid oma aju, kuidas küll jumalast seatud korda uuesti maksma panna» (lk. 111).

Tammsaare näitab, et ka järgmisel päeval peale vangide vabastamist, ilusal sügispühapäeval «istusid suured ja rikkad lukkude ja riivide taga ning vaatasid, kas sõjariistad korras, nagu varitseks keegi vahetpidamata, et aga murda kuhugi sisse» (lk. 114). Töölised aga ei mõtelnudki sel päeval nende rahu häirida. Ka ei meelitanud rahvahulki kirikukellade kõma, sest «kirikud,» ütleb Tammsaare, «olid saanud vaeste meelest nagu röövlikoopaks, kus kistakse paljalt ihult viimne ude. Kiriku ukski oli nagu ling, mille silmus heidetakse nagu ainult selleks vaese kaela, et temalt koorida viimane» (lk. 114).

Määratud rahvahulgad tõttasid sel pühapäeval linnast välja, et kuulata neid, keda oli päästetud vanglast.

Tammsaare ei tutvusta lugejaid lähemalt sellel ülelinnalisel tööliste koosolekul esinenud kõnelejatega, nende kõnede sisuga ega ka nõudmistega, mis sel koosolekul valitsusele esitamiseks olid vastu võetud.

Nagu ajaloolistest andmetest teada, toimus see koosolek 16. oktoobril ja oli kokku kutsutud selleks, et kuulata vangist vabastatud seltsimehi ning nõuda ka ülejäänud poliitiliste vangide vabastamist. Peale selle nõuti veel sõjaväepatrullide ärakutsumist tänavailt, töölispatrullide varustamist relvadega ja toetust streikivaile töölistele. Koosolekust võtsid osa ka linnavalitsuse esindajad. Kuna töölised koosolekul ei jõudnud esitatud nõudmiste suhtes linnavalitsuse esindajatega kokkuleppele ja päev juba õhtule kaldus, otsustati linnavalitsuse esindajate ettepanekul minna linna Uuele turule, et seal nõupidamist jätkata.

Samal ajal aga, kui relvadeta töölised koosolekul, milleks neil oli kubernerilt luba, oma seltsimehi kuulasid, kes kõnelesid neile tööliste inimõigustest, tegi kohalik sõjavägede ülemjuhataja korralduse nende õiguste jalge alla tallamiseks. Tapatalguga otsustas ta töölisi sundida loobuma oma õiguste nõudmisest. Uuel turul, kus õhtul jätkus tööliste miiting ja kuhu valgus juurde üha uusi töölisi koos naiste ja isegi lastega, avas kohaletoodud sõjaväeosa hoiatamata tööliste pihta tule, mille tagajärjel jäi turuplatsile lamama 60 surnut ja ligemale 250 haavatut.

Julm veretöö kutsus tööliste seas esile määratu meelepahatormi valitsuse vastu. «Ei olnud päevade, nädalate ja aastate vältel muud juttu kui vendade verest ... See sõi kõigi südameid nagu rooste rauda ja kõik uskusid, see ei või nõnda jääda, nüüd enam ei või» (lk. 134).

Tsaarivalitsus lootis asjatult sõjalise jõuga maha suruda oktoobristreiki, mis oli haaranud kogu Venemaa.

Hirmutatud üldstreigist, avaldas tsaar 17. oktoobril manifesti. Manifestis lubati rahvale anda «kodanikuvabaduste kõikumatud alused: tegelik isikupuutumatus, südametunnistuse-, sõna-, koosolekute- ja ühingutevabadus». Lubati kokku kutsuda Riigiduuma ja elanikkonna kõigil klassidel osa võtta tema valimistest.

Kirjeldades meeleolu, mida manifesti avaldamine oli kergeusklikes silmapilguks tekitanud, ütleb Tammsaare: «Alles eile õhtul ragisesid soldatite püssid ja voolas veri ning surijate valukisa kostis nagu üle kogu linna, aga täna lähevad inimesed samadele soldatitele vastu ja hõiskavad neile: «Elagu vabadus!», millele soldatid vastavad laia naeratusega ja ohvitser käe kõrva äärde tõstmisega» (lk. 136).

Leidus isegi selliseid lihtsameelseid, kes arvasid, et «nüüd olevat siis keiser ometi kord murdnud mõisnikkude võimu».

17. oktoobri manifest oli välja kuulutatud rahva petmiseks. See alatu võte oli tsarismile hädatarvilik selleks, et jõudu koguda revolutsiooni mahasurumiseks. Kui kodanlus ja mensevikud vaimustusega tervitasid manifesti, selgitasid bolševikud rahvahulkadele isevalitsuse manöövri tõelist olemust ja kutsusid töölisi haarama relvi, et ette valmistada relvastatud ülestõusu. Veel energilisemalt asusid töölised võitlusse tsarismi vastu. «Töölistele sai selgeks, et esimene võit 17. oktoobril, mis oli saavutatud poliitilise üldstreigiga, nõuab neilt edasisi jõupingutusi, edasist võitlust tsarismi kukutamiseks» (ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus, lk. 72).

Samuti nagu kogu revolutsiooni, hindab Tammsaare ka 17. oktoobri manifestiga seoses olevaid sündmusi vastavalt oma tõekspidamistele.

Kirjanikku kurvastab teadmine, et vabadusest, mille eest võideldi, ei olnud inimestel ühtset arvamust ja et see üksmeel puudus ka manifesti tõlgitsemises. «Tundus ajuti peaaegu nõnda,» ütleb autor, «et raske on küll vabaduse eest võidelda, aga veel raskem temast aru saada, s. t. nii õieti aru saada, et see arusaamine kõlbaks ka teistele» (lk. 142). Asjatult otsis kirjanik elus armastust ja rõõmu, mis oleksid ühtsed nii rõhutuile kui rõhujaile, samuti tagajärjetult otsib ta ka ühtset arusaamist vabadusest ja revolutsioonist. Inimeste arvamused neis küsimustes olid erinevad. Kui kodanliku lehe «Rahva Sõber» peatoimetaja Mürkmann arvab, et «vabaduste» väljakuulutamisega revolutsioon juba läbi on ja et jääb järele ainult tema võite kindlustada, siis vastab talle Kröösus: «Meie arvates pole revolutsioon veel õieti alanudki» (lk. 161).

Sündmused, mis järgnesid manifestile, paljastasid peagi tsaari poolt lubatud vabaduste tõelise olemuse. Rahvale oli küll kuulutatud sõna- ja koosolekute vabadus, kuid selleks, et valitsusel oleksid täpsed andmed koosolekute ja rahva soovide kohta, «...aeti kokku kõik endised nuhid ja mobiliseeriti... palju uusi» (lk. 180). Rahvas nõudis julma tapatalgu süüdlaste vastutuselevõtmist. Kui aga hakati süüdlast otsima, näitab autor, siis jõuti välja inimeseni, kes seisis väljaspool seadust. «Tänu oli tegelikkude mõrtsukate ainuke töötasu» (lk. 153).

Sügava kaastundega kujutab Tammsaare oma romaanis vabaduse eest langenute matust, mis kujunes revolutsioonilise rahva

võimsaks meeleavalduseks. Kõikjal «veretasid pärjad, mis olid tulnud ligidalt ja kaugelt, maalt ja linnast, teistest linnadest, veretasid pärgade lindid, veretasid korrapidajail märgid rinnas, veretasid krepiga kaetud leinasidemed inimestel ümber käiste. Kui heita äkiline pilk kogu lõpmatule rahvamurrule, siis viirastus, nagu oleks kogu maailm kastetud punasesse. Tõmbuvad pisut nagu punakaks ähmased kaugusedki virvendava pilgu ees, kui sinna valgub pisar» (lk. 164).

Selles rahvameres ei näe aga kirjanik «ainustki kokardi, ainustki pagunit ega relva . . . On jäänud ilmumata ka kõik need, kes on ikka toetunud kokardile, pagunile ja relvale» (lk. 164). Ja teadmine, et sellest võimsast leinademonstratsioonist, mis muutus peaaegu paratamatult vabaduse ja inimõiguste demonstratsiooniks, ei saa osa need, kes tänini on teostanud vägivalda, samuti need, kes sellele vägivallale on toetunud, see teadmine teeb kirjaniku nukraks.

«Õnnetud inimesed!» lausub nende kohta autor. «Nad jäävad kõige inimlikumast ilma! Ajalugu läheb nende silme eest mööda, aga nemad ei näe seda. Nad kannavad viha, kui aitaks ainult armastus, mis tekitab vastuarmastuse. Nad hauduvad kättemaksu, kui pääsemine on ainult leppimises» (lk. 165).

Nagu jällegi näeme, purustab tegelikkus Tammsaare naiivse unistuse armastusest ja lepitamisest. Autor on sunnitud tunnistama, et «päratus leinarongis ei mõelnud keegi sellest, nagu ka mitte need, kes istusid kodu ja hoidsid relvi käes» (lk. 167). Mitte leppimisest ei kõnele töölised oma langenud seltsimehi mulda sängitades, vaid võitlusest ja kättemaksust.

Paljastades tsaari manifesti kui rahva petmise abinõu tegelikke tulemusi, ütleb autor: «Reform oli teostatud — kasakatele muretsetud uued nuudid, politseinikele uued mundrid ja sandarmitele paremad relvad, seega igaüks võis oma silmaga näha vabaduse ja õiguste mõju» (lk. 180).

Kirjanik näitab, et võitluse käigus kujunes hulkades üha kindlamaks veendumus vägivalla paratamatusest. Sündmused olid kõigile selgeks teinud, et vabadust ei kingita, vaid et tema eest tuleb võidelda.

Vägivalla paratamatust tajusid kõik. Valitsuse poolt rakendatavad repressioonid aitasid seda meeleolu süvendada. «Suurenevate kasakapatrullide toorused tänaval ja nuhkide kasvav hulk . . . tõukas kõiki vääratamatult teatud suunas — vägivalla

suunas ... Pidi olema laiskelaja visadus kannatuses või ninasarvikulikult paks nahk õigluse tundes, et jääda külmaks pealtvaatajaks» (lk. 181).

Sündmused kõnelesid selgel keelel sellest, et tsaarivalitsus on otsustanud uputada revolutsiooni töörahva verre. Revolutsiooni päästa võis ainult relvastatud ülestõus.

«Ikka tungivamalt,» näitab autor, «hakati rääkima sellest, et on tingimata vaja luua ühendused maaga, sest linnad üksi ei aita. Peab alevikkudes, külades, kas või igas üksikus talus looma vabadusepesad, peab tegema revolutsiooni kogu rahva asjaks» (lk. 186).

Revolutsiooni leekide kustutamiseks oli valitsus mobiliseerinud kõik oma jõud. Ta ründas töölisi vahetpidamata, üks pealetung järgnes teisele. «Oli ainukeseks mureks, kuidas puhuda need leegid nii suureks, et keegi neid enam kustutada ei suudaks. See oli kõik» (lk. 190). Rahva viha isevalitsuse ja mõisnike vastu kasvas. Talupoegade rahutused maal ja tööliste kokkupõrked sõjaväeosadega linnades sagenesid.

«Lehed, mis levisid üle kogu maa, kõnelesid ... aina rahutustest, mässudest, põletamistest, tapmistest, streikidest, koosolekuist, kõnedest ... ning kõigil oli tundmus, et see suur nõiakatel hakkab ikka kõvemini keema, ikka hoogsamalt üle ääre ajama» (lk. 236). Valusamaks küsimuseks, mis kerkis revolutsiooni käigus uuesti teravalt päevakorda, oli relvade hankimine. Võimata oli murda valitsuse võimu palja käsi. Saabus silmapilk, ütleb kirjanik, «kus töölised hakkasid vabrikuist koju ilmuma, hõlma all mingisugused omavalmistatud tapariistad. Vana Käbagi tõi midagi koju, mille kohta ütles: «Ühe võmmi uinutan sellega ikkagi. Tehku igaüks niigi palju»» (lk. 217).

Novembrikuus, nagu teada, oli 1905. a. revolutsioon jõudmas oma haripunktini. Töölisklass oli valmis otsustavaks rünnakuks. 7. detsembril algas Moskvas tööliste poliitiline üldstreik, mis kasvas üle relvastatud ülestõusuks tsaarivalitsuse vastu. Ülestõusud algasid ka paljudes teistes Venemaa linnades ja rajoonides. Saanud teada Moskva tööliste ülestõusust, jätsid ka Tallinna töölised kõigis vabrikuis ja tehastes töö seisma. Vabriku- ja tehasetöölistega ühinesid raudteelased. Liiklus raudteedel katkes kõikjal. Bolševikud toetasid energiliselt relvastatud ülestõusu taktikat. Nad organiseerisid relvastatud tööliste salku ja juhtisid nende tegevust. Relvastatud ülestõusu

vastu, mis oli saanud juba reaalseks tõsiasjaks, astusid välja menševikud. Nad kutsusid töölisi üles piirduma ainult streikidega, tekitades sellega segadust massides. Alahinnates talurahva revolutsioonilist aktiivsust, nägid nad töölisklassi liitlast mitte talurahvas, vaid kodanluses, keda nad pidasid revolutsiooni juhtivaks jõuks. Selle asemel, et koondada kogu oma tähelepanu ja energiat hulkade organiseerimisele tsaarivalitsuse ja mõisnike ründamiseks, tuli bolševikel hakata pidama ägedat võitlust reeturitega, kes püüdsid nõrgendada revolutsiooni jõudusid, kutsudes masse üles loobuma relvastatud ülestõusust. Menševike, samuti ka teiste reaktsioonilise kodanluse huvides tegutsevate parteide taktika killustas kõige otsustavamal silmapilgul töölisklassi ja tema liitlase — talurahva jõud.

Jätkates 1905. aasta sügisel toimunud revolutsiooniliste sündmuste kirjeldamist, märgib Tammsaare õieti revolutsiooniliste jõudude mitteküllaldast operatiivsust ja aktiivsust võitluses isevalitsusega. Väsitati end igasuguste koosolekutega, kus «vaieldi selle üle, mis siis teha, kui vana korda enam ei ole, ja unustati tõsiasi, et ta püsib endiselt. Teda katsuti ikka veel kõigutada sõnadega, sest sõna peeti teoks, suurt sõna kangelasteoks. Kõneldi võimuhaaramisest, aga võim jäi ometi haaramata . . . Rahvas oli nii vooruslik ja inimlik,» ütleb kirjanik, «nagu ei saa olla ükski, kes sirutab käe võimu järele. Ainult mõnikümmend meest olid võtnud asjade loogikat tõsiselt, haaranud oma pussid ja püssid ning tõtanud maale» (lk. 207).

Kerkib küsimus: millised tegurid pidurdasid siis rahva revolutsioonilise aktiivsuse suunamist kehtiva korra kukutamisele ja kuidas juhtus, et «rünnatav valitsus oli muutunud omakorda ründajaks»? Kas ei või tekkinud olukorra põhjuseks pidada vajaliku võitlusvaimu puudumist hulkades või jälle rahva ülemäärast voorust ja inimlikkust, nagu märgib Tammsaare? Katsume leida vastust neile küsimustele romaanist. Mis puutub hulkade võitlusvaimusse, siis oleks täiesti ekslik oletada, et see võitlusvaim võis kahanema hakata siis, kui sündmused olid jõudnud oma haripunktini. Vastuoksa, Tammsaare rõhutab, et «inimesed tundsid, et aeg on tegutseda ja nimelt nõnda, et see käiks valitsevale korrale risti vastu. Selleks,» ütleb kirjanik, «oli valitsus ise lugemata hulk kordi olnud rahvale eeskujuks, tallates jalge alla kõik, millega oldi harjunud, ja sooritades kuritegusid, millele polnud vabandust ega õiget seletustki» (lk. 260). Mitte võitlusvaimu puudumine hulkades, vaid hoopis

teised tegurid osutusid saatuslikuks sündmuste edaspidisele arenemisele. Nagu juba märgitud, toetasid bolševikud energiliselt relvastatud ülestõusu, kui revolutsioon oli tõusnud oma haripunktini. Revolutsiooni reeturid aga suunasid samal ajal masse streikide jätkamisele. Nad tegid seda siis, «kui streik ise,» nagu märgib Tammsaare, «kippus oma kõrget kutset kaotama,» sest ta «ei üllatanud enam kedagi, ammugi ei rabanud ta valitsust jalust . . . Streik oli alles hiljuti vägev võitlusvahend, aga nüüd tarvitati teda ainult korratuse pisielukana, ja revolutsioonijuhid kas ei mõistnud, mis sündis nende silma all, või nad olid võimetud liikumist mõjutama» (lk. 260/261).

Võitlus revolutsiooni reetjate — kodanluse sõiduvees tegutsevate parteide vastu ei andnud ka bolševikele võimalust suunata kogu oma jõudu hulkade organiseerimisele ülestõusuks. Oma romaanis juhib Tammsaare lugeja tähelepanu sellele parteide- ja fraktsioonidevahelisele võitlusele, mis eriti hoogu sattus revolutsiooniliste sündmuste arenemise käigu otsustavamal momendil. «Valitsuse vastu,» kirjutab Tammsaare, «võideldi endiselt, aga lahinguid löödi juba ka eneste keskel . . . Oli ehk valitsusvõim juba sel määral maha tallatud, et revolutsioonipesas jätkus aega ja jõudu koduseks kakluseks? Ei, otse selle vastu, just viimasel ajal tõstis sandarm, politseinik ja nuhk ikka julgemalt oma pead ning sõdurite vägivallateod maal ja linnas liikusid kulutulena suust suhu. — Veel umbes kuu tagasi oli tulnud rahvas tervikuna oma vabaduseohvrite matusele, ja need, kes jäid tulemata, ei kuulunud rahvasse . . . aga juba tunti nagu tarvidust eraldada mitte ainult sotsialiste-revolutsionääre sotsiaaldemokraatidest, vaid isegi vähemlasi enamlastest, nagu oleks see ühise vägeva vaenlase vastu võideldes jumal teab kui tähtis või nagu teeks ka sandarm, võmm ja nuhk nii väga vahet, kas ta jälgib ühe- või teisevarjundilist põranda-alust» (lk. 236/237).

Kirjaniku arvamuse järgi pidi sellises olukorras hulkade ette paratamatult kerkima küsimus: «kelle poole hoiduda selles uisapäisa vehklemises, keda toetada ja kellega kaasa minna?» (lk. 261).

Andnud romaanis parteide- ja fraktsioonidevaheliste lahkhelide fakti, läheb kirjanik vaikides mööda nende lahkhelide põhjustest, ning selle tõttu kujuneb see fakt romaanis üldsõnaliseks etteheiteks revolutsiooni juhtkonnale üldse. Kirjaniku seisukoht klasside- ja parteidevaheliste lahkhelide hindamisel

näitab veenvalt, kui kaugel seisis Tammsaare klasside- ja parteidevaheliste suhete õigest mõistmisest.

Revolutsiooni edukaks läbiviimiseks oli hädatarvilik organiseerida relvastatud tööliste salku, kes oleksid võinud võitlusse astuda isevalitsusele truuks jäänud sõjaväeliste jõududega. Relvad aga, mis olid revolutsiooniliste jõudude käsutuses, ei vastanud selle ülesande nõuetele. «Kõik teadsid,» ütleb Tammsaare, «et kui vanasti vabadused olid verise mõõga otsas, siis nüüd poevad nad peitu pobiseva kuulipilduja ning haukuva kahuri kurku, ja kes käsutab neid, selle päralt on õigused ja vabadused. Vabadusvõitlejail puudusid need, olgu põranda all või põranda peal, nende muretsemise katsed olid tänini kõik äpardunud — sõjaväe mässud olid veriselt maha surutud» (lk. 260). Ka olemasolevat relvastust, mis nõuetele küll täiel määral ei vastanud, ei kasutatud siis, kui aeg selleks kõige kohasem oli, kui kohapealsed sõjaväeosad olid veel nõrgad ja valitsusvõimud polnud veel segadusest üle saanud. Kogemuste puudumise tõttu ei osanud revolutsioonilised hulgad igakord õieti hinnata olukorda ega kõige otstarbekohasemalt rakendada oma jõudu. Ka kõige otsustavamal silmapilgul, kui oli vaja relvastatud võitlussalku lasta rünnata valitsuse tugipunkte linnades, saadeti need salgad maale. «Maal,» ütleb kirjanik, «võidakse isegi kõik mõisad üle võtta ja kõik vallavalitsused ümber valida neljapügalase valimissüsteemi alusel, valitsusvõimu ei pane see aevastamagi, seni kui keskpunktid on kindlad, kust võidakse parajal silmapilgul sõjajõud üle maa laiali saata ja see rahule sundida. Iseasi, kui maa oleks varustatud sõjariistadega, aga seda ei ole. Sellepärast jäävat ikkagi peaküsimuseks, mis teha linnas, kui vägivallatorm algab siin uuesti» (lk. 262). Tammsaare näitab aga, et just sellele kõige tähtsamale küsimusele ei leitud vastust. «Räägiti relvadest, räägiti püroksüliinist ja pommidest, räägiti vastuhakkamistest, räägiti üksikuist ja salajasist terroriaktidest, kuid kõigest ainult räägiti, ilma et oleks asutud midagi otsekohe tegema . . . Lõppotsus oli — pidi esiotsa veel ootama ja vaatama, mis valitsus teeb» (lk. 262).

Valitsus aga ei oodanud enam. Ta suurendas tänaval ratsapatrullide arvu ja saatis vahetpidamata kohtadele uusi väeosi.

Samal ajal, kui linnas töölised olid asunud äraootavale seisukohale, süvenes talurahvaliikumine maal. Hoolimata sellest,

et VSDTP Tallinna Komitee oli hoiatanud maale saadetud töölissalku, et need võitluses parunite ja politseiga hoiduksid mõisade asjatust rüüstamisest, hävitamisest ja põletamisest juhul, kui parunid ja sõjaväed ei kasuta neid oma vastupanu kantsidena, sest mõisadele tuleb vaadata kui edaspidisele rahva varandusele, osutus maale saadetud töölistel peaaegu võimatuks mõisnike tooruste ja metsikustega vihale aetud talupoegadel, kes tegutsesid koos töölissalkadega või omaette, takistada mõisade hävitamist. Ülestõusnud talupojad põletasid ja hävitasid vihatud kurnamispesi, tasudes sellega kätte julma kurnamise, alanduste ja piinade eest, mida nad sajandite kestel olid pidanud taluma. Põlesid mõisade majad, karjalaudad, aidad ja heinaküünid.

«Need,» kirjutab Tammsaare, «kelle käes olid seisnud ikka vägi ja võim ning vabadused ja õigused, tõttasid kohe ütlema, et näete nüüd oma silmaga, vabadus pole muud kui vägivald ja õigused ainult ülekohus» (lk. 207).

Kirjanikul on õigus, kuid ta väidab, et selle arvamuse levitajateks olid need, kes pidasid vabadust ja õigust ainult valitute eesõiguseks ja eraomandiks ning kes teadsid, et revolutsioon ähvardab nüüd tühistada need eesõigused. Kuid suhtudes eitavalt igasugusesse vägivalda, satub autor neid arvamusi kommenteerima hakates ka ise revolutsioonilise vägivalla moonutajate hulka. See asjaolu, et Tammsaare võrdsustab revolutsioonilist vägivalda ekspluataatorlike klasside poolt teostatava vägivallaga, tõestab veel kord, et revolutsioonis ei näe kirjanik kapitalistliku ühiskonna arenemise paratamatut tulemust, vaid puhtjuhuslikku nähtust.

Tammsaare tõekspidamiste kohaselt on see uus usk, mis erineb rikaste kristlikust õpetusest ainult selle poolest, et tema kuulutajad peavad «taevariigi» loomist vaevatutele ja koormatutele võimalikuks maa peal. «Siit see suurnikkude kibe viha uue õpetuse vastu, aga siit ka endastmõistetav tõde, et olla sotsialist tähendab olla vaevatute ja koormatute eestvõitleja, rõhutute kaitseingel» (lk. 208).

Kirjanik näeb, et usk revolutsioonisse oli palju kindlam ja tugevam hulkades kui neis mitmevärvilistes kodanluse sabas sörkivates fraktsioonides ja parteikestes, kes ka nimetasid endid revolutsiooni juhtivaks jõuks.

«Ainult töölised,» kirjutab autor, «tundsid igal kriitilisel silmapilgul õieti oma ülesannet ja täitsid täpselt oma kohust —

panid kõik rattad seisma. Rohkemaks polnud jõudnud neid lühikesel vabadusepuhangul keegi ette valmistada» (lk. 268).

Detsembriülestõusu mahasurumine Moskvas võimaldas tsaarivalitsusel alustada pealetungi kogu riigis. Karistussalku hakati saatma Siberisse, Poolasse, Taga-Kaukaasiasse ja Baltimaadele. Ühes kubermangus teise järel kuulutati valitsuse poolt välja sõjaseisukord või erakorraline kaitseseisukord. Väljakohtud saatsid inimesi sunnitööle või mõistsid nad surma.

Sündmuste käik arenes nõnda, et oleks olnud vaja linnas kiiresti midagi ette võtta, viia hulgad otsustavale rünnakule, kuid selleks ei olnud nad organisatsiooniliselt veel ette valmistatud.

Samal ajal võttis aga liikumine maal üha suuremat hoogu.

«Otsustajaks ilmus,» ütleb kirjanik, «lõpuks üldine seisukord oma sõjaseadusega, mis keelas koosolekud ja muud avalikud eluilmutused. Ja kui sellest ei hoolitud, siis tuli rännata kivikongi» (lk. 271).

Olukord muutus järsult. Algas nende areteerimine, kes sandarmite nimekirja olid sattunud. See julm terror kutsus veel korraks esile viha- ja meelepahatormi, ning need, kel oli õnneks läinud sandarmite eest end varjata, tõttasid maale, kus liikumine jätkus.

Maal asus neile arvukalt ligi raevunud talupoegi, sulaseid ja moonamehi ning sel kombel kokkukogunenud ja vihast lõkkele löönud hulgad asusid mõisade — nende kõige julmemate kurnamispesade lõhkumisele ja põletamisele. See oli kättemaks valitsuse terrori ja mõisnike metsikute tegude eest. Et maha suruda seda kättemaksutormi, ujutas tsaarivalitsus kogu maa üle karistussalkadega. Ühe sellise karistussalga metsikute tegude kirjeldamisega lõpetabki Tammsaare oma romaanis 1905. aasta revolutsiooniliste sündmuste kujutamise.

III

Vaatamata sellele, et «Tõe ja õiguse» kolmandas köites esineb rohkesti autori omapoolseid seisukohti ja mõttemõlgutusi 1905. aasta revolutsioonilise liikumise kohta, mis kõnelevad sügavatest vastuoludest kirjaniku subjektiivsete tõekspidamiste ja teoses kujutatud sündmuste ning nähtuste vahel, annab romaan 1905. aasta revolutsioonilistest sündmustest põhiliselt õige kujutluse.

Lugedes Tammsaare romaani me veendume, et revolutsioonile liikumine äratas poliitilisele elule ja haaras endaga kaasa kõik töötava rahva kihid. Selgub, kui vale ja väär oli kodanlike natsionalistide targutus sellest, nagu kujutaks eesti rahvas endast ühtsete huvidega tervikut ja nagu poleks Eestis olnud pinda revolutsioonilistel ega sotsialistlikel ideedel.

Kujutades töötavate hulkade võitlustahet ja valmisolekut isevalitsuse ründamiseks, paljastab kirjanik samal ajal reaktsioonilist eesti kodanlust ja näitab, et kodanlus ei olnud huvitatud revolutsiooni võidust, vaid lämmatamisest. Tema ainukeseks eesmärgiks oli rahvahulkade võitlusvaimu ohjeldamine ja hulkade võitlus-energia suunamine reformide taotlusele, mis oleksid kärpinud teistest rahvustest kurnajate eesõigusi ja kindlustanud sellega eesti kodanlusele nendega võrdsed võimalused oma rahva rõhumiseks.

Romaani kolmandas köites ei ole kirjanik loonud täisverelisi, selgepiiriliselt väljajoonistatud eesti kodanluse esindajaid. Tammsaare on jätnud ka eesti rahvusest kodanluse selles teoses nende rikaste leeri, «kes on ikka toetunud kokardile, pagunile ja relvale» ja kes revolutsiooni päevil «istusid lukkude ja riivide taga», hoolitsedes selle eest, et relvad korras oleksid. Koos teistest rahvustest kurnajatega värisesid nad ja haudusid kättemaksumõtteid, siis kui töötavad hulgad ähvardasid kukutada nende toe ja lootuse — isevalitsuse, ja juubeldasid, siis kui tänavatel jooksis tööliste veri ning laksatas kasaka nuut.

Ainult möödaminnes tutvustab kirjanik meid töölisagulis elava poodniku Vesiroosi tõekspidamistega, kes armastab ostjatele oma arvamusi jagada «poliitikast», «kulduurast», revolutsioonist ja selle eesmärkidest.

«Mis on meil pistmist kasakatega? Mis on meil pistmist vabrikantidega?» — arutab Vesiroos. «Mis on meil pistmist üldse teistega kui mõisnikkudega? See on meie kasakas, see on meie vabrikant, see on meie sandarm ja tsaar» (lk. 88).

Vesiroos on arvamisel, et nii kuberneriga kui võmmiga võib rahus elada ja et neid «poigodeerida» pole mõtet. «Võmmile,» kiidab ta, «pista rubla pihku ja saada uksest välja, aga pista kümme pihku, siis on ta tumm ja kurt ning pime veel pealekauba» (lk. 269).

Värisedes revolutsiooni ees, oli eesti kodanlus samal ajal siiski huvitatud reformidest, mis oleksid asetanud ta tsaari-

valitsuse poolt aetavas poliitilises elus ühele pulgale balti mõisnikega.

«Aga ma küsin,» targutab Vesiroos, «kas või Jeesuselt Kristuselt endalt, mis haridus ja kulduura see on, kui mõisnik istub alles ülal landstoas ja meie oleme all linnas? . . . Kui on kulduura, siis olgu õieti, nii et ka meie istume landstoal, aga kui ei ole, siis on poliitika ning siis ka meie lähme ja teeme poliitikat — hakkame mõisnikust ja saksast peale» (lk. 270).

Kuid see «poliitika», millega Vesiroos ähvardab mõisnikke ja saksu, polnud hoopiski revolutsioonilise rahva poliitika. Ainult koosolekutega tahab see ärimees mõisnikke hirmutada.

«Käre aeg,» kiidab Vesiroos, «siis ka käredad mehed, aga muidugi ikka mõistlikud käredad, nii et saaks üks kulduura koosolek, mitte mõni miiding, kus on kohe mäss ja revoluutsion» (lk. 249).

Kui poodnik Vesiroosi targutused meid ainult mõningal määral tutvustavad eesti kodanluse poliitikaga ja tema suhtumisega revolutsioonisse, siis palju põhjalikuma kujutluse sellest poliitikast annavad lugejale kodanluse sõiduvees tegutseva ning «Rahva Sõbra» toimetuses töötava Sillamäe tõekspidamised. Sillamäe peab ennast ka poliitikategelaseks ja revolutsiooni pooldajaks. Ta targutab ühiskonna arenemise «seadusepärasustest» ja püüab teistele peale suruda oma arvamust selle kohta, et kodanlus on revolutsiooni juhtiv jõud ja et kodanluse huve ning meeleolusid peab töölisklass arvestama.

Teda kohutab masside võitlusvaim ja ta süüdistab agaralt neid, kes revolutsiooniliste hulkade ohjeldamise asemel neid hulki kehtiva korra kukutamiseks ette valmistavad.

«Te peletate kodanlase enne ära, kui ta on aidanud teil poliitilised vabadused kätte võita» (lk. 101), süüdistab Sillamäe.

Sillamäe «poliitilised vabadused», mis töölisklass pidi kodanlusele kätte võitma, on samad vabadused, mille vastu tundis huvi poodnik Vesiroos. Need olid vabadused, mis pidid kodanlusele kindlustama õiguse istuda koos parunite ja sakstega «landstoal», et sealt siis vastastikuse arusaamise ja võrdsete õiguste alusel oma «vabadusi» rahvale peale suruda. Mis puutub aga rahva õigustesse ja vabadusse, siis on härra Sillamäel selles küsimuses omad kindlad arvamused. Rahvas pole Sillamäele midagi muud, kui toores ja harimatu mass, kellel puudub igasugune arusaamine tõest ja õigusest ja kes kõlbab ainult

pimedaks tööriistaks kodanlusele selle eesmärkide kättevõitmisel.

Rahva raev oma rõhujate vastu, keda ta oli valmis kui parasiite hävitama, teeb Sillamäele tõsist hirmu. Oma hirmu püüab Sillamäe varjata sõnakõlksutamisega sellesama rahva huvide silmaspidamisest ja kaitsmisest, kelle vastu ta tunneb sügavat põlgust ja keda ta üleolevalt nimetab näljaseks «rohutirtsuparveks». Kõige suuremat muret tekitab sellele nn. «revolutsiooni pooldajale» küsimus sellest, kuidas ohjeldada rahvast ja suunata revolutsiooni reformide taotlemise teele.

«Ei saa te muidu oma revolutsiooni teostada,» vastab Sillamäe neile, kes süüdistavad teda revolutsiooni reetmises, «kui peate laskma verd valada, siis jumal teiega, voolaku veri, aga jätke vähemalt mind rahu oma süüdistustega» (lk. 103). Sillamäe on üks neist eesti kodanluse tüüpilistest sabarakkudest, kes «revolutsiooni pooldamise» sildi all tegid kõik selleks, et rahva revolutsioonilist võitlusvaimu lämmatada.

«Tõe ja õiguse» kolmandas köites puuduvad eredad ja veenvad kujud, keda me võiksime pidada rahva revolutsioonilise võitluse tõelisteks organiseerijateks ja juhtideks. Romaanis leiame ainult üksikuid episoodilisi tegelasi, kelle mõttemaailmas ja tegevuses tõetruult peegelduvad võitleva rahva taotlused ja tõekspidamised ning kelle tegevuse ja taotluste põhjal lugeja võiks õige ettekujutuse saada neist ülesannetest ja eesmärkidest, mis 1905. aasta revolutsioon oli seadnud võitlevate hulkade ette.

Kirjaniku peamine tähelepanu on koondatud isikutele, kes täiesti juhuslikult on sattunud arenevate sündmuste keerisesse ja keda võib pidada sündmuste vaatlejateks, mitte aga neist osavõtjateks ja revolutsiooni teostajateks.

Revolutsioonilisi sündmusi jälgis ka kirjanik ise ainult vaatlejana, mitte aga aktiivse osavõtjana. Sündmuste pealtnägijana oli Tammsaare võimeline joonistama oma romaanis pilte, mis kujutavad revolutsiooni kui masside võimsat liikumist, kuid elava kontakti puudumine revolutsiooni kandva jõuga — töölisklassiga ning kirjaniku enda illusoorsed tõekspidamised sotsiaalse ülekohtu vastu võitlemise meetoditest osutusid teguriteks, mis takistasid tõeliste rahva esindajate ja revolutsionääride kujude loomist.

Töölisklassi esindajatena on romaanis antud Käba ja Meigas. Viimane on poliitiliselt arenenud tööline, kes lõpuni täi-

dab oma kohust revolutsiooni vastu. Kahjuks on teda näidatud ainult episoodiliselt. Mis puutub Käbasse, siis kuuleb lugeja temast ainult nii palju, et revolutsiooni peab Käba oma südameasjaks, et ta on alati, kui selleks esineb vajadus, valmis teiste töölistega vabriku kateldest auru välja laskma, et kodus on tal näljane pere, kellele Käba on sunnitud ärimees Vesiroosilt leiba ja silku võlgu nuruma, ja et ta kärsitult ootab, kunas lõpuks ometi võitluseks läheb. Lähemalt on jäänud see kuju kirjaniku poolt välja joonistamata.

Rohkem tähelepanu on Tammsaare oma romaanis osutanud Lohu perekonnale. Ka Lohk on endine tööline, kes juba revolutsiooni esimestel päevadel on kokkupõrkel sandarmitega kaotanud käe ning selle tagajärjel sunnitud tehasest lahkuma. Kannatada saanud võitlejana on Lohk tööliste hulgas üks neist, kellesse suhtutakse suure usaldusega ja kes revolutsiooni kassast isegi toetust saab. Kuid juba esimesel kokkupuutumisel temaga tundub lugejale selles kujus midagi ebasümpaatset.

Arusaamatust tekitab Lohu arvamus inimestest, kellest tema sõnade järgi igaüks võib nuhk olla. Kahtlust äratab selle endise töölise ja võitleja suhtumine oma tütresse, elurõõmsasse tütarlapsesse, kes on vaimustatud revolutsioonist ja kes isa keelust hoolimata käib põranda-alustel koosolekutel, võtab osa miitingutest, kus ta levitab lendlehti ning saab isegi haavata võimude poolt provotseeritud tapatalgul Uuel turul. Isa hoiatused ja kõnelused politseist ning nuhkidest, kes kõike silmas peavad ja kellel kõikide kohta andmed on, ei kohuta tütart, sest Kristi teab, et ka isa ise on võidelnud revolutsiooni ja vabaduse eest ja et ta veel praegugi käib kusagil koosolekutel ning miitingutel, mille tõttu teda kodus harva võib näha.

Ei anna tulemusi ka Lohu katsed kõigutada Kristi usku revolutsiooni võidusse.

Kristi usub revolutsioonisse, sest ta teab, kui palju on neid, kes usuvad ja kes on valmis ohverdama oma elu võitluses rahva vabaduse eest. Veel lapseliku, kuid juurdleva meelega tajub ta nende õigust hoopis teistsugusele elule, kes oma töökate kätega loovad kõik ja kelle pihad on vimma tõmbunud raskest tööst, kuid kes elus ise peale kannatuste ja hädade, nälja ja viletsuse midagi ei näe, sest nende töö ja vaev läheb teiste taskutesse. Raske on Kristil uskuda, et nende hulgas, kellele elus on osaks saanud ainult kannatused, leidub inimesi, kes

mitte ainult ei usu vabadusse, vaid kes isegi on valmis reetma selle vabaduse eest võitlejaid.

Indreku kõnelus sellest, et revolutsiooni äraandjaid ja nuhke võib leida ka tööliste hulgas, hämmastab Kristit. Tema teadvusse ei mahu mõte, et nuhk võiks olla inimene ja et sellel inimesel oleksid veel lapsed.

Tammsaare ei näita, mis toimus Kristi hinges, kui ta teada sai, et isa on reetnud revolutsiooni ja oma kunagised seltsimehed, samasugused töölised, nagu ta kord ise oli, ning hakanud nuhiks. Kuid olles võimetu leidma kujunenud olukorras mingisugust väljapääsu, otsustab meeleheitele aetud tütarlaps oma elu lõpetada.

Kui Tammsaare suhtumine Lohu kujusse on sügavalt eitav, siis ilmse sümpaatiaga on autor loonud vanahärra Bõstrõi kuju. Selle kuju kaudu on meil võimalik tutvuda kirjanikule endale lähedaste vaadetega nii elule kui ka revolutsioonile.

See juba aastate raskuse all vimma vajunud väike mehike, kes kogu oma eluaja on vabrikus raamatupidajana töötanud, kahetseb südamest, et ta oma kohuseid on püüdnud täita eeskujulikult. Ta on jõudnud veendumusele, et vabrikandi silmas pole tal ikkagi olnud rohkem väärtust kui igal korralikult töötaval masinal.

Bõstrõi on loonud endale omapärase elufilosoofia, mille järgi elus eksisteerivat ülekohut võib säilitada ainult hirmu abil.

Bõstrõi tunneb heameelt selle üle, et ometi kord on hirm peale aetud neile, kes seni ainult vägivalla ja hirmu abil on valitsenud. Ta käib miitingutel ja koosolekutel, et osa saada hulkade rõõmust, kuigi ta ise arvab endal vähe õigust olevat teiste rõõmust osasaamiseks, «sest tema polnud selleks midagi teinud ja väga hilja ta oli hakanud hulga rõõmule kaasagi tundma» (lk. 111). Revolutsioonilise rahva taotlused ja eesmärgid on talle südamelähedased, kuid samuti nagu Tammsaare ise, kahtleb ka Bõstrõi nende eesmärkide teostumise võimaluses.

Bõstrõi teab, et vangla ja maalt välja saatmine ei hirmuta enam kedagi, ja sellepärast arvab ta, et kui jõutakse sinnamaale, et «ka surm ei aja enam hirmu peale, siis on võit meie». Vastasel juhul aga, arutab ta, «nende töö on kerge, sest mis maksab praeguste tapamasinatega mõnikümmend või ka mõnisada inimest külmaks teha, lihtsalt mänguasi. Ja kui nad saavad sellega meile hirmu nahka, siis teevad nad seda» (lk. 112).

Bõstrõi lihtsustatud arusaamise kohaselt on nimelt hulkade surmahirm selleks mõõdupuuks, mille järgi ta hindab revolutsiooni võidu või ebaõnnestumise võimalust. Seni, kuni hulgad ei ole vabanenud surmahirmust, muutub selle kontseptsiooni järgi igasugune revolutsiooni läbiviimise katse mõttetuks.

Kuna aga Bõstrõile, samuti kui autorilegi, on vastuvõtmatud ka need põhimõtted, millele rajaneb klassiühiskond, kerkib paratamatult küsimus: mida tuleks siis ette võtta selleks, et maksma panna tõde ja õigus, mis oleksid ühtsed kõigile ühiskonna liikmetele?

Küsimuse lahendamiseks juhib kirjanik vanahärra Bõstrõi sama retsepti juurde, mida autor ka ise soovitab inimsoo päästmiseks klassiühiskonna pahedest. Ühiskonna ümberkorraldamise vahendiks peab olema inimese moraalne enesetäiustamine.

«Tehke, mis teete,» soovitab Bõstrõi, «aga tehke seda millegi või kellegi teise pärast. Samuti: mõelge, mis mõtlete, aga mõelge millestki või kellestki teisest, mitte iseendast» (lk. 118). «Siis olete õigel teel, üsna õigel teel» (lk. 120).

Bõstrõi vaadete ja tõekspidamiste tõelise olemuse lähemaks mõistmiseks pakuvad huvi raamatud, mis Indrek juba peale vanahärra surma tema kirjamapist leiab. Me näeme siin väikekodanluse ideoloogi P. J. Proudhoni teost «Mis on omandus?», kus soovitatakse kodanliku ühiskonna raamides leida vahendid, mis kindlustaksid kõigile ühiskonna liikmetele võrdsed majanduslikud tingimused; näeme utoopilise kommunismi esindajate É. Cabet'[1] ja W. Weitlingi teoseid «Reise nach Ikarien» ja «Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte», mis propageerivad küll kommunistliku ühiskonna ideaale, kuid mille autorid nende ideaalide teostamise küsimuses asuvad seisukohtadel, millel pole midagi ühist ühiskonna arenemise seaduspärasuste mõistmisega.

«Kui keegi meilt küsib: milline on me teadus?», loeb Indrek raamatu vahelt leitud paberilehelt, «— siis vastame: vendlus! — ja teie põhimõte? — vendlus! — teie õpetus? — vendlus! — teie teooria? — vendlus! — süsteem? — vendlus!» (lk. 148).

Need vanahärra Bõstrõi poolt paberile pandud mõtted on kooskõlas utoopilise kommunismi esindajate — É. Cabet' ja W. Weitlingi vaadetega ja on lähedased ka Tammsaare enda

[1] Lugeda: *Kabee.*

illusioonidele. Suhtudes eitavalt igasugusesse vägivalda, unistas kirjanik ühiskondlikust korrast ja demokraatiast, mis peaksid looma vajalikud tingimused sotsiaalse ebaõigluse ja klassivastuolude kaotamiseks. Kuivõrd aga selle unistuse teostamise eeltingimuseks pole mitte sotsiaalne revolutsioon ja proletariaadi diktatuuri kehtestamine, vaid inimese kõlbeline enesetäiustamine, on see unistus oma olemuselt täiesti utoopiline ja eluvõõras.

On täiesti loomulik, et asudes ühiskonna arenemise küsimustes idealistlikel positsioonidel, ei suutnud Tammsaare luua revolutsioonilise rahva juhtidest kujusid, keda me võiksime pidada võitlevate hulkade tüüpilisteks esindajateks. Romaanis antud kujudes esineb palju juhuslikku, ebaolulist, mis varjutab tüüpilise ja olulise ning mille sissetoomine on tingitud kirjaniku elukaugetest vaadetest nii revolutsioonile kui inimesele.

Palju kõneleb revolutsioonist, selle teostamise vajadusest ja rahva õigusest vägivallaga tagasi võtta see, mis tema higi ja vaevaga on sajandite kestel loodud, «Rahva Sõbra» toimetuses töötav Joosua. Me näeme teda aga ainult viljatutes vaidlustes oma ideelise vastase Sillamäega, kuid kas Joosua ka ise midagi teeb selleks, et toetada rahvahulkade võitlust, see jääb teadmatuks. Ainult sellest, et Joosua ülemaaliselt kongressilt tagasi sõidab kähiseva häälega, võib järeldada, et tema tegevusala peaks olema laiem kui sõnasõda Sillamäega.

Nende ridadesse, kes revolutsioonilist liikumist organiseerisid ja juhtisid, kuulub kahtlemata Kröösus. Kröösus on teoinimene. Ta on üks neist, keda võimud olid sunnitud tööliste nõudmisel vanglast vabastama. Kröösuse sügav veendumus selles, et vägivallale tuleb lõpp teha vägivallaga, on ka revolutsioonilise rahva veendumus. See on aga vastuolus kirjaniku idealistlike unistustega ja sellepärast toob Tammsaare selles kujus esile ainult jooned, mis iseloomustavad Kröösust kui vägivalla teostajat. Need jooned on Kröösuses viidud äärmuseni, mistõttu see kuju annab väära kujutluse revolutsioonilisest vägivallast ja selle teostajatest.

Relvade ostmiseks, näitab kirjanik, korjab Kröösus raha revolutsiooni kassasse. Ta teab, et kodanlus, kes tsaari manifesti tervitas kui revolutsiooni lõppu, ei ole nõus töötava rahva eesmärke toetama. Et raha aga oli ainult kodanlusel ja et see kodanlus rahva ees end silmakirjalikult ka revolutsiooni pool-

dajaks nimetas, siis sõidabki Kröösus ringi mööda ärisid, kus ta ärimehi nelja silma all sunnib vähemalt rahaga revolutsiooni toetama. Kui segadusse sattunud ärimehed püüavad raha andmisest kõrvale puigelda, viidates sellele, et vabadused on juba käes, vastab neile Kröösus: «Palun mind mitte segada ... Ja ärge pistke oma nina asjusse, millest teil puudub vähemgi arusaamine. Ajage äri, see on teie asi, ja meie võitleme vabaduse eest, see on meie asi» (lk. 182).

Arvestades sündmuste käigus kujunenud olukorda, pole meil põhjust Kröösuse käitumises veel näha selle kuju moonutamist kirjaniku poolt. Oma subjektiivsetele tõekspidamistele ohvriks toob aga Tammsaare elutõe siis, kui ta laseb Kröösust targutada «tõelisest» revolutsionäärist, kes tema veendumuste kohaselt peaks revolutsiooni nimel hülgama igasuguse tõe ja õiguse ning kellele revolutsioon ise peaks olema ainukeseks eesmärgiks elus, mis pühendab kõik abinõud ja millele vajaduse korral tuleks ohvriks tuua mitte ainult isa, ema, vend ja õde, vaid isegi terve rahvas.

Me teame aga, et tõelisele revolutsionäärile, samuti ka võitlevale rahvale ei olnud revolutsioon mitte eesmärgiks, vaid ainult vahendiks, mille abil rahvas otsustas vabastada enda orjusest. See vabadusvõitlus oli karm ja halastamatu, kuid rahvas pidas teda igasuguse kurnamise hävitamise nimel, kõige inimlikuma tõe ja õiguse nimel, ja sellepärast oli tõeline revolutsionäär alati valmis kõigepealt ohverdama oma elu selle suure ja õilsa eesmärgi eest.

Kirjaniku subjektiivsete tõekspidamiste mõju on tunda ka teise revolutsiooniliselt häälestatud tegelase — kirjastaja Viljasoo kujus. Viljasoole heidavad varju tema mitmed vulgariseeritud ja paradoksaalsed mõttekäigud; näiteks võib ta isegi nuhi ja revolutsionääri vahel paralleele otsida (lk. 339). Tammsaare suhtumine Viljasoosse on aga siiski teist laadi kui suhtumine Kröösusesse. Selles omapärases vanapoisis avastab autor kõigi ta veidruste juures elutarga ja sihiteadliku inimese, kes vaatab revolutsioonile kui seaduspärasusele ja paratamatule ajaloolisele nähtusele ja kes on kindel selles, et revolutsiooni lüüasaamine 1905. aastal on ainult ajutine.

Olles kõikumatu oma usus revolutsiooni ja sotsialismi võidusse, on Viljasoo oma elu eesmärgiks seadnud rahvahulkade poliitilise teadlikkuse tõstmise, mida ta teostab revolutsioonilise kirjanduse väljaandmise ja levitamise teel. Seda teeb Vil-

jasoo suure osavusega, ilma et ta selle juures taotleks mingisuguseid kitsaid isiklikke hüvesid.

Revolutsioon pole Viljasoole unistuseks, vaid reaalseks elutõeks, mille teostamise eest tuleb halastamatut võitlust pidada ja mis nõuab ohvreid. Karmilt mõistab ta hukka nii endas kui ka teistes vabaduse eest võitlejates halemeelsuse ja egoismi, kuid samal ajal on ta sunnitud tunnistama, et need iseloomujooned on inimesele siiski omased ja et küsimus seisab vaid selles, kuidas neid omadusi ohjeldada, et nende all ei kannataks revolutsioon. Ka Viljasoo enda veidra, krobelise ja isegi jõhkra välise koore all tuksub hell ja inimeste valudele vastuvõtlik süda, mida ta püüab peita ja maskeerida. Kaasatundmisest kannatajaile kõneleb mitte ainult Viljasoo kogu elu ja tegevus, vaid ka see sügavalt inimlik episood revolutsiooni päevilt, kus ta enese ülalpidamise ja hoole alla võtab miitingul mahalastud töölise naise ja lapsed.

1905. aasta revolutsiooni ebaõnnestumise põhjuste kohta ütleb Viljasoo: «Revolutsiooniga on lugu samuti: jookse tormi või ära jookse üleüldse. Ja meie pole osanud õigel ajal tormi joosta, see on minu arvamine» (lk. 243).

Romaani lõpus näeme Viljasood põranda all. Ta teeb ettepeiteid neile, kes nii kergesti on lasknud end kinni võtta ja kes nüüd vanglas kohut või väljasaatmist ootavad. Sealsamas aga arvab ta, et ehk toimisid nad siiski õieti, sest «nii või teisiti nad vabanevad uuesti ja viivad revolutsiooni lõpule». Indreku küsimusele: «Usute teie tõesti, et viivad lõpule?», vastab Viljasoo: «Kindlasti! Mina ei taha enne surra, kui olen vabadust näinud» (lk. 342).

Kõige põhjalikumalt tutvustab Tammsaare lugejat oma suhtumisega 1905. aasta revolutsioonilistesse sündmustesse Indreku kuju kaudu. Indreku mõttemaailmale ja tegevusele omases kõikumises kajastuvad ilmekalt kirjaniku enda tõekspidamistele iseloomulik vastuolulisus, järjekindlusetus ja kõikumine sotsiaalsete probleemide käsitlemisel. Peale selle on kirjanik Indreku kuju abil lahendanud ka «Tõe ja õiguse» kolmanda köite ülesehituse probleemi. Indrek on ainuke tegelane, kes romaanis antud teiste kujude kõrval moodustab erandi sellega, et ta läbib kogu teose, sidudes selle üksikud peatükid omavahel.

Mis puutub aga Indreku osavõtusse revolutsioonilistest sündmustest, siis esineb siin palju juhuslikku, ning kirjaniku poolt

osutatud tähelepanu sellele kujule teoses ei vasta mingil määral sellele osale, mida etendab see juhuslikult revolutsiooni keerisesse sattunud tegelane nende sündmuste arenemiskäigus. Samal ajal on aga Indreku kuju siiski tüüpiline, sest tema tegevuses, mõttelaadis ja meeleoludes ilmnevad vastuolud ning kõikumised, mis on omased mitte ainult üksikisikule, vaid ka neile sotsiaalsetele kihtidele, kelle esindajana see kuju on antud.

Revolutsioonilised sündmused haaravad Indreku, ilma et ta selleks oleks kas või mõningalgi määral ette valmistatud. Vaatamata sellele, et Indrek, nagu ütleb kirjanik teose alguses, «tundis end praegu palju surelikumana kui Mauruse juurest lahkudes», sest «ta uskus nimelt, et nüüd on ta rohkem teiste sarnane, neile lähedasem» (lk. 11), pole tal mingit kindlat ettekujutust ega arusaamist kõigest sellest, mis oli jõudnud juba kogu maa lainetama lüüa. Sellepärast tunneb ta end algul tööliste agulis, kus valitseb ärev, revolutsioonile kaasaelav meeleolu, täiesti võõrana.

«. . . Tema teadis undavatest vabrikutorudest,» kirjutab Tammsaare, «esiotsa veel vähem kui kõik . . . teised. Tema teadis neist ainult nii palju, et nemad võtsid temalt sellegi rõõmu- ja õnneraasukese, mis ta esteks oli saanud veeloigus soperdavailt lastelt, sest torude ühesoodses, väsimatus ja lõikavas kogukisas tundus midagi kurjakuulutavat, peaaegu verist, mis ajas nukrusele» (lk. 6).

Selles meeleolus pole midagi ootamatut. Oli ju Indrek alles mõned aastad tagasi Mauruse koolist lahkudes jõudnud «tõeni», mille järgi armastus, kaasatundmine ja lohutamine, mitte aga võitlus ja vägivald, oleksid pidanud lõpu tegema elus eksisteerivale viletsusele, ülekohtule ja vägivallale. Nüüd aga kuuleb ta vabrikutorude undamist, mis ei kuuluta armastust, vaid kutsub võitlusele, ja ei tule hoopiski imestada, et selles kutses tajub ta midagi niisugust, mis on vastuolus tema enda veendumustega. Kuid Indrek näeb, et selle kutse peale lähevad rahvahulgad, kes ei taha ennast lasta petta «armuõpetusega», mida neile sajandite kestel oli jutlustatud kirikus selleks, et nad nurisemata kannaksid oma koormat — viletsust ja ülekohut, ning ta hakkab taipama, et nende hulkade tõde erineb kuidagi tema tõekspidamistest.

Omapäraseks õppetunniks kujuneb Indrekule miiting, millest ta esimest korda osa võtab. Siin kuuleb ta kõnelejaid, kes

räägivad töölisklassi õigusest teha lõpp vägivallale ja kes kutsuvad hulki üles üksmeelselt vabaduse ja oma õiguste eest võitlema. Siin tajub ta, missugune määratu jõud peitub neis tuhandeis tööst vimma tõmbunud pihtades ja pahkus kätes, ning siin kuuleb ta Otstaavli kahetsust, et see on politseis teenima hakanud, sest juhul, kui need tuhanded otsustaksid üksmeelselt oma õiguse maksma panna, ei jääks politseist, kasakatest ega sandarmitest midagi järele.

Meisterlikult ja sügava psühholoogilise veendumusega kujutab Tammsaare Indreku elamusi, kõhklemisi ja kõikumisi, mis ei võimalda tal leida oma kindlat kohta arenevate sündmuste voolus.

Mitte väljakujunenud vaadetega elule, vaid hetkelise vihapuhanguga ja kasaka nuudist kaelale jäänud armiga võidab Indrek liikumisest osavõtjate usalduse. See usaldus lähendab teda neile, kellele revolutsioon oli saanud südameasjaks.

Indrekule on nende inimeste maailmavaade tundmatu. Samuti pole ta suuteline mõistma kõike seda, mis sisendab neisse inimestesse kõikumatut usku oma maailmavaate õigsusesse. Kokkupuutumisel nende inimestega saab aga Indrekule selgeks, et «politsei ja sandarmid võisid neid kinni võtta, nad vanglasse heita, neid maalt välja saata, aga ta ei suutnud neilt võtta nende ainuõiget ilmavaadet . . . Tehtagu nendega mis tahes, aga ükskord tulevad nemad või nende järelkäijad ja päästavad inimesed praegusest ülekohtusest ilmakorrast» (lk. 41/42).

See kõikumatu kindlus, mida Indrek näeb neis inimestes, tekitavad ka temas soovi saada nende sarnaseks, keda ta peab «valituiks». Ta tunneb isegi suurt lohutust nende läheduses viibides, kuid ometi ei saanud temale, ütleb kirjanik, «need uued ja suured asjad kunagi nii selgeks, et ta oleks võinud neid nii-öelda uskuda kui kaljukindlat tõde» (lk. 43).

Ja Indrekus tekib kahtlus, kas ei ole need teised mitte inimlikumad ja loomulikumad kui tema. Ta näeb, et ka teistel pole veel kaugeltki kõik asjad selged ja et paljudes küsimustes nad isegi vaidlevad omavahel ägedalt, kuid ometi oli neil kindel usk kõige tähtsamasse, mis neid sundis vajaduse korral põranda alla minema, «kus nad kannatasid puudust, et ükskord teistel oleks kõike küll; kus nad tundsid nälga, et teistel saaksid kord kõhud täis; kus nad magasid kivil või puul, et teistel oleks millalgi pehme ase; kus nad veetsid uneta öid, et teised võiksid kord väsimusest puhata; kus nad värisesid sagedasti mitte

ainult homse päeva, vaid ka järgmise silmapilgu pärast, et teiste tulevik oleks kord kindlustatud; kus elu kippus sult röövima inimese nägu, et aga teised võiksid tulevikus elada inimlikult» (lk. 43).

Kuid nende tõeliste võitlejate ohvrimeelsus ja teod jäävadki Indrekule mõistmatuiks.

Revolutsioon nõudis neilt, kes tahtsid temaga sammu pidada, mitte ainult nende suurte eesmärkide ja ideaalide tunnustamist, mis olid vallutanud hulgad, vaid ka valmisolekut halastamatuks võitluseks nende ideaalide ja eesmärkide eest. Tõeliseks võitlejaks võis aga olla see, kes oli sügavalt veendunud selle võitluse vajaduses ja õigsuses ning keda ei kohutanud need üksiknähtused ja kõrvalekaldumised, mis ei kuulunud küll revolutsiooni teostajate ülesannete ja eesmärkide hulka, kuid mida samal ajal ka peaaegu võimata oli vältida.

Neid tõelise võitleja omadusi polnud Indrekul. Tema veendumused olid ebakindlad ja kõikuvad, tema revolutsioonilisus oli pinnapealne. Ta ei suuda vahet teha juhuslike, ebaoluliste ja oluliste ning määrava tähtsusega nähtuste vahel. Piiratus elunähtuste, eriti revolutsiooniga kaasnevate nähtuste mõistmises tekitab temas kõhklemise ja järjekindlusetuse, mis ilmnevad kõigis Indreku tegudes ja meeleoludes. Ühelt poolt näeme temas soovi revolutsiooniga kaasa minna ja tegutseda, teiselt poolt aga ei anna talle rahu tunne, nagu oleks ta sattunud «mingisugusesse veekeerdu või keerdtormi, mis kiskus kaasa, ilma et oleks küsinud, kas tahad või mitte» (lk. 188).

Ühelt poolt tunneb Indrek põletavat viha kasakate metsikuste ja julma veretöö süüdlaste vastu, kelle korraldusel tapeti Uuel turul süütuid inimesi, ning ta peab õigeks vihast võitlust nende vastu, kes ainult toore vägivalla abil on valitsenud ja valitsevad. Teiselt poolt aga näeme temas halisejat, kelle revolutsioonilisus otsekohe hajub, kui ta näeb äride puruks-pekstud aknaid ja põlevat teatrit ning kuuleb targutusi, et see olevat revolutsiooni teostajate töö.

Kui teda süüdistatakse revolutsioonikassast võetud raha raiskamises, õigustab Indrek oma teguviisi sooviga abistada soldatit, kellele seda raha hädasti oli vaja. Ka antud juhul on tegemist põhimõttest loobumisega «ligimese armastuse» nimel. Tammsaare näitab, et see armastus on tähtsam kui põhimõte. Indrek ise näeb selles teos eneseohverdamist, nagu seda soovitas vanahärra Bõstrõi, kes ütles, «et peab mõtlema vaid teis-

tele, mitte iseendale» (lk. 228). Mõistes, kui naiivne ja paikapidamatu on Indreku arvamus, nagu oleks klassiühiskonnas, kus kehtib hundimoraal, võimalik hävitada kõike ülekohut härra Bõstrõi poolt soovitatud vahenditega, teeb Viljasoo temale naljatades ettepaneku minna «paganatele ristiusku kuulutama või põranda alla pomme valmistama» (lk. 245).

«Ma võiksin üht kui ka teist teha,» vastab selle peale Indrek, «kui ma usuksin, et sellisel ohvril oleks mingisugune suur eluline tähendus. Paljud inimesed võiksid seda, ainult kui nad usuksid midagi suurt — kui nad seda tunneksid kogu oma organismiga» (lk. 245).

Viljasoo püüab Indrekule selgeks teha, et see inimesest ja tema ohvrimeelsusest liiga kõrgel arvamusel on, sest inimesele on omane egoism, ja isegi need, kes seisavad võitlejate esiridades ja kes on valmis ennast vajaduse korral ohverdama suure ja õiglase asja eest, ei tee seda ainult ohvrimeelsusest, vaid loevad ka «oma teeneid rahva ja kogu inimsoo ees ning ootavad sellekohast tasu» (lk. 245).

Mõtteid inimesest ja tema egoismist laseb kirjanik Viljasool väljendada moonutatult ja labastatult, mis viib Indreku arvamusele, et «seda suurt usku ei ole . . . või teda leidub nii harva, et inimest arvestades peab sellest loobuma» (lk. 245).

Arvamine, et ka revolutsiooni kõrged eesmärgid ei suuda vabastada inimest egoismist, paneb Indreku revolutsiooni otstarbekuses kahtlema. Nende kahtluste õigustamise eesmärgil saadab Tammsaare Indreku linnast maale, kus revolutsiooniline liikumine hoogu võttis siis, kui valitsus linnas juba pealetungile oli asunud.

Kõige kõrgema humanismi nimel nõudis revolutsioon karmi ja halastamatut võitlust nende vastu, kes olid oma kiskjalikes huvides teinud elust piinade ja kannatuste allika miljonitele rõhututele, kuid temale oli võõras igasugune mõttetu hävitamine, põletamine ja jõhkrus. Need masendavad pildid mõisade põletamisest, rahva higi ja vaeva arvel loodud väärtuste hävitamisest, mis teose lehekülgedelt lugeja silmade ette kerkivad, ei olnud hoopiski kooskõlas revolutsiooni ees seisvate ülesannete ja eesmärkidega. Samal ajal aga osutusid need ebasoovitavad nähtused neis konkreetseis ajaloolistes tingimustes, milles hargnes 1905. aasta revolutsioon, paratamatuiks. Neis nähtustes väljendus talupoegade võitluse stiihilisus ja proletariaadi eesrindliku väesalga — sotsiaaldemokraatliku partei

ridade hõredus, mis ei võimaldanud maale saata suuremal arvul poliitiliselt küpseid võitlejaid, kes oleksid suutnud seda määratut viha, mis kees talupoegades ja otsis rakendust, juhtida õigetele roobastele. See oli viha kõigi nende piinade ja kannatuste, kogu selle toore ja metsiku ülekohtu vastu, mida need inimesed ise, nende isad ja neile eelnenud põlvkonnad sajandite kestel olid pidanud taluma, viha, mida seni oli suudetud ohjeldada ainult julma vägivalla abil ja mis nüüd vallale pääsedes kättemaksu ihkas.

Iseloomustades artiklis «Revolutsiooni õppetunnid» talupoegade liikumist 1905. aasta revolutsiooni päevil, ütleb V. I. Lenin: «1905.—1906. aastal talupojad õieti vaid hirmutasid tsaari ja mõisnikke. Kuid neid tuleb mitte hirmutada, nad on tarvis h ä v i t a d a, n e n d e valitsus — t s a a r i valitsus — on tarvis maa pealt minema pühkida» (V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 279).

Kõigest sellest, mis toimub maal, saab aru tööline Meigas. Ta mõistab hukka otstarbetu põletamise ja hävitamise ning püüab oma jõudu mööda kõik teha selleks, et selgitada inimestele nende tegude mõttetust ja ebamõistlikkust ning suunata neis leegitsevat viha õigele teele. «Ma katsun teha, mis suudan,» ütleb ta, «rohkem ei või keegi mult nõuda» (lk. 302). Ja Meigas läheb kaasa salgaga, läheb sellepärast, et ta peab seda enda kui töölise ja parteiliikme kohuseks ja et temas keeb sama viha, mis pulbitses inimestes, kes tema juhtimisele olid usaldatud.

Kuid see, mida pidas oma pühaks kohuseks Meigas, ületab intelligendi Indreku jõu. Nähtu varjutab tema ees kõik muu, jääb järele ainult sügav pettumus, mis sunnib mõtlema, et «Revolutsioon on püha tuli, aga teostades saab temast ainult vaevaline käsitöö, mis ajab lõkkele kõige halvemad kired» (lk. 255). Indrek lahkub võitlejate ridadest.

Lootusetus pessimismis ja meeleheites, mis täidavad Indreku hinge, kajastub see seesmine krahh, mis revolutsiooni kaotuse puhul kerkis pealispinnale neis, keda revolutsioonilised sündmused endaga juhuslikult olid kaasa kiskunud ning kellel puudusid arenevate sündmuste mõistmiseks nii teoreetilised kui ka sotsiaalsed alustoed.

Oma lahkumist püüab Indrek õigustada sellega, et ta uskus hoopis midagi muud, «uskus . . . ilusat . . . ja ideaalset, uskus ohvritoomist ja ristikandmist inimsoo parema tuleviku ni-

mel . . .» aga et «tema usk oli teostunud hoopis teisiti, kui ta oletanud» (lk. 304).

Püüdes küll lugejas äratada kaastunnet oma kangelase vastu, ei saa kirjanik siiski rahuliku südamega õigustada tema käitumist. Tammsaare laseb võitlejate hulgast lahkunud Indrekul tajuda veel kord seda kibedat tõde, et tema usk ja tõekspidamised revolutsioonist erinevad võitleva rahva usust ja tõekspidamistest. «Teised, tema kaaslased, usuvad ja loodavad nähtavasti teisiti kui tema,» mõtleb Indrek, «ja sellepärast lähevad nemad edasi ja ei jää kuhugi istuma ega mõtlema . . . Nende usk pühitseb nende teod, muudab nad õigeks ja õiglaseks, muidu poleks arusaadav ei see lähedane ega ka need kauged tulekumad, mis tõusid taeva alla juba mineval ööl ja tõusevad ka täna» (lk. 304).

Kirjanik näitab, et pessimism ja meeleheide, mis sunnivad Indrekut arvama, nagu oleks kogu elu kaotanud igasuguse mõtte, on võõrad rahvale. Kui Indrek pimedal sügisööl viljavärava juures oma südant valutab kaugelt ja lähedalt paistvate tulekumade pärast, milles ta näeb ainult meeletut kireleeki ja arutut vihaloitu, mööduvad temast mõisast tulevad inimesed ja keegi noormees kõneleb valju häälega neistsamadest põletajatest, kelle juurest Indrek oli põgenenud: «Vahvad poisid, oleks niisukesi rohkem, saaksime sakstest mõne päevaga lahti» (lk. 304).

Indrekut haarab koguni jubedustunne, kui vähe aja pärast põleva mõisa poolt on kuulda uute tulijate hääli ja täie hooga kostab laul: «Õrn ööbik, kuhu tõttad sa?» Kuid just see vabaduse ja võitluse järele igatsev laul, milles kajastub rahva viha oma orjastajate vastu, virgutab Indreku oimetusest ja ta hakkab taipama, missugune suur vahemaa on tema ja nende inimeste vahel, kes keset põlevate mõisahoonete kumasid võivad nõnda laulda, «nagu oleks ilm täis kevadet, luulet, armastust ja unistust» (lk. 306).

Näeme, et Indreku pessimistlik meeleolu satub vastuollu rahva tõekspidamiste ja meeleoluga. Indrekus pole aga enam ei jõudu, tahet ega ka muid eeldusi, mis oleksid aidanud tal välja rabelda sellest languse ja lootusetuse tundest, mida tekitas temas revolutsiooni lüüasaamine.

Ta ei suuda endale selgeks teha, kui kahjulikud on tema illusioonid revolutsioonist kui mingisugusest abstraktsest «pühadusest», mis peaks ühel hoobil vabastama inimese iga-

sugustest pahedest. Kodanlik humanism ja haritlaskonna suurele osale omane pehmeloomulisus takistavad tal jõudmast arusaamisele, et elus eksisteerivat julmust, toorust ja sotsiaalset ebaõiglust pole võimalik hävitada ainuüksi revolutsiooni ees seisvate eesmärkide ja ideaalide tunnustamisega, vaid halastamatu võitlusega, mis nõuab vägivalla rakendamist kõigi nende suhtes, kes ainult toorele vägivallale toetudes võivad hoida oma hirmuvalitsuse all ühiskonna orjastatud enamikku.

Ta kaotab orientatsiooni inimeste, nende tegude ja revolutsiooni ees seisvate praktiliste ülesannete hindamisel.

Viljasoo kindel usk sellesse, et revolutsiooni lüüasaamine kujutab endast ajutist nähtust, ja tema lubadus enne mitte surra, kui ta revolutsiooni võitu on näinud, ei suuda kõigutada Indreku pessimismi. Ta tunneb ainult lohutust, et ajal, kus kogu maal võimutseb verine terror, «on kusagil keegi, kes usub kõikumatult selle saabumisse, mida nii paljud ihaldavad» (lk. 342).

Unustades tuhandete ja miljonite inimeste kannatuste, viletsuse, viha ja pisarate tõelised põhjused, mis olid sundinud hulki astuma võitlusse oma õiguste eest, arvab Indrek naiivselt, et ka Vargamäelt neil päevil üle käinud hädades on süüdi ainult need raamatud ja kirjad, mis ta linnast siia varem oli saatnud.

Võib eksimatult öelda, et kibeduses ja tühjuses, mis täidavad Indreku hinge, kui ta oma elust kokkuvõtet tehes otsusele jõuab, et «kogu tema elu pole olnud muud kui pimedas kõndimine» (lk. 344), kajastub nende kõikuvate väikekodanlike elementide jõuetus ja meeleheide, kes juhuslikult olid sattunud suure ajaloolise sündmuse keerisesse, mille tõelisest olemusest nad ei olnud suutelised aru saama.

Kaotanud usu revolutsioonisse kui vahendisse, mis tema lootuste kohaselt juba ainuüksi oma ideaalide ja eesmärkidega oleks pidanud vabastama inimese igasugustest nõrkustest ja pahedest, jõuab Indrek romaani kolmanda köite lõpus uuesti «väikeste tegude» teooria juurde, mille järgi inimese elu tähtsamaks ülesandeks peaks olema üksiku kannataja saatuse kergendamine.

Sügavalt inimlik on Indreku hoolitsus oma haige ema eest. Kuid Ants, kes armastab oma ema mitte vähem kui Indrek, mõistab selgemini, et ema häda «on ühe inimese küljes ja seda ei saa parandada», aga et «on hädasid, mis on tuhandete ja

miljonite küljes korraga ja mida võib parandada» (lk. 312). Inimarmastus, mis peitub neis lihtsa töömehe sõnades, seisab võrratult kõrgemal Indreku humanismist. Antsu kujus kehastuvad ilmekalt jooned, mis olid omased eesti revolutsioonilisele talurahvale.

1905. aasta revolutsioon oli töötavale rahvale tõeliseks kooliks. Ta näitas hulkadele, kes on nende vaenlased, ja paljastas nende vaenlaste rahvavastase olemuse.

Maale saadetud karistussalkade metsikused avasid paljude talupoegade silmad ka usu ja kiriku tõelise olemuse mõistmiseks. Nad nägid, et kirik hoolitseb ainult mõisnike huvide eest, kuna rahva hädade ja valude vastu jääb ta tummaks ja kurdiks.

Nagu teada, kaotas Indreku isa Andres juba romaani esimeses köites usu tõe ja õiguse olemasolusse maa peal. Nüüd aga, kus ta läbipekstuna mõisast koju tagasi jõuab mahalastud poja Antsu laibaga reel, tunnistab ta Indrekule, et temas on kokku varisenud ka usk jumalasse.

« . . . Antsu surnukeha juures,» ütleb ta, «needsin oma südames kõik palved ja usu, needsin tõe ja õiguse, mida ma kogu eluaeg taga nõudnud ja teile, oma lastele, õpetanud . . . Ma vandusin, et ei kunagi enam vii ma oma jalga üle kirikuläve iseenda pärast, ning ma kahetsesin, et ma olin soldatitelt tagasi nõudnud «Siioni kandle», piibli ja muud palveraamatud. Nüüd viskan nad oma kapist välja ja panen nad musta kambri lae alla laudile, et nad oleksid koos rämpsu ja satikatega, keda inimene kiusab taga kui oma keha ja vaimu vaenlasi» (lk. 356).

Neis Andrese sõnades, mis on tulvil valu ja viha, väljendub veel kord hulkade õilis protest ja meelepaha selle verise terrori vastu, millega tsaarivalitsus, mõisnikud ja kirik tasusid rahvale kätte revolutsiooni eest.

Selleks õilsaks protestiks pole aga enam jõudu Indrekul.

Oma abstraktsele humanismile toob Indrek ohvriks inimlikkuse tõelised põhimõtted ja astub sammu, mis veel palju aastaid hiljem talle südamepiina tekitab. Kui valude käes kannatuse kaotanud ema palub poega, et see päästaks ta vaevast ja annaks talle korraga nii palju rohtu, «et poleks enam tarvis anda» (lk. 358), täidab Indrek ema soovi. Ta teeb seda sellesama «ligimese armastuse» nimel, millele ta romaani teise köite lõpus oli juba ohvriks toonud oma südameveres tõusnud tõe.

IV

Vaatamata «Tõe ja õiguse» kolmanda köite tunnetuslikule tähtsusele, jätab see teos lugejasse rusuva mulje. Selle mulje tekkimise peamiseks põhjuseks ei ole revolutsiooni lüüasaamine ega reaktsiooni toorus ja julmus, vaid kirjaniku realismi ajalooline piiratus.

Kunstiline tõde, nagu teada, on elutõe tõepärane peegeldus. Kuid elutõde ei ole ainult faktide ja üksikute tähelepanekute tõde, vaid see on elu sisemine sisu, tema olemus, tema arenemistendentsid. Kirjanik-realist peab olema elu nähtuste üle kohtumõistjaks, ja oma otsuse ühe või teise nähtuse kohta peab ta alati tegema kindla ideaali nimel. Ta peab teadma, kuhu oma lugejat kutsuda ja milleks seda teha.

Tammsaare lõi oma romaani aastatel, mil ta oli jõudnud kodanliku korra hukkamõistmiseni, valitseva klassi ideaalide ja moraali eitamiseni. Kirjanik teadis, et kogu see vägivallaehitus, milleks varem oli isevalitsus, hiljem aga kodanlik diktatuur, võis püsida tänu valitsevate klasside toorele vägivallale ja julmusele. Tammsaare vihkas kirglikult seda vägivalda. Romaani kolmandas köites näitab kirjanik, et ainult verise terrori, relva ja nuudi abil suutsid isevalitsus ja valitsevad klassid oma ülevõimu rahvale peale suruda. Selle vägivalla paljastamises romaanis väljendub rahvahulkade protest ja viha oma rõhujate vastu ning kirjaniku siiras püüd niisuguse elu poole, kus inimene poleks inimesele enam hundiks, vaid vennaks, sõbraks ja seltsimeheks. Kuid selles õiglases võitluses läheb kirjanik oma romaanis ebaõiget, utoopilist rada. Utoopilise lootusega päästa ühiskond kodanliku korra pahedest mitte revolutsioonilise vägivalla abil, vaid inimese kõlbelise enesetäiustamise teel, juhib Tammsaare rahva viljatute ohkamiste ja ootuste valdkonda.

Tammsaare realism on tugev ja löögivõimeline siis, kui ta langeb ühte võitleva rahva püüdluste, taotluste ja tõekspidamistega. Niipea aga kui kirjanik hakkab elu nähtusi tõlgitsema ja hindama oma subjektiivsete, eluvõõraste tõekspidamiste kõrguselt, kaotab ta võime eraldada peamist kõrvalisest, olulist ebaolulisest ja satub paratamatult vastuollu elutõega. Selles vastuolus ilmnebki Tammsaare realismi piiratus, mis on tingitud ühiskonna arenemise seaduspärasuste mittemõistmisest.

Ohked selle tundmatu, müstilise jõu järele, mis oleks võime-

line klassivastuoludega kaheks lepitamatuks leeriks lõhestatud ühiskonna vaenulikke jõude inimesearmastuse, lugupidamise ning tõe ja õiguse nimel «ühte sulatama», tõendavad, kui kaugel seisis kirjanik nende ajalooliste sündmuste tõelise olemuse mõistmisest, mida ta oma romaanis kirjeldab.

Oma eetilis-moraalse retseptuuriga ei kutsunud kirjanik töötavaid hulki võitlusele selle ülekohtu vastu, mida ta ise halastamatult paljastab, vaid tõukas neid sotsiaalsete vastuolude lepitamise teele.

Need on põhjused, mis tekitavad romaani kolmandat köidet lugedes õigustatud rahulolematuse tunde.

Kirjaniku väärad tõekspidamised klassiühiskonna pahede vastu võitlemise meetoditest on kahjulikult mõjutanud nii teose sisu kui ka vormi. Revolutsiooniliste sündmuste kirjeldamisel on Tammsaare ainult möödaminnes puudutanud neid põhjuseid, mis sundisid töötavaid hulki astuma võitlusesse oma rõhujate vastu. Rida stseene (Otstaavli targutus verejanust ja loomalikest instinktidest, jõhker suhtumine elatanud ja pooloimetusse krahvisse, Indreku lahkumise põhjused võitlejate ridadest, samuti autori omapoolsed kommentaarid üksikuile nähtustele) on toodud teosesse revolutsioonilise vägivalla hukkamõistmise eesmärgil. Hoolimata sellest, et kirjanik ise ei ole kuigi kindel oma utoopiliste vaadete õigsuses ja sageli laseb neid objektiivse tõe poolt purustada, on nende kahjulike vaadete mõju tunda nii üksikute sündmuste ja nähtuste käsitlemisel, eriti aga revolutsionääride kujude loomisel.

Peale selle on kirjanikku teose loomisel vallanud soov haarata ja kajastada revolutsioonilise liikumisega seoses olevaid sündmusi, nähtusi ja neist tulenevaid meeleolusid võimalikult ulatuslikult, kuid ta ei ole suutnud kõike teoses antud materjali ka kunstiliselt põhjalikult ümber töötada. Selle tagajärjel on teose ainestik jäänud amorfseks, kompositsioon lünklikuks ja rida kujusid sügavamalt välja joonistamata.

Kodanlik kriitika tunnistas üksmeelselt Tammsaare skeptikuks ja pessimistiks. Kirjaniku maailmavaatelist piiratust propageeriti kui usu puudumist maailma uuendamise võimalikkusesse. Seda tehti kindla poliitilise eesmärgiga. Kodanlusele oli vaja suure kirjaniku nime selleks, et väita, nagu oleks kodanlik kord Tammsaarele olnud ainult ebameeldivaks paratamatuseks, millest pole mingisugust väljapääsu ja millega tahes-tahtmata tuleb leppida.

Tammsaare loominguline arenemine ei olnud tõesti sirgjooneline ega kerge. Selle arenemise protsessis, mis kestis ligi nelikümmend aastat, on kirjanikul tulnud nii mõndagi oma loomingulistest printsiipidest ja ka maailmavaatelistest tõekspidamistest revideerimisele võtta. Kuid selle pingelise arenemise protsessi sihtjooni pole määranud mitte parasiteeriva kodanluse huvid, vaid kirjaniku siiras soov ja tahe teenida oma sulega töötavat rahvast. Ja kui kirjaniku üksikutes teostes esinebki raskeid eksimusi, siis tuleb nende põhjuseid otsida mitte kodanliku kirjandusteaduse poolt Tammsaarele tendentslikult külgekleebitud pessimismis, vaid selles utoopilises retseptuuris, milles ta teataval perioodil nägi kodanliku ühiskonna ümberkorraldamise vahendit.

Kogu oma loominguga kinnitas Tammsaare ühiskondliku pöörde vajalikkust, kuigi ta pikema aja jooksul ei suutnud mõista selle pöörde tõelist sisu ega tunnistanud neid vorme, milles see pööre pidi teostuma. Oma teostes on kirjanik suure kunstilise jõuga edasi andnud laiade töötavate hulkade meeleolu, väljendanud nende stiihilist protesti ning pahameeletunnet valitsevate klasside ja kurnamisele rajatud korra vastu. Tammsaare teravalt kriitiline suhtumine kurnajate moraali, kultuuri ja tsivilisatsiooni õõnestas ekspluataatorliku korra aluseid ning selle kirgliku kriitika tähtsust ei suuda varjata kirjaniku vaadete nõrgad utoopilised küljed.

See, et Tammsaare eitavalt suhtus revolutsioonilisse vägivalda, ei kõrvalda küsimust tema vaadete sisemisest seosest revolutsioonist osavõtjate ideoloogiaga.

Oma artiklis «Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel» ütleb V. I. Lenin, et suure kunstniku nime kõrvutamine revolutsiooniga, mida ta ilmselt ei mõistnud, võib näida imelikuna ning kunstlikuna, sest ei saa ju peegliks nimetada seda, mis silmanähtavalt ei peegelda nähtusi õieti. «Kuid meie revolutsioon,» märgib Lenin, «on erakordselt keeruline nähtus; selle otseste teostajate ja osavõtjate massi hulgas on palju sotsiaalseid elemente, kes samuti ilmselt ei saanud aru toimuvast, samuti hoidusid kõrvale tõelistest ajaloolistest ülesannetest, mis sündmuste käik nende ette asetas» (V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 179).

Tammsaare vaadetes ja teostes kajastuvad ühelt poolt revolutsioonilise rahva püüdlused ja lootused inimväärsele elule, rahva viha oma rõhujate vastu, teiselt poolt aga mitteproletaar-

sete töötavate kihtide poliitiline ebaküpsus, piiratus, kõikumised ja eelarvamused. Samal ajal võib kirjaniku ideoloogias leida elemente nende utoopiliste sotsialistide õpetusest, kes ajaloo mitmesugustel etappidel propageerisid sotsiaalse võrdsuse ideid, kes tunnistasid elu seaduseks inimese lahtiütlemise oma isiksusest ning moraalse enesetäiustamise ja lõid laiu, kõike hõlmavaid ühiskonna ümberehitamise plaane lahus ühiskonna reaalsest elust ja klassivõitlusest.

Tõe ja õiguse kirglik otsimine ja armastus oma rahva vastu aitavad Tammsaarel lõpuks ületada need sisemised vastuolud. Saanud aru oma eksimustest, asub kirjanik otsustavalt uutele seisukohtadele ka kodanliku korra vastu võitlemise vahendite ja meetodite küsimuses ning loob teose, milles ta väidab, et orjusest ja rõhumisest ei vabane töötav rahvas enne, kui ta halastamatus võitluses on purustanud selle korra («Põrgupõhja uus Vanapagan»).

Seda selgust ajajärgu tähtsamas küsimuses polnud aga kirjanikul veel «Tõe ja õiguse» kirjutamise aastail. Nagu nägime, ilmnevad Tammsaare maailmavaatele omased eluvõõrad illusioonid eriti teraval kujul hinnangutes, mis on autori poolt romaani kolmandas köites antud üksikuile nähtustele ja sündmustele, ning need on sügava pitseri vajutanud teoses esiletõstetud revolutsionääride kujudele. Need illusioonid on ahendanud Tammsaare realismi, kuid nad ei ole suutnud moonutada kogu seda elutõde, mis teose lehekülgedel on kajastuse leidnud.

Tegelik elu ei andnud kirjaniku eetilis-moraalsete tõekspidamiste võidukäiguks materjali. Elus näeb Tammsaare kõigepealt oma ideaalide jalge alla tallamist, näeb valitsusvõimude metsikut vägivalda, mis ei kohku tagasi ka kõige julmemate kuritegude ees.

Kirjanik näitab, et selle vägivalla alusmüür — kurnamisele rajatud kord — on hakanud kõikuma ja et mitte need jõuetud retseptid, mida autor soovitab ühiskonna ümberkorraldamiseks, ei kõiguta seda korda, vaid et teda ähvardab kukutada see määratu jõud, mis on võrsunud kurnamisele rajatud korra enda rüpes. Tammsaare jälgib seda jõudu, tajub selle võimsust ja väidab, et see jõud oli võimeline mitte ainult kõigutama kehtivat korda, vaid oleks suutnud ka selle korra purustada, kui ta organisatsiooniliselt oleks olnud selleks paremini ette valmistatud.

Kirjanik näitab, et selleks võimsaks jõuks, mis oli asunud isevalitsuse ründamisele, oli poliitilisele elule ärganud töölisklass, keda toetasid ja kelle liitlaseks olid töötavad talupojad. Selle võitleva leeri vastas seisis isevalitsus, kelle käsutuses oli sõjavägi ja keda toetasid maalt linnadesse jooksnud mõisnikud ning tsaariga liitu otsiv kodanlus. Tsaarivalitsuse toorest vägivalda revolutsioonilise liikumise mahasurumisel ja karistussalkade julmi veretöid õigustas ning õnnistas kirik.

Need Tammsaare teosest tulenevad üldistused vastavad ajaloolisele tõele ja neis üldistustes peitubki «Tõe ja õiguse» kolmanda köite peamine tunnetuslik tähtsus.

«Ja kui meil on tegemist tõesti suure kunstnikuga,» kirjutab V. I. Lenin, «siis pidi ta kas või mõningaidki revolutsiooni olulisi külgi oma teostes peegeldama» (V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 179).

H. Tobias

BIBLIOGRAAFILISI ANDMEID.

I trükk:

A. H. Tammsaare, **Tõde ja õigus.** Romaan.
III jagu. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu 1931.

Käesolev väljaanne on seega
II trükk.

TOIMETUSKOLLEEGIUM:
H. Tobias (vastutav toimetaja),
P. Kuusberg ja A. Tulik.

Toimetaja E. Elisto.

Kunstiline toimetaja
H. Vitsur.

Tehniline toimetaja
H. Veber.

Korrektorid:
E. Männik ja E. Hiedel.

Ladumisele antud 29. X 1954. Trükkimisele antud 19. XI 1954. Trükiarv 20 000. Paber 54:84, 1/16. Trükipoognaid 25,5 + 8 lisalehte. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 21,32. Arvutuspoognaid 24,8. MB-21025. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk tänav 2. Tellimise nr. 6023.

Hind rbl. 9.65.

На эстонском языке.
Антон Таммсааре.
Правда и право. III.

7—3